

سلسلهٔ انتشارات انجمن آثار ملی

۷۰

از آستارا تا استارباد

جلد اول

«بخش اول»

شامل

آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه پس

تألیف:

دکتر منوچهر ستوده

شماره ثبت کتابخانه ملی ۴۵۳ تاریخ ۴۹/۵/۱۰

تعداد چاپ دو هزار نسخه تیر ماه ۱۳۴۹

چاپ و گراور و صحافی شرکت چاپ بادان

دیباچه

بنام پروردگار بخشاینده مهربان

پس از حمد و ثنای خدای تعالی و درود فراوان بر پیامبر مسلمانان حضرت محمد مصطفی (ص)، در پرتو عنایات خسروانه **اعلیحضرت همایون محمدرضا شاه پهلوی شاهنشاه آریامهر** کتاب حاضر حاوی اطلاعات مربوط به آثار باستانی و ابنیه تاریخی واقع در قسمتهائی از نواحی جنوبی دریای خزر، بمعرض انتشار و استفاده علاقه‌مندان گذارده میشود.

سراسر خطه گیلان و مازندران و گرگان که از روزگاران قدیم نام **دار المرز** بدان داده‌اند از چند جهت اهمیت تاریخی فراوان دارد:

نخست آنکه از هزاران سال پیش اقوام متمدن آریائی در دشت‌ها و دره‌ها و کوهپایه‌های آن سکونت گزیده آثار هنری و فرهنگی بس ارزنده از خود بجا نهاده‌اند که گروههای متعدد باستان‌شناسی ایرانی و غیرایرانی ضمن کاوشهای ثمربخش خود نهفته‌های بسیار چشم‌گیر و مهمی از آنها را پدیدار کرده مورد بررسیهای علمی قرار داده‌اند و نمونه‌های گوناگون زیاد و جالب توجهی از آنها هم اکنون زینت‌بخش موزه ایران باستان و گواهی بر این حقیقت است.

کشور ماد بزرگ کانون ریشه‌های ژرف از تمدن درخشان هخامنشی، که تمام سرزمینهای شمال غربی و قسمت مهم شمال ایران باستان را در بر داشت طبعاً شامل استانهای کنونی گیلان و مازندران و گرگان هم بود و بدینقرار سهمی سترگ از تمدن وسیع و شکوهمند

شی درهمین نواحی شالوده گذاری شده است .

دومین عامل برگزیده هنر خطه دار المرز در شیوه معماری خاص آنها جلوه گری میکند . آشنایان بهنرهای معماری اصیل ایران بخوبی

ف دارند که بطور کلّی میتوان معماری ایران زمین را بر دو گونه جداگانه مشخص دانست .

گونه ای از آن ، معماری محلهائی است که محروم از داشتن آب کافی و وضع اقلیمی مساعد بوده آفتاب درخشان و آب و هوای

ب و گرمای شدید تابستان و سرمای تند زمستان و ثمرات دیگر حاصل از چنین وضعی عمده مواهب طبیعی چنان نقاطی بشمار میرود و در نتیجه

رنگی ساختمانها و اصول معماری اینگونه محلها درخور همانگونه آب و هوا ترتیب یافته است که ابنیه کرانه های کویر و دیگر نقاط مرکزی و جنوب

بران نمونه های مشخص تر چنین معماری را مینماید .

گونه دیگر معماری نقاطی که بر اثر آب و هوای مساعد و رطوبت فراوان دارای کشتزارها و باغستانها و جنگلهای بیشتر بوده به بهره

ر وضع چنین نقاط پوششها و سقف بندیهای زیبای مسطح و استفاده از ستون و تیر و الوار در دو پنجره و صندوق منبت و دیگر آثار چوبین

نها فزونتر انجام گرفته است و مظاهر مختلف چنین معماری را طبعاً میتوان در ابنیه و آثار گیلان دریافت .

پیوستگی سنت ها و آداب پیش از اسلام ایران با آنچه در عهد اسلامی و روزگار کنونی در بسیاری از زیارتگاهها و اماکن متبرک

گیلان مشاهده میگردد (و از این بابت میتوان گفت وجه مشترک شگفت انگیزی با بسیاری از تکیه ها و زیارتگاههای بعضی نواحی دیگر ایران خصوصاً

سرزمین یزد دارد) ، نام برخی از بقاع آن سامان که یادآور دورانهای پیش از اسلام است ، نوع مخصوصی زیارتگاه که بنام

زیارت دستخط شناخته شده است و بسیاری نکات جالب توجه دیگر درباره امامزاده های گیلان و معتقدات مردم آن مرز و

بوم در این زمینه عوامل اختصاصی دیگری است که بیش از پیش اهمیت استان گیلان را از جنبه های مختلف تاریخی می نماید خوانندگان گرامی

در متن کتاب توضیح کافی و شایسته درباره هریک از این نکات را درمی یابند .

با درنظر گرفتن پهنهٔ وسیع و آبادان نواحی جنوبی دریای خزر و لزوم بررسی و معرفی آثار تاریخی و اماکن باستانی فراوان
آن منطقهٔ پهناور طبعاً انجام چنین خدمت اساسی با تدوین یک جلد کتاب صورت پذیر نمیگشت و دانشمند گرامی آقای دکتر منوچهر ستوده
استاد محترم تاریخ در دانشگاه تهران و از فرزندان فرزانهٔ شمال ایران که خود عنصری پرشور و آشنا و علاقمند به هرگونه مظاهر تاریخی و
فرهنگی میهن عزیز هستند گردآوری مطالب مبسوط در این زمینه و تألیف چند کتاب در این باره را با همه دشواریهای آن پذیرا شدند و بدینوسیله
با همکاری پرارزش خویش در اجرای قسمتی از هدف دیرین انجمن آثار ملی موجبات سپاسگزاری کامل این انجمن را فراهم ساختند
و بمناسبت پیشینهٔ تاریخی خطهٔ مورد ذکر نام کلی **از آستارا تا استارباد** را برای تألیف پرارزش خود برگزیدند که اینک
نخستین مجلد آن حاوی بررسیها و دانستنیهای مربوط به **بیه پس گیلان** (نام قسمت غربی گیلان از آستارا تا کرانهٔ سفیدرود
که بهمین نام از دورانهای بسیار قدیم در کتب و تواریخ معرفی شده است) از نظر دوستداران و شیفتگان چنین آثار میگذرد.

باشد که مؤلف دانشمند پرتحرک و کاوشگر ارجمند کتاب در تألیف سایر مجلدات مورد نظر و انجام دنبالهٔ خدمت پرثمر خویش
نیز زودتر توفیق شایسته یافته خاطر علاقمندان بچنین خدماتی را بیش از پیش خشنود و موجبات امتنان افزونتر انجمن آثار ملی را فراهم
فرمایند.

بمنه و کرمه

انجمن آثار ملی

فهرست بخشهای کتاب

مقدّمه

خداوندا دَرِ توفیق بگشای

سه سال پیش که انجمن آثار ملی به فکر افتاد ، اطلاعاتی در بارهٔ آثار باستانی و بناهای تاریخی حاشیهٔ دریای خزر گردآوری و چاپ کند «قرعهٔ فال به نام من دیوانه زدند» و مرا مأمور انجام این کار کردند.

نگارنده در تابستان همان سال به نواحی کوهستانی روی آورد و یکی دو ماه در دیلمان و کلارستاق و نور و کجور و لاریجان به گردآوری مطالب و عکس برداری و نقشه کشی و خواندن کتیبه‌ها و سنگهای قبور قدیمی پرداخت . معلوم شد اگر روزی این کار سامانی پذیرد و آنچه ننوشته‌اند ، نوشته شود ، مثنوی هفتاد من کاغذ شود .

نامه‌ای به انجمن نوشت و یادآور شد که این کار در زمانی محدود به انجام نخواهد رسید و در صفحاتی معدود نخواهد گنجید . ریاست هیأت مدیرهٔ انجمن ـ جناب سپهبد فرج‌الله آق‌اولی ـ با گشاده روئی و گشاده دستی ، دست مـرا باز گذاشتند و از قید تنگنای صفحات مقرر و محدود آزادم کردند. از اینرو به مبدأ و آغاز کار که رودخانهٔ آستارا بود روی آوردم و دره‌های فرعی سمت راست آب را که درخاك ایران است ، یکی پس از دیگری با پای پیاده پیمودم و به ثبت وضبط آثار و بناهای تاریخی مشغول شدم بررسی بخش آستـارا پس از یك ماه و نیم به پایان رسید . سپس به نواحی پنجگانهٔ تالش نشین که سابقاً « خمسهٔ طوالش » می‌خواندند ، پا گذاشتم و کرگان‌رود و اسالم و تالش دولاب و شاندرمن و ماسال

راده به‌ده و کوی به کوی رفتم و آنچه بنا و آثار تاریخی بود ، از نزدیك دیدم .
کناریکایك رودخانه‌هائی که اثری تاریخی یا گورستانی قدیمی داشت ، تا آخرین
سرچشمهٔ آب که بر قله‌های رشتهٔ اصلی البرز بود ، پیاده یا بر پشت اسبهای
راهوار محلی بالا رفتم و آنچه بود ، از نزدیك مطالعه و بررسی کردم .

پس از بخشهای پنجگانهٔ تالش‌نشین ، نوبت به مناطقی که در زمینهای
هموار گیلان است ، رسید و بخشهای فومن و شفت و تولم و چهار فریضه و خمام و
مواری و کوچسفهان و سنگر ، از زیر چشم گذشت و هر جا آجری بر آجری یا
سنگی بر سنگی گذاشته بودند یادداشت کردم .

از رشت «به مرغزار دیلم و طرف سفیدرود» آمدم و کهدم و رودبار و رحمت‌آباد و عمارلو را روستا به روستا گشتم و آنچه دیدم و شنیدم ، نوشتم ، تا
این مجموعه فراهم آمد که اکنون به پیشگاه اهل علم و تحقیق عرضه
می گردد .

در این سفرها ، همواره توفیق رفیق راه بود . شرح رویدادها و گرفتاریها
نیز در این مختصر جای مناسبی ندارد . همین‌قدر بگویم که برخوردها و سوء
ظنها و محبتهای افراد ، در ذهن نگارنده ، اثری محو نشدنی بر جای گذاشته است .
یکی پیش می‌افتاد و به دورترین نقطه راهنمائیم می کرد . یکی مرا تعزیه‌خوان
می‌دانست دیگری گنج گیر می‌خواند . چهارمی می گفت که برای خرید زیرخاکی آمده است . پنجمی مرا مأمور ادارهٔ اوقاف می‌دید و از کمی زائر و نذر
و نیاز می‌نالید ، «هر کسی از ظن خود شد یار من.» دو سه بار ، کار از گفتگو به‌مجادله و مخاصمه کشید ، به ژاندارمری محل پناه بردم و از معرفی نامه و سفارش‌نامه‌هائی که انجمن داده بود ، استفاده کردم

گاهی در حوش کار گرفتار بارندگی می‌شدم و از کار باز می‌ماندم . یکبار
پس از باران خوردن فراوان ، خود را به ماشین رساندم سیلاب داخل اطاق و
موتور آن شده بود و همین امر مرا دو سه روز معطل و سرگردان کرد.

در سفری که به اتفاق مهندس پرویز فروزی برای نقشه‌برداری به قلعه‌ـ رودخان می‌رفتیم از بالای پلی‌چوبین که به‌عرض چهل سانتیمتر و به طول سی متر بود . باسر به داخل آب افتادم و غوطه‌ای چند خـوردم . آب در دوربین عکاسی اثر کرد و آن را ازکارانداخت . دفتـر بزرگ یادداشت هـم روی آب می‌رفت که همراهان وراهنمایان ، آن‌راگرفتند.

گرمای روزهای تابستان ونبودن آب گوارا وحملهٔ حشرات گوناگون‌در شب ، از گرفتاریهای جانفرسای جلگهٔ گیلان است .

شرح این‌هجران واین خون‌جگر　　　این زمان بگذار تا وقت دگر

با اینهمه نگارنده‌مدعی نیست کارمطالعه وبررسی خاك گیلان را ازنظر تحقیق آثار وبناهای تاریخی تمام‌کرده‌است . خودمی‌داند که این بررسی، کاری بسیار خام و ابتدائی است . شاید بتوان آن را فهرستی ازمحلهای تـاریخی و آثار بازماندهٔ قدیمی دانست . اگر روزی این‌کتاب راهنمائی برای هیأتهـای علمی مجهز وباستان شناسان باتجربه شد، آن وقت است کـه نگارنده اجـر و پاداش خودرا یافته است .

بناهای تاریخی گیلان زیاد قدیمی نیست

بارندگیهای فراوان ، هوای بسیار مرطوب و درختـان جنگلی متنوع ، آفتهای بزرگ بناهای‌تاریخی ناحیهٔ گیلان‌بوده‌وهست. خشت درصفحات‌خشك ایران یعنی حاشیهٔ کویرصدها سال دوام می‌آورد. اما آجر وسنگ درصفحات گیلان عمر زیاد ندارد . در اینجا نباید در پی بناهای پانصد ششصد ساله بود ، زیرا کمتر بنائی هرقدرهم‌محکم ساخته شده باشد، می‌تواند درمقابل عوارض جوی و وضع اقلیمی گیلان پایـدار و استوار بایستد . در این سرزمین بناهای صد و دویست ساله‌را باید قدیمی دانست و به ثبت و ضبط آن پرداخت . زیرا زمانی نخواهد گذشت که از این‌هانیزاثری برجای نخواهد ماند .

باران و رطوبت دائمی ، مصالح بنا را نرم می کند و می‌پوساند و آنچه

نرم وپوسیده شد، فرومی‌ریزد وبنا به تلی تبدیل می‌شود و چیزی نمی‌گذرد که درختان جنگلی و بوته‌های پرخار، روی این تل رامی گیرد و اثری جز برآمدگی مختصری برجای نمی‌ماند.

عجیب‌تر اینکه بر بام بناهائی که برپاهستند، درختان مختلف جنگلی، خصوصاً درخت انجیل می‌روید وریشه‌های قطور و توانای آنها، در میان ملاط فرسوده فرومی‌رود وآجر وسنگ را ازملاط جدا می‌کند ویکی پس ازدیگری فرو می‌افتد وبنابدین ترتیب درمدت کمی از میان می‌رود.

دسته‌بندی بناهای تاریخی

آب وهوا ووضع اقلیم درطرح ومصالح بناهای تاریخی بسیارمؤثربوده وشکل بناها را دگرگون کرده است، تاجائی‌که هیچگونه شباهتی میان بناهای تاریخی منطقهٔ گیلان و بناهای تاریخی سایر نقاط ایران نیست. گاهی، تنها چوب، مصالح اصلی بنای مدارس ومساجد است ودوام چوب هم درنقاط مرطوب زیاد نیست ازگنبدهای کاشی‌کاری‌زیبا وگلدسته‌های بلند مزیّن دراینجا نشانی نمی‌یابید. شاید بتوان طرح بناهای تاریخی مناطق خشك تر، نظیررودبار و رحمت‌آباد وعمارلو را همانند سایر مناطق ایران دانست زیرا دراین صفحات گنبدهای‌کاشی‌کاری و تزئینات بیشتری دربناها دیده می‌شود. اما رویهمرفته طرح بناهای تاریخی گیلان بسیار ساده است وخارج ازشکل مربع یا مستطیل نیست. بناهای تاریخی سرزمین گیلان را می‌توان به‌ترتیب زیردسته‌بندی کرد: مدرسه‌هـا ـ مسجـدها ـ امامزاده‌ها و بقعه‌ها و آستانه‌ها و تربت‌ها، شامل قبور امامزادگان، شیوخ، پیران، درویشان، میران، دابایان، (۱) شاهان(۲) سلطانان (۳)، ـ مقابر بزرگان وسران قوم ـ چلّه‌خانه‌ها ـخانقاهها ـتکیه‌هاـ کاروانسراها ـحمامهاـ بازارها ـ شهرهای قدیمی‌مثل گوراب‌گسکرـخانه‌های قدیمی بزرگان ـ بناهـای دولتی نظیر · دارالحکومه، باستیان، توپخانه ـ

۱ـ۲ـ۳ـ دابا وشاه وسلطان از القاب وعناوین اقطاب وبزرگان‌متصوفه است

قلعه‌ها_قلعه کل‌ها[1]_ پلها_ مناره‌ها_ راهها نظیر راه شاه‌عباسی_ گورستانهای قدیمی که به قبور گبری معروفند.

در بیه‌پس و بیه پیش گیلان به شش «زیارت دستخط» برخوردم که شاید نظیر آنها را در سایر نقاط ایران نتوان یافت. در این گونه زیارتها، قرآنی عظیم، مجدول و مطلا با خطی‌خوش، درجعبه‌ای نگاهداری می‌شده است. برای این جعبه صندوقی ساخته‌اند و آن را مانند مرقد راه یافتگان به حق، زیارت می‌کنند در دوزیارتگاه، قرآن درجعبه‌ای بود وجعبه دربنائی‌چوبین وبلند که زائران بدان دسترسی نداشتندواز پائین، دیوارو پایه‌های بنا را زیارت‌می‌کردند. می‌گویند این قرآنها به خط علی‌بن‌ابی‌طالب علیه‌السلام ویکی دو تن از ائمۀ اطهارسلام‌الله‌علیهماست. درصیقلان تولم برای‌این گونه‌قرآن مسجدی‌ساخته‌اند وبه نام «مسجد آقا پیله قرآن» یعنی «مسجد آقا قرآن بزرگ» می‌خوانند. قرآن نه‌منی چماچای شفت که به اعتقاد مردم آن سامان یك برگ آن نه‌من وتمام اوراق و جلد آن نیز نه‌من است، امامزاده نعمان که امروز «شاهزاده احمد» می‌خوانند، به وجود آورده است. به‌قرآنی که در «زیارت دستخط» کیجای‌کهدم است، کامران میرزا کهدمی قسم یادکردکه به جمشیدخان وفادار باشد، اما جز خیانت به‌او نکرد. (۲) قرآنی که در«زیادت دستخط» گشت‌فومن بوده، به یغما رفته است و امروز قرآنی چاپی به جای آن نهاده‌اند.

درخاك بیه‌پس گیلان، کمتر به بناهای‌هشت ضلعی یاشش‌ضلعی برخوردم. فقط بنای بقعۀ عون‌بن‌محمدبن علی‌علیه‌السلام و حرم بقعۀ خواهر امام درشهر رشت وحرم‌بقعۀامامزاده‌قاسم‌درچولاب‌کوچسفهان ومقبرۀ زرین‌تاج‌درگورستان منجیل به شکل هشت ضلعی بناشده است.

---

۱ ـ کل بضم کاف درزبان گیلکی به‌معنی «تپه» است بیشتر این‌تپه‌هاخاکریزهای دستی است که بعداً دربالای آن‌قلعه ساخته‌اند

(۲) تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی چاپ نگارنده ص۷۰

قسمتهای مختلف بنای مساجدی که در شهرها وجود دارد از این قرار است :

قسمت اصلی مسجد که معمولاً مردان در آنجا اجتماع می کنند ـ غرفهٔ زنانه ـ حوضخانه که مرکز تطهیر و تجدید وضو است ـ انبار ـ کفش کن. در بعضی مساجد اطاقی برای خادم نیز بنا کرده‌اند.

نگارنده درهریك از این بناها ، آنچه قابل ذکر بود ، در کتاب حاضر یادآور شد. چگونگی بنارا شرح داد وتزئینات خارجی وداخلی آن رانگاشت. اگر طرح بنائی تازه بود واختلافی با سایرابنیه داشت ، نقشهٔ آن را رسم کرد. صندوق وضریح را اندازه گرفت و نوع چوب و کنده‌کاری ومشبك کاری وقاب و گرهٔ هریك را نوشت . علمها و توغهای بقعه‌هارا عکس برداشت ویکایك آنها را شرح داد . آداب علم بندی وعلم واچینی وروزهای آنها را درهر امامزاده یادداشت کرد . اگر به‌رسمی عجیب یاسنتی غریب، در این محلهای متبرك برخورد، یادآور شد. درختهای عظیم هر بقعه‌را اندازه گیری کرد . مطالب سنگ قبرها ونشانه‌ها ونقوش روی آنها را نقل نمود و تا آنجا که مقدور بود، به گردآوری مطالب مختلف که درمتن کارنبود، دست‌زد ، زیرادست یافتن به‌بیشتراین بناهای‌دور-افتاده ، برای همه کس میسر ومقدور نیست .

در امامزاده‌ها چه می گذرد؟

بیشتر مردم ده‌نشین گیلان تا امروز درمرحلهٔ پرستش «توتم» هستند در گیلان مثلی سایر است که «هرجا پیله‌پیله داره ـ اونجه گیلکان مزاره» یعنی هرجا درختان بزرگ وتنومند است ،آنجا پرستشگاه و زیارتگاه گیلکهاست تاامروزدرختان بزرگ‌جنگل، مثل بلوط وآزاد،دردشت ودرختان ربان‌گنجشك و انواع سرو کوهی درکوهستان ، مورد تعظیم وتکریم اهالی است اطراف آنها چراغ روشن می‌کنند و شمع می‌افروزند و به شاخه‌های نازك آنها دخیل

می‌بندند و آنها را به نام «آقادار» و «آقاسور» و «آقا ریس» و نظایر آنها می‌خوانند.

همین درختان با گذشت زمان به امامزاده تبدیل می‌شوند و در ظرف پنجاه سال اخیر، در حدود ده درخت که رابینو در کتاب گیلان خود به نام «مزار» خوانده و در زمان وی جز درختی تنومند چیزی دیگر نبوده است، امروز کنار آنها بنائی ساخته‌اند و به نام امامزاده حسن و امامزاده ابراهیم و نظائر آنها نام‌گذاری کرده‌اند(۱).

در نقاط کوهستانی، کوهی عظیم یا قله‌ای بلند و نوک‌تیز نظر ساکنان را به‌خود کشیده و محل متبرك برای ایشان شده است. بر بالای این قلل معمولاً بنائی می‌سازند و نام امامزاده بر آن می‌گذارند و نذر و نیاز خودرا بدانجا می‌برند. گالشان که از قشلاق به ییلاق می‌روند، شیر یك روز گاوان یا گوسفندان خودرا به این امامزاده‌ها می‌بخشند تا در طول تابستان گله‌های ایشان گرفتار ناخوشیهای گوناگون نشود. در سراسر تابستان نیز چند سر از این جانداران را به امامزاده می‌آورند و قربانی می‌کنند و گوشت آنها را به زائران یا متولی می‌دهند.

در بعضی از این بقاع هنوز سنن و رسوم هزاران سال پیش گیلان بدون تغییر و تبدیل دیده می‌شود. معمولاً روز زوّار کشی(۲)، بازاری محلی در این بقاع بر پا می‌شود. فروشندگان متاع خودرا از دورترین نقطه بدینجا می‌آورند و خریداران، نوترین و بهترین لباسها را می‌پوشند و روی به این نقاط یا قله‌های دورافتاده می‌کنند. در آنجا نه‌تنها اجناس و کالاهای مورد نیاز زندگی روزمرّه خریدوفروش می‌شود، بلکه بالاترین سرمایهٔ آدمیان که عشق و محبت است نیز بازاری گرم و رایج دارد. دختران دم بخت با چهره‌های گلگون و قامتهای رسا، لباسهای زیبا و رنگارنگ محلی را به تن کرده و از عصر روز پیش به زیارت می‌آیند.

---

(۱) نگارنده در متن به پاره‌ای ار اینها اشاره کرد

(۲) روزهای معینی از سال را مردم به زیارت امامزادهٔ معینی می‌روند و آن روز را روز زوار کشی آن امامزاده می‌خوانند.

پسران نیز سروصورت می‌آرایند وچموش پاتاوه [۱] می کنند و پیاده یا برپشت اسب ، خود رابه امامزاده می‌رسانند .گاهی ازیك دهکده ، درحدودبیست نفر پسر ودختر باهم به‌راه می‌افتند و اگر تاریکی فـرارسد وشب‌هنگام به زیارت امامزاده نرسند، برسرچشمه‌ای یاروی چمنزاری به‌زیارت یکدیگرمی‌رسند . «چه خوش بودکه برآید به‌یك کرشمه دوکار» مقدسی که درسال ۳۷۵ قمری [۲] خودشاهد وناظررسمی ، همانندآداب کنونی بوده است می‌نویسد :«ولهم اسواق علی‌ایام‌الجمعة فی‌السهل ، لکل قریةیوم ، فاذافرغوا انحازالرجال والنساء الی معزل یتصارعون فیه ورجل جالس‌معه حبل ، کل من غلب عقدله عقده.فاذاهوی الرجل امرأة راح معها ، فیتلقاه اهلها بالبشر والترحیب ویتباهون به اذارغب فی کرمهم ، فیضیفونه ثلاثه ایام ، ثم ینادی المنادی بعدما احتمع معها اسبوعا فی‌عمارة له بمعزل فیجتمعون ویختطون .» یعنی (ساکنان دیلم) روزهای‌جمعه در اراضی‌هموار ساحلی بازارهائی‌دارند . درهردهکده روزی معین ، این‌بازار برپامی‌شود. چون خریدوفروش بپایان رسد، مردان وزنان برای کشتی گیری درگوشه‌ای جمع می‌شوند. مردی در آنجا نشسته وطنابی دردست دارد . بـرای کسی که درکشتی غالب شود ، گرهی به این طناب می‌زند . اگر مردی زنی را بخواهد با او می‌رود منسوبان زن این عمل را خوب می‌دانند وباگشاده‌روئی تلقی می‌کنندواگر به‌باغ‌ایشان بروند مباهات ومفاخره‌می کنند. سه‌روزایشان را مهمان می‌کنند . پس از آنکه یك‌هفته مرد با زن درعمارتی که درخلوت‌گاه است گذراند جارچی جار می‌زند ، مردم گرد می‌آیند وبرای ایشان خانه می‌سازند .

---

(۱) چموش کفشهای‌چرمی گیلان و پاتاوه مچ پیچ ما مدی‌است‌که به ساق پامی‌پیچند

(۲) شمس‌الدین ابوعبدالله محمدبن احمدبن ابوبکرالبنا الشامی‌المقدسی‌البشاری‌متولد سال ۳۳۵ قمری کتاب « احسن‌التقاسیم فی معرفةالاقالیم » خودرا در سال ۳۷۵ قمری از مسوده پاکنویس کرد ودر سال ۳۷۸ تجدید نظر کرد

یکی از طوایف ژرمنی که در دامنه‌های آلپ درقسمت آلمان نشین‌سوئیس زندگی می‌کنند نظیر این سنت را دارند ومعتقدند که هرکس بالاتر ازارتفاع معینی از این کوه‌گناهی مرتکب شود، خدای بزرگ اورا می‌بخشاید ودرنامهٔ اعمال‌ار آن‌یاد نمی‌کند دختران وپسران، دست در دست خودرا، کشان کشان به‌بالای این کوه میرسانند و کام دل از یکدیگرمی‌گیرند . آیا منشأ این رسم وسنّت همانندکه در دوگوشهٔ مختلف جهان است می‌تواند یکی باشد؟

امامزاده‌های دور افتاده ، بیمارستان و داروخانهٔ ساکنان دهکده های اطراف است مردم دورافتاده از پزشك ودارو ، درمان هرگونه مرض خودرا ز این امامزاده‌ها می‌خواهند. تور وکبچی(۱) ورگیل دار ومسلول و کور و افلیج وکسانی که‌گرفتار انواع امراض جلدی هستند ، همه به این امامزاده‌ها پناه می‌آورند. هریك نیازی می‌آورد ومتوسّل به یکی از این امامزاده ها می‌شود وشفای خودرا از او می‌جوید . معتقدندگل پاره ای از این امامزاده ، شفابخش همه‌گونه ناخوشیها است .گذشته ازآدمیان ، امراض گاو وگوسفند وچهارپایان بارکش را نیز معالجه می‌کند . زنان نازا ، تخم مرغی را تزئین می کنند و دور آن را با ابریشم می‌بافند و به درو دیوار امامزاده می‌آویزند تا بچه‌دار شوند.

درپاره‌ای ازامامزاده‌ها سنگهائی به‌اشکال عجیب است که درآنهاچاله‌های کوچکی است. آب درآنها می‌ریزند و با سنگ کوچك دیگری می‌سایند ومایعی به رنگ شیر به‌دست می‌آید ، برای بیماران می‌برند تا بخورند وشفا یابند و برای تندرستان می برند تا بخورند وگرفتار امراض نشوند . روی صندوق‌اغلب امامزاده‌ها، فسیلهای گوناگون‌متعلق به‌ادوار مختلف زمین‌شناسی دیده شد .

برای پاره‌ای از امامزاده‌ها ، زائران از پیر وجوان و بزرگ وکوچك،

۱ـ تور درگیلکی به‌معنی‌خل ودیوانه‌است وکبچی به کسی گویند که عضلات صورت او به‌عللی منقبض شده و دهانش را کج کرده است

شاخهٔ کوچکی از کیش (= شمشاد جنگلی) از اطراف خانهٔ خود یااز سر راه به دست می گیرند و به‌عنوان «برگ سبزی» به امامزاده می آورند و به نردهٔ ایوان آن می‌زنند یا روی صندوق می گذارند(۱) .

هدایائی که به‌عنوان نیاز به امامزاده‌ها داده می‌شود، عبارت ازپول نقد، انواع پارچه های رنگین یا سیاه ، نخی یا ابریشمی، نفت، شمع ، ابریشم کلاف شده، شیر، قربانی ونظایر آنهاست.

دربیشتر امامزاده‌ها شاخ گوزن (=گنج گاو) بردرختان حیاط ، یا در ایوان یا داخل حرم بردیوار است بر پاره‌ای از صندوقها، شاخ گوزن یکی دوساله نیز دیده شد. درکوهستانهای بی‌درخت و بی جنگل که مرکز زندگی این حیوان نیست. شاخ بر کوهی همین اهمیت و احترام را دارد . درحفاریها و کندوکاوهائی که درگورستانهای مختلف این صفحات کرده‌اند، مجسمهٔ سفالی و فلزی‌گوزن بدست آمده است. ظاهراً این حیوان، از قدیم‌الایام دراین‌سرزمین مورد تکریم بوده است .

علم ــ علم بندی ــ علم واچینی

بیشترامامزادگان علمی مخصوص دارند. ارستونهای جاوایوان امامزاده، دوستون را مزیّن ومنقّش می کنند ودو چــوب منقّش افقی در بالای بدنهٔ آنها می کوبند وچوب چهار پنج متری کنده‌کاری شدهٔ علم‌را رویآنهاقرارمی‌دهند .

دربیشتر بقعه‌ها ، روز اول محرم، مراسم علم بندی برپا می شود . عدای مفصلی تهیه می‌کنند و سینه زنان پس از سینه زدن، چوب علم را می آورند و عده‌ای به خانهٔ متولی می‌روند وبنجهٔ علم وبقجه هائی‌که درآنها انواع پارچه‌ــ

۱ــ یك هفته قبل از جشن برخاستن مسیح ازمردگان که روز یکشنبه برپا می شود ارامنه درکلیسا جمع می‌شوند وکشیش شاخه‌های شمشاد را که برآنها دعا خوانده است به دست حاضران می‌دهد ایشان شاخه‌های شمشاد را به خانه می آورند و در اطاق خود می گذارند تا خشك شود .

های رنگین قیمتی است می آورند ، پنجه را برسر چوب علم نصب می کنند و پارچه را یکی پس از دیگری برچوب علم گره می‌زنند. علم از لاغری بیرون می‌آید وهیکل قطور وتنومندی پیدا می‌کند. بعدآن را درجلودر ورودی بقعه به‌یکی‌ازستونها می‌بندند. درطول دهۀ محرم ، علم نیزدرآداب ورسوم عزاداری شرکت‌داده می‌شود وهر کس پارچه‌ای نذرآن کرده است می‌آورد وروی‌سایر پارچه‌ها می‌بندد .

سرانجام روز علم واچینی می‌رسد . معمولاً علم را روز سوم امام یعنی سیزدهم‌محرم ، یاروز قتل امام‌حسن که روز بیست‌وهشتم صفر است وامی‌چینند. واچیدن نیز نظیر علم بستن آدابی دارد . غذائی آماده می کنند ، سینه ای می‌زنند و پارچه‌هارا یکی پس ازدیگری ازچوبۀ علم باز می‌کنند ودربقچه ها می‌گذارند و به خانۀ متولی می‌برند .

در بعضی امامزاده‌ها ، واچیدن علم را به سرخرمن ودوران چیدن برنج می‌گذارند . ظاهراً گرفتاری واشتغال رعایا را سبب نگهداری علم تا این وقت می‌دانند . ولی احتمال می‌توان دادکه در ایام گذشته در این موقع جشنی نظیر جشن محصول برداری فرنگیان[1] در این صفحات معمول بوده است ، به این سبب علم را تا آن‌وقت نگاه می‌دارند تا در مراسم محصول برداری نیزشرکت داده باشند .

این‌گونه علمهارا نگارنده هرجا دید، توصیف کرد واگرمشخصاتی داشت عکسبرداری نمود و در کتاب نشان داد، علم قدیمی بقعۀ آقا سید زکریا ، در بسته دیم خشك‌بجارخمام وعلم مسجد جامع امشه ، در امشۀ سنگر و علم بقعۀ آقاسید مهدی ، در استلك لشتنشاه وعلم‌بقعۀ سیدعلی‌کیا، در اژدها بلوچ‌لشتنشاه که بیشتر شباهت به توغ دارد از علمهای ظریف و دیدنی است .

۱ــ این جشن را به انگلیسی « Thanks giving day » می‌خوانند

دوازده

قدمت بناهای تاریخی بیه پس گیلان تا چه پایه است؟

مراکز اصلی تمدن گیلان را باید در دامنهٔ ارتفاعات رشتهٔ البرز، یا بر بالای تپه‌های دستی یا طبیعی حوالی جلگهٔ گیلان جستجو کرد. این تپه‌ها که نظیر آنها در مازندران و گرگان نیز فراوان است، به‌نام « قلعه‌کل » خوانده می‌شوند. امروز از قلعه هائی که بر این بلندیها بوده است، نشانی نیست. درختان و علفهای بلند جنگلی یکسره روی این تپه‌هارا پوشانده و هیچگونه نشانی از نهفته های درون آنها پدیدار نیست. نگارنده یکایك این تپه ها را که از نزدیك مشاهده کرد، شرح داد ونام عده‌ای‌ازآنهارا با ذکر محل‌آنها، در فهرستهای آخر هرفصل آورد.

یك دسته از بناها هیچگونه تاریخی ندارد، ولی سبك بنا حکایت از گذشته‌ای بسیار دور می کند. ازآنها می‌توان اسپیه مزگت کیش خالهٔ دیناچال وقلعهٔ لیسار را درنومندان لیسار نام برد از این‌دو بنا که بگذریم، سایر بناها که تاریخی درآنها دیده شد از این قرار است:

۱ـ بقعهٔ تاج‌الدین محمود خیوی درلمیرمحلهٔ آستارا ۷۳۲ قمری

۲ـ بقعهٔ سید امیرکیا = مدفون حابیازبن شرف‌الدوله ۸۲۷ «

۳ـ تاریخ وقفنامهٔ قرآنی که‌پری‌سلطان دختر سلطان محمدخان
وقف بقعهٔ سیدعلی‌کیاکرده وفعلا دربقعهٔ فیلده است ۹۰۱ «

۴ـ تجدید بنای قلعه رودخان به امر حسام‌الدین بن امیره
دباج بن امیره علاءالدین اسحقی ۹۱۸ «

۵ـ سنگ قبر میرزا محمدبن قبادجان در بقعهٔ پیر قطب‌الدین
نزدیك دهکدهٔ باغچه سرای آستارا ۹۴۲ «

۶ـ اتمام‌بنای‌بقعهٔ‌آکاشاه‌دررودبردهٔ سنگر ۹۲۵ «

۷ـ تاریخ اتمام صندوق سلیمان داراب در ذی‌الحجهٔ ۹۵۳ «

۸ـ اتمام بنای بقعهٔ عون‌بن‌محمدبن علی علیه السلام در ماسوله

به سعی ملك خلیل بن خبر بیك ۹۶۹ قمری

۹ـ سنگ قبری در بقعهٔ سلطان سید حاجی محمود مرندی ۹۸۴ »

۱۰ـ سنگ قبر بدیع‌الزمان میرزا در بقعهٔ فیلده پنجم شهر جمادی‌الاولی ۹۸۶ »

۱۱ـ سنگ قبر ملك ابوالقاسم دربقعهٔ سلطان سیدحاجی محمود مرندی ۹۹۵ »

۱۲ـ سنگ قبر ترك خانم دختر برج علی تمریری در بقعهٔ عون بن محمدبن علی علیه السلام ۹۹۵ »

۱۳ـ سنگ قبر هاشم بیك بن میرم بیك دربقعهٔ عون بن محمدبن علی علیه‌السلام در ذی‌القعده ۹۹۷ »

۱۴ـ بنای گنبد سلطان سید حاجی محمود مرندی به دستور امیره بی‌بی دختر سلطان محمدخان درهشتم ماه رجب ۹۹۸ »

۱۵ـ سنگ قبر مریم دختر میر خلیل متولی در بقعهٔ عون بن محمدبن علی علیه‌السلام ۱۰۰۴ »

۱۶ـ کتیبهٔ صندوق سید ابوجعفر درشهر رشت که‌امروز ازمیان رفته است ۱۰۰۹ »

۱۷ـ تاریخ اتمام ضریح مشبّك عون بن محمد بن علی علیه‌السلام در ماسوله ۱۰۱۵ »

۱۸ـ سنگ قبر بی بی رحمت دختر حاجی هادی ملکی دردهکدهٔ خشت مسجد کوچسفهان درماه ربیع‌الاول ۱۰۲۳ »

۱۹ـ سنگ قبر شاه منصور بن شاه ملك آقا دربقعهٔ فیلده در بیست و یکم محرم الحرام ۱۰۲۹ »

۲۰ـ سنگ قبر محمد بدیع بن محمد اسماعیل در بقعهٔ عون بن محمدبن علی علیه‌السلام درماسوله ۱۰۵۲ »

۲۱ـ بنای سردر ساقی مزار درجورشر لشتنشاه ۱۰۵۵ قمری

۲۲ـ سنگ قبر محمدعلی بن محمدامین زاویه در بقعهٔ سلطان حاجی سیدمحمود مرندی درحرزویل ۱۰۵۷ «

۲۳ـ سنگ قبری بردیواردرورودی بقعهٔ عون‌بن‌محمد بن علی علیه‌السلام درماسوله ۱۰۶۰ «

۲۴ـ تاریخ محجرشبکه‌ای امامزاده شفیع‌بن موسی‌الکاظم علیه‌ـ السلام دردهکدهٔ قشلاق‌نشین امامزاده شفیع‌شاندرمن ۱۰۷۳ «

۲۵ـ سنگ قبر میرزا رحیم خان ولد میرزا کبیرخان در بقعهٔ فیلده در تاریخ شنبهٔ بیستم شهرربیع‌الاول ۱۰۸۰ «

۲۶ـ تاریخ بنای دروازهٔ‌حرزویل ۱۰۹۰ «

۲۷ـ تاریخ بنای مسجد صاحب‌الزمان درماسوله ۱۱۱۷ «

۲۸ـ سنگ قبر آقا محمد زکی‌بن محمد قاسم در بقعهٔ عون بن محمد بن علی علیه‌السلام در تاریخ بیستم شهـر ربیع الاول ۱۱۶۷ «

۲۹ـ فرمان تولیت تربت‌قوشه‌جددرتنگ دی تول گبلان هشتپر مورخ ۱۱۷۱ «

۳۰ـ تاریخ وقفنامهٔ قرآنی که‌میرقاسم‌فیلدهی بربقعهٔ فیلده‌وقف کرده است. ۱۱۹۴ «

۳۱ـ سنگ قبر محمد حسن‌خان ولدحاجی معصوم کسمائی در رجب ۱۱۹۵ «

۳۲ـ تاریخ بنای گلدستهٔ مسجد ساغری سازان درشهر رشت ۱۲۰۴ «

۳۳ـ سنگ تاریخی بنای‌مسجد جامع جورشر لشتنشاه‌مورخ ۱۲۰۶ «

۳۴ـ تاریخ‌اتمام‌صندوق میرشاه محمود در دهکدهٔ شیخان گفشهٔ لشتنشاه ۱۲۴۰ «

۳۵ـ تاریخ بنای محراب مسجد مستوفی در شهر رشت ۱۲۴۲ «

۳۶ـ تاریخ اتمام در دولتی بقعهٔ سید عباس و سید اسماعیل در محلهٔ ساغری سازان شهر رشت ۱۲۴۳ قمری

۳۷ـ سنگ قبر کلثوم دختر میرقاسم در بقعهٔ فیلده ۱۲۵۰ «

۳۸ـ تاریخ سنگ لعنت نامه‌ای در بقعهٔ سیداحمد در گیلوای کوچسفهان ۱۲۵۵ «

۳۹ـ تاریخ فرمان ناصرالدین شاه بر کتیبه‌ای سنگی در بقعهٔ خواهرامام درشهر رشت ۱۲۷۲ «

۴۰ـ تاریخ بنای بقعهٔ سید قاسم‌بن موسی الکاظم علیه السلام در دهکدهٔ چولاب کوچسفهان ۱۲۸۲ «

تواریخ دیگری مؤخر برسال ۱۲۸۲ که در بناها دیده شد، در این کتاب آمده است ، از آنجا که زمان زیادی بر آنها نگذشته است در این مقدمه یادآور نشدیم.

نام تعدادی از بقاع یادآور دورانی است که هنوز دین مبین اسلام در کوه ودشت گیلان رواجی نداشته است. نامهای بقاع زیررا می توان جزء این گروه دانست.

۱ـ مزار لاله‌شوی درشهر رشت که ظاهراً بقعهٔ خواهرامام بجای آن بنا شده است . ۲ ـ ساقی مزار در حورشر لشتنشاه که محل قدیمی بقعهٔ آقا سید محمدرضاست. ۳ـ بقعهٔ دوالکوه برمرز آلیان وتنیان ۴ ـ سلطان برزکوه بر سامان اسالم وتالش دولاب . ۵ـ گلی لور درخشابر تالش دولاب ییلاقی ۶ ـ بر بلندی دردو فرسخی لمیرمحلهٔ آستارا . ۷ـ بابامرری در کناررودخانه ویزنه ۸ـ آکاشا(۱) دررودبردهٔ سنگر ونظایر آنها .

توضیحی دربارهٔ بقاع متبرك گیلان

پیش از اینکه شاه عباس اول به‌فکر برانداختن خان احمد خان بیفتد

۱ـ درمتن کتاب احتمال دادیم که این نام با «عکاشه» ارتباط دارد .

وطرحی برای‌ازمیان برداشتن بازماندگان خاندان اسحقی وتجاسبی وانوزوند و حاتمی وسایر امرای محلی گیلان بریزد، بیشتر اهالی گیلان زیدی مذهب بودند. بازماندگان اسماعیلیان نیز تااین تاریخ در صفحات دیلمان و رودبار دیده می‌شدند ولی هیچگاه قدرت زیادی به‌دست نیاورده و مرکز فرمانروائی برای خود نساخته‌اند .

شرط امامت در مذهب زیدبن علی علیه‌السلام خروج بالسیف و داشتن خصایل خمسه است. هرکس که شمشیرمی کشید وتسلط می‌یافت وخصایل‌خمسه دراوجمع بود ، مفترض‌الطاعه ونافذ الحکم بود. ساکنان خاك بیه پیش‌گیلان ، پیش از زمان سیدعلی‌کیا، مذهب زیدی داشتند . هنگامی که او از تنکابن به لاهیجان آمد «فقها وصلحا وداعیان شرع شریف ومفتیان دین حنیف، مجموع، مقدم شریف آن حضرت‌را مغتنم شمردند و بیعت کردند و امام و مقتدای خود دانستند ومجموع برآن قائل شدند که آنچه‌شرط امامت است درمذهب‌زیدبن علی علیه‌السلام که خصایل خمسه است، دراو موجود است.»(۱) عده‌ای از بقاع متبرك امروز، مقابر اولاد واحفاد این گونه امامان است .

پس ازتسلط صفویان، بازار صوفیان صافی و شیعیان دوازده امامی‌رواج پیدا کرد. اینان نیز به‌بقاع امامزادگانی که‌مورد علاقه‌شان بود، توجه کردند و برای آنها صندوق وضریح ساختند و در مواردی چند نیز قبور فرستادگان یاامرای لشکر ایشان‌که درخاك گیلان چشم‌ازجهان فرو بسته، یا به‌دست سران محلی‌کشته شده‌اند، زیارتگاه عمومی شد .

درهمین‌ایام، تعدادی از مزارهای قدیمی که مورد علاقهٔ مردم‌گیلان بود، با تغییر اسم و انتساب به یکی ازسادات، زیارتگاه شیعیان گردید . از اینها می‌توان مزارخانبازبن شرف‌الدوله را یادآور شد که به‌نام سیدامیرکیا خوانده شده است .

۱ـ تاریخ گیلان ودیلمستان ص ۴۱

به‌احتمال قوی، زیارتگاههائی که به نام «زیارتگاه دستحط ائمهٔ اطهار» شهرت دارد ، نیز در همین تاریخ به‌وجود آمده است .

توضیح بیشتر دربارهٔ پیدایش امامزاده‌ها و زیارتگاهها ، خصوصاً آنچه مربوط به پس از دوران صفویان است از حوصله وهدف این مقدمه بیرون است .

هنر اسلامی در بیه‌پس گیلان پیشینهٔ چندانی ندارد

سنگ ظریف تنها بنای قدیمی بخش آستارا یعنی بقعهٔ شیخ تاج‌الدین محمود حیوی ، به‌دست استادشرف‌الدین عثمان‌بن‌جمال شیرازی‌حك شده‌است. سنگ‌مرمرقبر میرزا محمدبن قبادجان مورخ ۹۴۲ که دربقعهٔ پیرقطب‌الدین دردهکدهٔ باغچه‌سرای آستارا است،نظیرسنگ مرمرهائی است که دربقعهٔ عون بن محمدبن علی علیه‌السلام درماسوله وبقعهٔ فیلده رودبار وبقعهٔ سلطان حاجی سید محمود مرندی درحرزویل نیزدیده شده است . این‌سنگها که تعداد آنها به تعداد انگشتان‌دودست نمی‌رسد ، متعلق به‌خارج خاك‌بیه‌پس گیلان‌است. یعنی در آذربایجان و زنجان وقزوین حك کرده و بدین نقاط آورده‌اند . زیـرا در صفحات نامبـرده این گونـه سنگها فراوان است و معدن آن هـم در آن سرزمینهاست .

پای که ازبخش آستارابیرون گذاریم ، به‌پنج ناحیهٔ تالش‌نشین‌می‌رسیم. پایهٔ زندگی و امرارمعاش تالشان تا امروز هم گله‌داری است . ایشان بـرای گیاخوار وعلف‌چر، شش‌ماه‌ازسال‌رادردشت وشش‌ماه دیگررادر کوه‌می‌گذرانند و کمتر متوجه آثار هنری یا معماری بوده‌اند اگر «اسپیه‌مزگت» رادر کیش حالهٔ دیناچال ندیده انگاریم، هیچگونه اثرمعماری قابل ذکر دراین‌پنج‌بخش نیست .آگاهی‌ما از«اسپیه‌مزگت» نیزنارساست زیرا ازنام بانی ومباشرومعمار آن خبری نداریم‌ونمی‌دانیم که این اثر هنری زادهٔ ذوق و استعدادچه کسانی است . چون تالشان رادرسایر شاخه‌های هنری ضعیف می‌بینیم نمی‌توانیم یقین داشته باشیم که طرح و تزئین این مسجد را ذوق و استعداد تالشان به وجـود

آورده باشد.

ازمنبّت‌کاری ومشبّك سازی، آثارهنری زیادی درگیلان بیه‌پس دیده نشد. عجیب‌ترین کارچوب‌تراشی را در بقعهٔ محمودشاه دینوری وظریف‌ترین حك را بر صندوق سلیمان داراب ودرورودی بقعهٔ سیدعباس وسید اسماعیل در شهر رشت می‌توان دید. مشبك‌کاری بقعهٔ پیرشرفشاه ومادرش و بقعهٔ جورشرلشتنشاه در بقعهٔ سلطان عرب شده نیز قابل ذکر است.

گچ‌بریهای ظریف وپرکار، دربیه‌پس گیلان دیده نمی‌شود. گچ‌بریهای خانهٔ سردار ومسجدصفی ومسجد حاجی صمدخان ظاهراً کار یك استاد یا به تقلید یکدیگر کارشده‌است. این گچ‌بریها، درشت، اما خالی ازعظمت و ابهت نیست. گچ‌بری تالاردوتخت خوابی منزل‌سردار وگچ‌بریهای تالار منزل‌میرزاعلی‌آقا مقیمی، ظریف وقابل‌ذکر است.

نقاشیهای رنگ‌وروغن سقف‌تالار دوتخت‌خوابی منزل سردار ونقاشیهای سقف ورفهای منزل سید اسماعیل حسینی صیابری دررشت، ازنقاشیهای خوب دوران قاجاری است. این‌نکته نیز ناگفته نماند که خانه‌های زیبای مسکونی شهررشت به دست اهالی بنا نشده‌است وچنانکه‌صاحبان‌آنها اظهار می‌کردند. بنایان و نجاران و نقاشان آنها اهل‌اصفهان‌وتهران بوده‌اند

کاشی‌سازی دراواخردوران‌قاجار، درشهررشت رونقی‌داشت وحاجی‌یوسف ودوپسرش به ساختن انواع کاشی دست زده‌اند‌اماهیچیك دراین صنعت، هنری نشان نداده‌اند.

ازترس اطالهٔ کلام، سخن را بدین‌جا ختم می‌کند و دنبالهٔ این بحث را درمقدمهٔ مجلد دیگر که دربارهٔ آثاروبناهای تاریخی بیه‌پیش‌گیلان‌است، ادامه خواهد داد زیرا پس ازاتمام‌قسمت دوم‌این کتاب، تمام‌آثاروبناهای تاریخی‌خاك گیلان مطالعه وبررسی شده است. آنوقت است که می‌توان به دقت قضاوت و اظهارنظر، اطمینان بیشتری‌داشت از خدای‌بزرگ‌برای آغازوپایان‌مجلددیگر یاری می‌جوید

اکنون که کارمقدمه را به خاتمه رساند ،ذکر نام کسانی که در تنظیم وچاپ این کتاب سهمی دارند ونگارنده مدیون ایشان است بسیار بجاست . ازرفتگان باید نام رابینو را یادکنم که کتاب گیلان او ، راهنمای کارمطالعهٔ این ناچیزبوده است خدایش بیامرزد وقرین رحمت خویش گرداند . از کسانی که درقید حیات هستند وإن شاءالله سالیان سال زنده و کامیاب باشند ، آقای عبدالرحمن عمادی است که آنچه یادداشت دربارهٔ بناهـای تاریخی گیلان داشتند ، در عین صفا و گشاده‌روئی در اختیار من گذاشتند . آقای پرویز عمواوغلی فرماندار و معاون استانداری گیلان باسفارشهای متعدد، راه مطالعهٔ مرا گشودند. آقای امامقلی خان ماسالی اطلاعات پرارجی از ماسال ومناطق دیگر تالش نشین دادند. آقای حسین معارف دوست همراه وهمپای من درخاك تالش‌دولاب وچهارفریضه بودند. آقای امیر کاشفی درکوه ودشت با این بنده همگام بودند وعکسهای این کتاب را ایشان تهیه‌کردند . بسیاری کسان دیگرهستند که به‌طریقی اینجانب رایاری ودستگیری کردند نام ایشان را در این مقدمه نیاورده‌ام اما بار دین ایشان را همواره بردوش‌خود احساس‌می کنم ازیکایك کسانی که نام ایشان‌ذکر شده‌است ودیگران را که نام‌نبردم برای همیشه ممنون وشکرگزارخواهم بود

بسیار مفتخر و مباهی هستم که هیأت محترم مؤسسین انجمن آثار ملی میـان کسان بسیار مرا برگزیدند ومرا مأمور انجام این کار کردند . لطف و مرحمت ایشان شامل حال این بنده بوده و احسانشان چون کمندی برگردن من است .

از کارکنان چاپخانهٔ تابان خصوصاً آقای ملکی بسیارمتشکر وممنونم که درکارچاپ این کتاب منتهای دقت را کرده‌اند خداوندهرکه را درراه اشاعه و گسترش علم‌ودانش کوشاست اززندگانی کامیاب و برخوردار فرماید

منوچهر ستوده

تهران‌سوم اسفندماه ۱۳۴۸

کتابشناسی حاشیهٔ دریای خزر

شامل کتب و رسائل و مقالاتی که مربوط به گیلان و مازندران و گرگان است

آذر هوشنگ، احمد : چند مثل گیلکی ، سخن ، ۱۲ : ۹۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۵۳)

آزموده ، ابوالفضل : ترانه‌های مازندرانی ، پیام نوین ، ج ۴ ش ۶: ۶۲ـ۶۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۸)

آقاخان نوری : مکتوب تاریخی از میرزا آقا خان نوری ، با مقدمهٔ ایرج افشار ، یغما ، ۱۲ : ۵۶۲ـ۵۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۴۶۸)

آمار سالانه رودخانه‌های ایران ، نشریهٔ شمارهٔ ۶ بنگاه مستقل آبیاری تهران، ۱۳۳۴ شمسی .

آمار نفوس و فواصل و مشخصات دیگر استرآباد که در پیچی ئیل ۱۲۷۶ قمری در زمان فرمانروائی ملک آرا گرفته شده است . فیلم ۱۶۴۴ ، موزهٔ آسیائی آکادمی علوم شوروی B2494 (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۳)

آملی، مولانا اولیاءالله تاریخ رویان ، مؤلف این کتاب را به فخرالدوله شاه غازی (۷۶۱ـ۷۸۰) تقدیم کرده است . نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس خریداری از کتابخانهٔ اقبال که قبلا متعلق به آقای کیانی بوده است (مقدمهٔ شهریاران گمنام کسروی) به تصحیح عباس خلیلی تهران ۱۳۱۳ شمسی بنیاد فرهنگ ایران این کتاب را با تصحیح و تحشیهٔ نگارنده درسال ۱۳۴۸ شمسی تجدید چاپ کرد.

آهنگهای محلی ترانه‌های ساحل دریای مازندران، نشریهٔ ادارهٔ موسیقی، تهران ۱۳۲۳ شمسی.

ابن ابومسلم: تاریخ مازندران، کشف‌الظنون چاپ اروپا ج ۲ ص۱۲۳.
Herbelot, Ind, Bibl. P.74 No 5.

ابن اسفندیار کاتب، بهاء‌الدین محمدبن حسن: تاریخ طبرستان، در سال۶۱۳ قمری تألیف شده‌است. به اهتمام عباس اقبال خردادماه ۱۳۲۰ شمسی. یادداشتهای قزوینی ج ۲ ص۱۸. نسخهٔ کتابخانه ملی ملک‌شمارهٔ ۴۰۷۱. جلددوم الحاقی است ونباید از مؤلف اصلی باشد این مجلد با تصحیح عباس اقبال در تهران چاپ شده است. جلداول به انگلیسی ترجمه شده و این ترجمه درسال ۱۹۰۵ م. در دورهٔ اوقاف گیب مجلد سوم درلیدن منتشر شده‌است.

ابن حوقل، ابوالقاسم محمدبن حوقل‌البغدادی النصیبی: صورة‌الارض. تألیف حوالی سال۳۶۷ قمری صفحات ۲۶۷ـ۲۶۸، چاپ‌دخویه ۱۸۷۳ م.

ابن خرداذ به فارسی، ابوالقاسم عبداللهبن عبدالله: المسالك‌والممالك، تالیف ۲۵۰قمری

ابوالفدا، عمادالدین اسماعیل بن علی ایوبی متوفی ۷۳۲ قمری: تقویم البلدان. مسودهٔ کتاب درسال ۷۲۱قمری تمام شده‌است

احتسابیان. احمد. جغرافیای نظامی ایران ۱۳۱۱ و ۱۳۱۸ شمسی

ادریسی، محمدبن محمدبن عبدالله السریف‌الادریسی: نزهة المشتاق فی احتراق‌الافاق. سال تالیف ۵۴۸قمری.

ادریسی‌استرآبادی، ابوسعیدعبدالرحمن بن‌محمدبن محمدبن‌عبدالله متوفی ۴۰۵ قمری. تاریخ استراباد (کشف‌الظنون ص ۲۸۱ در ذیل کشف‌الظنون ج ۱ ص ۲۱۳ به جای سال ۴۰۵ که سال فوت اوست ۴۰۵ آمده است مقدمهٔ تاریخ طبرستان نیز چنین است

استرآبادی، محمد صالح‌بن‌محمدتقی‌بن محمد اسماعیل: شرح حال علما و

ادبای استراباد در سال ۱۲۹۴ قمری نسخه‌ای از این‌کتاب در کتابخانهٔ اعتضادالسلطنه وزیر علوم بود ودر سال۱۲۹۸ به کتابخانهٔ محمدحسن خان اعتمادالسلطنه منتقل شد و با رسایل دیگر دریك‌مجلد ، تجلید گردید و پس از سالها به ملکیت حاجی حسین آقا ملك درآمد. اکنون‌درکتابخانهٔ ملی ملك‌به شمارهٔ ۴۳۳۰ محفوظ است این رساله۹۸ ورق رحلی‌ده‌سطری از این مجموعه است که در استرآباد نامه ص ۱۰۵ ـ ۲۱۳ به چاپ رسیده است

استودارت: سفرنامه ، ترجمهٔ‌احمدتوکلی ، فرهنگ ایران زمین ۸:۱۶۱ـ۲۲۰.

اسفندیاری ، سرهنگ‌احمد: پاسخ به مقالات مرحوم علی دیوسالار، راجع به اردوی برق درمنطقهٔ نور مازندران . تهران مرداد ماه۱۳۳۷شمسی.

اصطخری ، ابواسحق ابراهیم بن محمدفارسی متوفی ۳۴۰ قمری : مسالك ـ الممالك این کتاب در سال ۳۱۸ـ۳۲۱ نوشته‌شده است ودرسال ۳۴۰قمری مختصر شده است لیدن ۱۹۲۷ م صفحات ۲۰۴ـ۲۰۶ ترجمهٔ این کتاب به فارسی به تصحیح ایرج افشار در مجموعهٔ متون‌فارسی بنگاه ترجمه و نشر کتاب شمارهٔ ۹ به چاپ رسیده است

اصفهانی، میرزا طاهر : گنج شایگان ، تهران، ۱۲۷۲ قمری

اعتمادالسلطنه ، محمدحسن‌خان: کتاب‌التدوین فی احوال جبال‌شروین، تهران یونت‌ئیل ۱۳۱۱ قمری . به‌گفتهٔ مرحوم میرزا محمدخان قزوینی (درمجلهٔ یادگار ش ۳ سال ۵ ص ۵۷) جزء اعظم و بلکه تمام این کتاب به‌قلم میرزا محمد حسین فروغی و غیر اوست و اعتمادالسلطنه غصباً به خود نسبت داده است

- روزنامهٔ سفر همایونی (ناصرالدین‌شاه) به مازندران ، تهران ۱۲۹۴ و ۱۳۱۴ قمری
- رساله راجع به قلعهٔ نور ، ازورق ۵۰۰-۵۱۵ ازجلد هشتم مجموعهٔ بیوتات

سلطنتی شمارهٔ ۷۳۱ که ذیل کرمان به شمارهٔ ۵ قرارداده شده است . این رساله را نگارنده باعکسهائی که خود تهیه کرده بود درمجلهٔ یغما ، دوره ۹ سال۱۳۳۵شمسی ، صفحات۱۱۶ـ۱۳۳و۱۵۹ـ۱۶۷ به‌چاپ رسانید. (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۴۸۷)

— . مرآت البلدان. تهران ۱۲۹۷ قمری.

اعلم ، هوشنگ : شهروشهرستان ساری ، ماهنامهٔ فرهنگ ج ۱ ش ۱ ص۷۹ـ ۸۶ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۱۷۶۸)

افشار ، مصطفی‌خان پسر نصر الله‌خان، منشی‌میرزامسعود مستوفی‌درپطرزبورگ ازطرف عباس‌میرزا درشعبان ۱۲۴۴: سفرنامه . فیلم ۱۶۹۱،کتابخانهٔ ملی ش $\frac{۴۹۹}{۱۳۳۵}$ خریداری ازدکتر وصال درسال ۱۳۲۴ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۱۲۱)

اقبال، عباس : امرای آخر آل زیار ، یادگار ج ۳ ش ۹ : ۷۸ ـ۸۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۶۸۰)

— امیرداد حبشی‌بن آلتون‌تاق و امیر اسماعیل گیلکی ، یادگار ج ۳ ش ۹ ۴۹ـ۶۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۶۸۱)

— . تواریخ طبرستان و آمل ، یادگار ج ۵ ش ۴/۵ ۱۳۴ـ۱۳۶(فهرست‌مقالات فارسی ج ۱ ش۱۳۷)

— : خاندان روز افزونی در مازندران ، یادگار ج ۴ ش ۹/۱۰ · ۱۶۳ ـ ۱۶۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۳۱۳۱)

— . جلجال ـ ترریق ـ ترکان ـ تراکمه ـ دیلم ـ دیالمه ، یادگار ج ۲ ش۹ ۵۸ ـ ۶۳ (فهرست مقالات‌فارسی‌ج ۱ ش ۴۳۰۲)

— . شمس‌المعالی قابوس بن وشمگیر زیاری ، ایرانشهر ۲ . ۳۲ـ۴۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۶۸۵)

— قابوس وشمگیر زیاری ، تهران ۱۳۰۲ شمسی .

- : مرحوم [حسن] اسفندیاری (حاجی محتشم‌السلطنه)، یادگار ج ۱ ش۸ : ۷۲ـ۸۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۳۲۷۳)
- : وفات سلطان‌ملکشاه‌سلجوقی، یادگارج ۱ ش ۳ : ۶۲ـ۶۶ (فهرست‌مقالات فارسی ج ۱ش ۲۶۸۷)
- : هلالی جغتائی استرآبادی، یادگار، ج ۲، ش ۳ : ۶۵ـ۷۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۳۶۲)

امامزاده صالحان وهزارخال، جلد هشتم مجموعهٔ بیوتات سلطنتی به شمارهٔ ۷۳۱، ورق ۵۱۵ـ۵۱۸، به شمارهٔ ۶ ذیل‌کرمان جای داده شده است.

امیری، منوچهر: مازندران و استراباد،تالیف‌رابینو، ترجمهٔ وحیدمازندرانی [انتقاد]، راهنمای کتاب ۲ : ۴۰۰ـ۴۰۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۶۴۸)

اندریسه، ژ. ب زمین‌شناسی مازندران از نظرکشاورزی و آبیاری، ترجمهٔ مهدی زرین، سخن علمی، ۱ . ۲۶ـ۳۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۲شمارهٔ ۱۷۴۰)

بارتلد،و. : تذکرهٔ جغرافیای تاریخی‌ایران، ترجمهٔ حمزه سرداد ور،تهران، بهمن، ۱۳۰۸ . قومس و جرجان، ۱۶۸ـ۱۷۸، گیلان و مازندران، ۲۸۲ـ ۲۸۹ .

بارفروشی، مولانا محمد : تاریخ جدید، روضةالصفاح ۹، درخاتمه‌کارهدایت اللّٰه‌خان بن حاجی جمال قومنی

باوندنامه، در عهد ملك حسام الدوله شهریاربن قارن (۴۶۶ـ۵۰۰) از تکاذیب اهل قری واقواه‌عوام‌الناس به‌نظم‌گردآورده‌اند(تاریخ طبرستان ابن‌اسفندیار، ص ۴)

بدخشان، منصور: افسانهٔ بنای شهرآمل، یغما ۷ ۳۱۴ـ۳۱۶ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۱۷۶۷)

برج لاجیم ، راه نو ، ۳ : ۱۷ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۲۴۳۱)

برزگر، اردشیر بن آقاحسن بن آقابزرگ‌اقصاب : تاریخ طبرستان پیش از اسلام جلد اول ، تهران ۱۳۲۹ شمسی، ۱۷۴ صفحه .

— : تاریخ طبرستان پس‌از اسلام ، بخش یکم از جلددوم ، تهران۱۳۳۴شمسی، در۲۳۲ صفحه.

— . سخنی چند از تاریخ طبرستان ، هوخت ح ۳ش ۷ : ۲۰-۲۴ وش ۸ : ۳۰- ۳۲ و ش ۹ : ۱۶-۱۸ وش۱۱. ۱۱ - ۱۳ وح ۴ ش ۴ : ۱۲-۱۴ و ش۵ : ۶- ۱۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۷۶۷)

بروکت ، م. ای .: مقابر برجی و کتیبه‌های آنها در ایران ، ترجمهٔ مهوش ابوالضیا ، راهنمای کتاب ، ۹ : ۱۴۸ -۱۵۴(فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۲۲۱۴)

بریمانی ،احمد : دریای‌خزر یا دریای مازندران ، تهران ۱۳۲۶ شمسی

— : دریای مازندران ، سالنامهٔ کشور ایران . ۲۰. ۳۲۸- ۳۴۴(فهرست‌مقالات فارسی ح ۲ ش۱۷۴۱)

— . رودمرده (آیا آمودریا درهیچ زمانی به دریای خزر می‌ریخت؟)، شکار و طبیعت ج ۱ ش ۳ : ۱۷-۲۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۸۸۴)

— . ماهیان دریای خزر ، شکاروطبیعت ح ۱ ش ۴ . ۵۸- ۶۱ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۱۸۶۸)

بریمانی ،لطفعلی: یك نبردتاریخی درعجیب‌ترین قلعهٔ طبرستان (قلعهٔ ماهانه‌سر) سالنامهٔ کشور ایران ، ۱۳ : ۱۱۹-۱۲۲(فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۲۴۸۹)

بصاری ،طلعت: ترانه‌های مازندرانی ، سخن ۱۱:۹۸۶ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۳۲۶۹)

بلالی. کتیك گری گری (داستان مازندرانی) ، سخن ، ۳: ۳۴۴ -۳۴۶ (فهرست

مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۱۴)

بلوکباشی، علی· یادداشتی دربارهٔ گاه‌شماری وچندجشن درمازندران ، پیام نوین ج ۸ ش ۷ : ۸۴ ـ ۸۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۸۹۹)

بوت ، پ . Bout, P · بررسی جغرافیای طبیعی شمال ایران ، ترجمهٔ سیروس سهامی ، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات مشهد ۲: ۲۷۲ـ۲۹۷(فهرست مقالات‌فارسی فارسی ج ۲ ش ۱۷۴۳)

بهارمست ، احمد : جغرافیای نظامی ایران ، تهران ۱۳۰۹ شمسی.

بهرامی ، مهدی : گنجینهٔ مازندران ، آموزش وپرورش ج ۲۳ ش ۱۰:۲۲ـ۲۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۱۵۹۹)

بهلر، سرتیپ و مهندس دولت ایران که درسفرمأموریت خود از تهران‌تارشت وانزلی وکناردریای شرحی نوشته‌است . حغرافیای رشت ومازندران واستر- آباد ، فیلم ۱۶۹۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه‌تهران ،کتابخانهٔ ملی$\frac{۶۳۷}{۸۸۹}$۳۰۲۲ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۶۷)

بهنام ، عیسی· ظروف گلی لعابدارگرگان ، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات ج ۳ ش۲: ۳۲ـ۴۳ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۱۶۲۹)

— نمایشگاه لباس مردم قاسم‌آباد، نقش ونگار،ش۴. ۲۷ـ۳۳ (فهرست‌مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۰۹۸)

پارسا،احمد . گیاهان شمال ایران ، تهران ، ۱۳۱۸.

پتروف ، ب مشخصات حغرافیای طبیعی ایران ، ترحمه حسین گل‌گـلاب ، تهران، ۱۳۱۶

بریان ، حسن : مردم سدرپهلوی معتقدند که . کتاب هفته ش ۸ :۱۸۲

بورکریـم ، هوشنگ : پاکده ، هنر ومردم ، دورهٔ حدید ، ش ۲۷ ، ۹ ـ ۱۸ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۱۹۵۳)

— · ترکمنهای ایران ، هنرومردم ، دورهٔ حدید، ش ۴۲/۴۱ ، ۲۹ـ۴۲ وش۵۰:

۳۴_۲۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۹۳۲)

- : دهکدهٔ زیارت ، هنرومردم ، دورهٔ جدید، ش۴۸ : ۱۱_۲۹(فهرست‌مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۹۵۶)

پیمان ،ع : هوآلالا (آداب پاسداری مزرعه) ، کتاب هفته، ش ۱۲: ۱۳۹_۱۴۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۸۲۳)

تاریخ ایلچی نظام شاه دکنی (درذکرنسب‌ووقایع‌حکام‌طبرستان معاصرصفویه) ضمیمهٔ مجموعه‌ای‌از تاریخ‌آل درملك پاریس ۱۸۸۶م،۲۸۰ ص فارسی+۲۹۲ ص فرانسه.

تاریخ‌جیل‌ودیلم : جوینی در مقدمهٔ تاریخ حود گوید که درکتابخانهٔ قلعهٔ الموت این کتاب را یافت که برای فخرالدوله از سلاطین آل بویه متوفی ۳۸۷ قمری نوشته بوده‌اند.

تاریخ گیلان (موجود در پاریس) تاریخ معول رشیدالدین‌فضل‌الله طبع کاترمر پاریس۱۸۳۵م. صفحهٔ۲۷۶درآخرکتاب Notices et Extr T B L P 292

تحقیقات‌سرحدید ،کتابخانهٔ مجلس ،کتب خطی‌فهرست دستی‌ش ۲۵۱۹

تدین،عطاءالله قاسم انوار و عرلی که به زبان گیلکی سرود ، ارمغان ۲۶ ۱۷۹ _ ۱۸۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۴۱۸۴.

ترانه‌های ساروی ، صدف ، ۱ . ۴۵۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۱۵)

ترانه‌های‌مازندرانی ،صدف ۱ . ۱۱۶_۱۱۷ (فهرست مقالات فارسی، ج ۱ ، ش ۴۲۱۶)

ثابتی ، حبیب‌الله : درختان جنگلی ایران ، نشریهٔ شمارهٔ ۲۰ دانشگاه تهران ۱۳۲۶ شمسی در ۲۷۵ صفحه

- صنوبر در ایران ، بنگاه جنگلها ، تهران، ۱۳۳۴شمسی

ثقفی‌اعزاز،حسین : نکاتی چند دربارهٔ انقلاب رشت ، اطلاعات ماهانه ، ج ۳ ، ش۷ ۳۵۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱، ش ۲۹۵۹)

جرجانی معروف به‌ادریسی ، علی‌بن‌محمد متوفی ۴۶۸: جرجان (کشف‌الظنون ص ۲۹۰، درمقدمهٔ تاریخ طبرستان ظهیرالدین به جای محمد، احمد آمده است) Herbelot, Ind Bibl p 839.

جغرافیای سوادکوه درصدوپنجاه ورق، نسخهٔ‌خطی ش ۳۷۴۰ کتابخانهٔ ملّی‌ملك این کتاب پس‌از دوران اعتمادالسلطنه‌یا همزمان‌او نوشته شده‌است گوید: اعتمادالسلطنه گوید که ورامین متجاوز از ششصد قریه است سواد کـوه ، نور، نمارستاق ص۱۷ ـ لاریجان ورسك وپلور و افچه ص ۵۵ ـ کلاردشت ص ۶۷ـ دماوند ص ۸۳ـ فیرووکوه ص ۱۱۱ـ لارص ۱۲۷ ـ آزاد بـرولـورا و حاجرود ص ۱۴۳ـ شهرستانك ص ۱۵۷ ـ طالقان ص ۱۶۱ ـمسیله و دیرکاخ ص ۱۹۳ـ دریاچهٔ قم ص۱۹۹ـخوارووَرامین ص ۲۰۹ـ امامزاده جعفر وشهر ورامین ص ۲۲۵ـ کرماشاهان به‌طورمختصر ص ۲۴۱.

جمال‌زاده ، سید محمـد علی : گنج‌شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران ، برلین ۱۳۳۵ قمری.

جمع وخرج ممالك محروسه ، کتابخانهٔ مجلس ، فهرست دستی کتب خطی ش ۲۲۴۴ .

جنابیان ، شاهرخ · ترانه هائی از مازندران ، سخن ، ۸۲.۱۶ـ۸۳ (فهـرست مقالات فارسی ج۲ ش ۳۲۷۰)

ـــ : یك ترانهٔ مازندرانی ، سخن ، ۱۵ ۴۳۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۷۱)

جواب سید علی‌کیا به‌امیرتیمورگورکان ، ش ۲۰ از منشآت فیلم ش ۲۲۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه‌تهران مجلس ش ۱۲۹۰۱ به نام مجموعهٔ مکاتیب مختلفه (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۳۳)

جـواب مکتوب خـان احمـد گیـلانی از شاه عباس مورخ ۱۰۰۰ قمـری ، ش ۱۱۳ ازمنشآت فیلم۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، مجلس ش

۴۱۲۵ ، فهرست ۲ : ۳۵۱ ش ۶۰۶ . (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

جواب مکتوب فتحعلی خان بیکلر بیگی استراباد که درشکوه و گله ازمیرزا محمد ابراهیم وزیر نوشته است . ش ۱۶۹، از منشآت فیلم ش۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران

مجلس ش ۲۳۲۲۵(۲۵۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۲۲۳)

جواب مکتوب مهردار ، فرمانروای گسکر، ش ۱۶۲ ، از منشآت فیلم ۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران(۲۵۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌ای خطی ص۲۲۳)

جواب مکتوب میرزا صادق . وزیر گسکر که کتاب کشف الایات فرستاده بود ش ۱۴۹ ، از منشآت فیلم ۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران مجلس ش ۲۳۲۲۵ (۲۵۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۳ و۲۳۰)

جوادی، محمدهادی : بناهای کرانهٔ جنوبی دریای خزر ، تهران چاپ رنگین

چند دوبیتی گیلکی ، پیام نوین ، ح ۲ ش ۱ : ۴۸ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۲۱۱)

چیریکف . سفرنامهٔ مسیوچیریکف، سرهنگ روسی به ایران ، ترجمهٔ آبکار مسیحی از روسی به فارسی در سال ۱۳۰۵ قمری، از تاریخ ۱۸۷۱ م در آن یادشده‌است (نشریه ۲ ۲۶۳)فیلم۱۶۳۳ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، وزارت خارجه ش ۶۲۹۱ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۱۲۱)

حاجی‌میرزامحمد راپورت میانکاله ، سال ۱۳۰۵ قمری ، شانزده ورق هشت سطری ازمجموعهٔ شمارهٔ ۴۳۳۰ کتابخانهٔ ملی‌ملک.

حامی ، مهندس‌احمد : راههای قدیمی ایران ، تهران، ۱۳۲۳شمسی .

حجازی ، رضا : جنگل یا طلای‌سبزایران ، مسائل ایران ۱ ۳۲_۴۵و ۷۱_۸۵ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۱۷۴۵)

حجازی کماری ،سید حسن : دیوسفید، سالنامهٔ کشور ایران ، ۱۴ . ۹۷_۱۰۴ (فهرست مقالات فارسی‌ح۲ ش ۱۸۰۶.

- : روایت مازندرانی یك تصنیف قدیمی ایرانی، سخن ۲:۸۷۱ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۲۱۷)
- : طالب آملی. سالنامهٔ کشور ایران ، ۱۱: ۱۷۶ـ۱۸۸ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۵۴۰۴)
- : گنجینه‌های ادبی طبرستان ، سالنامهٔ کشور ایران ، ۲۰ : ۲۵۱ ـ ۲۶۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۷۲)

حدودالعالم من‌المشرق‌الی المغرب ، مجهول‌المؤلف، تاریخ تالیف ۳۷۲ قمری. این کتاب متکی به‌کتاب جیهانی و آثارالعلویه ارسطاطالیس و جغرافیای بطلمیوس است . به تصحیح نگارنده چاپ دانشگاه تهران .

حسام‌السلطنه، ابوالنصر میرزا :سفرنامهٔ طوالش، مقدمه و حواشی از ابراهیم صفائی ، بهمن ماه ۱۳۴۶.

حسامی، احمد: راههای‌ایران، کتاب‌ایرانشهر ۲. ۱۴۵۳ـ ۱۴۹۶ (فهرست‌مقالات فارسی ح ۲ ش ۱۷۴۴

حسن‌زاده، پوراندخت : تمایل‌خلیفه به تصاحب املاك طبرستان ، ارمغان،۳۵ : ۸۱ـ۸۲ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۱۶۵۲)

- سابقهٔ تاریخی‌و اوضاع اقتصادی شهر بابل،کاوش ح۲ ش ۳: ۷۱ـ۷۸(فهرست مقالات فارسی ح۱ ش ۱۷۷۳)
- : شهر بابل ، تهران ، اردیبهشت ۱۳۴۳.
- : نامهٔ وارده [دربارهٔ مامطیروطمیشه] ، ارمغان ۳۳: ۱۶۵ ـ۱۶۸ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۱۶۵۳)

حسن نجفی ، سیدمحمدبن احمدبن عمیدالدین علی : کتاب بحرالانساب .

حکم وزارت مازندران ، پس از درگذشت میرزا محمدصالح برای میرزا آقا ش۱۷۹ ، از منشآت فیلم ش ۲۲۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران مجلس ش۱۲۹۰۱ به‌نام‌مجموعهٔ مکاتیب‌مختلفه(فهرست فیلم‌نسخه‌های‌خطی ش۲۳۳)

حکمی یاحکمتی ، شاعر ترکستان ، درشعبان۹۷۷قمری، شعری راجع به‌مشهد وجام‌و باخرز وسرخس‌وهرات وقندهار وسیستان وجرجان وعراق‌ومازندران وچین و آسیای مرکزی و گرجستان‌وکردستان گفته است . (استوری ج۲، بخش ۱، ص ۱۳۸)

خان احمد خان گیلانی مکاتیب تاریخی(در حاشیه‌حکم وزارت خواجه مسیح، نقل‌از سفینهٔ مجمع‌البحرین) ، ارمغان ۱۲:۵۳۲ـ۵۳۳(فهرست مقالات‌فارسی ج ۱ ش ۳۵۰۶)

ـ : مکاتیب ، چند مکتوب خان احمدخان رارابینو در آخر کتاب گیلان و دیلمستان سید ظهیرالدین مرعشی‌درسال۱۳۳۰ قمری درمطبعهٔ عروةالوثقی رشت‌چاپ کرده‌است .

خان‌ملک ساسانی،احمد میرزا نصرالله خان معروف به میرز آقاخان نوری اعتمادالدوله، سیاستگران دورهٔ قاجار ، ص ۱ـ۸۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۲۹۵)

خانوار وانفاس مملکت‌استراباد با حمیع متعلقات‌در سال۱۲۷۶ قمری(استوری ج ۲، بخش ۱، ص ۱۶۱)

حاوری‌نژاد، علی: اکبر پهلوون (ترانه‌های دلاویز بومی ایران) [از بابل] ، موزیك ایران ، ج ۱۰، ش ۳ ۹ (فهرست مقالات فارسی ج ۲، ش ۳۲۷۳)

ـ : نغمه‌ای ازسرزمین دیلمان ، موزیك ایران ، ج ۱۱ ش ۹/۸ : ۷ـ۸ و ۲۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ، ش ۳۲۵۴)

خچکو Chodzeko. تاریخ‌گیلان ، ترحمهٔ‌محمدعلی‌گیلك ، رشت ۱۳۰۷شمسی. مجلهٔ فروغ رشت ۱۳۰۷ شمسی در ۸۴ صفحه مترحم نام او را «شودزکو» خوانده است کتابخانهٔ ملی ملك ش ۸۴۱۷

خزائلی ، محمدرضا . نگاهی به خصوصیات‌شعروادب‌مازندرانی، نشریهٔفرهنگ ساری ، خرداد ۱۳۳۹، ص ۲۹ـ۳۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش۳۲۷۴)

خسرومرادی، اسماعیل : خرافات مردم رشت ، کتاب هفته‌ش ۲: ۱۸۳ وش۱۶۳ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۱۸۴۷)

خلعت‌بری، عبدالصمد تاریخ مختصر زندگانی و خدمات محمدولی خان سپه سالار تنکابنی و یادداشتهای شخصی او ، تهران ۱۳۲۸ شمسی در ۱۹۴ صفحه .

خنجی ، عبدالواحد: فرهنگ کوههای ایران ، شکار و طبیعت ، ح ۱ ش ۴ ۲۰ـ۲۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۸۷۴)

خوانساری ، مرتضی : یك روزدرلاکان [دستور چاپکاری] تهران ۱۳۱۲شمسی

خورموجی ، میرزا جعفر حقایق نگار : آثار جعفری (جغرافیای ایران و جهان به فارسی) تهران ۱۲۷۶ قمری (مشار ۱۳-ذریعه ۱ ۷۰) فیلم ۲۷۸۲ ، مجلس ش ۳۸۵ طباطبائی ۲۹۵۹۷ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۱) . این کتاب را پاره‌ای به میرزا سید جعفر خان مشیرالدوله متوفی ۱۲۷۹ قمری نسبت داده‌اند .

دارن، برنهارد تاریخ طبرستان وسربدار (قسمتی ازحبیب‌السیرغیاث‌الدین بن همام‌الدین مشهور به خوندمیر) پطرزبورگ ۱۸۵۰ م

- : الانتخابات‌البهیه من‌الکتب‌العربیة والفارسیه والترکیه‌فیمایتعلق بتواریخ طبرستان و گیلان و جغرافیا تلك النواحی المرعیه ، پطرز بورگ مطبعه اکادمی امپراطوری ، ۱۲۷۴ قمری

- ومیرزامحمد شفیع : کنزالاسرار مازندرانی، پطرزبورك ،۱۲۷۷ قمری . این کتاب درسال درسال۱۳۳۶شمسی بامقدمه‌ای از نگارنده چاپ‌افست‌شده است .

دانش‌پژوه ، محمدتقی آستانه‌های مازندران ، معارف اسلامی، ح ۱، ش ۲ ۵۶ـ۶۵ (فهرست مقالات‌فارسی ح ۲ ش ۲۷۴۷)

- اسنادآستانهٔ درویش تاج‌الدین‌حسن‌ولی‌در بیاك لاریحان، چاپخانهٔ‌دانشگاه

۱۳۴۴ شمسی ، مستخرج از مجلد چهارم نشریهٔ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه، نسخه‌های خطی ۴ : ۴۸۱_۶۴۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۷۴۹)

- مازندران واستراباد ، تالیف رابینو ، ترجمهٔ وحید مازندرانی [انتقاد] ، راهنمای کتاب ۲ : ۲۳۸_۲۴۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۶۸۳)

د.ع.س: مراسم عروسی دراستراباد، نوبهار، دورهٔ ۵: ۵۷۳_۴۷۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۹۷۰)

دمشقی، شمس الدین ابوعبدالله ابوطالب الانصاری الصوفی متولد ۶۵۴ متوفی ۷۲۷ . نخبة الدهر فی عجایب البر والبحر، چاپ پطرزبورگ ۱۲۸۱ق.

دمرگان، ژاك: زمین‌شناسی ایران ، ترجمهٔ کاظم ودیعی ، نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز، ۱۲: ۱۰_۱۱ ۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۷۴۸)

- . سفرنامه مورخ سال ۱۳۲۶ق ، ترجمهٔ جهانگیر قائم مقامی ، تهران ۱۳۳۵ شمسی

دوترانهٔ سوادکوهی، صدف ، ۱ ۲۸۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۳۱۸)

دوترانهٔ عامیانهٔ گیلان ، موسیقی ، دورهٔ سوم ، ش ۳۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۸۵)

دو نغمهٔ چوپانی [ازدیلمان] ، موسیقی ، دورهٔ سوم ، ش ۳۵ ۲۵_۲۷ (فهرست مقالات فارسی ، ج ۱ ش ۴۱۸۶)

دهاتی که حومهٔ شهر رشت است و بلوکات متعلق به آن ،سه ورق و نیم از مجموعهٔ شمارهٔ ۴۳۳۰ کتابخانهٔ ملی ملك

دهقان رشتی ، اسماعیل بن حاج ابراهیم متوفی ۱۳۲۵ ش دیوان، رشت ۱۳۲۶ شمسی

دیباچهٔ رقمی، به جهت جمشیدخان ، منشآت فیلم ۲۰۲۰ ، کتابخانهٔ عمومی رشت ش ۱۸۹(ص ع)، شکسته نستعلیق محمد مسیح، به فرمودهٔ محمدرضا در ۱۵ ربیع الثانی ۱۱۰۴ قمری در اصفهان در ۲۵۵ برگ شمارهٔ ۸۲ (فهرست فیلم

نسخه‌های خطی ص ۲۱۵)

دیوسالار، علی سالارفاتح · بخشی از تاریخ مشروطیت (یادداشتهای تاریخی راجع به فتح تهران وارد وی برق ، تهران آذر ۱۳۳۶

دیولافوا، مادام ژان: سفرنامهٔ مادام ژان دیولافو در ایران که در توردومند ۲ـ ۱۸۸۱م نوشته شده بود، با عکس ناصرالدین‌شاه که برای همین روزنامه فرستاده بود ، ترجمهٔ محمد حسن صیع الدولـه ، فیلم ۱۸۵۲ کتابخانهٔ ملی ش ۴۷۰۶/۳۱۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۱۲۴)

ذبیحی،مسیح ، باهمکاری ایرج افشار و محمدتقی دانش پژوه · استرآبادنامه ، انتشارات فرهنگ ایران زمین ش ۱۲ تهران ۱۳۴۸.

ذکاء ، یحیی · یك تصنیف صدوبیست سالهٔ گیلکی ، موسیقی دورهٔ سوم ش۲۲:۶۸ـ ۷۱(فهرست مقالات فارسی ح ۱ش ۴۱۸۷)

رابینو .ه.ل · تاریخ مازندران وفرمانروایان آن‌سامان، ترجمهٔ باقر امیرخانی نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز ۱۳. ۴۸۵ـ۵۱۵و ۱۴. ۱۱۴ـ۱۳۶ و ۳۶۱ـ۳۹۲ و۱۵ ۲۹۵ـ۳۱۲ و ۴۳۹ـ۴۵۵ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۲۳۰۲)

ـ · حکام خلافت عربی درطبرستان ، ترجمهٔ باقرامیرخانی ، نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز ۱۵· ۴۱ـ۶۰ و ۱۲۹ ـ ۱۴۶ (فهـرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۲۳۰۳)

ـ دودمان علوی درمازندران ، ترجمهٔ میرسیدمحمدبن اسماعیل طاهری شهاب، تهران ۱۳۱۹ ش

ـ . سفرنامهٔ مازندران و استرآباد ، باشرح بلاد ونقشهٔ جغرافی آنها، قاهره ۱۳۴۲ قمری ، شامل دوقسمت ۱ـ کتیبه‌های گیلان و مازندران و استرآباد . ۲ ـ متن سفرنامه به زبان انگلیسی این کتاب را آقای غلامعلی وحید مازندرانی ، در سال ۱۳۳۶ ش به فارسی ترجمه کرد وبنگاه ترجمه ونشرکتاب چاپ کرده است

— : سلسله مرعشیه درمازندران ، ترجمهٔ ضیاءالدین دهشیری ، مردمشناسی۳: ۴ـ۳۵ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۲۳۰۴)

— ورزشهای باستانی در گیلان ، ترجمهٔ عبدالحسین ملک‌زاده ، چاپ رشت

رازی ،امین‌احمد . هفت اقلیم ، ج ۱ کلکته ۱۹۱۸ م . ح ۲ کلکته ۱۹۳۹م.

— . ترانه‌های کرانه‌های خزر ، فرهنگ ج ۱ ش ۶. ۲۶ـ۳۱ و ش۷ ۵۶ ـ ۵۷ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ش ۴۲۱۹)

— . چند ترانهٔ مازندرانی،ایران آباد، ج ۱ ش۱۱. ۴۷ (فهرست مقالات‌فارسی ح ۲ ش ۳۲۷۵)

راهنمای‌ایران ، نشریهٔ ادارهٔ جغرافیائی ستاد ارتش ، تهران ۱۳۳۰ شمسی.

رزم‌آرا،علی جغرافیای نظامی ایران ، گرگان ودریای خزر، تهران ۱۳۲۰ شمسی .

— : جغرافیای نظامی ایران ، گیلان‌ومازندران ، تهران ۱۳۲۰شمسی.

رسا، مرتضی ماهی ،کتاب ایرانشهر۲ ۱۶۹۸ـ۱۷۲۷(فهرست فارسی ح ۲ش ۱۷۴۹)

روزنامهٔ سفراسترآباد ، شرح‌مسافرت‌شخصی است‌که درسال۱۲۶۳ قمری‌همراه حاکم وقت ، میان طوایف یموت و گوکلان سفر کرده است اصل این نسخه درکتابخانهٔ ملی به شماره $\frac{1230}{749}$ محفوظ است وفیلم آن بشمارهٔ ۱۶۹۹ (ف) درکتابخانهٔ مرکزی دانشگاه است. این رساله در استراباد نامه ص ۹۱ ـ ۱۰۳ به چاپ رسیده است

رهبر،ابراهیم. ترانه‌های ماسوله‌ای ، سخن، ۱۰. ۴۷۲ (فهرست مقالات‌فارسی ح ۱ ش ۴۱۸۸)

رئیس ، فریدون : پرندگان آبی یاپرندگان مهاجر ایران ، شکاروطبیعت ح۱ ش ۳ ۵ـ۸ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۱۷۵۰)

رهری ، محمد اشعار گیلکی ، جهان نو ، ۲ . ۲۲۳ (فهرست مقالات فارسی

ج ۱ ش ۴۱۱۹)

ساروی ملاباشی ، ملامحمد (= مولانا محمدمازندری): تاریخ محمدی (روضة الصفا ج ۹ درذکر شهادت حسینقلی‌خان)

سالنامۀ دبیرستان ایرانشهر لاهیجان ، رشت سال تحصیلی ۲۲/۲۳ شمسی

سالنامۀ دبیرستان فردوسی بندرپهلوی سال تحصیلی ۱۳۱۷/۱۸ شمسی ، تراب تراب نیا ، انجمن سالنامه فردوسی به تصحیح رضادادرس، بندرپهلوی ۱۳۱۸ شمسی

سالنامۀ فرهنگ آمل ، تهران ۱۳۲۸ شمسی

سحابی استرآبادی . دیوان ورباعیات ، لاهورچاپ سنگی .

سوده ، منوچهر . یادهای گیلان ، ایران‌کوده حزوۀ شماره۳ مردادماه ۱۳۲۴ ص ۲۲ و ۲۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۴۱۹۰)

- ترانه‌های گیلان ، فرهنگ ایران زمین ج ۱ سال ۱۳۳۲ ص ۳۱ ـ ۵۶ و ۲۷۱ـ۲۸۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۹۱)
- ترانه‌های گیلان ، مجلۀ سخن دورۀ دهم سال ۱۳۳۸ شمسی ش ۱۰ ۱۰۳۴ـ۱۰۳۶ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۴۱۹۲)
- ترجمۀ سفرنامۀ مازندران واستراباد [انتقاد] ، مجلۀ سخن دورۀ دهم ش ۷ سال ۱۳۳۸ ص ۷۸۳ ـ ۷۸۵
- چاه بحیر ، مجلۀ شکار وطبیعت ش ۶ ، اردیبهشت ۳۹/ ص ۶۸ و۶۹ .
- شکارسو (نوعی شکار مرغابی) شکار وطبیعت اسفند ۱۳۳۸ ش ۴ ۲۲ ـ۲۵
- فرهنگ گیلکی ، نشریۀ انجمن ایرانشناسی، تهران بهمن‌ماه ۱۳۳۲ شمسی
- کشتی‌گیری در گیلان ، مجلۀ ماد ش۱ شهریور ماه ۱۳۲۴
- لهجۀ علی‌آباد فریم ، فرهنگ ایران زمین سال ۱۳۴۱ ، ج ۱۰ : ۴۳۷ ـ ۴۷۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۷۸)
- ماهیهای دریای خزر که نام گیلکی دارند ، مجموعۀ ایرانشناسی سال

۱۳۳۵ ش ۱ : ۱۱۲ ـ ۱۲۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۹۳)

ـ . مثلهای گیلکی ، فرهنگ ایران زمین سال ۱۳۳۲ ، ج ۱ : ۳۶۳ ـ ۳۷۴ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۱۹۴)

ـ . نمایش عروسی درجنگل ، یادگار ح ۱ سال ۱۳۲۴ ش ۸ ۴۱۰ ـ ۴۳ .

سراج، ابراهیم : ادبیات محلی (گیلکی) فروع ۱ : ۶۳ ـ ۶۸ و۹۷ ـ ۱۰۰ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۱۹۵)

سفرنامهٔ گیلان ناصرالدین شاه (مرات البلدان ح ۱ ص۱۶۸)

سفرنامهٔ مظفرالدین شاه به اروپا درسال ۱۳۱۷ قمری (نشریهٔ ۲ : ۲۶۳) فیلم ۱۶۳۲ ، وزارت حارحه ش ۶۱۸۵ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۱۲۱)

سفرنامهٔ مظفر الدین شاه‌به اروپا ، سفر دوم سال ۱۳۲۰ قمری .

سفرنامهٔ ناصرالدین شاه‌به اروپا = رورنامه سفردوم فرنگستان ناصرالدین شاه قاجار ، ممبئی ۱۲۹۸ قمری

سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاجار به اروپا درسال ۱۳۰۶ قمری .

سکه های طبرستان ، فیلم ۲۸۹۶، مجموعهٔ آقای دکترشمس الدین‌حرایری (فهرست فیلم سخه‌های خطی ص ۱۲۲)

سلطان القرائی ، جعفر : عجیب مازندرانی ، دانش، ۱ ۶۵۶ ـ ۶۵۷ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۵۵۱۷)

سورتیجی ، فخرالدین . اطلاعاتی دربارهٔ شهر ساری ، نشریهٔ فرهنگ ساری خرداد ۱۳۳۹ ، ص ۱۲ ـ ۲۲ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۱۷۷۷)

سهراب . کتاب عجایب اقالیم السبعه الی نهایه العماره ، میان سالهای ۲۸۹ ـ ۳۳۴ قمری تألیف شده است چاپ مژیك ۱۹۲۹ م

سهمی ، **حافظ ابوالقاسم حمزه بن یوسف متوفی ۶۷۰** . تاریخ‌جرجان، کشف الظنون ص۲۹۰، مقدمهٔ تاریخ طبرستان میرظهیرالدین به‌نام‌تاریخ استراباد

Herbelot, Ind. Bibl P. 27 No 91 حاجی خلیفه ج II ص ۱۰۷ نام او را «حمزة السهمی» خوانده است .

سیاهکلی ، شمسعلی: اشعار سیاهکلی ، سخن ۶ ۰ ۶۱۴ (فهرست مقالات فارسی ح۱ ش ۴۱۹۷)

- · دوبیتی‌های سیاهکلی ، سخن ۶ : ۲۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۴۱۹۶)

سیف‌پور، فاطمی · بحرخزر، باختر ، ۱ ۲ ۶۲_۶۴و۱۴۹_۱۵۳ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۱۸۸۵)

شاهرخی ، کاظم : آزادهٔ گمنام ، شامل نکاتی دربارهٔ انقلاب رشت سال ۱۳۳۴ شمسی، رقعی ۲۱۸ صفحه

شایان ، عباس مازندران (جغرافیای تاریخی واقتصادی) ح۱ تهران بهمن ماه ۱۳۳۶شمسی

شایان، سلیمان (رضا) · دوبیتی‌های مازندرانی ، جهان‌نو ، ۲ : ۱۲۸ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ش ۴۲۲۰)

شرح حال شیخ ولی‌الله مازندرانی : متوفی ۱۳۷۴ قمری ، مؤلف نامعلوم ، قم ۱۳۷۴ قمری

شرفشاه گیلانی . اشعار شرفشاه ، موسیقی ح ۳ ش ۱۱/۱۰ · ۲۹ ـ ۴۰ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۱۹۸)

ششتری، قاضی نورالله . مجالس المؤمنین ، چاپ سنگی، تهران۱۲۶۵ .

درچاپ سربی صفحات زیر دربارهٔ گیلان و مازندران مطالبی دارد : سادات گیلان ح ۲ ، جند ششم، ص۳۱۷ ـ ۳۲۲ جند سیزدهم، درمتأخرین‌سلاطین علویه گیلان که ایشان‌را به لسان تعظیم «کارگیا» خوانند، ص ۳۷۱ ـ ۳۷۹ . جند چهاردهم ، درسلاطین علویهٔ قوامیهٔ مرعشیهٔ مازندرانی ص ۳۸۱_۳۸۳. جند پانزدهم، درقدمای ملوك طبرستان ورستمدار ص۳۸۴ .

شفیع‌زاده ، محسن : معمی شیلات ، یادگار، ح ۲ ، ش ۶ . ۳۳ (فهرست مقالات

فارسی ح ۱ش ۴۵۰۹)

شمس گیلانی ، شیخ حسن بن اعتماد الواعظین : تاریخ علما وشعرای گیلان ، تهران ۱۳۲۷ شمسی .

شمه‌ای دربارهٔ جنگلهای ایران ادارهٔ جنگلبانی، تهران، ۱۳۲۱ شمسی .

شوقی ، عباس دشت گرگان ، تهران ۱۳۱۴ .

— : رسوم وعادات مردم گرگان (مراسم عروسی) ، جهان نو، ۱ :۲۸۹(فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۹۷۶)

— . گرگان (استراباد) ، جهان نو ، ۱ : ۱۳۵ ـ ۱۳۶ و ۲۵۵ ـ ۲۵۶ و ۳۳۶ . (فهرست مقالات فارسی ح۱ش ۱۷۷۱)

شیرازی ، مولانا قطب‌الدین درة التاج لغرة الدباج ، به کوشش سید محمد مشکوة، تهران، ۱۳۱۷ ـ ۱۳۲۰ مجلد اول ، صفحات شانزده وهفده ، نسب امیره دباج ـ حاکم گیلان ـ را آورده است .

شیروانی ، حاجی میرزا زین العابدین اسکندر . ملقب به مستعلیشاه ومتخلص به تمکین ، بستان السیاحه، اتمام تألیف ۱۲۴۷ قمری

— . حدائق السیاحه ، اتمام تألیف ۱۳۴۲ قمری

— . ریاض السیاحه، اتمام تألیف ۱۲۴۲ قمری .

ص . س : سید شرفشاه،فرهنگ، ۱۷۲۰۳ـ۱۷۸ و۲۰۶ ـ ۲۱۴ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش۵۲۳۱)

صفاری ، محمد رضا . مثلهای لاهیجان، سخن،۲ . ۳۸۲ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ش ۴۲۰۰)

صفاری ، محمد علی. جان گیلان (فهرست مراجع تاریخ گیلان عباس کدیور درآخر کتاب)

صفائی سواد کوهی ، عبدالصاحب بن شیخ محمد علی متوفی۱۳۳۳ شمسی بیوگرافی وکلای دورهٔ چهاردهم مازندران ، جزوهٔ اول ، تهران ، ۱۳۲۴

شمسی .

صمدی، حبیب‌الله . حفریات گرمابك و تماجان، باستانشناسی ح۱ش ۱ : ۸۰-۹۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۲۱۸۰)

– . حملهٔ مغول ودفاین گرگان ، آموزش وپرورش ۲۶ : ۶۹۲ ـ ۶۹۵(فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۱۶۳۴)

– : کشف آثار اسانهای قدیم در ایران ، کنار دریای خزر ، گزارش یونسکو ح ۴ ش ۲/۱ : ۲۱ ـ ۲۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۱۸۳)

– . گنجینه کلاردشت، گزارشهای باستانشناسی۳: ۱۱۵ـ۱۴۶.(فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش۱۶۱۳)

– : هشت ماه تلاش درپی آثارعهد حجرایران(درمازندران)،آموزش وپرورش ج ۲۵ ش ۱:۵۹ـ۶۲ و۶/۷: ۶۸ـ ۷۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۲۱۸۴)

طاهری شهاب، سیدمحمدبن‌اسماعیل: آرش کمانگیر وجشن تیرگان،حلوه۲ ۱۹۸ـ۲۰۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۲۰۴۴)

– آشوب مازندرانی ، ارمغان ۳۳: ۲۸ـ۳۳ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۳۹۱۳)

– . پریش ساروی ، ارمغان ، ۲۷ ۴۵ـ۴۷ و۷۴ـ۸۱ (فهرست مقـالات فارسی ح ۱ ش ۵۵۲۹)

– تاریخ کبود جامگان ، سالنـامهٔ کشور ایران ، ۱۰: ۱ـ۶۰ ، ضمیمهٔ سال ۱۳۳۴ شمسی (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۲۳۷۸)

– . دبیر حرم کاسمی ساروی، ارمغان ،۲۷: ۲۵۲ـ۲۵۶ (فهرست مقالات‌فارسی ح ۱ ش ۵۶۴۰)

– سریری ساروی ، یغما ، ۲۸۲۰۷۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۵۵۳۰)

– سید ظهیرالدین مرعشی ، مؤلف تاریخ مازندران و دیلمستان ، سالنـامهٔ دنیا، ۸ ۹۹ـ۱۰۲ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۵۳۷۲)

- : صوفی مازندرانی ، ارمغان ،۲۶ : ۳۰۸ـ۳۱۴ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۱ ش۵۴۳۷)
- : طاهر مازندرانی ، ارمغان ۳۵ : ۱۴۰ ـ ۱۴۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۹۱۳)
- : طوفان هزار جریبی مازندرانی ، ارمغان ، ۳۵: ۲۶۶ـ۲۷۳ (فهرست‌مقالات فارسی ح ۲ ش ۳۹۵۸)
- : گنجینه‌های تاریخی مازندران، سالنامهٔ‌کشور ایران ، ۱۳:۱ـ۴۰(ضمیمه) (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۱۸۷)
- : مفتون ساوری ـ ارمغان ، ۱۶: ۶۸۴ ـ۶۹۱ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۵۵۳۱)
- : ملاشفیع اثر مازندرانی ، ارمغان ۳۴: ۱۹۹ـ ۲۰۶(فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۹۱۵)
- : میرصبحی مازندرانی ، ارمغان ، ۳۵:۴۱۸ـ۴۱۹ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۹۱۶)
- : نمونه‌هائی از مسکوکات ضرب شده درمازندران ، سالنامهٔ کشور ایران، ۱۲۰. ۲۵۷ـ۲۶۰ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۲۵۳۳)

طالقان تمیمی،محمد دکترحشمت که نوده ، جنگل ایران چه بوده ، شرکت شعله، تهران ۱۳۲۴ شمسی

طباطبائی ، ابو اسماعیل ابراهیم بن ناصر بن ابراهیم بن عبدالله حسن بن ابوالحسن علی شهاب بن ابوالحسن محمد طباطبائی : منتقلة‌الطالبیه، نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس ش ۱۱۲۵ خطی .

طبرستان بهترین نقطه دنیا ، حبل‌المتین ، جمادی‌الاولی سنه ۱۳۴۵ قمری.

طبری، احسان سروائی (شعرسواد کوهی) مردم ، ح ۲ ش۱۱ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش۴۲۲۱)

طوسی السلمانی، محمدبن محمودبن احمد : متوفی ۵۸۹ : عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات ، به‌تصحیح و تحشیهٔ نگارنده ، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، ۱۳۴۵ شمسی

عباسی ، محمد · مردم گرگان معتقدند که ... کتاب هفته ش ۹ : ۱۵۶ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۱۸۵۸)

عبدالمؤمن صفی‌الدین بن عبدالحق یا عبدالحکم متوفی ۷۳۹ : مراصدالاطلاع علی اسماءالامکنته‌والبقاع، لندن ۱۸۵۴م

عمری‌دمشقی، شهاب‌الدین ابوالعباس : مسالک‌الابصار فی‌ممالک‌الامصار، بتحقق احمد زکی‌پاشا، قاهره۱۳۴۲،

عبسی‌زاده ، محمدحسن · مثلهای گیلکی سخن،۲:۶،۵ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۱ش ۴۲۰۱)

غمگسار . سالنامهٔ دبیرستان ایرانشهر لاهیجان، تهران ،۱۳۳۳

فارغ گیلانی دیوان ، شرکت سهامی طبع کتاب ، ۱۳۳۱ شمسی و چاپ‌های دیگر .

فاضل،جواد گیلان،مطبوعاتی امیرکبیر تهران

فتح‌نامهٔ شاه طهماسب. به ملک‌کیومرث حاکم رستمدار مورخ محرم۹۵۶ شمسی، ش۱۰۲، ازمنشآت فیلم ۲۳۲۴ ، مجلس ش ۴۱۲۵ (فهرست ۲ ۳۶۱ ش ۶۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۴۹۲)

فتح‌نامهٔ شاهرخ بهادر : به ملک کیومرث رستمداری دربارهٔ گشودن تبریز و آذربایجان‌درسال ۸۲۴ قمری ، شمارهٔ ۸ ، از منشآت فیلم ۲۳۲۴، مجلس ش ۴۱۲۵ (فهرست ۲ ۳۶۱ ش۶۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌های‌خطی ص۲۴۹)

فتح‌نامهٔ میرزا محمدسلطان به امیر محمد رشتی درباره فتح هرات مورخ ۲۰ ذی‌الحجه سال۸۵۳ قمری، ش۹۹ ، از منشآت فیلم ۲۳۲۴ ، مجلس ش۴۱۲۵ (فهرست ۲ . ۳۶۱ ش ۶۰۶)(فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۴۹۲)

فتح‌نامهٔ میرزامحمدسلطان به کار گیاسلطان‌محمد، فرمانروای لاهیجان، مورخ ۲۰ ذی‌الحجه ۸۵۳ قمری، شمارهٔ ۹۶، ازمنشآت فیلم ۲۳۲۴، مجلس ش ۴۱۲۵ (فهرست ۲ : ۳۶۱ ش۶۰۶)(فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

فخرائی، ابراهیم : ادبیات طبری، فروغ، ج ۱ : ۲۵۵ـ۲۵۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۲۲)

- : ادبیات محلی، فروغ، ج ۱ ش ۲: ۶۳ـ۶۸ و ۹۷ـ۱۰۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۲)
- : شوتره آدم شناس (شعر گیلکی)، فرهنگ، ۲: ۲۸۲ ـ ۲۹۱ (فهرست فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۶)
- : زبان گیل، فروغ، ۱. ۱ـ۳۱ (محتوی بر اشعار میرزا حسین‌خان کسمائی (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۴)
- : سرودوطن (دراهجهٔ گیلکی) فروغ ج ۱ ش ۳ ۸۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۳)
- سرفشاهی، فروغ ۱: ۴۵ـ۴۶ و ۸۵ـ۸۷ و ۱۶۱ـ۱۶۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۵)

فرض‌پور ماچیانی، مصطفی · چند ترانه ازماچیان و اشکور، پیام نوین ج ۷ ش ۴ ۶۲ـ۶۳ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش۳۲۵۶)

- · زبان و فرهنگ ماچیان، نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز ۱۶ ۲۷۷ـ۲۹۶ و ۴۵۱ـ۴۷۰ و ۱۷ ۱۰۸ـ۱۲۸ و ۲۶۱ـ۲۸۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۵۷)

فرمان دادن نشان حمایل و منصب امیر تومانی به میرزا فتح‌الله‌خان بیگلربیگی گیلان با تصویب امین‌السلطان صدر اعظم مورخ شوال ۱۳۱۰، شمارهٔ ۵ از منشآت قائم‌مقام فیلم ۲۲۰۲ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی)

فرهاد میرزا ابن عباس‌میرزا ابن فتحعلی‌شاه متوفی ۱۳۰۵ قمری : جام جم،

تهران ۱۲۷۳ قمری . مطالب کتاب ترجمه ایست از کتاب William Pinnock
با اضافاتی از مترجم

فرهمند ، محمد : عجیب‌الزمان مازندرانی ، دانش ، ۱ ۴۹۹-۵۰۰ (فهرست
مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۶۴۵)

فرهنگ جغرافیائی ایران ، استان اول ، نشریهٔ دایرهٔ جغرافیائی ستاد آرتش،
۱۳۲۸ شمسی

فرید پاك، مهندس فرهاد :آب وهوای کرانه‌های شمال ایران ، بندرپهلوی ،
۱۳۲۵ شمسی ، در ۵۰ صفحه

فریدونی: مثل مازندرانی ، کتاب هفته ، ش ۱۵: ۱۸۲ (فهرست مقالات فارسی
ج ۱ ش ۳۲۷۹)

فزونی استرآبادی ، ملامیرمحمود : بحیره ، تهران ،۱۳۲۸ قمری

فلسفی، نصرالله . زندگانی شاه عباس‌اول ، دردومجلد ، تهران ۱۳۳۴ شمسی

فومنی، ملاعبدالفتاح . تاریخ گیلان (دروقایع سالهای ۹۲۳-۱۰۳۸ قمری) ،
به‌اهتمام برنهارددارن ،پطرزبورگ ۱۲۷۴ قمری،ازروی‌همین چاپ،دبیرستان
شاهپوررشت درسال ۱۳۱۲شمسی‌این کتاب‌راتجدید چاپ کرده است،نگارنده،
نیزدر سال ۱۳۴۹ بامقابله نسخ متعدد این کتاب را تجدیدچاپ‌کرد.

فهرست آثار وابسهٔ تاریخی ایران انجمن آثار ملی ، مطبعهٔ‌مجلس ،تهران،
۱۳۰۴ شمسی

قائم‌مقامی، جهانگیر عزل و تبعید میرزا آقاخان اعتمادالدوله نوری، یغما:
۵ ۴۲۶-۴۲۹ و ۴۶۸-۴۷۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۳۲۴)

قدامةبن جعفر کتاب‌الخراج‌وصنعةالکتابه (تالیف ۲۶۶قمری)

قراگوزلو، عبدالله‌بن مصطفی قلی‌خان اعتمادالسلطنه:سفرنامه‌وتاریخ‌تراکمه
مورخ ۱۲۹۴ قمری (فیلم ش ۱۶۸۰ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه‌تهران و نسخهٔ
کتابخانهٔ ملی به شمارهٔ $\frac{۴۶۳۴}{۵۴۷}$۹۵۳)

قزوینی ،زکریا بن محمد (متولد ۶۰۰ قمری). آثارالبلادو اخبارالعباد(تالیف ۶۷۴ قمری)

قزوینی، میرزامحمدخان. شجرهٔ نسب ملوك آل باوند درطبرستان (فرقهٔدوم) (بیست مقاله ج ۱ وج۲ . ص ۳۵۱ . تهران دیماه ۱۳۲۲ شمسی.

قورخانچی ، ملقب به‌صولت‌نظام ، محمدعلی . نخبهٔ سیفیه ، در جغرافیای استرآباد و یموت و گوکلان ، مؤلف در سال ۲۰-۱۳۲۱ وسال ۱۳۲۵ قمری سمت مستخدمی کل‌قشون و مأموریت داروغگی یموت وگوکلان راداشته است . این کتاب به‌نام حاجی‌سیف‌الدوله حاکم وقت تنظیم شده است مؤلف همین کتاب رابا تصرفاتی، درمحرم‌الحرام‌سال۱۳۲۷قمری‌به‌نام«نخبه کامرانی» به کامران میرزا نایب‌السلطنه تقدیم‌کرد .نسخه‌ای ازاین رساله‌در کتابخانهٔ ملی ملك به شماره ۳۹۵۹ ، درشصت ویك‌ورق تحریرشده است . این رساله در استراباد نامه ص ۱-۹۰ به چاپ رسیده است . نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس ش $\frac{۶۹۰}{۶۴۴۱}$ است . فیلم شماره ۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه ازنسخهٔ مجلس‌در ۲۵۷ صفحه ، ۱۳۷ برگ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۶۴)

قویم ، علی . قابوس‌وشمگیر ، ارمغان ۲۶۰.۴۶_۴۸ (فهرست مقالات فارسی‌ج ۱ ش ۲۷۱۴)

کاسمی ، نصرةالله داودی مازندرانی ، ارمغان ، ۸. ۲۲۱_۲۳۴ و ۲۹۶ _ ۳۱۲ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ش ۵۵۴۰)

— : عیسی مازندرانی ، ارمغان ، ۸ ۴۳۶_۴۵۲ و۵۹۷_۶۰۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۵۴۱)

کاشانی دکتر مهدی : تاریخچهٔ پرورشگاه یتیمان‌رشت، به اهتمام‌معتمدهمایون کاظم مژدهی ، تهران ۱۳۲۷ شمسی

کتابچهٔ جمع و خرج ممالک محروسه، کتابخانهٔ مجلس، فهرست کتب خطی ش ۷۷۶ .

کتابچهٔ خانوار و نفوس و اسامی اهالی و سکنهٔ انزلی وغازیان ومیان پشته، کتابخانهٔ بیوتات سلطنتی، مجلدششم از مجموعه‌ها، ش ۷۳۰ از ورق ۳۹۰-۴۰۰ که ذیل قزوین جای داده شده است.

کتابچهٔ راجع به کلاردشت، تحریر فی‌شهرالمولودسنه ۱۲۹۹ قمری، نه ورق هجده سطری ار مجموعهٔ شمارهٔ ۴۳۳۰ کتابخانهٔملی‌ملک

کتابچهٔ رانکو ولنگرود (استوری ج ۲ بخش ۱، ص ۱۹۲)

کتابچهٔ کلاردشت و کلارستاق، نه‌ورق‌پانرده سطری‌ازمجموعهٔ۴۳۳۰کتابخانهٔ ملی‌ملک.

کتابچهٔ نفوس اهالی‌مملکت‌استراباد، در ابتدای‌جر کلباد که اول ملوک‌انزان است، تا انتهای ورنگک وفارسیان، سوم شهرمحرم‌الحرام سنه ۱۲۹۶قمری صدو نودوهشت ورق با اعداد سیاقی ازمجموعه شماره ۴۳۳۰ کتابخانهٔملی ملک.

کتاب‌المبدء‌والمآل، یاقوت (۶۲۶ قمری) درمعجم‌البلدان، ذیل‌طبرستان‌وکلار می‌نویسد که مؤلف این کتاب، تاریخ زیدیه طبرستان، خصوصاً، حسن بن زیدالعلوی و برادرش محمدبن‌زیدبراشرح داده است

کتاب مستطاب شرح جنگهای امامزاده حضرت سید جلال‌الدین اشرف برادر حضرت رضا علیه‌السلام وشهادت آن بزرگوار، چاپ اسلامی‌رشت.

کجور و نور، دوازده ورق ازمجموعهٔ شماره۴۳۳۰ کتابخانهٔ ملی‌ملک

کدیور،عباس تاریخ‌گیلان،تهران پنجم‌آبان‌ماه ۱۳۱۹ در۱۲۷صفحه استوری جغرافیای گیلان خوانده است (استوری ج ۲ بخش ۱، ص۱۷۶)

— : فیاض لاهیجانی، فروغ، ۱ ۱۶۳-۱۶۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۴۴۰)

کسروی، احمد : انتقاد دربارهٔ مقالهٔ گنبد شیخانه و رلاهیجان ، چهل مقاله ص ۹ـ۱۱ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۲۴۳۲)

— : تواریخ طبرستان و یادداشتهای ما ، نوبهار ، دورهٔ ۵: ۱۸۳ـ۱۸۸ و ۲۰۰ـ۲۰۴ و ۲۱۹ـ۲۲۰ و ۲۳۴ـ۲۳۶ و ۲۴۹ـ۲۵۲ و ۲۶۴ـ۲۶۸ و ۲۸۱ـ۲۸۴ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ش ۳۲۸)

— : تواریح طبرستان ویادداشتهای ما ، چهل مقاله ص۱۲ـ۵۷ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ش ۳۲۹)

— : حستانیان در دیلمستان ، شهریاران گمنام چاپ دوم ، گفتار اول ص ۲۱ به بعد .

— : خاندانهای پادشاهی (حستانیان) ، تقدم ، ۱: ۲۲۵ـ۲۳۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۱۷۷۰)

— : دیلمان و دیلمستان ، شهریاران گمنام چاپ دوم ، ص ۲ به بعد.

— : قزل اوزن یازریمه‌رود ، پیمان ، ح ۱ ش ۷ـ۳۰ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۳۴۲)

— : کادوسیان ـ کادوشان ـ تالشان، پیمان ح ۱ ش ۷ : ۳۱ـ۳۲ چهل مقاله‌ص ۲۱۰ ۲۱۲ (فهرست مقالات فارسی ح۱ ش ۴۳۴۳ و۴۳۴۴)

کستی در گیلان ، فروغ ، ۷۶ـ۷۸(فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش۲۱۲۷)

کنارسری، سید نوری : نگاهی به لاهیجان ، ضمیمهٔ روزنامهٔ پیام ، اسفند ماه ۱۳۴۴.

کوچك خان جنگلی[میرزا ـ] اسناد و نوشتجات تاریخی [مبادله شده‌میان میرزاکوچك‌خان‌وکیکاچینکوف، فروغ،۱: ۱۲۲ـ۱۲۴(فهرست‌مقالات‌فارسی ح ۱ ش ۳۶۰۶)

کوشا، جعفر : شیلات(گوشه‌ای ازتاریخ) ، نامهٔ فرهنگ، ۱: ۲۳۰ـ۲۳۱(فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۲۸۷۷)

کیا ، صادق : ترجمه‌ای از مقامات حریری به زبان طبری، آموزش‌وپرورش، ۱۴: ۴۸۷ـ ۴۷۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۲۳)

ــ . شروین ، سخن ۱ : ۵۹۴ـ۵۹۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۳۵۵)

ــ : واژه‌نامهٔ طبری ، ایران کوده ش ۹: ص ۱ـ۲۸۹ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۲۵)

ــ : واژه نامهٔ گرگانی ، تهران : ۱۳۲۷ شمسی.

کیهان ، مسعود جغرافیای مفصل ایران ، سه مجلد ، تهران ۱۳۱۰شمسی.

گدار ، اندره : برج لاجیم ورسکت، آثار ایران ، ترجمهٔ رشید یاسمی۱.۴۷ ـ ۵۳ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش۲۴۳۳)

ــ : گرگان و گنبد قابوس ، تعلیم و تربیت ۴۸.۴ـ۵۴ و ۱۰۴ ـ ۱۱۱ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ص۲۴۳۴)

گرگان سرزمین طلای سفید (یاد بود جشن فرخندهٔ تاجگذاری ، آبان ماه ۱۳۴۶) گرگان، ۱۳۴۶ شمسی .

گل باباپور ، محمدکاظم چندترانهٔمازندرانی، سخن ۱۵.۱۴.۶(فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۲۳۸۰)

گلچین معانی، احمد اشرف مازندرانی، نامهٔ آستان قدس ش ۱۹ . ۶ ـ ۶۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۹۶۲)

گنجی، محمد حسن : تغییرات ناگهانی هوای ساحل جنوبی بحرخزر ، یادگار ج ۵ ش ۵/۴ ۱۴۸ـ ۱۵۰ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۱۸۸۷)

ــ : تغییر سطح دریای خزر، دانش، ۴۸۳.۳ـ۴۹۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۸۸۶)

گورگین ، تیمور : ترانهٔ چهارشنبه سوری درگیلان، پیام نوین ج ۴ش۵ : ۶۹ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۳۲۵۸)

ــ ترانهٔ روستائی گیلان، پیام‌نوین، ج ۵ ش۱ ۶۱ـ۶۲ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۰)

- : ترانه‌های دختران روستائی لاهیجان، پیام نوین ج ۴ ش ۶۸:۴ (فهرست مقالات فارسی ح۲ ش ۳۲۵۹)
- . ترانه‌های گیلکی ، پیام نوین ، ح ۴ ش۲:۵۲ـ۵۳ وش ۵۷:۶ـ۵۸ و ش ۸ : ۶۲ـ۶۳ و ش ۵۵:۱۰ـ۵۶ و ح ۵ ش ۵ : ۸۴ـ۸۵ وش ۱۰ : ۷۳ و ج ۶ ش ۲ : ۱۰۰ ـ ۱۰۱ و ش ۹۴:۳ ـ ۹۵ و ش ۵ : ۷۸ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۳۲۶۱)
- : مروارید های گیلک (ترانه های قدیمی) ، پیام نوین ح ۲ ش ۲۲:۷ ـ ۲۳ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۳۲۶۲)

گیلانی ، خان احمدخان. آزادنامه ، به اهتمام احمد سهیلی خوانساری،وحید ح ۲ ش ۱۴:۳ـ۱۵ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۲۸۰۴)

گیلانی، ملاشیخعلی : تاریخ طبرستان = تاریخ مازندران، به دستور خواجه محمدعلی اشرفی مازندرانی در سال ۱۰۴۴ ، کتابخانهٔ ملی ملك ش۴۲۸۱ تاریخ تحریر ۱۱۴۰ قمری، نسخهٔ کتابخانهٔ بیوتات سلطنتی، مجموعهٔ شماره ۷۳۲ که مجلد هشتم از مجموعه‌هاست ص ۵۱۳ به بعد

گیلك ، محمدعلی . شیخ زاهد گیلانی در ۱۳۱ صفحه،رشت.

لاریجانی ، حاجی‌مسرولی دیوان،سید علامعای مسمی به‌فاروق‌الاولیاو برهان الحق رباعیات،دریك مجلد، تهران۱۳۱۱شمسی،

لامعی گرگانی دهستانی ابوالحسن بن محمد بن اسماعیل . دیوان ، تهران ۱۲۹۵ قمری، به اهتمام سعید نفیسی تهران ۱۳۱۹ شمسی.

لالائی گرگانـی ، موسیقی، دورهٔ دوم ش ۱ ۳۴ـ۳۵ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۱۸۱)

لاهیجانی،علی بن‌شمس‌الدین بن حاجی حسین . تاریخ خانی (محرم ۹۲۱) ، به جهت سلطان احمد خان ، به اهتمام برنهارد دارن ، پطربورگ ۱۲۷۴ قمری .

لاهیجانی، م. م : جغرافیای گیلان ، نجف اشرف، ۱۳۸۹ قمری .

لسترنج : تاریخ‌سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمهٔ محمودعرفان، تهران۱۳۳۷ شمسی این‌کتاب را بشیر فرنسیس وکورکیس عواد به‌عربی ترجمه کردند وبامراجعهٔ به‌مراجع ومآخذ متن را تصحیح وتنقیح کرده‌اند ، بغداد ۱۳۷۳ قمری .

لشکرنویس، سید محمد : سفر نامه ، مؤلف همراه قوام الدوله به سرکوبی ترکمانان گوکلان ویموت وسالور به سوی مرو رفته ورسوم مردم آنجارادر این کتاب‌گرد آورده‌است. فیلم‌ش ۱۶۹۳ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه‌تهران، کتابخانهٔ ملی ش $\frac{۹۸-۹۶}{۱۳۶۵}$ مورخ ۱۲۷۷ قمری (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۱۲۱)

لمعه ، منوچهر : ترانه‌هائی که مردم‌رشت برای‌نوازش‌کودك خویش‌می‌خوانند، کتاب هفته ش ۱۲ ۱۶۳ـ۱۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش۳۲۶۴)

ـــ لیلا (ترانه‌ها) ، کتاب هفته ش ۴ ۱۶۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۵)

لوات، بدسفرد (کلنل...) (C Bedesford Lovett) سفرنامه، که درسالهای ۱۲۹۸ و ۱۲۹۹ قمری مطابق ۱۸۸۱ و ۱۸۸۲ میلادی، درگرگان سفر کرد و شرح مسافرت خودرا به زبان انگلیسی نوشت ودرهمان ایام، رحیم نامی ، آن‌را به فارسی ترجمه کرد . نسخه‌ای از آن در اختیار آقای ایرج افشار بود که به کتابخانهٔ‌مرکزی دانشگاه داده‌اند ترجمهٔ‌این‌سفرنامه‌دراستر آباد نامه ص ۲۱۵ـ۲۶۳ چاپ شده است. نسخه‌ای از آن در ۴۹ ورق از مجموعهٔ شمارهٔ ۴۰۸۶ کتابخانهٔ ملی ملك است.

مارتن : یك بنای تاریخی (درشاه میدان،کنار سفیدرود) ، ترجمهٔ ا ح ی. ، مردشناسی ۳:۷۱ـ۷۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۱۶۷)

مازنی ، ابوحامد ابو عبدالله محمدبن عبدالرحیم المازنی القیسی الغرناطی الاندلسی .تحفةالالباب ونخبةالاعجاب ، مؤلف سفرهای متعدد کرده است . ایران را سال ۵۲۵ و بحرخزر تاهنگری را در سال ۵۴۵ قمری دیده‌است. G. Ferrand این کتاب را در ژورنال آزیاتیك سال ۱۹۲۵ نشرکرده است .

ماهوند ، زیور : پلنگ دوله (از مازندران) ، مردم ، ح ۱ ش ۲:۵ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۲۲۶)

متلهای مازندرانی ، پیام نو ، ح ۲ ش ۸/۷ : ۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج۱ش ش ۴۲۲۷)

محمدبن زاهد گیلانی . یك صفحه از کتاب مناظر الانشاء تألیف محمود بن محمدبن زاهد گیلانی ، فروغ ، ۱: ۲۱۴ـ۲۱۵ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۵۸۸۹)

محمدالحسینی (و عباس اقبال) . درباب مرحوم حاج شیخ فضل الله نوری ، یادگار ح ۴ ش ۴. ۷۱ـ۷۵ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۳۴۲۱)

محیط طباطبائی ، محمد سحابی استرآبادی، ارمغان ۱۳:۱۷: ۶۱۷ـ۶۲۰ و۶۶۸ـ ۶۷۰ (فهرست مقالات فارسی ح۱ ش۵۴۱۹)

ـ شرفشاه گیلانی ، موسیقی، ح ۳ ش ۱۰/۱۱. ۲۵ـ۴۰ (فهرست مقالات‌فارسی ح ۱ ش ۴۲۰۷)

مختر فروغ فسائی ، محمد علی‌بن شیخ محمدکاظم : مرز های ایران ، تهران . ۱۳۲۴

مخفی رشتی . دیوان، لکنهو ۱۲۹۹ قمری= ۱۸۸۲ م

مدایبی، ابوالحسن‌بن محمد (متوفی ۲۲۵ قمری): کتاب فتوح جبال طبرستان.

مدرسی چهاردهی ، مرتضی شیخ زین‌العابدین مازندرانی، حلوه ۱ : ۱۹۵ ـ ۲۰۰ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۳۲۴۱)

مرادیان ، علی‌اکبر : ترانه‌های روستائی گیلك، رشت ۱۳۴۷ شمسی.

— : مثلها و ترانه های گیلك، وزارت فرهنگ وهنر، انتشارات فرهنگ و هنر گیلان، آبان ماه ۱۳۴۷ شمسی.

مرز ایران و شوروی، یغما، ۳: ۲۳۹ـ۲۴۱ [مکتوب] (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۲۹۳۷)

مرعشی، سید ظهیرالدین بن سید نصیرالدین (متوفی ۸۹۲ قمری): تاریخ طبرستان ورویان ومازندران، چاپ دارن، پطرزبورگ ۱۲۶۶ قمری، به اهتمام عباس شایان، تهران ۱۳۳۳ شمسی، نسخهٔ کتابخانهٔ ملی ملك شمارهٔ ۳۹۵۱، تاریخ تحریر ۱۰۹۷ قمری.

— : تاریخ گیلان و دیلمستان، به سعی و اهتمام هـ. ل. رابینو، رشت مطبعهٔ عروةالوثقی، ۱۳۳۰ قمری، آخر کتاب از ص۱ـ۲۱ مکاتیب خان احمد خان است. با تصحیح وتحشیهٔ نگارنده، بنیاد فرهنگ ایران شمارهٔ ۴۶، در ۵۵ ص مقدمه و۵۵۹ صفحه متن.

مریم و زبیده ولیلا (از ترانه‌های عامیانهٔ گرگان)، موسیقی دورهٔ سوم ش ۸: ۹۱ـ۹۳ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۱۸۲)

مسافات راههای کشور، وزارت راه ۱۳۲۷ شمسی.

مسافت راههای اتومبیل‌رو مملکتی، نشریهٔ وزارت طرق، تهران ۱۳۱۳ شمسی.

مستوفی قزوینی، حمدالله. نزهة‌القلوب (۷۴۰ قمری)، به تصحیح لسترنج، لیدن ۱۳۳۱ شمسی

مسکوتی، نصرة‌الله: جرجان- گنبد قابوس، ایران امروز ح ۳ ش۷/۸: ۹ـ۱۴ (فهرست مقالات فارسی ح۱ ش۲۴۳۵)

— : جرجان، گنبد قابوس، هنر ومردم، دورهٔ جدید، ش ۵۱. ۳۳ـ۳۹ (فهرست مقالات فارسی ح۲ ش۲۱۶۷)

مشری، لطف‌الله: آهنگ امیری مازندرانی، موسیقی دورهٔ سوم ش۱۷: ۷۱ ـ ۷۷ (فهرست مقالات فارسی ح۱ ش ۴۲۲۸)

مظاهری، علی : پاسخ [دربارهٔ طمیشه] ، ارمغان، ۳۳: ۱۶۸ ـ ۱۷۱ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۱۶۶۴)

معتمدالسلطان ، محمدتقی خان متخلص به حکیم : گنج دانش ، تهران ۱۳۰۵ قمری ،

معین ، محمد : معنای استرآباد ، دروازه ، یغما، ۱۱ : ۵۶۹ ـ ۵۷۱ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۴۳۵۶)

معینی، اسدالله : جغرافیا وجغرافیای تاریخی گرگان ودشت (طبیعی، تاریخی، سیاسی، اقتصادی) تهران ۱۳۴۴ شمسی .

مقدسی، شمس‌الدین ابوعبدالله‌محمدبن احمدبن ابی‌بکرالبناالشامی‌المقدسی البشاری : احسن‌التقاسیم فی‌معرفةالاقالیم(درسالهای۳۷۵ و۳۷۸ تنقیح شده شده است) صفحات ۳۵۳ ، ۳۵۵، ۳۶۰، ۳۷۳ .

مقدم، صادق : آبهای معدنی رامسر،سالنامهٔ کشورایران۹: ۱۶۰ـ۱۶۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۷۶۱)

مکتوب امیر تیمور گورکان به سیدعلی کیاحاکم گیلان،شمارهٔ ۱۸،ازمنشآت فیلم شماره ۲۲۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه ، مجلس ش ۱۲۹۰۱ به نام مجموعهٔ مکاتیب مختلفه (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۳۳) و همین مکتوب شمارهٔ ۵۱، از منشآت فیلم شمارهٔ ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه تهران مجلس ش ۴۱۲۵ (فهرست ۲ ۳۶۱ ش ۶۰۶) (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹) همین مکتوب در ارمغان ۱۴.۵۱۰ـ۵۱۴ به‌چاپ رسیده‌است (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش۳۴۷۹)

مکتوب امیرمحمد رشتی به‌کارکیا ناصر ، درسال ۸۴۸ قمری، شمارهٔ ۵۵ ، از منشآت فیلم ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵ ، فهرست ۲ ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب خان احمدگیلانی ، شمارهٔ۸۷ ، از منشآت فیلم ش۲۳۲۴ کتابخانهٔ

مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش۴۱۲۵، فهرست۲:۳۶۱ ش ۶۰۶، (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۲۴۹)

مکتوب خان احمد گیلانی به شاه عباس، شمارهٔ ۱۱۲، از منشآت فیلم ش۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۳۶۱۰۲، ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب خان احمد گیلانی به ملاعبدالله به مسوده ملاعبدالواسع منشی، شمارهٔ ۹۱، ازمنشآت فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲: ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۲۴۹)

مکتوب خان احمد درجواب شاه عباس، شمارهٔ ۲۸، ازمنشآت فیلم ش۲۳۲۴، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۳۶۱.۲ ش ۶۰۶)فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب شاه اسماعیل ثانی به‌خان احمد گیلانی، شمارهٔ ۱۳۱، ازمنشآت فیلم ش ۲۳۲۴، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۳۶۱۰۲ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۲۴۹)

مکتوب شاهرخ میرزا به‌ناصر کیا وسادات و داعیان کوه و گیلان درسال ۸۴۹ قمری، شماره ۱۰، از منشآت فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲ ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب شاه عباس به خان احمدگیلانی دررجب ۱۰۰۰ قمری، شمارهٔ ۲۶، از منشآت فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش۴۱۲۵، فهرست ۳۶۱.۲ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب شاه عباس به‌خان احمد گیلانی در روز شنبهٔ ۲۷ صفر۹۷۵ در این مکتوب از مردم‌خواری صوفیان یاد شده است، شمارهٔ ۲۷، از منشآت‌فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش۴۱۲۵، فهرست ۲ .

۳۶۱، ش۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب کارگیا رضی به ملك مظفر، شمارهٔ ۵۴، از منشآت فیلم ش ۲۳۲۴، کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲ : ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب کارگیا ناصر به امیرخلیل شیروانی، شمارهٔ ۵۲، از منشآت، فیلم شمارهٔ ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۲۱۵، فهرست۲:۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب کارگیا ناصر به امیرزاده سلطان محمد، شمارهٔ ۵۳، از منشآت فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲:۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب کارگیا ناصر به ملك کیومرث، شمارهٔ ۵۶ ازمنشآت، فیلم شماره۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲:۳۶۱ش۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب میرزابابا به‌کارگیا سلطان محمد درفتح جرجان مورخ ششم ربیع‌الثانی سال ۸۵۴ قمری، شمارهٔ ۹۷، از منشآت، فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲ ۳۶۱ ش ۶۰۶ و شماره ۱۲۲ همین فیلم (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب میرزا جهانشاه به‌کارگیا سلطان محمد، شماره ۱۲۱، از منشآت، فیلم شمارهٔ ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲ ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

ملگونوف، کارمند دفترخانهٔ ژئوگرافی امپراطوری در شمال ایران و اطراف سواحل دریای خزر درسال ۱۸۶۰ م (=۱۲۷۷ قمری). سفرنامه ترجمهٔ پطرس مترجم دولتی از روسی به فارسی، به دستور میرزا سعید خان وزیر کل مهام خارجهٔ ایران درزمان ناصرالدین شاه. مؤلف در سپتامبر ۱۸۶۰م.

به دعوت دفترخانهٔ جغرافیائی آکادمیك براندر به تفلیس رفته و از آنجادر شمال گردش کرده است. فیلم شمارهٔ ۱۶۸۸ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانهٔ ملی ش ۵۷۹/۱۳۷۲ (۱۰۵۹) (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۱۲۰)

مولوی گیلانی، میرزاهادی، معروف به وفا علیشاه متوفی ۱۳۳۶ قمری: دیوان، تهران ۱۳۴۳ شمسی.

مهجوری، اسماعیل: تاریخ مازندران، ج ۱ ساری دیماه ۱۳۴۲، ج ۲ ساری تیرماه ۱۳۴۵.

مهدوی نادری، فرامرز: آنچه در بابلسر گذشت، تهران ۱۳۳۳ شمسی.

میراغلو، جمیل: درباب کلمات ترك وتراکمه واتراك، یادگار ج س ش ۳: ۷۰-۷۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۳۵۷)

میر پنجه، مصطفی قلی خان: سفرنامهٔ مسکو از روز شنبه ۱۱ رجب تا۱۱ ذی‌القعده ۱۳۰۰قمری (۲۶ آوریل تا ۲دسامبر۱۸۸۳ م)فیلم ش ۱۷۰۴کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه‌تهران، کتابخانهٔ‌ملی ۹۰۸/۱۱۲۷-۸۶۴(فهرست‌فیلم‌نسخه‌های‌خطی ص۱۲۱)

میرزا ابراهیم جغرافیای‌مازندران و گیلان ودامغان وسمنان، مؤلف از راه سمنان ودامغان وشاهرودواسترآباد و ترکمن‌صحرا ومازندران و گیلان و آستارا رفته است سفرنامه‌ایست که از روز شنبه ۲۵رمضان۱۲۷۶ پیچی-ئیل (استوری ۲ رمضان ۱۲۷۶) آغاز شد ودر۲۰ذی‌الحجه ۱۲۷۷ ختم‌شده است، فهرست آکادمی‌علوم شوروی ص ۴۲۰- استوری ج ۲، بخش ۱، ص ۱۶۲، فیلم‌ش ۱۶۴۱ کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه تهران، آکادمی علوم‌شوروی C 1885 مورخ‌دوم ذی‌القعده ۱۲۷۷ برای جنرال برنهاردداری (فهرست‌فیلم نسخه‌های خطی ص ۶۸)

میرزاحسین‌خان‌نایب‌وزیر: کتابچهٔ جمع وخرج سال ایت‌ئیل مملکت ایران که‌در سال ۱۳۰۴، میرزا حسین نایب‌وزیردفتر، به دستور ناصرالدین شاه

تدوین کرده‌است(فهرست‌مجلس ۲ : ۴۸۷ش ۷۷۶ ، فیلم شماره۲۲۳۰ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، مجلس ش ۸۴۷۵ ، نستعلیق وسیاق در۱۱۰۰ ص. فهرست فیلم نسخه های خطی‌ص۱۵۷)

ناصرخسرو علوی قبادیانی سفر نامه ، شروع سفر درسال ۳۹۴ قمری.

ناظرزاده کرمانی ابوالحجاج مرداویزبن زیارگیلی، مهر ۴ : ۸۳۷ ـ ۸۴۴ و ۹۲۹ـ۹۳۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش۲۷۳۰)

ناصرالدین‌بن‌امیر معصوم جغرافیای‌ایران‌و توران ، فیلم شماره۸۶۰ کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه‌تهران،موزهٔ بریتانیا 6711 OI ، نستعلیق در سال ۱۲۴۳ قمری ، در ۲۴ برگ ۲۱ سطری(فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۶۷)

ناصرالملك ،مترجم‌سفرنامهٔفریزر J. Fraser ،در کرمانشاه‌سال ۱۳۲۷قمری.

ناظمی،فخری : دوبیتی‌های آملی وبابلی ، جهان نو ۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۲۹)

نامه‌ای به میرزائی ،میرزا ابراهیم‌به‌استرآباد ، شمارهٔ ۱۹۳ ، از منشآت،فیلم شمارهٔ ۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه تهران ، مجلس ش ۲۳۲۲۵(۲۵۰۶) فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۲۳)

نامهٔ جعفرقلی‌خان بیگلربیگی استرآباد ، اراشرف مصحوب‌یوسف آقا(فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۳۱)

نامه‌های سیاسی زمان قاجار ، خطاب به الکساندرشودزکو ، فیلم شماره ۲۱۸۳ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، پاریس ش ۶۸۶ و ۶۸۷ ، بلوشه۱۱۳۵ و و۹۹۵ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۲۶۳)

نجیبی رویانی، علی‌بن‌جمال‌الدین‌بن علی‌بن محمود تاریخ طبرستان (؟) که برای کارگیا میرزا علی پسرسلطان محمدکیا قبل از سال ۸۸۱ نوشته است، زیرا سید ظهیرالدین از این شخص درسال ۸۸۱ بالفظ مرحوم یاد می‌کند (کشف‌الظنون ص ۲۹۷)

نذیر، احمد . عرفی استرابادی ، اوریینتل ، ح ۳۵ ۱ـ۴۴ [اردو] (فهرست

مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۴۵۵)

نظری، بزرگ: مازندرانیها معتقدند که...، کتاب هفته ش ۱۸: ۱۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۸۶۲)

نفسی، سعد: آثار تاریخی چهارپادشاه درلاهیجان، تعلیم و تربیت ۳: ۲۶۶-۲۸۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۴۳۶)

— : اسامی ماهیها [به گیلکی]، فروغ ۱: ۱۳۲-۱۳۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۸)

— : بقعهٔ سلیمان داراب درمغرب رشت. فرهنگ ۳: ۳۵۹-۳۶۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۴۳۷)

— : صنعت تخم نوغان در ایران، تهران، سربی.

— : لامعی گرگانی. آینده ۱: ۳۶۷-۳۷۳ و ۴۴۱-۴۴۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۹۰۵)

— : مخلدی گرگانی، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات ج ۴ ش ۱: ۱۸-۲۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۹۰۶)

نوائی، عبدالحسین: انقلاب گیلان چگونه آغاز شد، یادگار ج ۴ ش ۳: ۴۱-۵۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۹۹۶)

نوشتهٔ خان احمد گیلانی درحاشیهٔ حکم معافی طبیب باشی، شمارهٔ ۵۳ ازمنشآت، فیلم ش ۲۲۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۱۲۹۰۱ به نام مجموعهٔ مکاتیب مختلفه (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۳۳)

نهایة الانساب که به نام سید میرزا مرشدالدین شاه عبدالله، شاهزادهٔ مازندران نوشته شده است. فیلم شماره ۹۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، آستان قدس ش ۲ رجال و انساب، به نام انساب درفهرست ۲: ۳۵۲ معرفی شده است (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۷۰)

نهرهای اطراف رشت - دهات رشت - نهرهای گیلان، کتابخانهٔ بیوتات سلطنتی جلدششم مجموعه‌ها ش ۷۳۰، از ورق ۶۶۶ تاورق ۶۷۴ که ذیل

قزوین جای داده شده است .

نیر نوری، حمید : اعتماد الدوله وداوری تاریخ ، مهر۸: ۴۶۹ـ۴۷۴ (فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۳۳۸۹)

نیك‌پو ، قاسم: ترانهٔ‌شهسواری ، موسیقی ج ۳ ش ۷/۶: ۱۱ـ۱۲(فهرست‌مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۲۰۹)

نمك‌سیر، منوچهر . درنگک‌مرنگک (بازیهای محلی از گرگان) ، کتاب‌هفته ش ۳۱: ۲۰۴ـ ۲۰۵ (فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۱۹۹۵)

وحیدقزوینی ، محمد طاهر : عباسنامه ، شرح زندگانی بیست ودو سالهٔ شاه عباس دوم (۱۰۵۳ـ۱۰۷۳ قمری) به تصحیح ابراهیم دهگان ، اراك

وقف‌نامهٔ سیف‌الدین مظفر بیتکچی مورخ ربیع‌الاول‌سال۹۱۹ وهفتم ربیع‌الاول سال ۹۲۰ قمری ،دوطغراست ومربوط به روستاهای استرآباد است ، نشریهٔ دانشگاه ۴ :۴۹۱، فیلم شماره ۲۴۱۱ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران،اصل به شکل طومار(فهرست فیلم‌نسخه‌های خطی ص ۲۷۱)

وقف‌نامهٔ قهارقلی‌خان دربار فروش (درخاتمهٔ کتاب حاشیهٔ بر فرائدالاصول از شیخ محمد حسن‌بن صفرعلی بارفروشی ، تهران ۱۳۳۴ قمری)

وقف‌نامه‌های گرگان ، شامل سه‌وقف‌نامه (استرآباد نامه ص۲۶۵ـ۲۹۰)

هادیان ،حسن . دوبیتی های دیلمان ، پیام نوین ح ۲ ش ۹: ۶۱ـ۶۲(فهرست مقالات فارسی ح ۲ ش ۳۲۶۶)

— : چنددوبیتی از دیلمان باترجمهٔ فارسی ، پیام نوین ح ۲ش ۴ ۴۵ ـ ۴۶ (فهرست مقالات فارسی‌ح ۱ش۴۲۱۰)

— . سعیدای گیلانی ، مجموعهٔ مقالات ص۲۴۲ـ۲۵۱(فهرست مقالات فارسی‌ح ۱ش ۵۴۵۹)

هجدم آملی . قطعهٔ مطایبه ، ارمغان ،۱۶ ۱۳۴(فهرست مقالات فارسی ح ۱ ش ۴۲۳۰)

هدایت نوری، رضاقلی‌خان‌بن‌محمد . سفارت‌نامهٔ خوارزم ، متن‌سفرنامه درح۲

مرآت البلدان ناصری است این متن را مسترج . شفر با ترجمهٔ فرانسه در سال:۱۸۵۵/۹ م . طبع و نشر کرد .

هلالی جغتائی استرآبادی، بدرالدین (مقتول ۹۳۶ قمری): دیوان، لاهور ۱۳۳۳ قمری ، تهران ۱۳۱۵ قمری.

یاقوت ، شهاب‌الدین ابوعبدالله بن عبدالله حموی : معجم‌البلدان ، تاریخ تالیف ۶۲۳ قمری ، ذیل نامهای جغرافیائی حاشیهٔ دریای خزر مطالب مفصلی دارد.

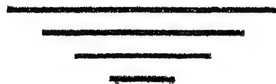
یزدان ، لطیف ، اکبر. پذیرائی از مادر شوهر (درفولکلر گیلان) ، پیام نوین ج ٤ ش ۱۰. ۵۶-۵۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۷)

— : ترانه‌های ماهیگیران دریای مازندران پیام نوین، ج ۴ ش ۶: ۶۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۸۱)

یزدادی، ابوالحسن علی بن محمد: عقد سحر و قلائد در (یا تاریخ گاو باره از ملوك طبرستان)، ابن اسفندیار این کتاب را در دارالکتب مدرسهٔ شهنشاه غازی رستم بن علی بن شهریار درری دیده است (تاریخ طبرستان ابن اسفندیار ص ۴ و ص ۵ ، استوری ج ۱ : ۳۶۰)

پایان

این فهرست ناقصی است از نامهای کتب فارسی و عربی و رسایل و مقالات که درباره حاشیهٔ دریای خزر نوشته شده است . درمقدمهٔ مجلد دوم که شامل آثار و بناهای تاریخی بیه‌پس گیلان است ، این فهرست را تمام خواهیم کرد و فهرستی از نامهای کتب و رسایل و مقالاتی که به زبانهای خارجی نوشته شده است، بدان خواهیم افزود .

برای گرد آوری فهرست مقالات و مکتوبات و پاره‌ای از کتب، از کتابهای زیر استفاده شد:

افشار ،ایرج : فهرست مقالات فارسی ، ج۱ ، تهران ،۱۳۴۸شمسی.

ج ۲ ، انتشارات دانشگاه تهران ش ۶۹۷/۲ ، تهران۱۳۴۰شمسی .

دانس‌پژوه ، محمدتقی : فهرست فیلم نسخه‌های خطی،

مشار، خانبابا: فهرست کتابهای چاپی فارسی ، ج ۱ ، بنگاه ترجمه‌ونشر کتاب، تهران ۱۳۳۷شمسی.

مراجع ومآخذ کتاب

۱ ـ احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم تالیف شمس الدین ابوعبدالله محمد بن احمد ابوبکر مقدسی معروف به بشاری ، لیدن ، ۱۹۰۶م.

۲ ـ اسامی دهات کشور ، ادارهٔ آمار و ثبت احوال : چاپ اول.

۳ـ ایستویك= Eastwick, E B Journol of a Diplomate,‹ Three Years Residene in Persia, London 1864

۴ ـ تاریخ علما وشعرای گیلان تالیف ، شیخ حسن شمس گیلانی بن اعتماد الواعظین تهران ۱۳۲۷ شمسی .

۵ ـ تاریخ گیلان حچکو= تاریخ گیلان تألیف شودزکو ، ترجمهٔ محمدعلی گیلك، رشت ۱۳۰۷ شمسی.

۶ ـ تاریخ گیلان ودیلمستان تألیف سیدظهیر الدین بن سید نصیر الدین مرعشی، رشت مطبعهٔ عروة الوثقی سال ۱۳۳۰ قمری از صفحه دویست این کتاب تا آخر به همین کتاب تصحیح نگارنده ، انتشارات بنیـاد فرهنگ شمارهٔ ۳۶ ، دی مـاه ۱۳۴۷ ، نگاه کنید.

۷ ـ تاریخ گیلان تالیف ملاعبدالفتاح فومنی، به اهتمام برنهارددارن، پطرزبورگ ۱۲۷۴ قمری .

۸ ـ تقویم البلدان تالیف عمادالدین اسماعیل بن محمد بن عمر معروف به ابوالفدا متوفی ۷۳۲ ، پاریس ۱۸۴۰.

۹ ـ حاشیهٔ دریای حزر ملگونوف= Melgunof, G Die Sudliche ufer des Kaspichen Meeres ofer die Nordprovinzen Persien, Leipzig 1868‹

۱۰ حدودالعالم من المشرق الی المغرب (مؤلف در ۳۷۲ قمری) به تصحیح نگارنده

چاپ دانشگاه تهران .

۱۱ـ روضة الصفای ناصری تألیف رضا قلی‌خان هدایت، تهران ۱۲۷۰ قمری.

۱۲ـ زندگانی شاه عباس اول تألیف نصرالله فلسفی ، تهران ،۱۳۳۴ شمسی.

۱۳ـ سفرنامهٔ از خراسان تا کشور بختیاری ، ترجمهٔ علی محمد فره‌وشی (مترجم همایون) ابن‌سینا، تهران.

۱۴ـ سفرنامهٔ بل = Bell, J · Travels from St Petersburg to diverse parts of Asia; Glasco, 1863, vol I .

۱۵ـ سفرنامهٔ فریزر = Fraser , J - B Travels and adventures into the Persian Provinces on The southern banks of the Caspian Sea, London 1826 .

۱۶ـ سفرنامهٔ مازندران و استراباد رابینو = Robino , H. L . . Mazandaran and Atarabad, London, 1928

۱۷ـ شهریاران گمنام تألیف احمد کسروی ، چاپ دوم.

۱۸ـ شیخ زاهد گیلانی تألیف محمدعلی گیلک ، چاپ رشت

۱۹ـ طرائق الحقایق تألیف محمدمعصوم شیرازی معروف به معصوم علیشاه (نایب‌الصدر) به تصحیح محمدجعفر محجوب ، تهران ، ۱۳۴۵ شمسی.

۲۰ـ عجایب الاقالیم = کتاب عجایب الاقالیم السبعه الی نهایة العماره تألیف سهراب چاپ مزریك، ۱۹۲۹ م

۲۱ـ فرهنگ جغرافیائی ایران، استان یکم، از انتشارات دائرهٔ جغرافیائی ستاد ارتش

۲۲ـ کتاب مستطاب شرح جنگهای امامزاده حضرت سیدجلال‌الدین اشرف برادر حضرت رضا علیه‌السلام وشهادت آن بزرگوار ، چاپ اسلامی ،رشت.

۳۲ـ گیلان رابینو = Rabino H L Les Provinces Caspienes de la Perse Paris 1917

۲۴ـ لسترانج = Le Strange The Lands of the Eastern Caliphates cambridge, 1905

۲۵ـ مجلهٔ فروغ، مؤسس ابراهیم فخرائی‌سال اول، رشت .

۲۶ـ مجلهٔ فرهنگ، مؤسس جمعیت فرهنگ رشت، سال سوم،رشت .

۲۷ـ مجلهٔ موسیقی، از انتشارات ادارهٔ موسیقی کشور ، سال‌سوم، تهران .

۲۸ ـ مرآت‌البلدان تالیف میرزا حسن خان اعتماد السلطنه ، تهران ، ۱۲۹۷ قمری .

۲۹ـ مسالك‌الممالك‌تألیف‌ابواسحاق ابراهیم بی‌محمدفارسی اصطخری ، لیدن، ۱۹۲۷ م.

۳۰ـ نخبة‌الدهرفی عجایب البروالبحر تألیف شمس الدین ابوعبدالله محمدبن ابوطالب انصاری دمشقی متوفی ۷۲۸،لیپزیك،۱۹۲۳م.

۳۱ـ نزهة القلوب تألیف حمدالله مستوفی قزوینی، به سعی واهتمام لسترنج ، لیدن ،۱۹۲۳م

۳۲ـ یادداشتهای تایپ شدهٔ «ابت Abbott » متعلق به آقای چنگیز شیحلی .

۳۳ ـ یادداشتهای تایپ شده « مکنزی Maekesnzie » متعلق به آقای جنگیز شیخلی .

مختصری از جغرافیای تاریخی و انسانی

گیلان

گیلان بخشی از سرزمین ایران است که میان سی‌وشش درجه و بیست‌وهشت دقیقه تا سی وهشت درجه و یازده دقیقه عرض شمالی و چهل وهشت درجه و چهل‌وچهاردقیقه تاپنجاه درجه و سی و دودقیقه طول شرقی قرار گرفته است.

خاك گیلان ازطرف شمال به‌دریای خزر و بخش کوچك تمش، از مشرق به‌مازندران، ازجنوب به‌قزوین‌وزنجان‌وآذربایجان وازمغرب‌نیز به‌آذربایجان محدود می‌شود. درازای این‌خاك‌از شمال غربی به‌جنوب شرقی دویست‌وبیست وپنج کیلومتر وپهنای آن میان بیست وپنج تاصدوپنج کیلومتر است

رودخانهٔ سفید رود (۱) خاك گیلان‌را به دو بخش جداگانه تقسیم کرده است. بخشی که امروز مرکز آن شهر رشت است به نام گیلان بیه‌پس‌یا گیلان روپس یا پسا گیلان یا به‌قول مؤلف حدودالعالم «آن‌سوی رودیان» و بخشی که‌مرکزآن لاهیجان بوده است، به نام‌گیلان بیه پیش یا گیلان‌روپیش، یا به قول‌مؤلف حدود العالم« این سوی‌رودیان »(۲) خوانده می‌شده است.

هنگامی که‌مقدسی‌درقرن‌چهارم کتاب خودرا می‌نوشت، سلاطین آل‌بویه فرمانروائی داشتند. دراین وقت تمام گیلان، حتی قسمتهای کوهستانی شرقی

---

(۱) اسپید رود = نهرالدیلم از حیلان و دیلم می‌گذرد، در بحر دیلم به دریا می‌ریزد (عجایب الاقالیم سهراب ص ۱٤۸) (۲) یا «از آن سوی رودی» و« از این سوی رودی» (حدود العالم ص ۳۲) در تاریخ گیلان ودیلمستان این نامها بدین شکل آمده‌است: پسا گیلان ص ۸٦ و۱۰۱ وبی پس ص۶۲ بی‌پیش ص۵۷ رو پیش ص٤۳روه پیش ص۸۳ روه پیش گیلان ص ۳۲ و۳۵

آن وولایات حاشیهٔ دریای خزر ، یعنی طبرستان وجرجان و خـاك قومس نیز جزء دیلمان به‌شمار می‌آمد . این تقسیمات ، زیاد پایدار نماند . پس ازچندی کلمهٔ دیلمان به‌قسمت کوهستانی شرقی گیلان فعلی ، اطلاق شد وقسمت هموار کنار دریا را « جیلان » خواندند . در ادوار بعد ، گاهی‌کلـمهٔ دیلمان شامل هردو ناحیه و زمانـی کلمهٔ گیـلان به منطقهٔ کـوهستان و دشت اطلاق می شد . (۱)

اصطخری در سال ۳۴۰ هجری‌دربارهٔ سرزمین دیلم چنین نگاشته است :

ناحیهٔ دیلم ومنضمات‌آن، از طرف جنوب به‌قزوین وطـارم وقسمتی از آذربایجان وقسمتی ازری‌محدود می‌شود. درطرف‌شمال آن بحرخزرافتاده‌است واز سمت‌مغرب به‌قسمتی از آذربایجان وشهرهای ارّان می‌رسد . بدین ناحیه کوههـای روینج (= رویان) وپادوسبان و کوههای قارن و جرجان را نیز افزوده‌ایم دیلم به‌دوقسمت سهل وجبل‌تقسیم می‌شود. طایفهٔ گیل درقسمت سهل وزمین‌های هموار کنار دریا هستندوسرزمین ایشان دربای کوههای دیلم است. قسمت جبل‌در دست طایفهٔ دیلم است و کوههای بلند دارد. محلی که پادشاهان ایشان درآنجاست « رودبار » خوانند وفعلاً در دست سلاطین آل حسنان (۲) است پاره‌ای ازمردم ، دیلم‌را طایفه‌ای ازبنی ضبّه دانسته‌اند . سرزمین ایشان جنگلی وپراز درخت است.درقسمتی که گیلها نشسته‌اند وطرف‌دریای‌طبرستان است، درختان بیشتری‌دارد دیهای اینجا پراکنده‌است وساکنان آنهامردمی کشاورزندوچهارپای‌ندارند . زبانشان‌غیرازعربی‌وفارسی‌است‌ودربعضی‌قسمتهای کوهستان ، چنانکه‌من‌شنیدم گروهی هستند که زبانشان‌غیراززبان گیل ودیلم است طایفهٔ‌دیلم مرد می‌عجول و بی‌مبالات و کم موی و لاغراندامند . تا زمان حسن بن زید ،کافر بودند وپاره‌ای ازآنان درآن‌وقت مسلمان‌شدند. تا امروز ،

---

(۱) متن انگلیسی لسترانج ص ۱۷۳ (۲) برای اطلاع بیشتر از آل‌حسنان به شهرباران گمنام کسروی گفتار اول «جستانیان در دیلمستان» ص ۲۱ تا بعد در چاپ دوم نگاه کنید

در کوهستان متصل به این ناحیه، کافران زندگی می کنند. (۱)

صاحب مسالك الابصار شرحی کافی دربارهٔ گیلان بیه پس نوشته است که مختصر آن را در اینجا می آوریم:

گیلان [بیه‌پس] چهار شهر بزرگ دارد که درهرشهر وحومهٔ آن سلطانی حکمرواست. این چهارشهر، فومن وتولم و گسکر ورشت است. مردم اینجا حنبلی مذهب اند. باران در اینجا زیاد می بارد و رودهای متعدد در اینجا جاری است. درختان میوه زیاد دارد ومحصول این درختان را به مازندران می برند. شهرهای گیلان استحکاماتی ندارد، اما سلاطین آنها، هریك قلعه‌ای دارند. بناهای آن بیشتر ازآجر است. چاههای آب در اینجا فراوان است و درعمق کمی به آب می‌رسد. غذای اصلی مردم برنج است. جو نیز می کارند. گاو و گوسفند فراوان دارند و به‌قیمت مناسب می‌فروشند. مساجد ومدارس وخانقاهها وزوایاوحمامهای خوب دارند. برسرحدمازندران استحکاماتی ساخته‌اند. دردریای قلزم جزایری دارند که درختان میوه درآنها می‌روید. مردم درفکر به‌دست آوردن این جزایر هستند، زیرا ایشان را درمقابل دشمنان حفاظت می کند. سرزمین جیل سرزمین فراوانی و نعمت است. هر سلطانی سکه به‌نام خود می‌زند و تاکنون به‌نام پادشاهان مغول سکه نزده‌اند. سکهٔ شهری، درشهر دیگر رواج ندارد. رعایا آزادند وبردگی رواجی ندارد.

بارویدادهای زیر، دردوران صفویه گیلان تابع حکومت مرکزی شد.

روز پنجشنبه دوازدهم محرم سال ۹۷٤ قمری معصوم بیك وکیل شاه طهماسب به جانب گیلان آمد و خان احمد خان سلطان بیه‌پیش را دستگیر کرد (۲)

در سال هزار قمری، شاه عباس، فرهاد خان قرامانلو را برای گرفتن گیلان فرستاد (۳) و کم کم گیلان نیز نظیر مازندران تسلیم حکومت مرکزی شد.

(۱) مسالك الممالك ص۲۰٤ و ۲۰۵ (۲) تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۳۰

(۳) همین کتاب ص ۹۸

درجمادی‌الاولی سال ۱۰۲۲ قمری شاه عباس به گیلان آمد ودررانکوه به شکار رفت . (۱)

لرد کرزن (Curzon) شرح مفصلی در بارهٔ گیلان نوشته است. ما نکات اصلی آن را در اینجا یاد می کنیم :

گیلان و مازندران سرزمینی است که از حاشیهٔ دریای خزر (۲۵ متر پائین تر از سطح اوقیانوس آزاد) تاقلل رشتهٔ البرز (۳۵۰۰-۴۰۰۰ متر) کشیده شده است . این خاك وسیع آب وهوایش مختلف است و نمی‌توان آن را طبقه بندی کرد اما می‌توان به چهار قسمت مشخص، به شرح زیر تقسیم نمود :

۱- حاشیهٔ دریای خزر باتوده های شن به ارتفاع هشت تاده متر وپهنای دویست تاچهارصد متر بابادهای شمالی و شمال غربی که رطوبت را به لبهٔ جنوبی دریا می‌رساند .

۲- اراضی پشت این تپه های شن که رودخانه هائی که از کوهها سرچشمه می گیرند بدین جا می‌رسند وچون راهی به دریا ندارند پس می‌زنند و باطلاق هائی به وجود می‌آورند . مرداب انزلی (= پهلوی) در غرب وخلیج استراباد درشرق ومیان اینها مردابهای لنگرود ومشهد سر (= بابلسر) رامی‌توان جزء این باطلاقها داست

۳- حاشیهٔ پشت این مردابها که منطقه جنگلی است و انواع درختانی که به رطوبت زیاد احتیاج دارند دراینجا می‌رویند . آب وهوای این حاشیه خوب نیست ومردم بومی گرفتار امراض گوناگون‌اند . شهرهای مهم ودهکده های پرجمعیت دراین قسمت است .

۴- دامنه های البرز که لطافت هوا و زیبائی آن نظیر ندارد .

کرزن پس ازاین شرحی دربارهٔ درختان حاشیهٔ دریای خزر می‌دهد وپس ازآن جانداران وحشی را می‌شمارد . (۲)

---

(۱) تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۱۷۱ (۲) گیلان رابینو ص ۲۱ و ۲۲

جمعیت گیلان را می‌توان به دو قسمت مشخص تقسیم کرد : ۱ـ مردم ساکن زمینهای هموار که به برنج‌کاری و پرورش نوغان یا چهار پایان اهلی مشغول اند و در یك محل ساکن‌اند و ییلاق وقشلاق ندارند . ۲ـ کسانی که زمستان را در این زمینهای هموار هستند و تابستان را به کوهستان می‌روند . این گونه مردم در کوهستان نقاط مشخص ومعینی برای ییلاق خود دارند .

گیلان یکی‌از سرزمینهای آباد و پرحاصل ایران‌است . انواع‌محصولات ودرختان میوه دراینجا بـه بهترین وضعی می‌روید و بارمی‌دهد . این سرزمین آباد از قدیم مسکون بوده و ساکنان قدیمی آن گیلها هستند (۱) که‌خونشان با خـون عرب و مغول و ترك و پارسی مخلوط شده است . طاعون سال ۱۲٤٦ هجری (= ۱۸۳۰ ـ ۱۸۳۱ میلادی) بسیاری ازساکنان اینجاراازمیان‌برداشت وسپس از بخشهای مجاور مانند آذربایجان و مازندران وعراق عجم وماورای قفقاز گروهی را بدین‌جا کوچانده‌اند ، از اینرو زبان وخون ایشان پس‌ازاین تاریخ بسیار آمیختگی پیدا کرده است .

گیلکهائی که درزمینهای هموارساحلی‌زندگی‌می کنند، سفید پوست‌اند وقدرت جسمی زیادی ندارند . فریزر (Fraser) ظاهر ایشان را همچون ظاهر بیماران می‌داند مورخین دوران صفویه متوجه استعداد کم و کند فهمی‌ایشان شده‌اند ومی‌نویسند که سرکشی و بی‌انتظامی را دوست دارند. درسال ۱۰۳۸ هجری شاه صفی ایشان را خلع سلاح کرد و فقط اجازه داد که داسی با خود حمل کنند . (۲)

گالشها ، گله داران صفحات گیلان هستند زمستان را در تنه های پای کوه می گذرانند وتابستان رابه ارتفاعات می‌روند محلهای ییلاقی‌ایشان معین و مشخص است . طوایف و تیره هـای مختلف ایشان در نقاط مختلف گیلان زندگی می کنند

---

(۱) درکتب جغرافیائی یونانی Gelae (۲) گیلان رابینو ص ۲۷

تالشها در شمال غربی گیلان در پنج بخش جداگانه زندگی می کنند بخشهای تالش نشین ایران ازقرار زیراست: کرگان رود ، اسالم ، تالش دولاب شاندرمن و ماسال . اینان نیز مانند گالشها در حرکت هستند . زمستانها را در پای کوه ، در گیلان و تابستانها را در ارتفاعات دامنهٔ البرز می گذرانند .

گروهی اصل ایشان را ترك دانسته و می گویند یکی از پسران امیر چوبان- تالش نام- که سرکردهٔ سربازان چنگیزخان بود ایشان‌را بدین جا آورده است.

کردان رشوند درکناره‌های شاهرود و کنارهٔ راست سفیدرود زندگی می کنند نخست‌هشتصداحاق (= خانوار) بوده‌اند که شاه عباس اول ایشانرا از اررروم وشهرزور بدین جاآورده است

طایفه ای چند از ترکان در عمارلو و رحمت آباد و رودبار زندگی می کنند . (١)

جلخالیها به‌دنبال کار، زمستان‌را به گیلان روی می‌آورند. کارهای سخت ومشکل گیلان‌را اینان‌انجام می‌دهند .

کولیها نیز دراین سرزمین در زیر چادرهای محقر خود زندگی را می گذرانند زنانشان فالگیرند ومردان آهنگری می کنند .

یهودیان از قدیم درگیلان راه یافته‌اند میر ظهیرالدین از یهودیان دهکدهٔ چاکان اشکور درسال ٨٤٥ هجری یاد می کند.(٢) ترزل (Trézel) در سال ١٢٢٤ هجری (= ١٨٠٩ میلادی) جمعیت یهودیان رشت را پنجاه خانوار می‌نویسد

درسیاهکل دیلمان درزمان رابینو(١٣٣١هجری) داترده تا بیست خانوار

---

(١) گیلان‌رابینو ص ٣٠ و ٣١ (٢) سه نفر یهودی، از یهودیان ده چاکان ازناحیه جسر کشاده اشکور دستگیر شدند ... گیلان و دیلمستان ص ٢٠٥ .

یهودی بادادوستد مختصری زندگی‌می‌کرده‌اند .

رابینومی‌نویسد : ارامنهٔ‌رشت به‌چهل خانوار می‌رسند . چندخـانواری نیز در انزلی (= بندر پهلوی) هستند اینان بازمانده‌گـان ارامنه‌ای هستند که شاه‌عباس به صفحات جنوبی دریای‌خزر آورده است .

بخش یکم

۱ـ جغرافیای تاریخی آستارا

درمتون جغرافیائی قدیم ازشهر آستارا ودیهای مهم اطراف آن یادی به‌میان نیامده است گویا این شهر که پاره‌ای از مردم گمان می کنند تازه آباد است ، در آن روزها اهمیتی نداشته است . تا آنجا که نگارنده خبردارد، میرظهیرالدین مرعشی قدیمترین تاریخ نویسی است که از این شهر در کتاب خود یاد کرده است . او سه بار ، این محل را به‌نام «آستارا» (۱) و یک بار به‌اسم «استاره»(۲)خوانده است.

میرخواند نیز پس از میرظهیرالدین از آستارا یاد کرده است . او می‌نویسد که در جمادی‌الثانیه سال ۱۰۰۲که شاه‌عباس از راه جررویل‌ومنجیل به کهدم وپس از آن به لاهیجان رفت ، علی‌خان حاکم بیه‌پس وامیره مظفر برادر امیره سیاوش در گسکر ، اظهار بندگی واطاعت نکردند . شاه‌عباس ، فرهادخان روملورا که سردار سواران والیان بیک قاجار را که سرهنگ پیادگان آتشبار بود ، به دفع ایشان فرستاد و به ذوالفقارخان قرامانلو امر کرد که ازراه طالش‌وآستارا ، باسپاه آذربایجان برسر گسکروامیره مظفر آید (۳)

عبدالفتاح فومنی نیز از این‌شهر ذکری به میان آورده است ومی‌نویسد که شاه عباس به بهزاد بیک دستور داد ، از ابتدای آستارا تا سرحد و سامان مازندران درترتیب شوارع وتعمیر راهها دقیقه‌ای فروگذار ننماید بهزادبیک

(۱) گیلان و دیلمستان صفحات ۲۸۳ و ۲۹۲ و ۲۹۶ (۲) همین کتاب ص ۲۲۷
(۳) روضة الصفا ج ۸ ص ۱۷۱

راهها و دلهارا از آستارا تا اسبچین [۱] مرتب ومعمور کرد . [۲]

یکی دوتن ار جهانگردان ، این‌محل را دیده و آنرا وصف کرده‌اند . شاید توصیفی که «ابت» (Abbott) ازاین شهر کرده است ، رساتر از توصیف دیگران باشد . او نام قدیمی این شهر را «دهنه کنار» می‌داند ودربارهٔ آن می‌نویسد :

دهکدهٔ دهنه کنار (= آستارا) درمصب رودخانهٔ آستاراست . در سال ۱۲۵۹ قمری (= ۱۸۴۳ میلادی) که ابت ار این محل عبور می کرد ، پنجاه تا شصت خانوار جمعیت داشت و دکانهائی داشت که اجناس آنها به خارج از ایران حمل‌می‌شد .

در طرف دیگر رودخانهٔ آستارا ، سیصد تا چهار صد خانوار پراکنده است که محل ایشان به نام « گیل کران » مشهور است . اما از خاك ایران، چیزی ارایں‌خانه‌ها دیده‌نمی‌شود . در اینجا پنجاه تن قزاق‌روسی به‌مرزداری مشغولند . دیگر از روسیان در اینجا نشانی نیست . رئیس گمرك آنجا به احناسی که وارد خاك روسیه می‌شود ، مهری می زند و آنها را به لنکران (= لنگر کنان) می‌فرستد تا به‌کار گمرك آنها رسیدگی شود . قرنطینهٔ‌روسها نیز درلنکران است . دهانهٔ رودخانهٔ آستارا ، پنجاه تا شصت یارد است که فعلاً آب درآن جاری است ، اما بستر اصلی این‌رودخانه بیشتر از این‌مقدار است . آستارا بندرگاهی ندارد و کشتیها ، بارهای خود را تحویل قایقها می‌دهند و به‌ساحل می‌آورند . حدود ناحیهٔ آستارا ، به‌ساحل شمالی رودخانه نیز کشیده می‌شده است . وحد جنوبی آن درخاك ایران به‌رودخانهٔ‌چیلوند می‌رسد . ظاهراً این ناحیه کم جمعیت است . در کوهستان جمعیت ثابتی‌نیست و در دشت و زمینهای هموارغیر از دهکدهٔ دهنه کنار ، چهار دهکدهٔ دیگر نیز وجود دارد [۳] .

---

(۱) در اصل : رسچیں (۲) تاریخ گیلان ص ۱۵۹

(۳) یادداشتهای ماشین‌شدهٔ ابت متعلق به آقای چمگیر شیحلی‌صفحات ۱۰و۱۲

بخش طالش نشین ، بخش وسیعی است که اکنون میان روس و ایـران تقسیم شده است . حد شمالی آن رودخانهٔ ارس ومحل اتصال ارس و کر است که این بخش را از سالیان که متعلق بهشیروان است ، جدامی کند و از جنوب به دماغهٔ شنی که انزلی (= بندرپهلوی) درآنست میرسد . حدشرقی آنسواحل دریا و حدغربی آنقلل کوهها است و گاهی دهکدههائی درآن سوی کـوه نیز طالش نشین است .

طالش آستارادرزمان ابت به بخشهای کوچکتر زیر تقسیم می شده است .

۱ ـ حوملی . ۲ ـ زووَند . ۳ ـ دریج . ٤ ـ الوف (= لنکران) ایـن بخشها فعلاً در خاك روسیه است .

اوجارود ومغان وآستارا میان روس و ایران تقسیم شده استو ولکیچ (= پلکیچ)متعلق به ایران است ـ بخش طالش نشین کرگان رود درآن وقت در دست بالاخان واسالم در دست مصطفیخان ، طالش دولاب دردست علیقلی خان ، شاندرمن در دست نصرالله خان وماسال دردست محمدخان بوده است

اراضی مغان ایران سکنهای ندارد ، طوایفی درزمستان فقط درآنجا ساکن هستند . طالش کرگان رود و اسالم شامل هجده بخش کوچکتر است . دیها و قصبات آن در حدود چهار هزار خانوار جمعیت دارد . اینان در تـابستان به کوههای زیبا وخوش منظر ییلاقی خود میروند و چندنفری برای رسیدگی به شالیزارها ، در محل میمانند ـ جمعیت طالش گسکر معلوم نیست ولی دیهای آن آبادتر است واثر خوبی از بخش طالش در ذهن مسافر می گذارد.(۱)

۳ ـ آثار و بناهای تـاریخی آستارا

ترتیب و تنظیم منطقی ثبت آثار وبناهای تاریخی ناحیهٔ آستارا که قسمت اعظم آن کوهستانی و کنار رودخانه است ، ایجاب می کرد که ابتدا از آبریز سمت راست این رودخانه که جزء خاکماست شروع کنیم و ازکردنهٔ حیران در

---

(۱) یادداشتهای ماشین شدهٔ است متعلق به آقای چنگیز شهنای صفحات ۱۳ و ۱٤

امتداد آب پائین آئیم ویکایک دره‌های فرعی را مورد مطالعه و بررسی قرار دسیر
کارنگارنده نیز چنین بود اما در ضمن جستجوی این آثار، به مزار پیری برخورد
که بیش از ششصد و پنجاه سال قمری هنوز مورد احترام و تعظیم ساکنان
دهکده‌های اطراف است و مسلماً سالهای چندی، پند و موعظهٔ او کج اندیشان
را به راه راست آورده و زهد و پاکی او سرمشق عده‌ای در این صفحات بوده است.
از این رو یاد مزار او را در این کتاب مقدم بر سایر آثار قدیمی کردیم و نام او را
سرلوحهٔ این کتاب قرار دادیم تا شاید روح پرفتوح او، این کمترین را یار و یاور
باشد و همتی بدرقهٔ راه این بنده کند.

همتم بدرقهٔ راه کن ای طایر قدس   که دراز است ره مقصد و من نوسفرم

بقعهٔ شیخ تاج‌الدین محمود خیوی (۱)
در لمیر محلهٔ (۲) آستارا

کناریکی از شعب طرف راست رودخانهٔ آستارا، بوزه کوهی است که
مسلط بر اراضی شالیزار اطراف است. درمیان جنگلی از درختان کیش قدیمی
که دوازده اصله آنها بسیار کهن است و زیر سایهٔ سه درخت آزاد قطور کهنسال،
بنائی مکعب شکل از سنگ و آجر است. قسمت پائین چهار دیوار بنا، سنگ
تراشیده و ارتفاع آن در دیوارهای جنوبی و غربی و شمالی ۲۵۰ سانتیمتر و
طرف شرقی ۳۵۰ سانتیمتر است. ما بقی ارتفاع دیوارها تا ۵۸۰ سانتیمتر که ارتفاع
اصلی بنا غیراز گنبد است، از آجر چیده شده است. ابعاد ضلع شرقی و غربی از
خارج ۵۲۰ سانتیمتر و اضلاع شمالی و جنوبی ۵۱۰ سانتیمتر است. بام این بنا،
گنبدی مدور آجری است که آب روی آن به دو ناودان سنگی که در دو گوشهٔ
اضلاع جنوبی و شمالی تعبیه شده است، منتهی می‌شود. (عکس شمارهٔ ۱) در ورودی
شرقی و به عرض ۷۶ سانتیمتر و ارتفاع ۱۶۷ سانتیمتر است. از این در وارد اطاقی
به ابعاد ۳۷۳ سانتیمتر می‌شود. در سه دیوار غربی و جنوبی و شمالی به ترتیب،

---

(۱) خیاو، نام سابق مشکین‌شهر امروزی است   (۲) لمیر با باء مختفی تلفظ
می‌شود

پنجره هائی به‌ابعاد ۵۳ سانتیمتر × ۹۲ سانتیمتر و ٤٥ سانتیمتر ۹۲ سانتیمتر و٤٧سانتیمتر × ۹۳سانتیمتر ، باطاقی‌هلالی بنا شده است که هرسه‌پنجره آهنی مشبك‌است وازخارج توری دارد

دراین‌اطاق‌مربع شکل سه‌قبر با سه‌سنگ قبر است . قبر وسط که مزار شیخ محمود است ، سنگی به‌طول ۲۱۰ سانتیمتر وعـرض۶۹ سانتیمتر وارتفاع آن ازسطح بقعه ۳۵ سانتیمتر است . قبر شمالی سنگی به‌طول۲۱۰ وعرض۷۲ وارتفـاع ۲۸ سانتیمتر دارد. سنگی به‌شکل مکعب مستطیل ، عموداً بربالای سر مدفون و سنگ دیگری به همان شکل پائین پای او نصب شده است . قبر سوم که طرف جنوبی‌قبر شیخ است، سنگی‌به طول ۲۱۰ وعرض ٦٦ وارتفاع ۳۰ سانتیمتر دارد . مسلماًدوقبرطرفین قبرشیخ ، قبور نزدیکان یا جانشینان اوست . (عکس‌شمارهٔ ۲)

دربالای سر شیخ محمود سنگی سیاه رنگ به عرض ٥٤ و ارتفاع ۹۵ سانتیمتر است که با خط خوش‌نسخ‌برآن عباراتی نوشته شده‌است . برپائین‌پای شیخ نیز سنگی عموداً نصب شده است . ارتفاع این‌سنگ ۷۳ وعرض پایهٔ آن ٤۰ وقطردایرهٔ بالای‌آن ۳۸ سانتیمتر است .

در بدنهٔ خارج سنگی که بر بالای سر شیخ محمود است، این عبارات خوانده‌می‌شود :

هذا مرقد الشیخ العالم العامل الفاضل الکامل الزاهد العابد تاج الملة والدین محمود بن الشیخ هدیه الخیوی طاب ثراهما توفی ضحوه الحادی و والعشر من جمادی [الثانیـه] سنة اثنین وثلثین وسبعمایه . (عکس شمارهٔ ۳)

در طرف دیگرسنگی که روی‌آن به‌طرف قبر شیخ است ، نقش ونگـار زیبـا و اطراف‌آن دو بیت‌شعر عربی از ابوالعتاهیه است . بدین قرار

کفی حزناً ثم‌أنی بدفنك نفضت تراب قبرك من یدیّا

وكنت في حيوتك لي عظات　　　وأنت اليوم اوعظ منك حيّا[۱]

(عكس شمارهٔ ٤)

در قسمت پائین قطر سنگ که رو بهشمال قرار می گیرد ، این عبارات حك شده است .

عمل يد الاستاد شرف الدين عثمان بن جمال الشيرازي .

درحاشیهٔ پشت سنگ این عبارات است :

الساعي في عمارة هذه الابنه والوالي في عهده المجاهد [حق الجهاد ؟ شکسته است] قال حكيم أبلغ العظات النظر الى محلة الاموات . [۲]

درحیاط بقعه ، در زیر درختان کیش ، سنگهای قدیمی بهاشکال مختلف دیده میشود که بیشتر نقشها و نوشتههای آنها فرسوده شده وازمیان رفته است . یکی دو سنگ شکستهٔ مرمر که یکی متعلق بهمحرابی قدیمی بوده است، جلو در ورودی بقعه است و بر دیگری نقوش تیر و کمان ونظایر آنها دیده میشود سنگ آهکی دیگری که داخل آن خالی است بهطول ۳۵ وعرض ۳۱ وارتفاع آن با پایه ۵۵سانتیمتر ، درحیاط بود که برچهار طرف آن نقش ونگار داشت و بر حاشیهٔ قسمت بالای آن ، باخط نسخ آیة الکرسی تا آخرحك شده بود

سنگهای تراشیدهٔ متعدد که شایدروزی سنگ قبرمردی یا زنیمیشده است دراطراف بقعه زیاد است . این بنا بهنظرمن، واسطة العقدونگین انگشتری بناهای تاریخی گیلان است .

---

(۱) دوست ارجمند جناب آقای حکمت آل آقا ، این دو بیت را که در پارهای جاها ریختگی داشت وغلط نقل کرده بودم تصحیح کردند ومتذکرشدند که این ابیات ازقصیدهایست که ابوالعتاهیه در رثاء دوستی علی نام گفته است　　(۲) آقای آل آقا فرمودند اصل این گفته چنین است

«ابلغ العظات السير في الفلوات والنظر الى محلة الاموات» و از قس بن ساعدة الايادی است

قلعهٔ شیندان

این قلعه که امروز بیرون از خاک ما است، قرون متمادی، جزء خاک ما بود و آنچه بر او گذشته است، مستقیماً با تاریخ ما بستگی دارد. تاریخ بنای این قلعه که از قلاع قدیمی ایران بوده‌است، همچون دژ بذ که در دست بابک خرم‌دین بود، به‌قبل از دوران اسلامی می‌رسد. این قلعه‌از قدیمی‌ترین بناهای تاریخی آستاراست واز بالای گردنهٔ حیران (= گردنهٔ حاجی امیر)، در فاصلهٔ پانصد متری، با حصار هائی از سنگ تراشیده نمایان است.

ابت(Abbott)جهانگرد انگلیسی ازقلعه‌ای به‌نام«شنغان» بر کوهی طرف غرب دهکدهٔ آستارا یادمی‌کند. (۱) نامبرده، سمت وجهت قلعه‌را نسبت به‌آبادی آستارا درست تعیین کرده، اما درنقل‌نام دژاشتباه کرده است. بی‌شك این‌قلعه، همان‌قلعهٔ مورد بحث ماست.

از سوانحی که دراین‌قلعه‌روی داده است، قیام‌امیرحمزه‌خان طالش، در زمان‌شاه‌عباس ومأمور شدن ذوالفقارخان قراماناو به‌دفع‌اوست. شرح‌این‌واقعه را عبدالفتاح فومنی‌چنین نوشته است.

چون مدتی‌بود که امیرحمزه خان‌طالش حاکم‌آستارا، دم از مخالفت و عصیان زده، در قلعه شیندان که در نهایت، متانت وحصانت داشت، متحصن گشته‌بود حسب الحکم مقررشد که ذوالفقارخان حاکم اردبیل، به‌اتفاق عساکر،قلعهٔ‌مذکوره‌را قبل‌نمایند ذوالفقارخان قراماناو بالشکرآذربایجان، مدت نه ماه قلعهٔ شیندان را قبل نموده، در تسخیر قلعهٔ مذکوره و تصرف ولایت‌آستاراو لنکر کنان سعی‌موفور وجهد نامحصور می‌نمود وجمعی کثیرو جمّی غفیر از غازیان عظام ودلیران خون‌آشام بزخم تیر سخت‌کمانان طالش ازپای درآمدند. وبالاخره طرفین از این گیرودار به تنگ‌آمده،امیرحمزه‌خان

(۱) یادداشتهای ماشین‌شدهٔ «ابت» متعلق به‌آقای چمکنر شیخانی ص ۱۱

عرصه داشت نوشته و مصحوب آدم اعتباری بنزد شاه عباس فـرستاد ، شفعاً برانگیخته عرض می کند که بنده سگ و بندۀ آن آستان اقبال آشیانم وازبیم عداوت فرهادخان و ترس ازالۀ ناموس وحفظ جان بـه این مکان ناپسند قیـام نموده‌ام . نواب شاهی حسین خان شاملورا که از مختصـان درگاه است ، روانۀ این‌صوب نمایند ، تا من به‌امن و امان او اعتماد کرده و قلعه‌را به او سپرده ، بـه مأمنی که خواهم بروم . بندگـان شاهی ملتمس او را به قبول مبذول گردانیده، فرمان‌داد که حسین‌خان‌شاملوار ولایت بیه‌پیش‌روانۀ مملکت آستارا شده ، امیرحمزه‌خان طالش‌را با اهل‌وعیال ومتعلقان‌مرخص سارد کـه بهرجا که‌خواسته‌باشد برود. حسین‌خان درروز بنجشنبۀ‌صفر سنۀ۱۰۰۱ علی‌آبادفومن را وداع نموده ، از راه گسکر عازم آستارا گردید وبعداز وصول قلعۀ شیندان وحصول استیمان ورفع استنجاث امیرحمزه خان‌را با اهالی حرم وفرزندان از قلعۀ‌شیندان بیرون‌آورده ، وبفرصۀ خشکه دهنه، کشتیها حاضـرآورده، روانۀ شیروان گردانید . وقلعۀ شیندان با الکای آستارا ولنگرکنـان تسخیر شده ، به‌ضبط وربط ودارائی ذوالفقارخان مقرر گشت وحسین‌خان از آن راه معاودت نموده، سالماًغانماً به‌درگاه‌رسید . (۱)

امیر حمزه خان به دست محمد باقر و ملا فـاضل کـه اصل ایشان از ولایت خلخال بـود در صحـرای شماخی هنگـام شکار باز و بحری کشته شد . (۲)

قبرستان قدیمی وه‌بین(۳)

برسر راه فرعی بمبن کـه از نزدیکی دهکدۀ حیران جـدا می‌شود ، نزدیك به وه‌بن ، زیارتگاهی است که چند سنگ تراشیدۀ نقش‌دار قدیمی در آنجا است

---

(۱) عبدالفتاح ص ۱۰۸ و ۱۰۹ (۲) عبدالفتاح ص ۱۸۹ و ۱۹۰

(۳) بفتح واو وبون

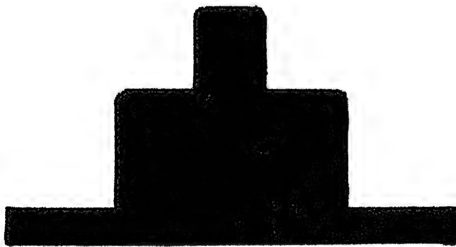
قبرستان قدیمی بالای دهکدهٔ حیران

در این قبرستان پنج سنگ تراشیده با علائم تیر و کمان وشمشیر زیر درخت گردوئی وجود دارد.

قبرستان قدیمی دهکدهٔ گنج کشی از آبادیهای نزدیك به حیران

در دامنهٔ کوهی که مقابل دهکدهٔ گنج کشی است، قبرستانی قدیمی بوده است. سراسر این قبرستان فعلاً کشتزار است وسنگها از میان کشتها سر بیرون کرده‌اند. یازده سنگ در این قبرستان دیده شد. برهیچیك نوشته و تاریخی نبود. این سنگهای تراشیده، پایه‌ای پهن‌وصاف‌دارند که تمام‌مساحت گوررا می‌پوشانده است. از چهار جهت قسمت بالای این پایه، در حدود سی سانتیمتر تراشیده وقسمت‌وسط را به‌وجود آورده‌اند. قسمت سوم، بالای‌قسمت وسط وآن نیز به‌همین ترتیب تراشیده شده است. شکل این سنگها، وقتی به طول آنها نگاه کنیم شبیه بلکانی است. یکی از سنگهای این قبرستان که تراش ظریف‌تری داشت، ابعادآن بدین ترتیب بود.

قسمت‌پهن پایه به‌طول ۱۷۷ وعرض ۵۶ وقطر ۱۸ سانتیمتر، قسمت‌تراشیدهٔروی‌پایه به‌ارتفاع ۴۳ وقسمت بالائی به ارتفاع ۱۸ سانتیمتر بود. (شکل شمارهٔ یك)

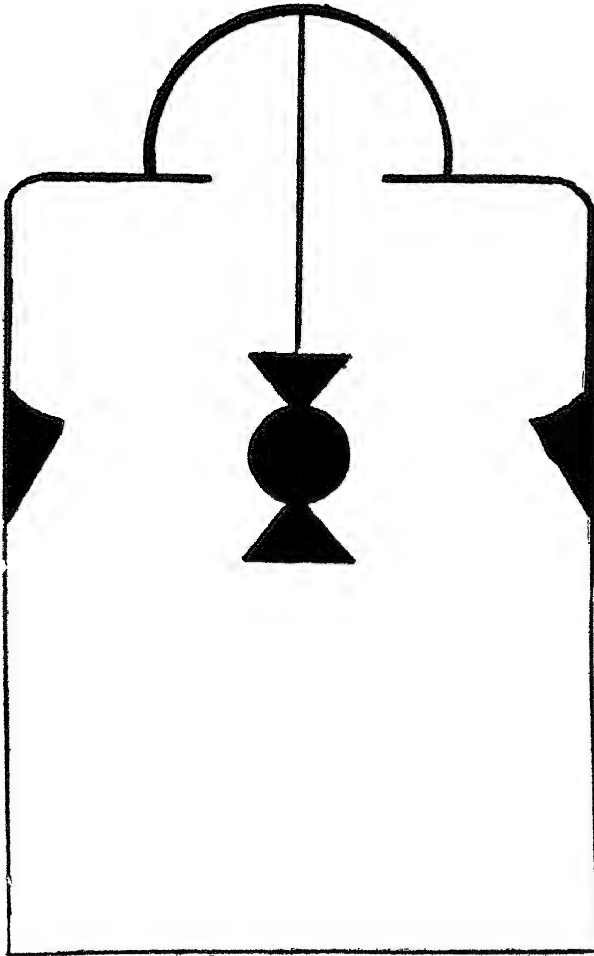
شکل شمارهٔ یك ـ مقطع‌عمودی یکی از سنگهای قبرستان دهکدهٔ گنج کشی

قبرستان قدیمی آقا مسجد

برای رسیدن به قبرستان آقامسجد، از گنج کشی به گول(۱) واومید مرزی‌وخدر کشی (۲)می‌توان رفت ودر اینجا پس‌از گذشتن ازآب‌رودخانه و

(۱) بفتح گاف وکسر واو (۲) بکسر حاء و دال و فتح کاف

پیمودن سربالائی سمت راست رودخانه، به آقامسجد می‌رسیم. راه دیگر از گول به بش اولری (١) و قبل از رسیدن بـه رودخانه به راه سابق بر مـی‌خورد. اراضی آقا مسجد جزء دهکدهٔ بش اولری و این دهکده جزء دیهای حیران است.

شکل شمارهٔ دو ـ قندیلی که بر بدنهٔ سنگ شمارهٔ یك حك شده است

دراین قبرستان، در محوطه ای کـه دور آن سنگ چین شده بود، هشت قطعه سنگـك تراشیده به شرح زیر دیده می‌ـشود:

* سنگـك شمارهٔ یك به طول ١٢٥ و عرض ٤٠ وقطر ٢٦ سانتیمتر است. بر یك بدنهٔ سنگـك، درطرف دست راست با خط نسخ چنین حك شده است: الدنیا ساعةواجعلها طاعة. طرف دست چپ همین بدنـه قال رسول‌الله (بقیات فرسودگی خوانده نشد).

بر بدنهٔ دیگر سنگك، (شکل شمارهٔ دو) قندیلی در وسط وطـرفین آن

(١) به معنی پنج خانواری است اما امروز بیش از سی خانوار جمعیت دارد

دو حدیث است که درست خوانده نشد .

*سنگ شمارهٔ دو به طول ۱۵۶ و عرض ۳۵ و قطر ۲۰ سانتیمتر است. قسمت بالای روی سنگ ، نام صاحب قبر است که خوانده نشد . پائین تر از آن به خط کوفی مربع، چهار نام محمد در چهار جهت مختلف و نام علی در وسط آنهاست . زیر این نامها شکل محرابی در سنگ نقر است. بر یکی از بدنه های سنگ نقش رحل و تفنگ و مهر و تسبیح است .

*سنگ شمارهٔ سه: به طول ۱٤۰ و عرض ۳٦ و قطر ۱۹ سانتیمتر است. قسمت بالای روی سنگ به خط کوفی مربع، چهار نام محمد در چهار جهت مختلف و یك نام علی در وسط آنهاست و زیر نامها، محرابی در سنگ نقر شده است.

*سنگ شمارهٔ چهار: به طول ۱۸۰ و عرض ۳۸ و قطر آن با پایه ٤۳ و قطر پایه ۱۰ سانتیمتر است . روی سنگ قسمت بالا، چهار نام محمد در چهار جهت مختلف و وسط آنها نام علی باخط کوفی مربع حك شده است و پائین آنها محرابی در سنگ نقر است.

*سنگ شمارهٔ پنج به طول ۱٤٦ و عرض ٤٤ و قطر ۲۸ سانتیمتر است. بر روی یك بدنهٔ آن نقوشی با کمر شمشیر و کمان و نظایر آنهاست ، که پاره ای از آنها زیاد روشن نیست

*سنگ شمارهٔ شش: به طول ۱٤۷ و عرض ۳۵ و ارتفاع ۳۰ سانتیمتر است قطر پایهٔ این سنگ به هشت سانتیمتر می رسد. این سنگ از جنس سنگهای دیگر نیست و به قدری صاف است که به نظر ریخته و قالب زده می آید قسمت بالای روی سنگ عبارت زیر، با خط نسخ حك شده است

علام شاه ولایت المرحوم المبرور (نام صاحب قبر خوانده نشد) .

زیر این قسمت در مربعی با خط کوفی مربع، چهار طرف چهار نام محمد در ویك نام علی در وسط است و زیر این نامها ، محرابی در سنگ نقر شده است

*سنگ شمارهٔ هفت: به طول ۱۷٦ و عرض ۵۰ و قطر ۳۰ سانتیمتر است . بر روی آن نقوشی از شمشیر و آلات دیگر جنگی زمان که زیاد روشن نیست

دیده‌می‌شود. نقوشی از دز کوهی‌نیز براین‌سنگ نقر شده است.

* سنگ شمارهٔ هشت : به طول ۱۳۰ وعرض ۲۹ وقطر۴۷ سانتیمتر است. برحاشیهٔ بالای‌چهاربدنهٔ سنگ نوشته داشته‌است،از آنها‌هیچ‌خوانده‌نشد.

سنگ دیگری‌در این محوطه است که‌روی‌آن فقط نقشی ازمحراب نقر شده است شاید این سنگ قبر آماده ، برای مدفن کسی مورد استفاده قرار نگرفته است این‌سنگ به‌طول ۱۶۵ و عرض ۳۲وارتفاع ۵۱ سانتیمتراست .

این‌سنگها بی‌شك مربوط به‌دوران صفویان است واحتمال دارد که این محل‌روزی صحنهٔ جنگی بوده است واین سنگهای قبور سران وسرکردگانی است که در جنگ کشته شده‌اند .

قبرستان قدیمی سر پیچ دگرمان‌کشی
در راه آستارا به اردبیل

در این قبرستان قدیمی، تعداد نه سنگ تراشیدهٔ‌ظریف به‌سبك‌سنگهای گنج‌کشی که مانندپلکانی تراشیده شده است وجود داشت . اندازهٔ یکی‌از اینها که پایه‌ای پهن‌داشت، ازقرار زیر بود.

طول‌پایه۱۴۵ وقطر آن۸ وارتفاع دو تراش سنگ از کف‌پایه۶۰ سانتیمتر بود . لبهٔ تراش اول۱۰ ولبهٔ تراش‌دوم۱۱سانتیمتر بود

دراین‌قبرستان سنگی‌صاف دیده‌شد که‌ریشه‌ای ناصاف‌داشت. این قسمت ریشه‌درخاك‌جای داشته‌وسنگ‌عموداً دربالای سرمدفون قرار می گرفته است . براین سنگ نقش کمانی بسیارظریف بود . طول این سنگ ۱۰۶ وارتفاع آن تاآخر ریشه ۱۱۴سانتیمتر بود دربالای قطر سنگ سه‌تراش طبقه‌طبقه بود.

دیو اولری(۱) دوستاق خانه(۲)
نزدیك آب‌گرم علی‌داشی در فدخ جنگلی

راه‌آب گرم‌علی داشی ازآق جای در راه‌آستارا به‌اردبیل جدا می‌شودو ازمحلهای‌زیر می گذرد:

---

(۱) به‌معنی خانه‌های دیو (۲) به معنی زندان

کیلاده ـ قلعه‌بولاغی ـ کربولاغی[1] ـ چم‌کشی ـ اُت‌کیلن داش[2] گشه درما ـ [3]علی داشی . از آب گرم علی داشی تامحل دوستاق‌خانه ، در حدود سه‌کیلومتر راه است . فاصلهٔ میان آق چای و دوستاق خانه تقریباً ده کیلومتر است . بربالای کوهی‌که مسلط به رودخانه است ، اطاقی در سنگ کنده‌اند .طول اطاق‌چهارمترونیم‌وعرض‌آن سه‌متر است(عکس‌شمارهٔ۵). اهالی آق‌چای اظهارمی‌کردندکه دراین محل قبرستانی نیز هست ، ولی هرچه در اطراف وجوانب جستجو کردیم، نشانی ازقبرستان نیافتیم.

قلعه

نزدیك به‌دهکدهٔ لمیر محلهٔ آستارا

بربالای کوهی که مسلط به لمیر محله است ، آثار قلعه خرابه ایست . مصالح اصلی بنای قلعه، سنگهای طبیعی رودخانه بوده است که به رنگهای مختلف در اطراف و جوانب پراکنده است اطراف محوطهٔ اصلی ، سه خندق دایره‌ای شکل است که عرض‌هریك درحدود دومتر هنوز باقی است عمق‌آنها به‌علت شسته‌شدن خاك‌وسبزشدن گیاه ودرخت‌فراوان معلوم نشد ازحدودبنا نیز آثارزیادی برجای نیست

بابا بلندی

در دو فرسنگی لمیر محلهٔ آستارا

بابابلندی دراراضی سجمه[4]است . قبور قدیمی بدون سنگ قبروتاریخ اینجا زیاد است

تربت یحیی

درشوبده چاله[5]محلی به نام تربیت یحیی است ، در اینجا نیز قبور قدیمی زیاد است

---

(۱) بضم‌کاف (۲) بضم الف وکاف وفتح لام (۳) بضم‌گاف و فتح دال
(٤) بفتح سین وباء (۵) بفتح دال ولام

قبور سنگ محله

درشیخ محله نیز قبور قدیمی بدون سنگ قبرزیاد است .

بقعهٔ پیر قطب الدین
نزدیك دهكدهٔ باغچه سرا

در سه کیلومتری راه آستارا بهاردبیل، نزدیك دهکدهٔ باغچه‌سرا، بنائی آجری قدیمی است که مدفن ومزار پیر قطب‌الدین است. طول‌این بنا ۱۱/۳۰ متر وعرض آن شش متر است درآخرین قسمت ضلع جنوبی ، دری است که به کفش کن باز می‌شود طول کفش کن باعرض بنا یکی استودرآخرین‌قسمت آن انباری کوچك است . دری میان کفش کن و بنای اصلی بقعه ، درضلع جنوبی است (عکس شمارهٔ ٦)

صندوقی‌تخته‌ای‌وساده به‌طول ۱۹۰وعرض۱۰۰وارتفاع ۹۰ سانتیمتر،درقسمت غربی‌اطاق، میان‌ضلع‌شمالی وجنوبی، قرارداده‌شده‌است سقف‌اطاق و کفش کن واشان کشی وروی‌واشانهاپل کوبی است بام هردوقسمت سفال‌سر است غیر از در ورودی،پنجره‌ای‌نیزاز کفش کن به‌اطاق بازمی‌شود طرف‌جنوبی‌اطاق‌چهار پنجره‌وطرف‌شرقی دوپنجره‌باطاقهای‌هلالی است طرف‌شمال اطاق دوطاقچه‌در دیوار بناشده است.

سنگ‌مرمری‌داخل بقعه‌است که طول آن ۱۲۲ وعرض آن ۳۰وقطر آن۱٦ سانتیمتر است وفعلاً برروی‌آن‌شمع روشن می کنند بردوقطر آن این‌عبارات خوانده می‌شود :

ذنوبنا و کفرعنا سیئاتنا وتوفنا مع‌الابرار[۱]صدق‌الله العظیم قسمت‌اول آیه‌وآیهٔ‌مقدم برآن برطرف‌دیگر بود که به‌علت‌همجواری‌بادیوارخوانده‌نشد احتمال داردآن قسمت ،آیهٔ۱۹۳ همین سوره[۲]باشد (عکس شمارهٔ ۷ و۸)

---

(۱) قسمتی ازآیهٔ ۱۹۳ سورهٔ آل عمران ابتدای آیه چنین است ربنا فاغفرلنا ذنوبنا الخ

(۲) این آیه چنین شروع می‌شود ربنا انا سمعنا الخ

روی سطح سنگ در حاشیهٔ چهار طرف، آیةالکرسی تا عروة الوثقی لاانف (شکستگی) خوانده می‌شود.

درقطر قسمت پائین سنگ، این عبارات روشن خوانده می‌شود:

تاریخ وفات میرزامحمد بن قبادجان سنة اثنی اربعین تسعمایه.

میان سطح سنگ، گل و بته و نقش بسیار طریف و پرکاردارد

کنار در ورودی بقعه، داخل کفش کن، سنگی سیاه بزرگ توخالی است که روزی سنگ قبری بوده است. اما به علت فرسودگـی، نوشته های آن خوانده نشد.

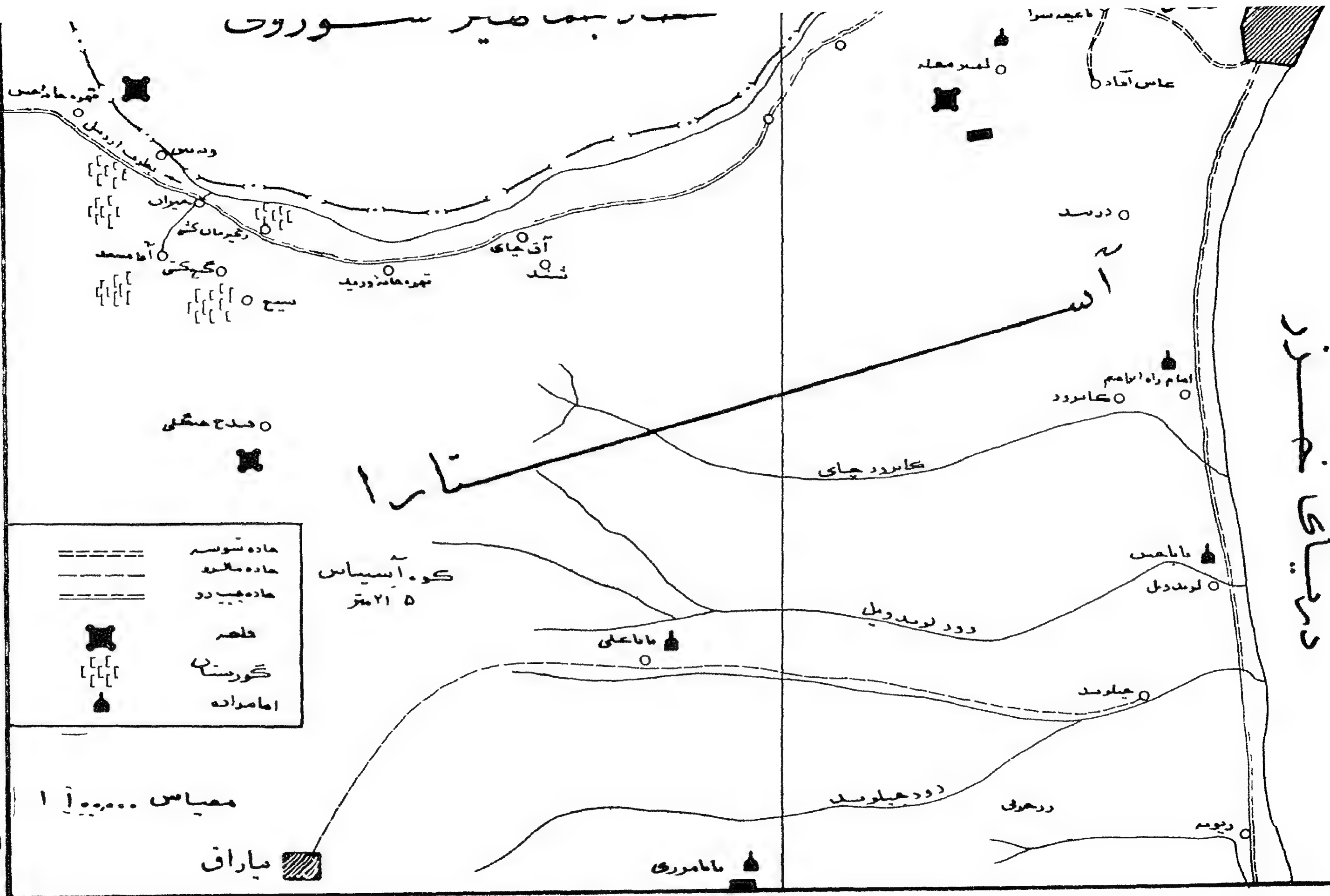
چون نظیر آن‌را در نقاط دیگر گیلان دیـده‌ام، تاریخ آن باید مقدم بر سنهٔ نهصد هجری باشد. نقوشی زیبا و پر کار بر چهار بدنهٔ آن حک شده است. (عکسهای شمارهٔ ۹ و ۱۰ و ۱۱)

قلعه
بر سر راه آستارا به‌اردبیل نزدیك شهر آستارا

کنار راه آستارا به اردبیل، طرف راست جاده در دهکده‌ای به‌نام قلعه، نزدیك به‌پاسگاه‌مرزبانی فعلی، درمیان شالی‌زار، خاك‌ریزی‌دستی است که به‌نام قلعه‌معروف است‌ونام دهکدهٔ قلعه‌نیز ازاین‌دژ قدیمی گـرفته شده‌است. دراین تپه، آجرپاره وسفال‌زیاد دیده‌می‌شود.

بقعهٔ سید ابراهیم وسید قاسم پسران
امام موسی الکاظم علیه السلام
در دهکدهٔ کان رود آستارا

در طرف راست راه‌آستارا به بندر پهلـوی (= انزلی)، در ده کیلومتری آستارا، بنائی نوساز است که‌دارای چهارپایهٔ‌اصلی‌وگنبدی‌مدور برسر آنهاست بنای‌قدیمی‌آن چوبی وسفال سر بوده است. بتازگی آن‌را خراب کرده و بنائی تازه‌به‌جای‌آن ساخته‌اند صندوقی‌ساده درمیان‌چهار طاقی اصلی است طول آن ۱۹۰ وعرض ۱۳۰ وارتفاع ۱۱۰ سانتیمتر است.درطرف شمال‌وجـنوب، دوایوان

نقشهٔ شمارهٔ یک مقابل صفحهٔ ۲۲ – آثار و بناهای تاریخی بخش آستارا

است که از دو درآهنین، از ایوانها به‌صحن بقعه می‌آیند. طرف شرقی بنای حدید، عباسیه قدیم و طرف غربی آن زینبیه (۱) قدیمی برجاست. (عکس شمارهٔ ۱۲)

بقعهٔ باباحسن
درلوندویل(۲) آستارا

باباحسن از پیرانی است که شاگردی شیخ زاهد گیلانی را کرده است. صندوقی کوچك چوبین در میان بقعه ای سفال سردر میان درختان کیش است. اطراف بقعه این‌مرد قبرستان عمومی وقدیمی‌است.

بقعهٔ باباعلی
در دهکدهٔ باباعلی

این مرد بزرگ از کسانی است که خدمت شیخ زاهد گیلانی را کرده است. مزار اودر آبادی سیصد خانواری به نام بابا علی است که از کنار آب رودخانهٔ جیلونددرحدود پنج فرسنگ بالامی‌رود بنائی است چوبین وساده‌با صندوقی ساده وبدون تزئین وبامی‌لت پوش.

مزار بابا مزری
کنار رودخانهٔ ویزنه.

شامل بنائی‌چوبین‌وساده وبدون تزئین است. مزار این مرد دور ازآبادی واز کنار رودخانهٔ ویزنه، درحدود پنج فرسنگ‌بالا می‌رود. اطراف این بقعه قبرستان اربابان واشراف محل‌است.

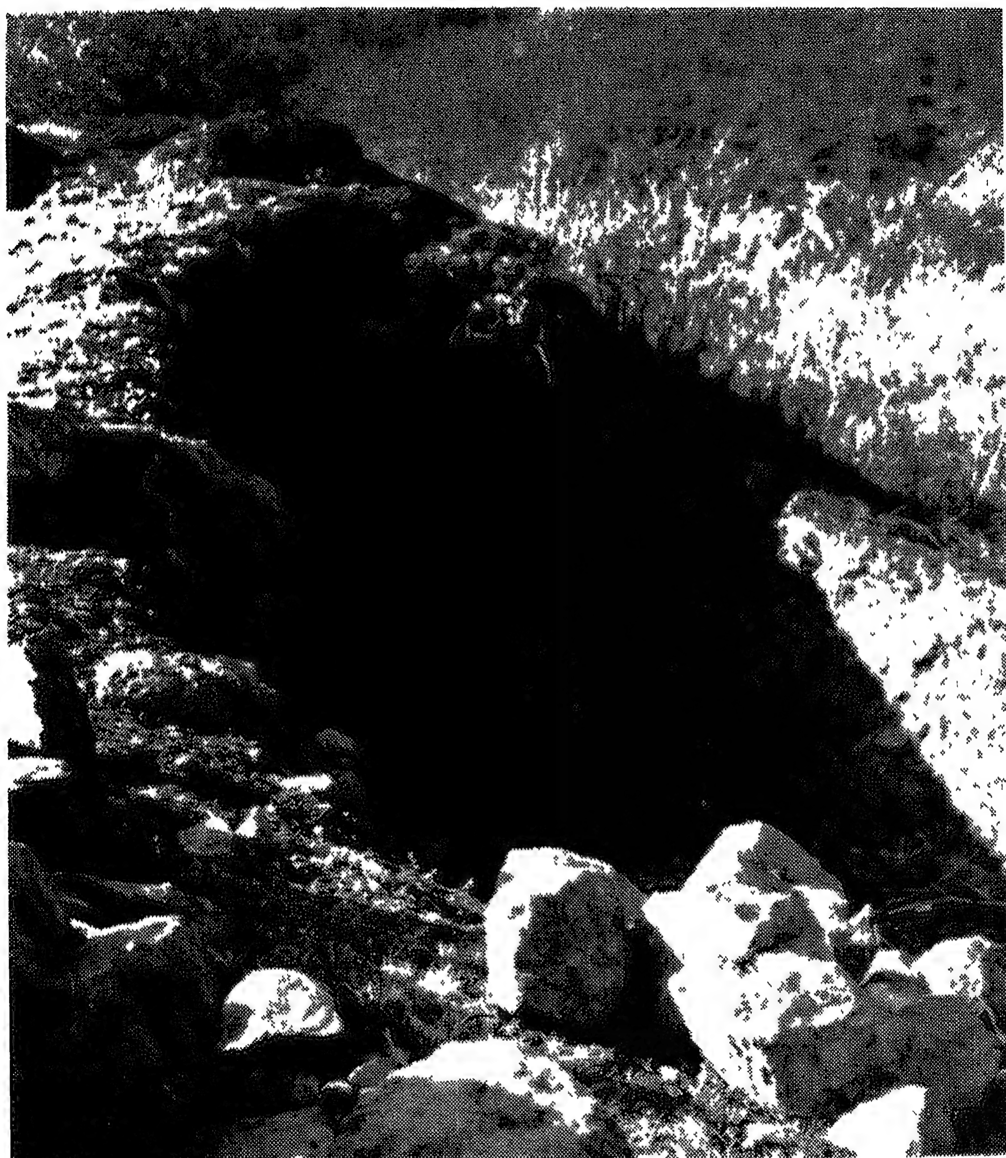
(۱) دراین صفحات، مسجد مردانه را عباسیه ومسجد زنانه را زینبیه خوانند.
(۲) بفتح لام و واو و کسردال

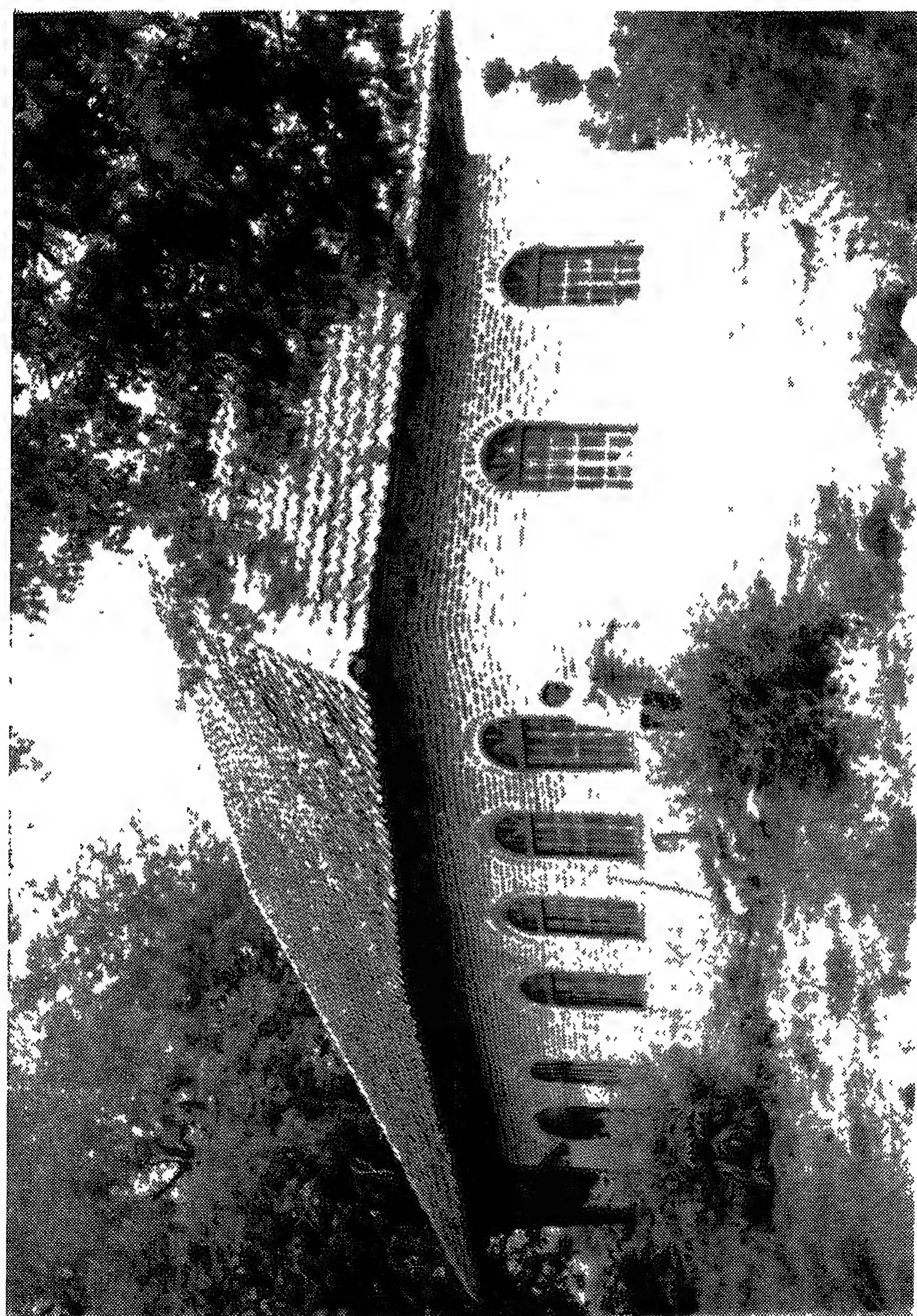
عکس شمارهٔ ۳ ـ قسمتی از سنگ قبر شیخ محمود حیوی

عکس شمارهٔ ٤ ـ نقش سنگ مزار شیخ محمود حیوی

عکس شمارهٔ ۵ ـ اطاقی که در دل سنگ در قدح جنگلی
کنده شده است

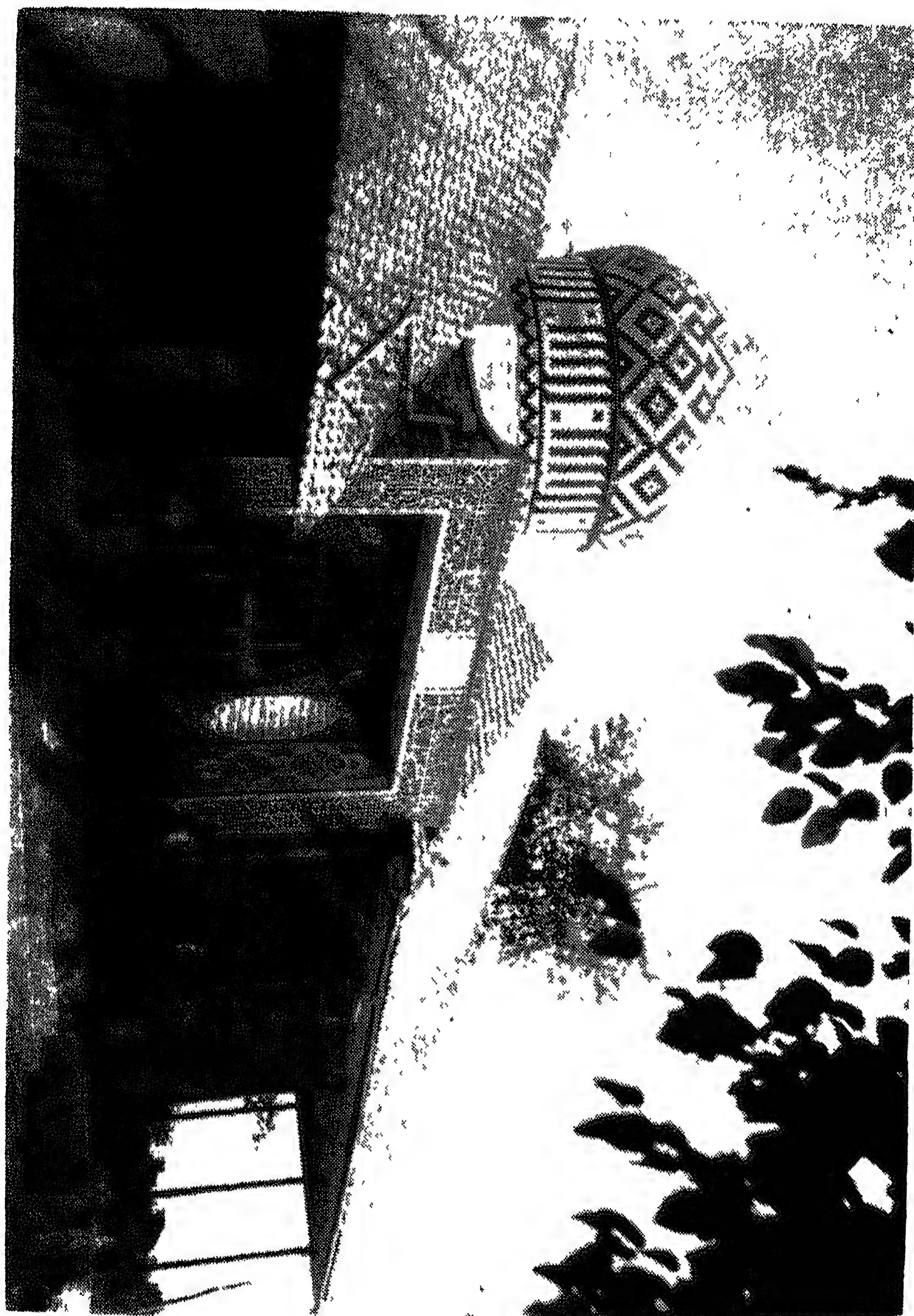
عکس شمارهٔ ۷ – قسمتی از نوشته و نقوش سنگ مرمر در بقعهٔ پیر قطب‌الدین

عکس شمارهٔ ۸ – نوشته‌ها ونقوش سنگ مرمر در بقعهٔ پیر قطب‌الدین

عکس شمارهٔ ۹ ـ نقوش یك سر سنگ قبری که در کفش کن پیر
قطب الدین است

بخش دوم

جغرافیای تاریخی گرگان رود

بخش گرگان رود در حاشیهٔ جنوب غربی دریای خزر است . از شمال به نمین واستارا ، از غرب به اردبیل و خلخال و از جنوب به اسالم محدود می‌شود . این بخش رویهمرفته منطقه‌ای کوهستانی است . خاك هموار آن در طول دوازده تا سیزده کیلومتر از پای کوه شروع می‌شود و به‌عرض دو تا سه کیلومتر و نیم به‌لب دریا ختم می گردد . ارتفاعات جنگلی میان این سرزمین هموار و مناطق ییلاقی، به‌نام «روهان ِ گیلان» یا «میان روهان» معروف است. در تابستان به علت گرما ، درسرزمینهای هموار نمی‌توان ماند و تمام سکنهٔ این بخش هم به‌همین‌علت به‌ییلاق می‌روند . درازای گرگان‌رود از شمال به‌جنوب چهل وهشت کیلومتر و پهنای آن از شرق به‌غرب سی‌وسه کیلومتر است .

خواجه رشیدالدین‌فضل‌الله می‌نویسد که هنگام حملهٔ مغولان به گیلان در سال ۷۰۶ هجری ، امیرچوپان از راه آستارا و سپهبد و گسکر خود را به گیلان رسانید . این گفته‌می‌رساند که اراضی میان آستارا و گسکر را «سپهبد» می‌خوانده اند حمدالله مستوفی گوید « اصفهبد از اقلیم چهارم است . طولش از خالدات «فه» وعرض از خط استوا «لح» شهری‌وسط است حاصلش غله و برنج و اندکی میوه باشد ولایت بسیار است و قریب صدپاره دیه از توابع اوست . حقوق دیوانیش دوتومان ونه‌هزار دینار است » [1] با این‌شرح معلوم می‌شود که سرزمین اصفهبد میان سی‌وهشت درجه عرض شمالی و هشتاد

---

۱ ـ نزهة‌القلوب ص۶۲ . مطالب بالاترجمه از گیلان رابینو ص ۸۹ است

و پنج درجه طول شرقی جزایر خالدات است ، درجات عرض شمالی چنانکه حمدالله ذکر کرده است ، با عرض خاك منطقهٔ تالش نشن سازش دارد . اما هشتادوپنج درجه طول شرقی آن صحیح به‌نظر نمی‌رسد . احتمال می‌توان داد که به‌جای عدد «فه» عدد «نه» از زیر قلم‌حمدالله‌درآمده است که پنجاه‌وهشت درجه می‌شود و با افزودن بیست‌درجه تقریبی اختلاف طول جزایر خالدات با گرینویچ ، تقریباً با طول امروزی سازش پیدا می کند

میرظهیرالدین‌مرعشی در ذکر وقایع سال ۸۷۹ همراه لشکریانی بوده است که از گیلان به‌خلخال می‌رفته‌اند این نقاط را از انزلی تا خلخال یاد می کند : تری‌دری‌سر ـ روه‌سر گسکر ـ کتیك‌دارنه ـ خشما‌اوان ـ گیلان ـ ریك درخواحه‌گری ـ کوه‌ریك ـ تول ـ نژم خلخال . (۱)

شهر مهم‌بخش کرگان‌رود ، شهر «ریك»است که معمولاً به‌نام کرگان رود خوانده می‌شود . این‌شهر درعرض شمالی سی‌وهفت‌درجه وچهل‌ونه‌دقیقه‌و طول شرقی چهل‌ونه درجه‌ویك‌دقیقه قرار گرفته است .

اصل تالشان از کجاست ؟

خچکو می گوید که چنگیرخان یا سلطان‌محمد خدابنده ، با نظر و یاری امیرچوپان ، طوایفی از مغولان را در خاك میان آذربایجان و گسکر جای داده است . طالش ، نام سرکردهٔ این طوایف بوده است با اینکه خود مغولان در ساکنان این نواحی حل شده‌اند ، اما نام تالش بر طوایف مغول این صفات باقی مانده است و طوایفی که از دیناچال‌تا لنکران رامحل‌سکونت خود قرار داده‌اند به‌این نام خوانده می‌شوند نظر خچکو صحیح نیست زیرا نام تالس پیش از حملهٔ مغول درآثار جغرافیائی و نوشته‌های تاریخی آمده است (۲) دلیل دیگری که می‌توان برای رد گفتهٔ خچکو آورد اینست که زبان تالشان یکی از لهجه‌های اصیل فارسی است و با هیچیك از لهجه‌های

---

۱ ـ تاریخ گیلان ودیلمستان ص ۳۴۳ و ۳۴۴ ۲ ـ گیلان رابینو ص ۹۱ و ۹۲

ترکی و مغولی ارتباط ندارد .

زبان و مذهب تالشان کرگان‌رود .

تالشان کرگان‌رود اهل سنت و جماعت‌اند مگر خان‌لیسار وهره‌دشت و نوکران ایشان که شیعی مذهب‌اند . ساکنان بخش کرگان‌رود به‌زبان تالشی و ترکی سخن می‌گویند رابینو که تا سال ۱۳۳۱ هجری در گیلان بوده است جمعیت این بخش را پنج هزار خانوار نوشته است . (۱)

رودخانهٔ قابل ذکر این بخش کرگان‌رود است که سرچشمه‌های آن در کوههای میان آذربایجان و بخش کرگان رود است و از مغرب به مشرق جاری‌است‌و به‌دریای خزرمی‌ریزد دربهار سیلابی است ودر تابستان نیز خشک نمی‌شود .

آق اولر منطقهٔ ییلاقی :

ییلاق خان کرگان رود . آق اولر است (۲) فریزر در ماه ژوئن سال ۱۸۲۱ میلادی ، آق اولر را دیده است . در همین محل فریزر ، بالاخان را که دراین‌وقت، خان کرگان رود بوده ، ملاقات کرده است. تربیت و نجابت‌واصالت بالاخان ، نظر فریزر را جلب کرده است .(۳)

فریزر راهی را که از کرگان‌رود به‌آق‌اولر وار آنجا به‌اردبیل‌می‌رود، دنبالهٔ شاهراه شاه‌عباسی‌می‌داند ومی‌نویسد که این راه عادی و معمولی مالرو نیست . زیرا نقاط خطرناك آن تراشیده و دستکاری شده است (٤)

این نظر صحیح نیست ، زیرا عبدالفتاح می‌نویسد که شاه‌عباس به‌بهزاد ــ بیك دستور داد ، از ابتدای آستارا تا سرحد وسامان مازندران در ترتیب شوارع و تعمیر پلها دقیقه‌ای فروگذار ننماید بهزادبیك راهها و پلها را از آستارا تا استخبن مرتب ومعمور کرد . (۵)

---

۱ ــ گیلان رابینو ص ۹۲ ۲ ــ گیلان رابینوص ۹۳
(۳) سفرنامهٔ فریزر از استرآباد به گیلان ص ۲۹۰ (٤) همین کتاب ص ۲۸۰
(۵) تاریخ گیلان ص ۱۵۹

راه کرگان‌رود به آق‌اولر که به راه زنجان واردبیل ملحق می‌شود ، راهی فرعی به‌نظر می‌رسد . بخش کرگان‌رود به‌سه ناحیهٔ کوچکتر به این‌شرح تقسیم می‌شود : اطاق سرا سمت جنوب ، لیسار و هِره دَشت در شمال اطاق سرا ، حویق وچوبر شمال لیسار وهره‌دشت ، که سامان‌آن تا سرحد آستارا کشیده می‌شود .

خلفا رود که درعرض شمالی سی‌وهفت‌درجه وچهل‌وهفت‌دقیقه و طول شرقی چهل ونه‌درجه‌وشش‌دقیقه قرار گرفته است و میان چشمه خاله‌وهنده‌کران به‌دریای خزر می‌ریزد ، حدفاصل کرگان رود واسالم است.

ابت (Abbott) در سال ۱۲۵۹ قمری (= ۱۸۴۳ میلادی) از بخش تالش نشین کرگان‌رود دیدن کرده است و دربارهٔ آن‌چنین می‌نویسد :

کرگان‌رود ، رودخانهٔ کوهستانی تندی است که از درهٔ زیبای‌آق‌اولر سرچشمه می‌گیرد . سفر قبل این دره را من سرازیر آمده‌ام . بستر آن ۱۵۰ یارد است . این رودخانه در فصل بهار در بستر خود ، ارروی شاخه‌هاوتنه‌های خوابیدهٔ درختان عبور می‌کند . درمصب این‌رود ، ماهی ازون‌برون‌وقسمتهای بالاتر ، آزاد ماهی‌صید می‌شود . مأمور روسی ، صید ماهی ازون برون را در مصب‌این رودخانه ، هفتصدتومان اجاره داده بود ودولت‌ایران بدواعتراض کرده بود و بالاجبار از گرفتن ماهی جلوگیری می‌کرد .

از دهانهٔ آستارا تا دهانهٔ کرگان‌رود ، بیش ازپنجاه میل است یک خانه‌درساحل‌دیده نمی‌شود . آبادیها در دل جنگل است و از راه ساحلی‌پیدا نیست. (۱)

آثار و بناهای تاریخی کرگان‌رود
قبورگبری و بقعه‌های چوبر

۱ ــ بقعهٔ شیخ‌مراد . ۲ ــ ارون داشلر درمزرعه‌ای زیرمزرعهٔ نوروز ۴ ــ مرفش‌داشلری در کرپولاع ٤ ــ گور قبری دربالاسی . ۵ــ گورقبری

---

(۱) یادداشتهای ماشین شدهٔ ابت(Abbott)متعلق به‌آقای‌جهانگیر سرتیپ‌پور ص ۱۳ .

در رشی ۶ ـ تربهٔ پیاچم درحاجی یدالله‌محلهٔ چوبر ۷ـ بقعهٔ خانم نرگیساوا .

قبرستانهای قدیمی و بقعه‌های حویق

۱ـ بقعهٔ نوسالا (زال کوی) ۲ـ سیداحاقی دردهکدهٔ حویق، سرراآستارا به انزلی (= بندرپهلوی) طرف دست راست جاده یعنی سمت غربی حویق .

قبرستانهای قدیمی و بقعه‌های شیرآباد

۱ ـ گور قبری (= قبور گبری) در دُزُرکو . ۲ ـ تربه‌ای در دهکدهٔ شیرآباد شامل بنائی ساده با صندوقی چوبین و بام ایوانها و بنـای اصلی سفال سر است

تربهٔ امام سلطان محمودشاه دینوری بن زیدبن امام زین‌العابدین علیه‌السلام در دهکدهٔ شاه مسلارزن (= میل لرزان) خطبه‌سرا (۱)

بنای اصلی ازداخل هشت ضلعی است . طول اضلاع آن از ۱۴۵ تا ۱۵۰ سانتیمتراست مصالح بنا ، گچ و آجری است که درمحل بخته‌و تهیه شده‌است . در چوبین‌سادهٔ ورودی‌طرف‌مشرق‌وارتفاع آن ۱۵۰وعرض آن ۷۱سانتیمتراست . در سمت جنوب ، قسمت پائین گنبد ، پنجرهٔ نورگیری‌است که کتیبهٔ دورگنبد را قطع می کند طاق بناگنبدی مدور است که از فاصلهٔ دومترونیمی از کف بنا شروع می‌شود در حاشیه با خط درشت به‌نسخ بـا رنگ نـوشته‌اند . لااکراه‌فی‌الدین‌قدتبین الرشدمن‌الغی فمن‌یکفر بالطاغوت‌ویومن‌بالله‌فقدالعلی العظیم این‌عبارت به‌همین شکل چندین‌بار در حاشیه تکرار شده است . به فاصلهٔ نیم‌متری از این کتیبه چهار نقش با چهار نام علی گچ‌بری شده است. درقسمت بالای گنبد که خودبه‌شکل گنبد کوچکتری است ، نقش ترنجی‌هجده قسمتی پیداست .

---

(۱) درمحلهٔ ایشیک‌آعاسی خطبه سرا ، بازماندگان حسین قلی‌خان ایشیک آعـاسی نادرشاه افشار زندگی‌می کنند حسین‌قلی‌خان‌را کشته وبرادرش را کور کرده وخاندان‌هردو را بدینجا کوچانده‌اند راه دهکدهٔ شاه میلارزن از محلهٔ ایشیک‌آعاسی ، درکنار رودخـانه در حدود بیست کیلومتر بالا می‌رود

در پنجرهٔ نورگیرسابق‌الذکر الواری چهارسو قرارداده‌شده است . در مرکز بنا ، این الوار برپایه‌ای چوبین صندل قرار دارد . این پایه متحرک و معروف به‌میل‌لرزان است.درقسمت جنوبی این‌میل، صندوق مشبک مزاراست طول آن ۱۸۰ و عرض آن ۱۳۰ و ارتفاع آن ۱۲۵ سانتیمتر است . صندوق ، چوبین ودارای دونقش است قسمتی از بدنهٔ آن شطرنجی حصیری است‌و قسمتی ازآن نقش پرکار تری دارد . یعنی چهار چوب تراشیده ، افقی و چهارچوب با همان ابعاد عمودی قرار داده شده است . بالای سر در ورودی نیزپنجرهٔ نورگیر کوچکی تعبیه شده‌است .

گنبد وپایهٔ آن ازخارج سفیدکاری است و گنبد درچهار طرف‌محجری چوبی دارد این محجرهای چوبین بدنهٔ ایوانی را تشکیل می‌دهند که از کف ایوانهای اطراف نود سانتیمتر پائین‌تر افتاده است . ایوانها از طرف شمال به عباسیه وزینبیه راه دارد . ایوان جنوبی وغربی‌وشرقی روبه‌حیاط بقعه است . جلو این ایوانها تکائلی چوبی است که هر طرف آن هفت ستون چهار سوی پیچ‌رده باسرستون دارد ایوانهای اطراف گنبد اصلی بر هریك شش‌ستون با همان مشخصات دارد . در ایوان شمالی گنبد ، محرابی از گچ است

بالای سر در ورودی بقعه زنجیری چوبی که گویا چوب کیش‌است به‌ـ طول سه‌متر در دوطرف‌آویزان است که علامت بست بودن بقعه است (عکس شماره ۱۳) میان زنجیر قندیلی‌مکعب چوبی که‌هر ضلع آن ۱۱ سانتیمتراست آویزان‌است چهارطرف‌این‌قندیل سوراخ است‌وسوراخها به‌محفظه‌ای راه‌دارد که‌دروسط آن گوئی‌چوبی‌است که‌ازهیچیك‌ازسوراخها بیرون نمی‌آید.(عکس شمارهٔ۱٤) بام‌گنبدوایوانهاسراسر حلب پوش و لبهٔ ایوانها یك دشته است .

مسجد بقعه درشمال بنای اصلی بقعه است قسمت پائین ضلع جنوبی مسجد تخته کوبی وقسمت بالا ، مشبك شطرنجی است در ورودی ایوان بقعه نیز در ایوان مسجد است .

در ضلع شرقی عماسیه (= مسجد مردانه) . دوستون لاچ لنگری است که تاکنون عجیب ترین ستونهائی است که من در گیلان دیده‌ام . درقسمت پایهٔ یکی از آنها که مکعب شکل است چهارسوراخ مدور ، درچهار بدنهٔ این مکعب است و داخل محفظه‌ای که سوراخها بدان راه دارد ، گوئی آزاد است که ازهیچیك ازسوراخها بیرون نمی‌آید . (عکس شمارهٔ ١٥) قسمت میان این ستون ، یعنی قسمتی که میان پایه وسرستون است ، لاچ لنگری ماربیچ است . (عکس شمارهٔ ١٦) طرح بدنهٔ ستون دیگر لاچ لنگری حصیری است و بسیار ظریف کار کرده‌اند (عکس شمارهٔ ١٧) در زیرسرستونها ، در طرفین ستون ، دو میله است که‌حود حلقه‌ای دارد و حلقه‌های آنها داخل حلقه‌هائی است که ازستون درآورده‌اند . (عکس شمارهٔ ١٨) بر این دومیل که طرفین ستون آویزان است کنده‌کاری ونقشهای زیبا است . (عکس شمارهٔ ١٩) این دوستون درمقابل ایوان شرقی است که عرض آن به‌اندازهٔ یك‌متر است طرف غربی مسجد مردانه پنج ستون است که پائین آنها تکائل دارد . زیمیه (= مسجد زنانه) متصل به مسجد مردانه است و طرف شمالی آن هفت‌ستون چهارسوی پخ‌زده باسرستون است

ضلع غربی بنای اصلی بقعه ٧٤٥ سانتیمتر و ضلع شمالی ٧٥٠ سانتیمتر است . طول مسجدها ٧٣٠ وعرض مسجد زنانه با ایوان شرقی آن ٧٢٠ سانتیمتر است . بام مسجدها نیز حلب‌پوش ولبهٔ آنها یك‌دسته است سقف مسجد دماسا (= لمبه کوبی) ودحین (= بل کوبی) است . اطراف حیاط بقعه خندق و حصاری دارد . درختان کیش درحیاط بقعه دیده می‌شود محیط دایرهٔ یکی از آنها ١٣٠ و دیگری ١٥٠ سانتیمتر بود . کیشها بسیار کهن وقطور وعمر آنها بیش از هفتصد یاهشتصد سال است .

مراسم علم بندی در این بقعه اول محرم ومراسم علم واحینی سیردهم محرم بر پا می‌شود

قبر سیدان سرراه تربت سلطان محمود شاه دینوری

برسرراه تربت سلطان محمود شاه ونزدیك بـه‌آبادی شاه میلارزن وبر رشته کوهی که تربت سلطان‌محمودشاه برآن بنا شده‌است درخت بلوط عظیمی است که محیط دایرهٔ تنهٔ آن ٤٢٠ سانتیمتر است . درزیر این‌درخت کهنسال دو سنگ قبر قدیمی عجیب است . طول اولی ۱۳۰ وعرض‌آن ٤٠ وارتفـاع آن ٤٥ سانتیمتر است. برسطح‌بالای‌سنگ، درسمت سرشخص مدفون ، نیم کره‌ای از بدنهٔ سنگ بیرون‌آمده‌است که قطر دایرهٔ‌آن ۲٥ سانتیمتر است : گـوشهٔ این‌سنگ ومقداری از این‌نیمکره به‌زیر ریشهٔ بلوط رفته است سنگ دیگر کـه پائین‌تر است ، طولش۱٥٠ وعرض٤٠ وارتفاع کلی، باانضمام پایه ٤٨ وپایهٔ آن ۱٠ سانتیمتر است . بربالای این‌سنگ نیز نیمکره‌ای به‌قطر۳٠ سانتیمتر بیرون‌آمده‌است. درفاصلهٔ۸سانتیمتر ازلبهٔ بالای‌سنگ حاشیه کشی دارد وطرح محرابی نیم‌دایره‌ای نیز برآن دیده‌می‌شود

سنگ دیگری که خارج ازحصار سنگین این‌گورستان است به‌طول ۱۳٠ وعرض وارتفاع ۳٥ سانتیمتر وساده وبدون نقش ونیمکره است .

قبرستانها وبقعه‌های اطراف خطبه‌سرا

۱ــ بقعهٔ کشاور . ۲ــ بقعهٔ نورسرا. ۳ــ پیر باغِرو درییلاق میان‌خطبه‌سرا وهره دشت بر بالای قلهٔ کوه .

تربهٔ سوست

نزدیك دهکدهٔسوست، سمت‌راست راه خطبه‌سرا به‌لیسار، درپنجاه متری جاده درمیان‌جنگل کیش، اطاقی چوبی قدیمی است می گـویند دراین‌اطاق دوبرادر از اولاد پیغمبر مدفونند اطراف‌آن ایوانی باتکائل‌چوبین دارد . در ورودی بقعه‌در ایوان شرقی است وجلـو این ایوان، هفت‌ستون چهارسوست. ایوان‌غربی پنج‌ستون چهارسو دارد .

قلعهٔ لیسار
در نومندان لیسار

این قعلهٔ استوار باباروئی سیارمستحکم بربالای تپه‌ای برچهار کیلو-متری دریای‌خزر بنا شده است . رابینو درسال ۱۳۳۱ ه . ق ازقول Monteith که‌مقدم براین تاریخ این‌قلعه‌را دیده است چنین می‌نویسد:

قلعهٔ لیسار، روی تپهٔ کوتاهی درچهار کیلومتری دریای‌خزر است. بنای قلعه سراسر اراضی‌مسطح بالای تپه‌را فراگرفته‌است. حصارآن‌بسیار مستحکم بنا شده واحتمال‌دارد قبل‌از دوران‌اسلامی نیز وجود داشته است .آب انبار آن به‌بهترین وضعی‌باقی مانده وهنوز پرآب است وهرچه ازآب آن بردارند سطح آب پائین نمی رود . محتمل است که از زیرباکنگ‌به‌یکی از سرچشمه های کوهستانی که در سطح‌آب قرار دارد، راه داشته باشد. مسیر این کنگ‌ها ابداً معلوم نیست و بسیار خوب پوشانده شده است . با اینکه بنای این‌قلعه به بهترین‌وضعی برپای مانده است ، چیز قابل توجهی‌در این قلعه نیست‌و کتیبه و نوشته‌ای ندارد. (۱)

محمدعلی گیلك‌درآخر کتاب‌شیخ‌زاهد‌گیلانی‌فهرستی ازنامهای‌جغرافیائی گیلان‌را آورده است ودر ذیل کرگان رود می‌نویسد « در قریهٔ قلعه بین، قلعه ایست به‌نام صفاری »(۲)فرهنگ جغرافیائی‌آرتش اطلاعات زیررا دربارهٔ این قلعه به ما می‌دهد :

« قلعه خرابه ای به نام قلعهٔ صلصال در قلعه بین دهکده‌ای جزء دهستان لیسار هره دشت بخش مرکزی شهرستان طوالش هیجده کیلومتری شمال هشت‌پر ودو کیلومتری غرب‌راه آستارا به پهلوی است.»

مردم اطراف نیز این قلعه را از صلصال می‌دانند . بسیاری ازقلعه‌های کوهستانی‌منسوب‌به این‌مردناشناخته وشخصیت غیرتاریخی است. تنهامحمد-

---

(۱) گیلان رابینو ص۹۷ و۹۸ (۲) شیخ زاهد گیلانی ص ۱۱۱ .

علی کیلك است که این قلعه‌را قلعهٔ‌صفاری خوانده واسناد و مدارکی‌هم برای این نام‌گذاری نشان نداده است . این قلعه سنگی پا بجا مسلماً روزی‌پایگاه یا پناهگاه یکی‌از امرای محلی و سربازان واطرافیان او بوده است .

مساحت تقریبی‌سطح کوهی که‌این‌قلعه بر آن قرارگرفته است۴۰ متر × ۵۰ متر است که به علت روئیدن درختان زیاد وبوته‌های خار اندازهٔ دقیق نتوان گرفت .در ورودی قلعه شرقی و به‌ارتفاع۳۵۰ سانتیمتر تاوسط هلال طاق شکسته وعرض آن۲۲۰سانتیمتراست . در ورودی قلعه روزی جلوتر بوده است، به‌علت خرابی باروی خارج، سردر دومی ، در ورودی قلعه شده است . (عکس شمارهٔ ۲۰)عرض باروی‌قلعه ۱۸۰ تا۲۱۰سانتیمترو‌ارتفاع موجودآن پنج تا شش متر ودرپاره‌ای‌جاها، ده تا دوازده‌متراست . قطردیوارجنوب‌غربی۱۹۰سانتیمتر است . مصالح ساختمانی‌دیوارها سنگ بادبر وساروج است .

آب انبارقلعه خارج از ارگ وداخل باروی اصلی است ودر شمال‌شمال غرب بنای‌قلعه، بناشده است. طول آن درحدود پنج متر وعرض سه‌متر وارتفاع از کف موجود چهار متر است مصالح ساختمانی آن آجرهائی به ابعاد ۲۲ سانتیمتر و قطر۴ سانتیمتر وملاطی نظیر ساروج سپید است. (عکس شمارهٔ ۲۱)

متصل به‌باروی شرقی ، حصار ارگ قلعه است . مدخل ارگ نیز دارای طاقی باهلال شکسته است. ارگ بنائی مربع شکل به ابعاد ده تا دوازده متر است که چهار کنج آن برجهای گاو پهلو (= توپر) دارد . (عکس شمارهٔ ۲۲ و۲۳و۲۴)درباروی شرقی‌ارگ دوپنجره‌است . پنجرهٔ‌طرف راست‌آن کوچکتر است . هر دو پنجره دارای طاقی با هلال شکسته و از آجر بنا شده است . مصالح ساختمانی ارگ نیز سنگ وساروج است طاقی‌گنبدی شکل نیزداخل ارگ دیده شد .

تربهٔ آجری لیسار

درمحوطه‌ای ازجنگل کبش که سه‌اصله کیش آن‌بسیار کهن است‌ودارای

دو درخت آزاد کهنسال است، گنبد آجری که کمربند گنبد درخاك وفقط طاق هلالی آن بیرون است، دیده می‌شود. قطردایرهٔ این گنبد۴۴۰ سانتیمتروقطر دیوار آن چهل سانتیمتر است . ارتفاع میان طاق از کف زمین اصلی ۲۳۰ سانتیمتر است. ابعاد آجرهائی که دراین بنا به‌کاررفته است میان ۲۲ تا ۲۵سانتیمتر است و قطر آنها به پنج سانتیمتر می‌رسد، اطراف این گنبدقبرستانی قدیمی است

تربهٔ سلطان سیدمحمود
در قبیری محلهٔ جوکندان

بنای اصلی به طول ۵/۵۰ و عرض ۵ متر است . چهار طرف آن ایوان دارد عرض ایوان قبلی، هشتادسانتیمتر وایوانهای شرقی وغربی، یك‌متروایوان شمالی دومتراست درهرطرف ایوان شش‌ستون چهار سوست لبهٔ ایوانهاتکائل دارد . (عکس شمارهٔ ۲۵) در ورودی بقعه‌درایوان‌جنوبی است . ضریحی‌مشبك ، صندوقی چوبین ساده راکه میان‌بنای اصلی است ، احاطه کرده است سقف بنا وایوانها، واشان کشی‌واز روپل کوبی‌است بام منشور مربع‌القاعده ولت پوش است اطراف بقعه قبرستانی قدیمی است و بقعه و قبرستان در زیر درختان قدیمی کیش وآزاد و کنوس است

تربهٔ سید صلاح الدین وسید فضل الله معروف به‌قوشه‌جد (۱)
درترك محلهٔ جوکندان

بنای این بقعه‌نظیربقعهٔ سلطان سیدمحمودو بزرگتر از آن‌است.قبرستانی بزرگ وقدیمی بالای بلندی نزدیك آن است

تربهٔ باباکمال
درجنگل کرالا در راه ییلاق اسبومار جوکندان

بنائی کرسی بلند ، چهارطرف ستونهای چوبین چهارسو و لبهٔ ایوانها دارای تکائل است . بام بنا ، منشور مربع‌القاعده ولت پوش‌است .

---

(۱) قوشه‌جد (بفتح جیم) در زبان تالشی به معنی یك جفت سید است

تربهٔ نتین کشی در پردِ سردر راه‌ییلاق
اسبومار جوکندان

این‌بنا نظیر بنای باباکمال است.

تربهٔ سید محمود وسید زین‌العابدین فرزندان
امام جعفر الصادق علیه‌السلام
معروف به قوشدجد
درتنگ دی (= تنگ‌ده) تول گیلان هشتپر

این‌دو برادر، دردو بنای‌جداگانه مدفونند. بنای‌اول که‌مدفن سیدمحمود وزن‌ودختر وپسر اوست، شامل‌بنائی‌آجری وسنگی است. دیوارشرقی این‌بنا ، شامل‌چهارستون‌چهارسوست که سقف برآنها تکیه‌دارد. جلو ایوان شرقی‌نیز چهارستون چهارسوست.

بنای دوم که کمی بالاتر است،مدفن سیدزین‌العابدین‌وهمسروپسر اوست. این‌بنا سه‌پنجره درشرق وجنوب وشمال‌دارد. سقف هردوبنا واشان‌کشی وبام آنها لت‌ِپوش‌است. دربقعهٔ‌سیدمحمود، چهارقبرآجری‌ودربقعهٔ‌سیدزین‌العابدین سه‌قبرآجری دیده می‌شود .

شجره نامه‌ای به شرح زیر ، باخط خوش نسخ ، دردست‌آقای سید قادر اشرف تالش، متولی‌بقعه است‌وایشان‌اظهارمی کنند که این‌شجره‌مربوط به‌سید محمود وسید زین‌العابدین مدفون دراین‌دو بقعه است.

شجره‌نامه به‌شرح زیراست:

بسم‌الله الرحمن الرحیم
و بك نستعمد و نستعین
یا قدیم یا قدیر

صاحب هذا الکتاب الصحیح المستطاب سیّد خوره کیای‌بن امیـرمحمد کیای‌بن‌سیدخوره کیای‌بن میر عبدالجلیل‌بن مهـدی کیای‌بن حسن کیای‌بن هادی کیابن امیر کیای بن‌حیدر کیای‌بن‌قاسم کیای‌بن یحیی کیای‌بن ابورصی‌

کیای بن ابی الحرب کیای بن محمد کیای بن شمشیرزن کیای بن مهدی کیای بن ابی رضی کیای بن کوچك کیای بن مهدی کیای بن امیر احمد کیای بن عیسی بن علی بن حسین بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین فی سنه سبعین والف من الهجرته خیرالبریه .

اسناد ومدارکی قدیمی دردست آقای سیدقادر اشرف است که حاکی است پدران او بخشودگی از انواع مالیات را داشته‌اند. تاریخ این اسناد میان سالهای ۱۱۰۸ و ۱۲۶۷ قمری است.

* عرصه‌داشت اول ٤٠ سانتیمتر × ۲۰ سانتیمتر که شامل سیزده سطر اصلی باسه سطر کوتاه درحاشیه است ودر حاشیهٔ بالای آن حکم عالی شد مورخ ۱۱٦۸ .

* عرصه داشت کمترین سیدبابا تنگه دیهی کرگانرودی بطول ۱۱۵ سانتیمتر وعرض ۱۷ سانتیمتر. درحاشیهٔ بالانوشته شده است حکم عالی شد آنکه کلانتران و کدخدایان محال مربور بدانند که چون عارض مرد سیدواهل دعا و واجب الرعایه می‌باشد وازقدیم الایام الا الآن معاف ومسلم بوده مرفوع القلم می‌باشد لهذا به هیچوجه من الوجوه مزاحم و متعرض حال عارض نشده دیناری وجه ازعارض طمع وتوقع ننموده گذرانند که بدعاگوئی اشتغال نماید دانسته در عهده شناسند سنه ۱۱۷۱

* عرصه‌داشت سید بابا اردبیلی الاصل ساکن کرگان رود به طول ٤۰ سانتیمتر وعرض ۱۱ سانتیمتر یادآوری ازظلم وجور وچپاول دوران نادرشاه کرده ومی‌نویسد الحال که عدل وداد حکمفرماست به کار اورسیدگی کنند واو راکمافی السابق معاف دارند درحاشیهٔ بالاحکم عالی شد وسپس نامبرده را از برداخت مالیات معاف کرده‌اند مورخ ۱۱۸٤ .

* حکم دیگری به کدخدایان ورعایای محال کرگانرود ناحیه جمکوه به طول ۱۲ سانتیمتر وعرض ۱۱/۵ سانتیمتر که سید حسن را ازبرداحت انواع مالیات معاف می‌کنند سنه ۱۱۹۲ .

* حکم دیگری مورخ به سال ۱۲٤۱ بهطول ۲۸ سانتیمتر وعرض ١٤ سانتیمتر عموم مباشرین و عمالان وضابطان و کدخدایان و ریش‌سفیدان محال بلوکات کرگانرود اعلام‌میدارد که‌عالیجاه‌سلالةالسادات سید باباردبیلی‌الاصل ساکن قریه تنگه ده من بلوکات کرگانرود از قرار تعلیقه جات و نوشتجات حاکمان سابق‌وماسلف‌که دردست دارداز جملهٔسادات‌حسینی مراعات‌جانب او برهمه‌کس‌لازم ومتحتم است. فلهذا محض‌مرحمت والطاف عالی شامل‌حال و کفیل احوال‌عالیجناب معری‌الیه منظورنظرشده متوجه‌حال ومراقب احوال‌او باشندوقدغن اکیده نمایند احدی ازمباشرین دیوان‌مزاحم ومتعرض معزی‌الیه نباشند گذارند فارغ‌البال ومرفه‌الحال بدعاگوئی وثناخوانی در زاویهٔ معبد بازدیاد عمر ودولت‌عالی مشغول بوده و قدغن نمایند احدی باملاك موروثهٔ اباء واجدادی‌او مزاحم‌نشوندبدراینباب قدغن‌لازم‌دانسته درعهده‌شناسند. بتاریخ شهر صفرالمظفر ۱۲٤۱ .

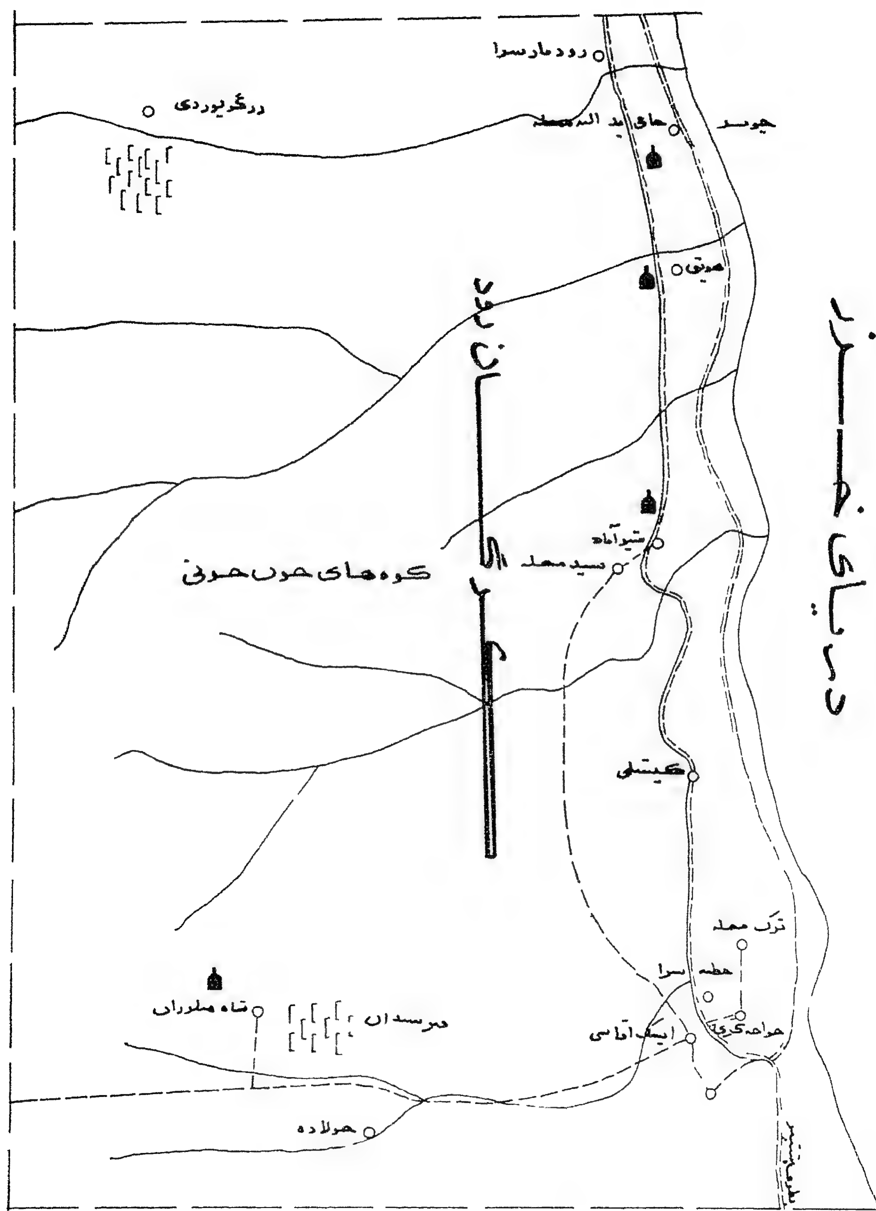
* حکم‌دیگری بهطول ۲۰ سانتیمتر وعرض١٤ سانتیمتر برای‌بخشودگی سیدحسن ازمالیات ورفع مزاحمت کارگزاران دولت مورخ۱۲٦۷ .

باله تربه
در هشپر

بنائی است چوبین ومستطیل شکل . درقسمت‌آخر بنا اطاقی کوچك است که درآن صندوقی چوبین است اطراف این‌بقعه قبرستان بزرگی است

تربهٔسید نیکی‌بن سید جمال‌الدین روحی
دردهکدهٔ سیدنیکی هشپر

بنای اصلی‌شامل اطاقی است‌بهطول۷/۱۰ متروعرض۳/۹۰ متر این بنابه جای دیوار ، محجری مشبك دارد . (عکس شمارهٔ ۲٦) نگار محجرها یکسان است . ضلع شمالی وجنوبی بقعه از هفت قسمت مشبك وضلع غربی وشرقی از چهار قسمت‌مجزا تشکیل‌شده‌است در ورودی طرف شرق است وقسمت سومین

نقشهٔ شمارهٔ دو مقابل صفحهٔ ٤٨ ــ آثار وبناهای تاریخی بخش شمال گرگان رود

شبکه شرقی‌را گرفته‌است. در ورودی دو لنگه‌است ونگار مشبک آن با نگارهای محجر اختلاف دارد . (عکس شمارهٔ ۲۷) .

در وسط اطاق صندوقی‌است که اطراف آن‌را صریحی‌مشبک‌چوبین فرا‌ـ گرفته است . طول این صریح ۲۵۴ و عرض آن ۱۲۸ و ارتفاع آن ۱۱۵ سانتیمتراست . (عکس شمارهٔ ۲۸) .

سقف‌سراسر بقعه‌واشان کشی وار روپل کوبی است . بام‌بقعه نوعی تخته کوبی است که درمحل «مخ‌لمه» می‌خوانند . پرهٔ‌بام یك‌پشته است.

قبرستانی‌قدیمی‌اطراف‌بقعه است. دوسنگ خوش‌تراش ونسبةً قدیمی در درگوشهٔ ضلع‌عربی‌بنا درحیاط دیده‌شد بردو بدنهٔ سنگ‌سمت راست، این‌بیت باخط خوش نستعلیق‌حك شده‌است:

رفت از بر من آنکه مرا مونس جان بود
دیگر بچه امید در این دهر توان بود

روی سطح سنگ نام دوازده امام حك شده است . صاحب سنگ شناخته نشد

خانهٔ نصرالله‌خان سردار امجد
دراطاق سرای هشتبر

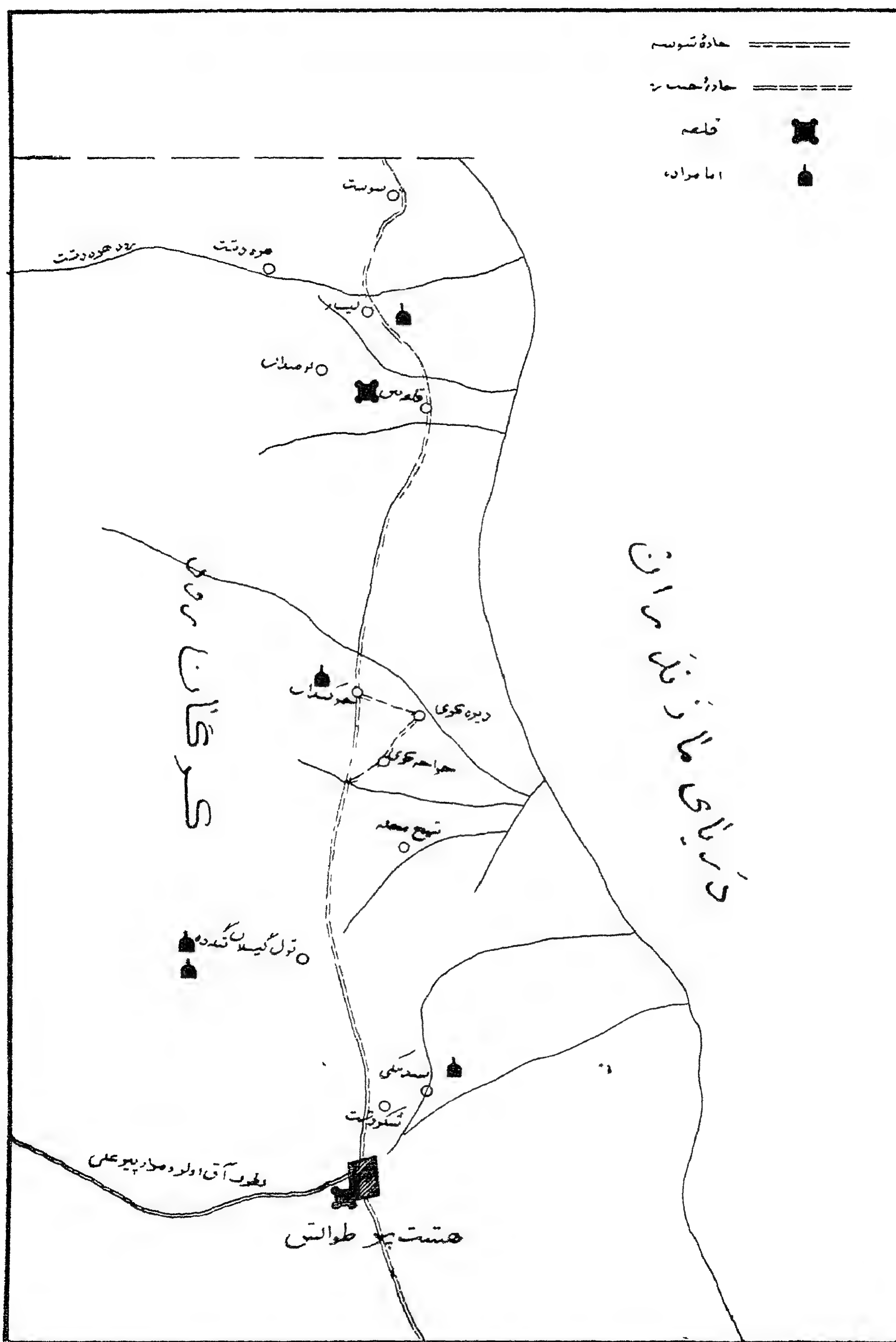
این خانه بنای آجری عظیمی است که نظیر آن در صفحات گیلان دیده نشد راهروئی‌دروسط درطول‌وعرض ساختمان ، درطبقهٔ اول ودوم دیده می‌شود که ازاین راهرو بده اطاق طبقهٔ زیرین و ده‌اطاق طبقهٔ بالائین‌می‌توان رفت پس‌از ورود ازسردر اصلی‌بنا، سمت راست پلکانی است که به‌طبقهٔ بالائین می‌رود سبك بنا وهلال‌طاقهای درگاهها و سردرها در گیلان بی‌سابقه است. (عکسهای‌شمارهٔ ۲۹ و ۳۰)

ازطراح و بنّای آن‌اطلاعی به‌دست نیامد . معروف است که‌آب این‌خانه ازییلاق«سوبتن» می‌آمده است ازنصراللّٰه‌خان سردار امجد‌صاحب این‌خانه‌سه

فرزند بدنامهای فتح‌الله‌خان ارفع‌السلطنه و یحیی‌خان افخم‌الدوله و محمدحسین خان سالار اسعد باقی مانده است خود او پسر فرج‌الله خان سرتیپ پسر حسن‌خان بیك پسر حاجی امیرگونه خان پسر امیر ابراهیم‌خان پسر امیر گونه خان پسر حسین‌خان است

قبرستانهای قدیمی و بقعه‌های اطراف هشترپر

۱ ـ بقعهٔ محمد ترکش‌بند در تولارود هشترپر ۲ ـ اولیای کرامار در مکش ییلاق آق اولر . ۳ ـ پیر علی در دهکدهٔ آق اولر . ٤ پیر اعرابی در دهکدهٔ سراگاه در کنار رودخانهٔ هشترپر.

نقشهٔ شمارهٔ سه مقابل صفحهٔ ۵۰ ـ آثار و بناهای تاریخی بخش جنوبی ک. گا. ۱۰۰

عکس شمارهٔ ۱۳ – زنجیر چوبین بر بالای در ورودی بقعهٔ سلطان محمودشاه تیموری

عکس شمارهٔ ۱۴ـ قندیل چوبین زنجیری که بالای در ورودی بقعهٔ سلطان محمود شاه دیموری است

عکس شمارهٔ ۱۵ ـ قسمت پائین یکی از ستونهای مسجد متصل به بقعهٔ سلطان محمود شاه‌دیموری

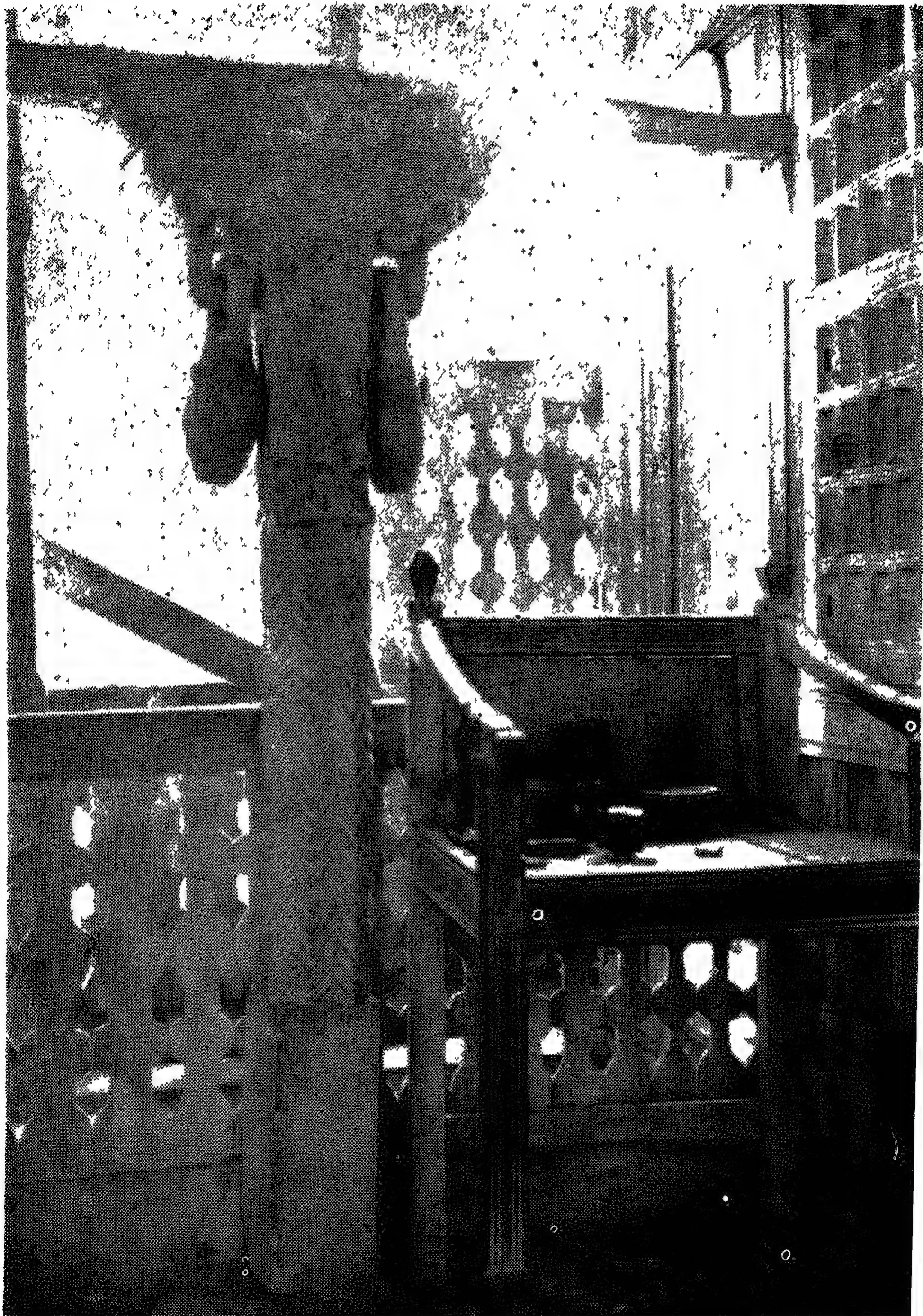
عکس شمارهٔ ۱۶ - لاجلکاری ماردپیچ یکی از ستونهای مسجد متصل به مقبرهٔ
سلطان محمودشاه دهلوی

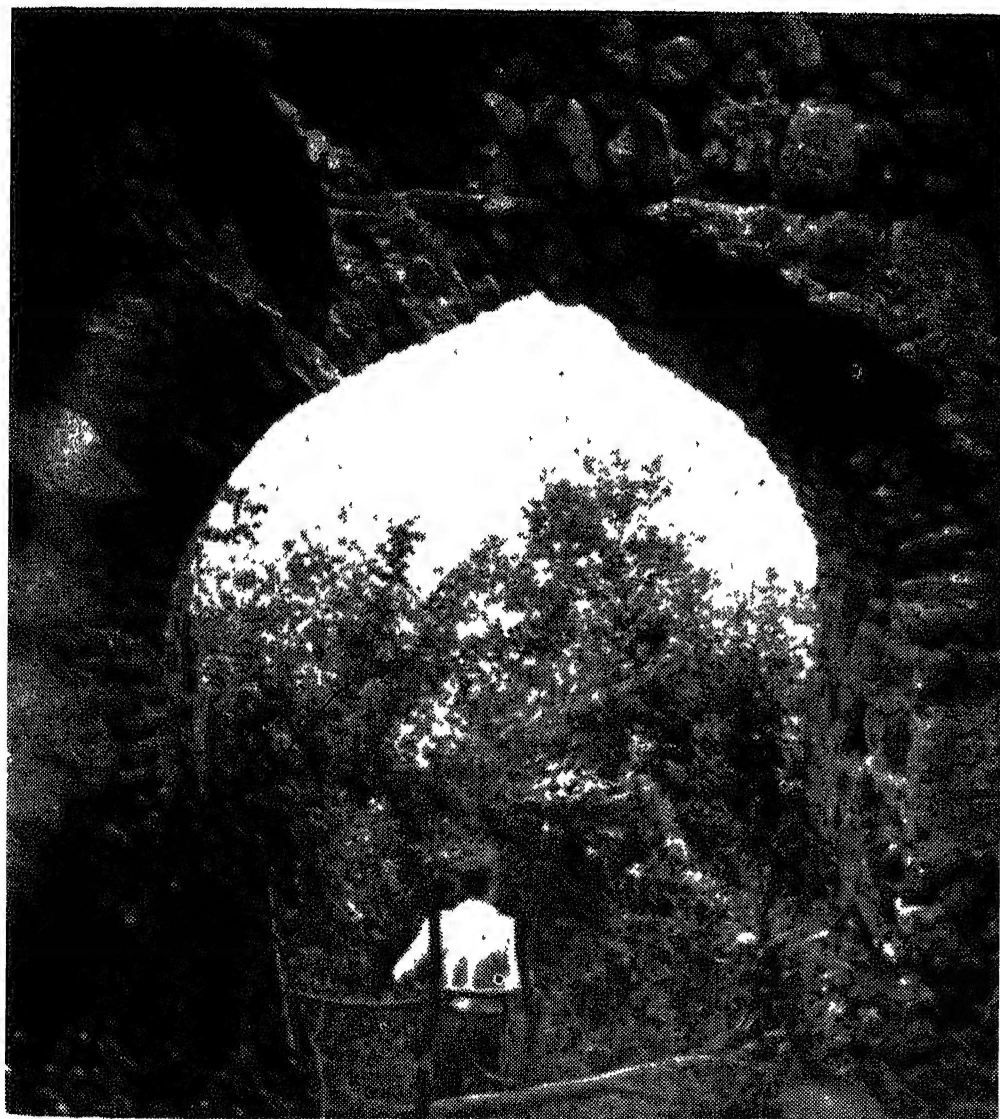
عکس شمارهٔ ۱۷ - لاچلمگری حصیری یکی ازستونهای مسجد متصل به بقعهٔ
سلطان محمودشاه دیموری

عکس شمارهٔ ۱۸ ـ میلها وحلقه‌های یکی ازستونهای مسجد متصل به بقعهٔ
سلطان محمودشاه تیموری

عکس شمارهٔ ۱۹ ـ کنده‌کاریهای سرستون ومیل‌های متصل به‌آن، درمسجد متصل به‌بقعهٔ سلطان محمودشاه دیسوری

عکس شمارهٔ ۲۰ ـ در ورودی قلعهٔ لیسار

عکس شمارهٔ ۲۱ ـ آثار قلعهٔ لیسار

عکس شمارهٔ ۲۲ – نمای شمالی ارگ قلعهٔ لیسار

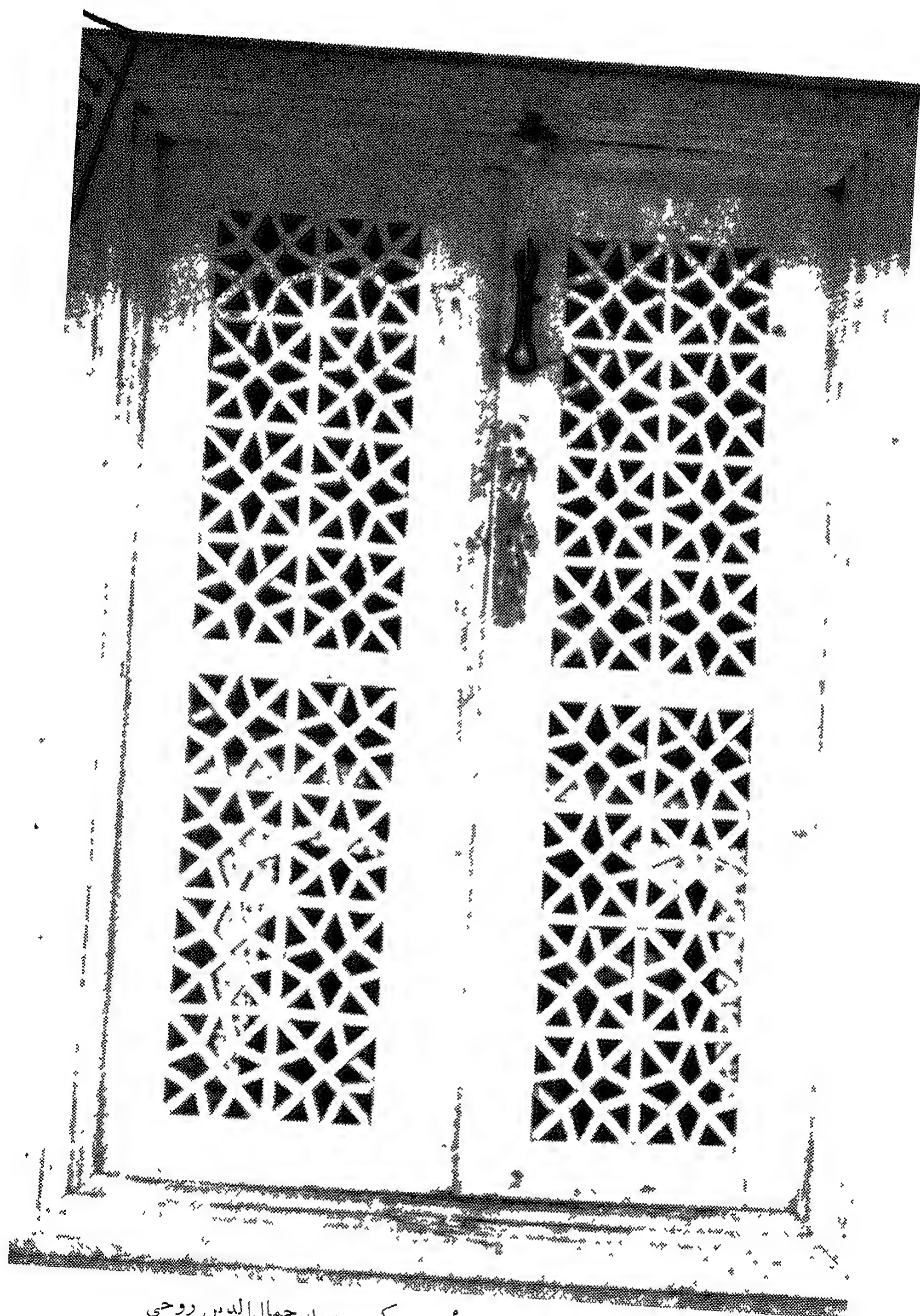
عکس شمارهٔ ۲۳ ـ قسمتی از ارگ قلعهٔ لیسار

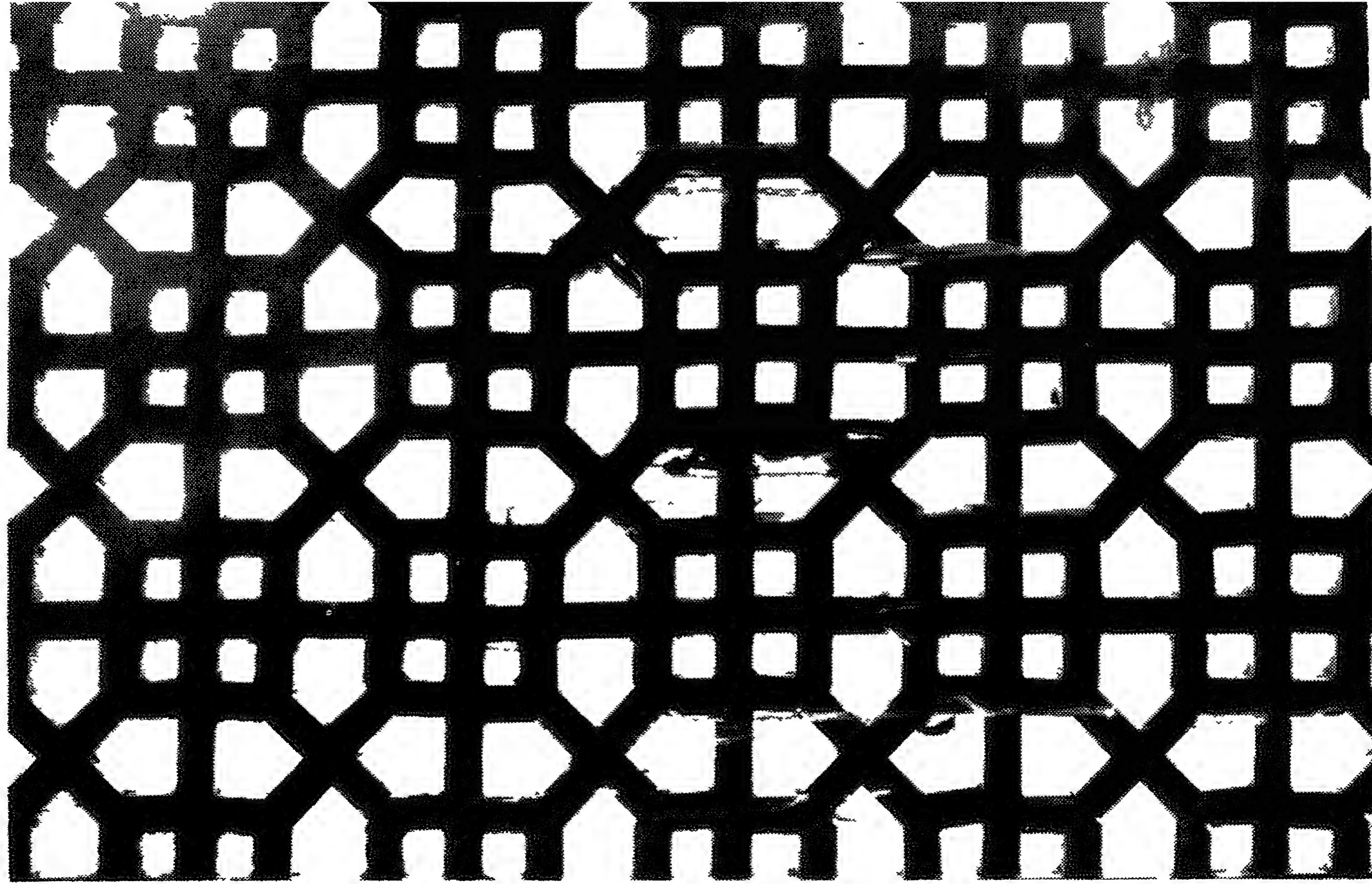

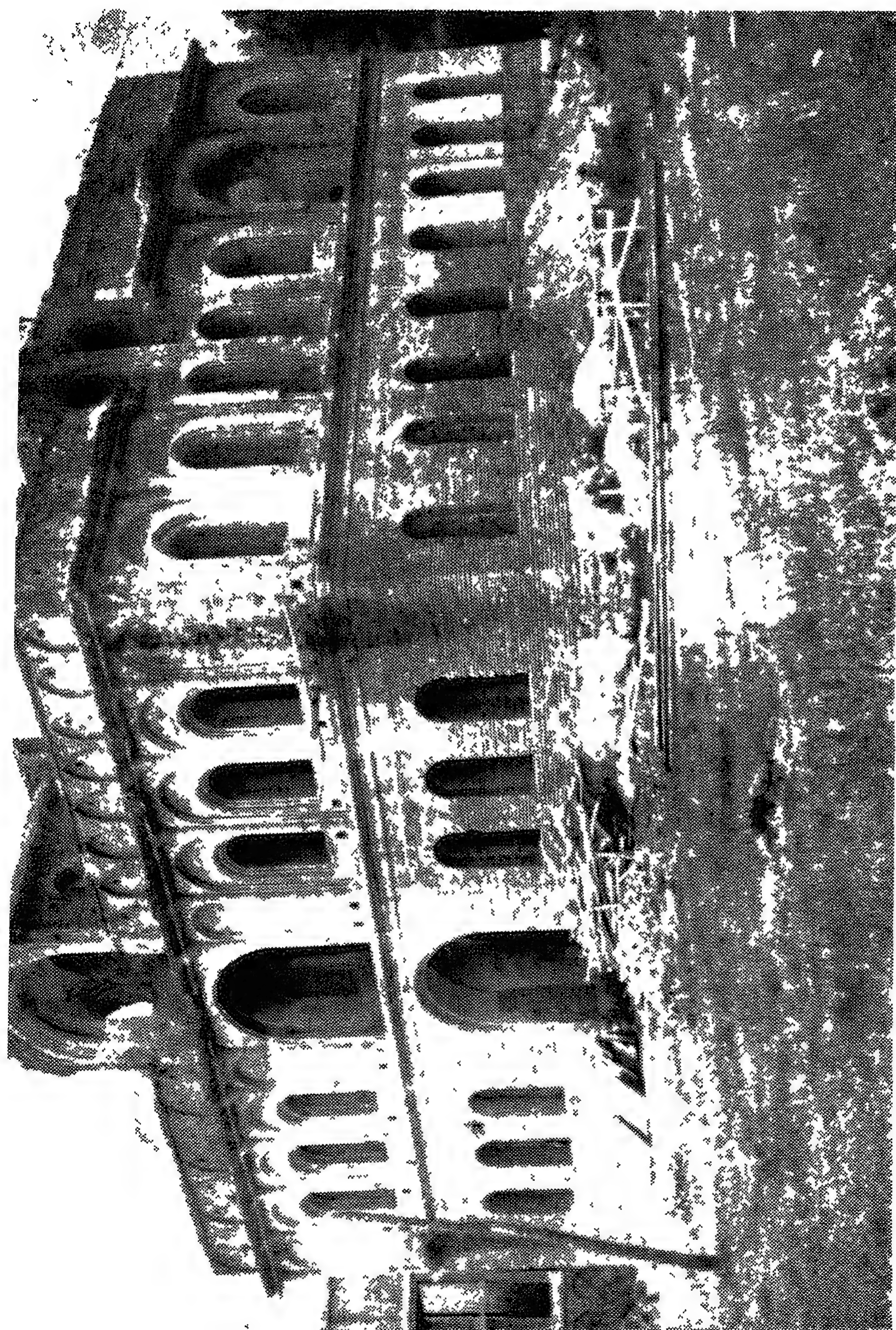
عکس شمارهٔ ۲۶ ـ تربهٔ سیدبیکی‌بن سیدجمال‌الدین روحی در دهکدهٔ سیدبیکی هشتپر

عکس شمارهٔ ۲۷– در ورودی تربهٔ سیدبیکی بن سید جمال‌الدین روحی

عکس شمارهٔ ۲۸ ـ قسمتی ازضریح تربهٔ سیدبیکی بن سیدجمال‌الدین روحی

عکس شمارهٔ ۳۰ ـ نمای شمالی و شرقی خانهٔ نصرالله‌خان سردار امجد دراطاقسرای هشتپر.

بخش سوم

۱ ـ جغرافیای تاریخی اسالم

بخش اسالم از شمال به کرگان‌رود، از مشرق به دریای خزر، از جنوب به تالش دولاب و از مغرب به خلخال محدود می‌شود. درازترین قسمت این بخش از لبۀ دریای خزر تا قلل کوههائی که حد غربی آن است، در حدود سی و پنج کیلومتر است. این بخش یازده کیلومتر از حاشیۀ دریا را گرفته است و رویهمرفته بخشی کوهستانی است. آبادی مهم این بخش در زمان رابینو «دیگ‌سرا» بوده است که در دوفرسخی دریا، کنار رودخانه‌ای به همین نام بنا شده است.

ساکنان این بخش تالش و اهل سنت و جماعت‌اند. سلسلۀ خان ایشان شیعی مذهب است. جمعیت این بخش در سال ۱۳۳۱ هجری (= ۱۹۱۲ میلادی) به اظهار رابینو، هزار و چهل خانوار بوده است. صد خانوار ایشان غریب و مابقی تالش بوده‌اند (۱)

رودخانۀ دیناچال بخش اسالم‌را از تالش دولاب جدا می‌کند. سرچشمۀ این رودخانه نزدیک لمیر است و در طول مسیر خود تا دریای خزر حدفاصل میان این‌دو بخش است.

از گذشتۀ این بخش اطلاعی در دست نیست. تنها حسن بیک روملو از امیر مظفر نامی یاد می‌کند که اهل تول و ناو بوده است (۲) ناو یکی از دیهای ییلاقی این بخش است و ناورود که در این بخش از غرب به شرق جریان دارد، نام خود را از این دهکده گرفته است.

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۰۱ (۲) گیلان رابینو حاشیۀ ص ۱۰۱.

۲ ـ آثار و بناهای تاریخی بخش اسالم

اسپیه مزگت (۱)

در دهکدهٔ کش خاله دیناچال

این مسجد کهن که باید آن را یکی از عجایب هفتگانهٔ بناهای تاریخی گیلان دانست ، بردست راست رودخانهٔ دیناچال است و در حدود یك کیلو متر ونیم از جادهٔ ماشین رو آستارا بـه پهلوی فاصله دارد وطرف شرق جاده افتاده است

این بنا که امروز روی‌در خرابی وفنا دارد ، باید روزی،در محلی آباد و معروف بنا شده باشد، اما درهیچیك از کتب تاریخی محلی وسفرنامه‌های خارجیان وایرانیان، نامی‌از این‌مسجد نیامده است . عجیبتر اینکه رابینو نیز این‌بنای تاریخی‌را ازقلم‌انداخته است، با اینکه‌درختان متبرك وقدمگاهها نیز در کتاب اوفهرست شده است.

این مسجد چون‌دّری درجلاب است مردم بی‌تمیز جز بطمع گـنج به سروقت آن نیامده‌اند و درتاریکی‌شب و گاهی در روز روشن باکلنگ نوك‌تیز بنیاد وشالودهٔ آن را کنده وسست کرده‌اند طبیعت بی‌رحم گیلان نیز درخرابی آن‌سهم بسزائی‌داشته ودارد درختان جنگلی عظیم بر بام‌آن رُسته وریشه‌های خودرا چون گوه‌ای که‌میان کندهٔ چوبی گذارند، میان دیوارها فروبرده وآنها را دوشقه کرده‌اند رودخانهٔ سیلابی دیناچال‌نیز، قسمت جنوبی آن‌را کنده و برده وپاره‌ای‌از پایه‌ها که‌اجزای آنها‌ازیکدیگر هنوز جدا نشده، درآب رودخانه افتاده است بارندگی و رطوبت نیز گچکاری وسفیدکاری و گـچ بریهای آن‌را فرسوده کرده واز میان برده است با اینهمه این‌بنا چون‌پهلوانی سالمند برپای ایستاده وناظر لاابالیگری و بی‌دقتیهای ماست.

---

(۱) بکسر الف وفتح یاء و میم و کاف ، به معنی سفید مسجد است پاره‌ای این‌مسجد را به نام آق مسجد و گروهی به نام مسجد عبدالهی می‌نامند احتمال دارد عبدالله نامی آن را مرمت‌کرده باشد

معلوم نیست بانی این بنا کیست. تا جائی که می‌دانیم، سلاطین قدیم، زورمند در این بخش از مملکت ما دستی نداشته‌اند و تا سنهٔ هزار هجری که این صفحات جزء حکومت مرکزی به شمار آمده است، حکام محلی یا خانان در این صفحات حکمروا بوده‌اند اینان نیز هیچگاه به‌فکر آباد کردن حوزهٔ حکومت خود نبوده‌اند و اگر یکی از آنان درد دین داشته، قدرت مالی به او اجازهٔ ساختن چنین بنائی عظیم را نمی داده است. وضع بنا و کتیبهٔ کوفی سادهٔ آن گواهان صادق بر قدمت بنا هستند، اما هردو خاموش به‌ما می‌نگرند و نشانی از بانی نمی‌دهند

مصالح اصلی بنای این مسجد، آجرهائی به ابعاد ۶ × ۲۳ × ۲۳ سانتیمتر است قطر دیوار آن ۱۷۵ سانتیمتر و گوشه‌ای از این بنا که یك ضلع آن ۱۶/۷۵ متر است، فعلاً برپای است و دیوار یکی از دهلیزهای مسجد است (عکس شماره ۳۱) بر دیوار شمالی همین دهلیز است که پنج شش متر کتیبهٔ کوفی ساده باقی‌مانده و کلمات « لم یخش الا الله فعسی اولئك أن یکونوا من المهتدین» (۱) روشن خوانده می‌شود. (عکس شمارهٔ ۳۲و۳۳).

در دنبالهٔ این آیه بدون‌شك نام بانی می‌آمده‌است که امروز هیچگونه‌اثری از آن باقی نیست این کتیبه که ابتدای آن در همین دهلیز بوده، روزی چهار دهلیز اطراف را تزئین می‌داده است. ازارهٔ دهلیزها نیز گچبری عجیبی به به ارتفاع یك متر داشته، که فعلاً دومتر از این ازاره، بر دیوار شمالی هویدا است. (عکس شمارهٔ ۳٤)

شاید بتوان از آنچه که باقی مانده، حدس زد که این بنا شامل یك رواق در وسط و چهار دهلیز در چهار طرف بوده است (نقشهٔ شمارهٔ ۳۵) در ورودی تقریباً شمالی است و وارد دهلیز شمال می‌شود و عرض آن بالغ بر ۱۶۰ سانتیمتر

(۱) انما یعمر مساجد الله من آمن بالله والیوم الاخرة واقام الصلو وآتی الزکوة و لم یخش الا الله فعسی اولئك ان یکونوا من المهتدین سورة التوبه ۹، آیه ۱۸

است. ارتفاع طاق دهلیزها از کف کنونی ۵۷۰ سانتیمتر است. یك طرف دهلیزها، دیوار خارجی مسجد و یك طرف آنها پایه‌هائی هشت‌ضلعی است که محیط آنها به ۵۵۰ سانتیمتر می‌رسد. پایه‌هائی که درچهار کنج است، زائده‌ای دارد که در روی نقشه نشان داده شده است. فاصلهٔ میان دو پایه‌ای که یکی از آنها زائده دارد ۲۳۰ سانتیمتر و فاصلهٔ میان دو پایهٔ اصلی ۲۸۰ سانتیمتر است.

بالای هردو پایه، طاقی باهلال شکسته زده شده است. (عکسهای شمارهٔ ۳۶ و۳۷) وسقف دهلیزها بردیوارهای خارجی واین پایه‌ها استوار است. عرض هریك از دهلیزها به ۳۴۰ سانتیمتر می‌رسد.

شاید روزی رواق‌میان نیز سقفی گنبدی‌داشته است. اما شرفات بنا باید کم کم جمع‌شود تا برای زدن طاق آماده باشد. آنچه از کتیبه دندانه‌ها باقی مانده است حاکی از این امر نیست. سقف سراسر بنا، سفال پوش بوده است. اما بخلاف بامهای سفال‌پوش امروزی گیلان، سفال آنها با ملاط برروی طاقها چسبانده‌شده است و اندازهٔ آنها به۳۶×۵۰ سانتیمتر می‌رسد.

چوو اولما (۱)
دردهکدهٔ کاربند اسالم

درمیان درختان کیش کهن و بلوطهای قدیمی بقعه‌ای به‌شکل برج است محیط دایرهٔ این برج شانزده متر و ارتفاع آن سه متر و گنبد شاخمی شکلی بر بالای آن بنا شده است. دری کوچك چوبی به ارتفاع ۱۲۰ سانتیمتر و عرض ۶۰ سانتیمتر در مشرق بنا است

چهارطرف بنا ایوان دارد در هر ایوان شش‌ستون است که‌سرستونهای آنها دو شاخه‌ای شکل وسربال دراین دوشاخه‌ها قرارگرفته است نام‌اصلی

(۱) چوو (بفتح ج) نام یکی از درختان جنگلی است

بنا وایوانها لت پوش، سقف ایوانها ، واشان واز بالا پل کوبی است. بنا کرسی بلند است و کسی کـه در اینجـا به خاك سپرده شده است بـه نام سیدحجت معروف است

نزدیك این بنا تربت دیگری است. بنای اصلی این بقعه مربع و چهار طرف آن ایوانی به‌عرض ۶۰ سانتیمتر دارد درهر ایوان‌هشت‌ستون چهارسوست. سقف بنا کوتاه و واشان کشی و از بالا پل کوبی است . بام اصلی بنا وایوانها لت پوش است . در ورودی این تربت نیز شرقی و کوچك است .

تربهٔ پیر هرات
درگیلان دی (= گیلان‌ده) اسالم

بنائی است کرسی بلند، دیوارهای آن ازسنگ وگل که به‌زبان محلـی «دش‌دیوار» (بفتح دال)گویند . درمشرق بنا ایوانـی به‌عرض یك‌متر است کـه نردهٔ جلـو آن دستك صراحی است . سقف بنا واشان کشی، وبام‌لت پوش است . (۱)

تربهٔ نسا اولیا
در دهکدهٔ کله‌سرای اسالم

بنائی است کرسی بلند که ارتفاع آن از کف زمین کمی بیشتر از نیم‌متر است چهار دیوارهای آن سنگ وگل است وطرف جنـوب بقعه ایوانی کـم عرض است . سقف بقعه وایوان واشان کشی وبام هردو لت پوش‌است.

چل کسان(۲)
در دهکدهٔ کله‌سرای اسالم

بالای تمهٔ جل بند(۳) بنائی است کرسی بلند که چهار دیوار آن‌سنگ و

(۱) پیر هرات درگیلان‌ده از دهستان اسالم بخش مرکزی شهرستان طـوالش سیزده کیلومتری جنوب هشتپر کنار راه آستارا به پهلوی است (فرهنگ جغرافیائی ارتش)
(۲) به کسر ج وفتح کاف (۳) بضم جاء و کسر لام وفتح باء

گل است. در بقعه کوچك است وطرف شرق باز می‌شود.

گورستانهای قدیمی و آثار تاریخی
ییلاق وقشلاق اسالم

۱ ـ گورستان رزوان.[۱]
۲ ـ گورستان قدیمی هجرم[۲] بزرگوار.
۳ـ گورستان اطراف اسالم اولیاء.
٤ ـ گورستان اطراف پیرخواجه در دیگ‌سرای اسالم.
٥ ـ گورستان اطراف مزارستان گاه بزرگوار در دیگ سرای‌اسالم.
٦ ـ درناواسالم، درشمال غربی دهکدهٔ کوچکی به‌نام «نارنج‌دول».[۳] گورستان قدیمی است. دو سنگ تراشیده به صورت قوچ و گوسفند دراین گورستان است فعلاً گردن قوچرا بقصد یافتن گنج شکسته‌اند.
۷ ـ دردهکدهٔ ییلاقی ناو، آثار بنائی قدیمی ازآجر، درکناررودخانه است. معروف است که دراین جا کلیسائی بوده است.

(۱) بفتح راء وزاء (۲) بکسر هاء وفتح راء (۳) بفتح جیم

نقشهٔ شمارهٔ چهار مقابل صفحهٔ ٧٤ – بناها و آثار تاریخی بخش اسالم

عکس شمارهٔ ۳۱ - یکی اردهلیرهای اسیه‌مرگت درکیش‌حالهٔ دیماچال کتیبهٔ گچ‌بری
کوفی بر دیوار سمت راست دیده می‌شود

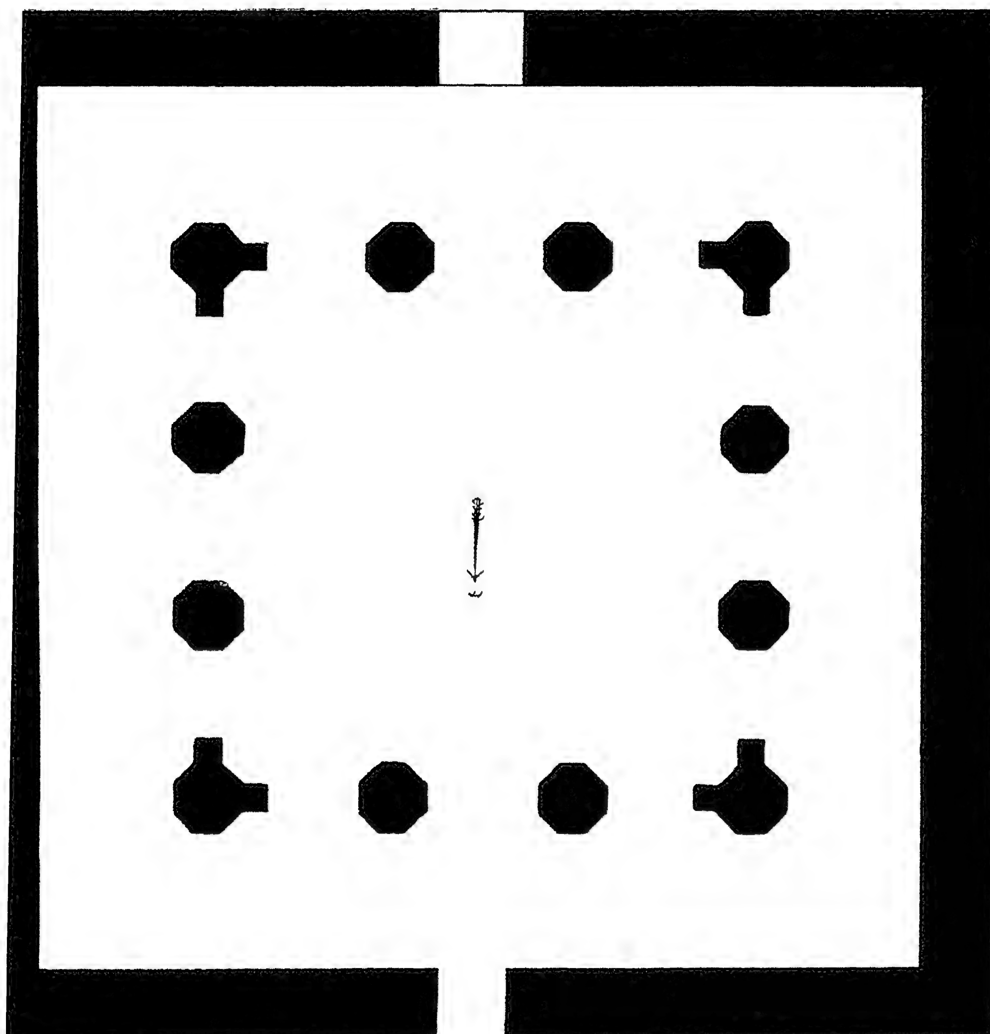

عکس شمارهٔ ۳۲ ـ کتیبهٔ کوفی‌اسپیه مرکت کیش حالهٔ دیماچال که بردیوار شمالی گچ‌بری شده است.

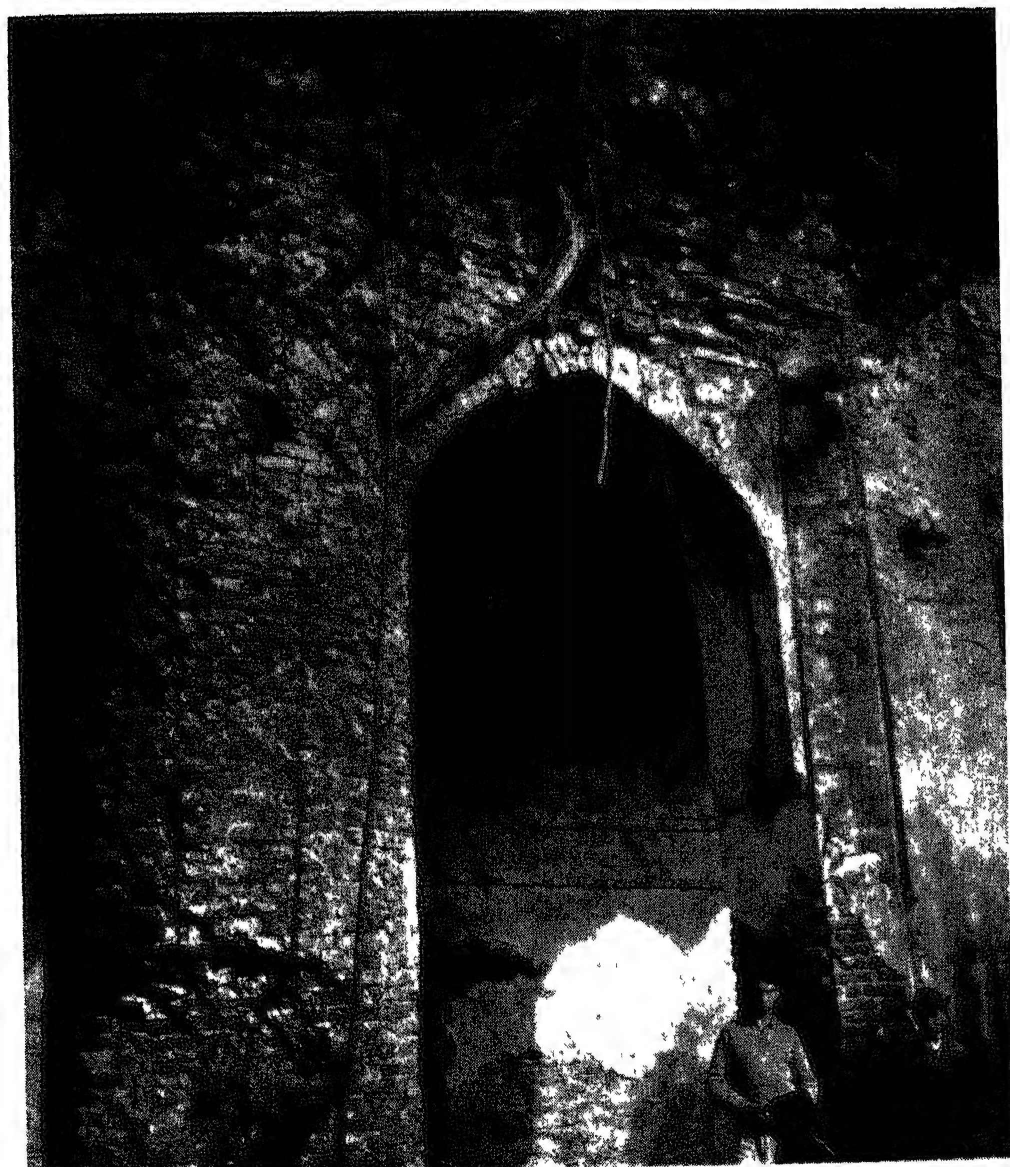
عکس شمارهٔ ۳۳ ـ آنچه از کتیبهٔ کوفی اسپیه مزگت کیش حالهٔ دیماچال تا امروز باقی است

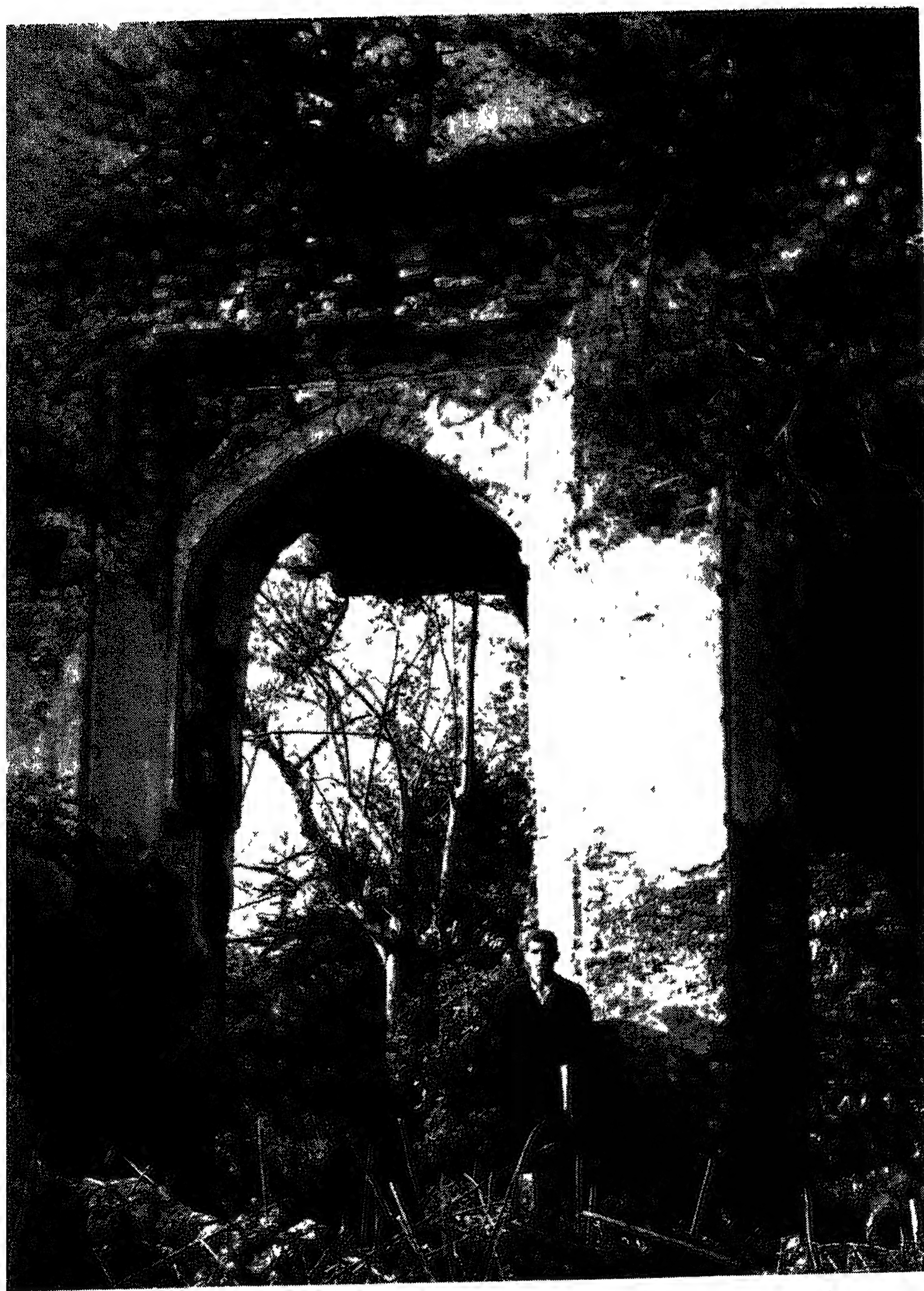
عکس شمارهٔ ۳۴ - نقوش گچبری عقب اسپهبد گتکش حالهٔ دیماچال که قسمتی
از آن بر ازارهٔ دیوار شمالی دهلیز شمالی هنوز باقی است

عکس شمارهٔ ۳۵ ـ شاید روزی طرح بنای اسپیه‌مرگت بدین‌شکل از زیرقلم‌طراح
آن بیرون آمده باشد

عکس شمارهٔ ۳۶ – یکی‌از طاقها که‌میان دهلیز شمالی و قسمت‌میانین‌اسپیمه‌مر گت
در کیش خالهٔ دیماچال است

عکس شمارهٔ ۳۷ - یکی از طاقها که میان دهلیز غربی قسمت میانین اسپیه‌مزگت
کیش حالهٔ دیماچال است

بخش چهارم

۱ـ جغرافیای تاریخی تالش دولاب

تالش دولاب شامل دوقسمت است: ۱ـ اراضی هموار و پست ساحلی به‌نام گیل دولاب. ۲ـ سرزمین کوهستانی به‌نام تالش دولاب. قسمتی از اراضی گیل ـ دولاب، که نزدیک مرداب انزلی است، آب و هوای بدی دارد. این بخش در شمال غربی مرداب انزلی است. ازطرف شمال به دریای خزر و اسالم، ازمغرب به خلخال وازجنوب به شاندرمن و گسکر محدود می‌شود. درازای آن ازمشرق به مغرب، چهل و دو کیلومتر و پهنای آن ازشمال غربی به‌جنوب غربی سی کیلومتر است. درسال ۱۳۳۱ قمری که رابینو کتاب گیلان خود را می‌نوشت، بیش از صدوپنجاه سال بود که سرزمین تالش دولاب ازخاك گسکر جدا شده بود.

بونل مرکز بخش ومهمترین آبادی آن‌است. آب و هوای بونل به‌خوبی مشهوراست وشاعری محلی دراین‌باره چنین گفته است:

حرآب شفارود ونحز ممرل پونل طمعم نبرد به خدا هیچ مکان را

دهکدهٔ بونل میان چاب‌سرا وشفارود است وامامزاده غریب‌بنده نزدیك این آبادی است. ازکوههای دشت این آبادی سنگهائی را که برای بندرانزلی (= پهلوی) مورد نیاز بود، تهیه می‌کردند. راه‌آهن کوچکی بونل را به سیاه وران (بفتح واو) درکنار مرداب انزلی متصل می‌کرد. طول این‌راه‌آهن چهارده کیلومتر بود. ازبونل دوراه به‌خلخال می‌رود: ۱ـ راه تابستانی ازارده (بفتح الف) ودشت دامان. ۲ـ راه زمستانی ازسینده.

ساکنان زمینهای هموار و پست ساحلی گیلک وشیعی مذهبند و به زبان گیلکی سخن می گویند. کوه نشینان تالش واهل سنت و جماعت‌اند و به زبان تالشی گفتگو می کنند. ملگونف جمعیت این بخش را درسال ۱۲۷۷ هجری (= ۱۸۶۰ میلادی) دوهزار وهشتصد وچهل و نُه خانوار یاچهارده هزاروششصد وچهل وچهارتن می‌داند. درزمان رابینو یعنی درسال ۱۳۳۱ هجری جمعیت اینجا درحدود دوهزار وهشتصد خانوار بوده است.

از تیره های مهم این بخش تیرهٔ خشابر (بضم خاء وفتح باء) است که پانصد یاششصد خانوارند و تیرهٔ شیرازی که سابقاً ازشیراز بدین‌جا آمده‌اند و سی خانوارجمعیت ایشان‌است، جزتیرهٔ خشابر به حساب آمده‌است. تیرهٔ بوداقو تیره های دیگرنیز دراین بخش زندگی می کنند.

Haentzche دربخش تالش دولاب از رودخانهٔ آشور کنده و الخام (بفتح الف) نام می‌برد. رود الخام شاید همان سندیان خالهٔ امروزی باشد. همین مؤلف رودخانهٔ «تلیک» (بکسر تاءوتشدیدلام)راحدفاصل تالش‌دولاب‌وشاندرمن می‌داند. شفارود که ازمیان پونل می گذرد، بخش تالش دولاب را تقریباً به دوقسمت مساوی تقسیم می‌کند (۱)

تالش دولاب به چند بخش جزء بداین شرح تقسیم می‌شود:

۱ـ آب کنار، ناحیهٔ کوچکی است کنار مرداب انزلی درجنوب شرقی تالش دولاب.

۲ـ گیل‌ِ دولاب درجنوب دریای خزر ومغرب مرداب انزلی. (۲)

۳ـ قشلاق تالش دولاب.

٤ـ ییلاق تالش دولاب

۵ـ خشابر و پَره سر (بفتح پ و کسر راء) شامل زمینهای نیمه مرتفع میان گیلان، فاصلهٔ میان ییلاق وقشلاق است.

۱ـ گیلان رابینو ص ۱۰۹

۲ـ رابینو شمال دریای خزر ومشرق مرداب نوشته است گیلان رابینو ص ۱۱۰

۲ـ آثار و بناهای تاریخی بخش تالش دولاب

پل آجری قدیمی

بر رودخانهٔ شفارود تالش‌دولاب

این پل که در مسیر راه شاه عباسی‌است وارجنوب به پرده‌سر کوچک و بزرگ کسما ومناره باراروازشمال به‌هشتپرو هره دشت ولیسار وآستارامی‌رفته است ، تا امروز برپاست طول این‌پل ۳۰/ متر وعرض آن ۲/۴۰ متر ودر طول دولبهٔ پل ، دوحان‌پناه به‌ارتفاع چهل‌سانتیمترازآجر بنا شده است . این‌پل یك دهنه تمام از آجر بنا شده و چهار کنج آن چهار میلهٔ سنگی ساخته اند . (عکس شمارهٔ ۳۸ و ۳۹) .

عرض پل تمام با سنگ رودخانه فرش‌شده واین‌همان سنگفرش است که آثار آن درطول این‌جاده در خاك مازندران و گیلان دیده می‌شود .

درسمت چپ رودخانه متصل به این پل ساختمان محقری به‌نام «شیخ‌ـ قبر سر» است که خاك آن‌را برای معالجهٔ زگیل مؤثر می‌دانند .

مزار پیر سرفشاه

در حاشیهٔ جنگل هفت دغمان

آخر خاك گسکرو ابتدای خاك

گیل دولاب

پیرشرفشاه همان شاعر وعارف وارسته‌ای است که ترانه‌های گیلکی او را مردم گیلان ، از پیروجوان ، باآهنگ مخصوص موسوم به « شرفشاهی » می‌خوانند. آهنگ شرفشاهی در دستگاه شور ویکی از گوشه‌های پهلوی این دستگاه[۱] و منسوب به همین شاعر دل سوخته است . احتمال دارد خوداو نیز روزی ترانه‌های سرودهٔ خود را با همین آهنگ زمزمه می کرده است .

از سال‌تولد ودوران زندگی وفوت این‌مردخدا بی‌خبریم شاید نخستین

---

(۱) تعیین این دستگاه در مجلهٔ فروغ‌سال اول شمارهٔ یك ص ۸۶ دیده می‌شود .

سندی که اورا یاد کرده است تذکرهٔ حشری تبریزی باشد . صاحب این کتاب نام اورا میان مریدان باباحسن عارف معروف تبریزی آورده است. عبدالفتاح فومنی یك بار از او نام می‌برد و می نویسد « ... به‌مرقد غفران دستگاه پیر- شرفشاه گسکر ملتجی‌شد . »(۱)

این پیر بعدها بر اثر علاقهٔ مردم بدو ، به مقام سیادت رسیده و فرزند سیزدهم امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام شمرده شده است‌و سلسلهٔ نسبی بدین ترتیب برای او فراهم‌آورده‌اند : سید شرف الدین (= سید شرفشاه) بن عبدالله بن حسین بن عبدالله بن ابراهیم بن موسی بن احمد بن ابراهیم بن محمد بن عبدالله بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر علیه‌السلام .

سید صالح ، سید مولاجان و سید محمد جان را کـه فعلاً در ضیابر گسکر مدفونند اولاد شرفشاه می‌دانند ودر بارهٔ این دو تن و پدرانشان چنین نوشته اند : «سید مولاجان بن سید محمدجان بن سید ابراهیم بن سید محمد بن سید یعقوب بن سید شرف الدین (= سید شرفشاه) که درضیابر گسکر مدفونند برحسب بعضی اوراق که ازقدیم باقی مانده، (۲) معاصرامیره ساسان گسکری بوده وامیره‌ساسان‌هم معاصر امیره دباج‌فومنی وامیره محمدرشتی وامیره‌محمد شفتی بوده که درحدود سنهٔ ۷۸۵هجری می‌زیسته ودر نقاط مختلف گیلان‌امارت داشته‌اند (فصل۲۶ تاریخ گیلان مرعشی) چوق مدت فاصلهٔ حیات‌سید مولاجان را با دورهٔ حیات‌سید شرفشاه به‌نسبت تقریبی اعمار وفواصل زمـانی، یك‌صد و سی‌سال فرض کنیم، تقریباً سید شرفشاه درحدود سال۶۵۵ هجری یعنی‌درمـائه هفتم هجری زندگی می کرده است.» (۳)

چنین معروف‌است که«حروسك»تالش‌دختری‌است که‌بار بیائی‌خودنوانسته ،

---

(۱) عبدالفتاح ص ۱۹۸ (۲) شاید مسطور اوراقی است که معروف است نزد آیةالله ضیابری است با مراجعهٔ بدیشان معلوم شد چیزی دردست ندارند

(۳)مجلهٔ فرهنگ سال سوم‌ص ۱۷۲- ۱۷۸ و ۲۰۶ -۲۱۲ اطلاعات بیشتری در باره پیرشرفشاه دارد .

دل این عارف منروی را ار کف او برباید . گروهی این دختر را خواهر امیره ساسان گسکری می‌دانند . این دختر نیز مانند پیر شرفشاه در سلسلهٔ اولاد پیغمبر درآمده و مزارش به نام « سیّد خروسه »(۱) در کنار رودخانهٔ واویلا در جنگل هفت دغنان ، زیارتگاه ساکنان دهکده های اطراف است . (۲)

بنای قبلی مزار پیر شرفشاه چوبی ودیوارهای اطاقی که مرقد او درآن قرار داشته ، سراسر مشبك بوده است. این بنای چوبی زیبارا آقای علیزادهٔ سپاس خواه درسال ۱۳۲۵ شمسی خراب کرده وبنای فعلی‌را به‌جای آن ساخته است. بنای کنونی اطاقی است به ابعاد داخلی سیزده متر و یازده متر وشصت سانتیمتر درمیان چهار دیوار بنا ، چهار در ورودی است . مصالح ساختمانی آجر وار خارج و داخل سفیدکاری است ــ سقف بنا، واشان ولمه کوبی وبام آن‌سفال سراست . (عکس شمارهٔ ٤۰ و٤۱)

صندوقی که مرقد پیرشرفشاه را پوشانده است به‌طول۲/۵۲ متر وعرض ۱/۵۸ متر وارتفاع۱/٤۰ متر است صریح چوبی مشبکی اطراف این صندوق است که طول و عرض‌آن پنج متر است (عکس شمارهٔ ٤۲) چهار کنج این صریح، چهارستون قطور چهارسوست که گنبدی برسرآنها بنا شده است. بام گنبد نیزسفال‌سراست. کف بقعه مقداری‌موزائیك‌کاری ومقداری گل‌است. تمام محوطهٔ اطراف صریح با حصیر، مفروش است برصریح و صندوق هیچگونه نوشته‌ای دیده نشد . قسمتی‌ازصحن‌مزاردوطبقه‌وغرفه‌مانند است که پنجره‌های مشبك بسیارظریف دارد . (عکس شمارهٔ ٤۳) .

درآبدارخانهٔ بقعه قطعه سنگ مرمر سفید شکسته‌ای به‌ابعاد ۳۵×۲۲ سانتیمتر دیده شد این عبارات بر آن خوانده می‌شود

---

(۱) شاید ستی خروسه (۲) مجلهٔ موسیقی سال سوم شمارهٔ دهم و یازدهم صفحات ۲۵ ــ ٤٤ مقاله‌ای به قلم محیط طباطبائی در بارهٔ شرفشاه گیلانی است و مرحوم ابوالحسن خان صبا در دوصفحهٔ آخر بت ترانهٔ اورا نوشته است

وهمچنین .... توفیق ربانی هر کس از ..... امر دار آئین این ولایت اشتغال داشته باشد رسومات مذکور را برطرف دارند که .... از مردان شاهی است رابع خلفای ثلاثه لعنهم الله که عصب خلافت کرده‌اند خواهد بود فی سنه ۱۰۲٤ .

قطعه سنگ سیاهی به ابعاد ۵۸ × ۸۵ سانتیمتر در ایوان جلو در ورودی اصلی دیده شد این عبارات بر آن خوانده می‌شود:

درحاشیه: نصر من الله وفتح قریب الدنیا ساعة وجعلها طاعة وبشر المؤمنین یا محمد یا علی . وسط این سنگ سروی در وسط ودوسرو واژگون طرفین آن و بالای آنها ، یا الله یا محمد یا علی حک شده‌است . (عکس شمارهٔ ٤٤) .

بقعهٔ سیده بانو
نزدیک مزار پیر شرفشاه

معروف است که سیده بانو، مادر پیر شرفشاه است عرض وطول داخلی بنای اصلی ۷ × ۸ متر است. این بقعه که برستونها استوار است دیواری ندارد (عکس شمارهٔ ٤۵) ، وفقط ضریحی چوبی ومشبك به ابعاد پنج متر جای دیوار بناست. (عکس شماره ٤٦) ارتفاع این ضریح بالغ بر دومتر است. چهارطرف بقعه ایوانی به عرض دومتر دارد . ایوانی که درورودی بقعه از آن است به ستون چهارسو و ایوانهای دیگر هریك هشت ستون چهارسودارند . تمام ستونها سرستون دارند و این نوع سرستونها، با این برش به نام کلهه «kolha» معروف است . لبهٔ ایوانها تکائی به ارتفاع یك متر دارد سقف بنای اصلی بقعه و ایوانها و اشان کشی و از رو دل کوبی با درزپوش زده و بام سفالسر است .

بر ضریح مشبك چوبی کتیبه‌ای به این شرح دارد.

بتاریخ شهر رمضان المبارك سنه ۱۲٤۳ سیده بانو بنت امام الهمام

موسی الکاظم علیه السلام

مزار سلطان غریب بنده
در چهار راه رضوان ده
تالش دولاب

نام اصلی سلطان غریب بنده ، سیدامیر سلطان بن موسی بن جعفر علیه السلام است . بنای اصلی بقعه به شکل مربع است (عکس شمارهٔ ٤٧) به جای دیوار آجری، دیواری مشبك و چوبی با طرحهای گوناگون دارد. (عکس شماره ٤٨) در وسط، ضریحی چوبی و مشبك به ابعاد ٣/٩٠ متر قرار دارد ابعاد بنای اصلی بقعه از خارج ٨/٨٠ متر است . طاق بقعه ، واشان کشی وازروپل کوبی با درزپوش زده است . بام بنا حلب پوش است . دوسنگ قبر درقبرستان این بقعه است که تاریخ ١٢٧٣ قمری بر آنها خوانده می شود . درحاشیهٔ یکی از این سنگها نامهای چهارده معصوم وقسمت میان آن عبارات زیر است :

هو الباقی هذا مرقد المرحوم المغفور الی جوار رحمة الله تعالی جعفرقلی بن مرحوم حاجی دولتعلی وفاته در ١٤ رمضان المبارك ١٢٧٣. درمیان سطور مطالب بالا چهار یاعلی درچهارجهت مختلف حك شده است. (عکس شمارهٔ ٤٩)

سنگ دیگری درقبرستان بقعه است که به نظر قدیمی تر می آید چون سنگ بزرگتری درجلو آن قرار داشت به تاریخ آن دسترسی نیافتم . درحاشیهٔ بالای این سنگ بیت معروف «ای خاك تیره دلبر مارا عزیزدار ـ این نورچشم ماست که دربر گرفتهٔ» خوانده می شود ـ قسمت وسط سنگ این عبارت حك شده است : هو الباقی هذا المرقد المرحوم المغفور مظفر . . . (عکس شمارهٔ ٥٠)

برج شانکاور(١)
درآب کنارتالس دولاب

رابینو در کتاب گیلان خود از این برج یاد کرده است. اما نگارنده نتوانست درمحل چنین برجی را بیابد.

---

(١) بکسر نون وفتح واو

امیر قلعه
در رودبارسرای تالش دولاب

تپه‌ایست به‌نام «امیرقلعه» که درمحل معروف به«امیر_سامان» قرار دارد فعلاً خندقی بزرگ وسنگهای فروان که روزی‌جزء مصالح ساختمانی‌قلعه بوده است دربالای تپه دیده می‌شود .

گلی لرز(۱)
در خوشابرتالش دولاب ییلاقی

برمالای تپه‌ای نزدیك خوشابر بنائی رگالی ساده است که دروسط آن قبری است وزیارتگاه اهالی است .

زرین کول
در خوشابر تالش دولاب

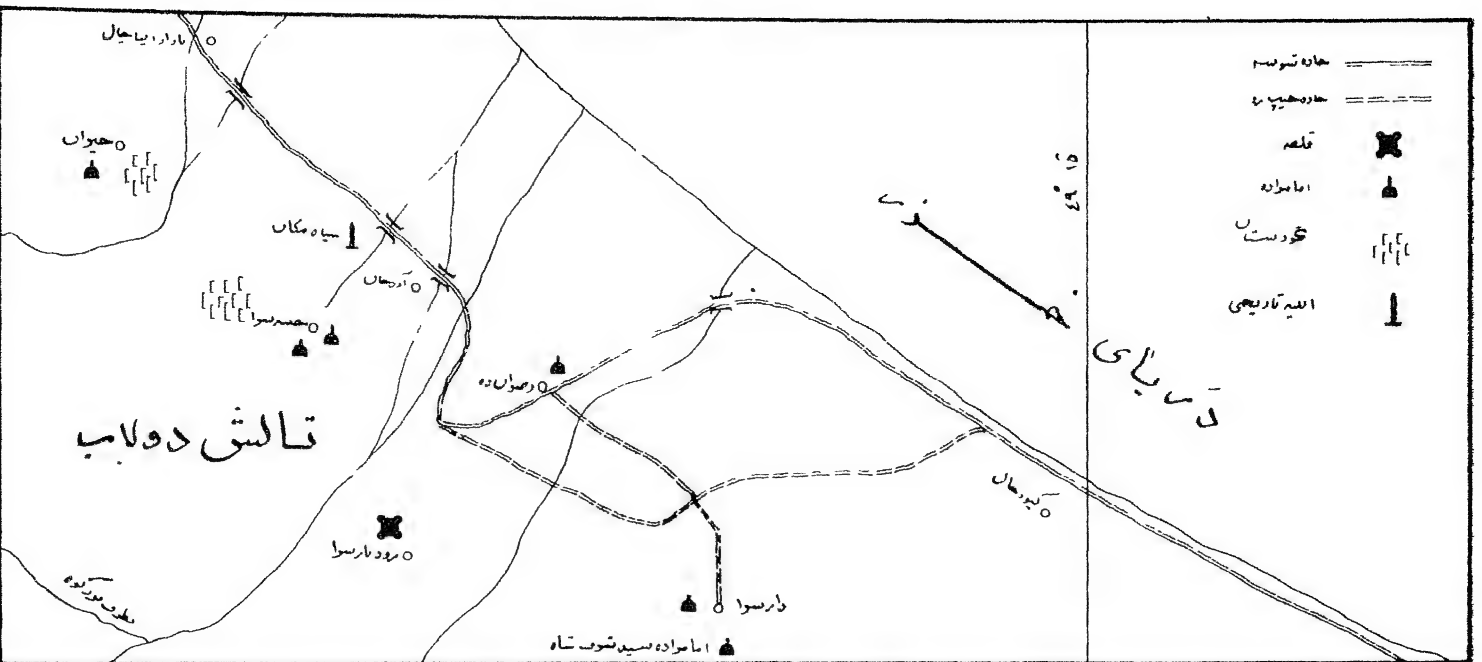
برسر تپهٔ نسبةً مرتفعی درخوشابر چندین پلهٔ سنگ چین قدیم دیده می‌شود .

سلطان‌برز کوه (۲)
برسامان اسالم و تالش دولاب

برسر تپهٔ بلندی که سامان اسالم وتالش‌دولاب است، بنائی‌ازسنگ‌وگل است. بام‌این‌بنا لت_پوش‌ودرآن سه‌مرقداست. حصاری‌سنگ‌چین‌اطراف‌بناست. پائین این‌بقعه دهکدهٔ کوچکی به‌نام «برز کوه» است که دوازده‌خانوارزمستان وتابستان درآنجا زندگی‌می‌کنند . چراغ‌روشن‌کردن و تولیت این بقعه با ساکنان این محل است

---

(۱) بضم گاف‌وفتح‌لام دوم (۲) بفتح‌باء و کسرراء

نقشهٔ شمارهٔ پنج مقابل صفحهٔ ۹۰ ـ آثار وبناهای تاریخی قسمتهای ساحلی وپست تالش دولاب

دیه‌گا
بر سامان شاندرمن و تالش دولاب

گوری است که اطراف آن را باسنگ طبیعی حصار کرده‌اند . شخصی که در اینجا به‌خاک سپرده شده است ، شناخته نشد . مردم زیاد به زیارت این محل می‌آیند .

بقعهٔ سید نجم‌الدین
درجب سرای‌پره سر تالش دولاب

بنائی است کرسی‌بلند که‌دیوارهای آن چوبین و مشبک‌است و چهارطرف آن ایوانهائی باستونهای‌چهارسو دارد . میان این بنای چوبین صندوقی چوبین مرقد سید نجم‌الدین‌راپوشانده است.سقف‌بناواشان کشی‌و بام‌سفال‌سراست شجره نامه‌ای در دست سیدمصطفی موسوی متولی بقعه است که بیش ازسیصدسال از تاریخ تحریر آن می‌گذرد .

بقعهٔ شیخ‌المعالی

بنائی است تخته‌ای باسقف واشان کشی وسراسر بام آن لت پوش است .

گورستانهای قدیمی وآثار تاریخی بخش تالش دولاب

۱ ــ درگدوك چروده [۱] پره‌سر محلی است به نام زلرز[۲] که نشیمنگاه تابستانی است در محلی به نام آهنگر کوله [۳] آثار ساختمانی قدیمی است

۲ ــ درگدوك چروده ، در محلی به نام شَلّه خوار [٤] آثار ساختمان قدیمی است .

۳ ــ درچروده در محل کُله‌ژیه [٥] ، قبرستانی قدیمی است.

٤ ــ در بالای اَرده [٦] درمحل کفسه[۷] قبرستانی قدیمی است.

---

(۱) بفتح چ و واو ودال . (۲) بفتح زاء ولام (۳) بفتح لام (٤) بفتح شین ولام وحاء . (٥) بضم کاف وفتح لام و باء (٦) بفتح‌الف ودال (۷) بفتح کاف وسین

۵ ـ دریبلاق چروده درمحلی به‌نام خرسی‌نسا (۱) قبرستانی‌قدیمی‌و آثار آجر فراوان است .

۶ ـ دریبلاق چروده در محلی دیان‌سر قبرستانی قدیمی است.

۷ ـ درلوئیم پهلوی جِنّ دره (۲)پله‌های سنگ‌چین قدیمی است.

۸ ـ روبروی قریهٔ پارکام قبرستانی قدیمی است. از گورها اشیاء قیمتی‌و کوزه‌های سفالین بیرون آورده‌اند . سمت پاره‌ای از گورها اسلامی است و نشان می دهد که در قدیم مسلمانان نیز مردگـان خود را در اینـجا به خاك سپرده اند .

۹ ـ درمحل چـران، در اطراف بقعهٔ بیراسد سنگ قبری‌قدیمی است.

۱۰ ـ درملاّ تربه ، جنب ملا محلهٔ پره‌سر سنگهای قبور قدیمی است .

۱۱ ـ زینل تربه ، گوری تنهاست که اطراف آن محجری چوبین‌دارد.

۱۲ ـ مسجد سیامکان به نام مسجد سید قادرآقا نسبةً قدیمی است .

۱۳ـ در دهکدهٔ ییلاقی روشنده قبرستان قدیمی بزرگی است و وسط آن تربت ومزاری است .

۱۴ـ مسجد وبقعهٔ حیمه سر شفارود

۱۵ـ برزه تربه درصیقل سرای پره سر

۱۶ـ مسجد صیقل سرای پره سر .

۱۷ـ مسجد وقبرستان ارده‌رود کنار گیل ِ دولاب

۱۸ـ قبرستان قدیمی بادتربه در اردحان گیل ِ دولاب .

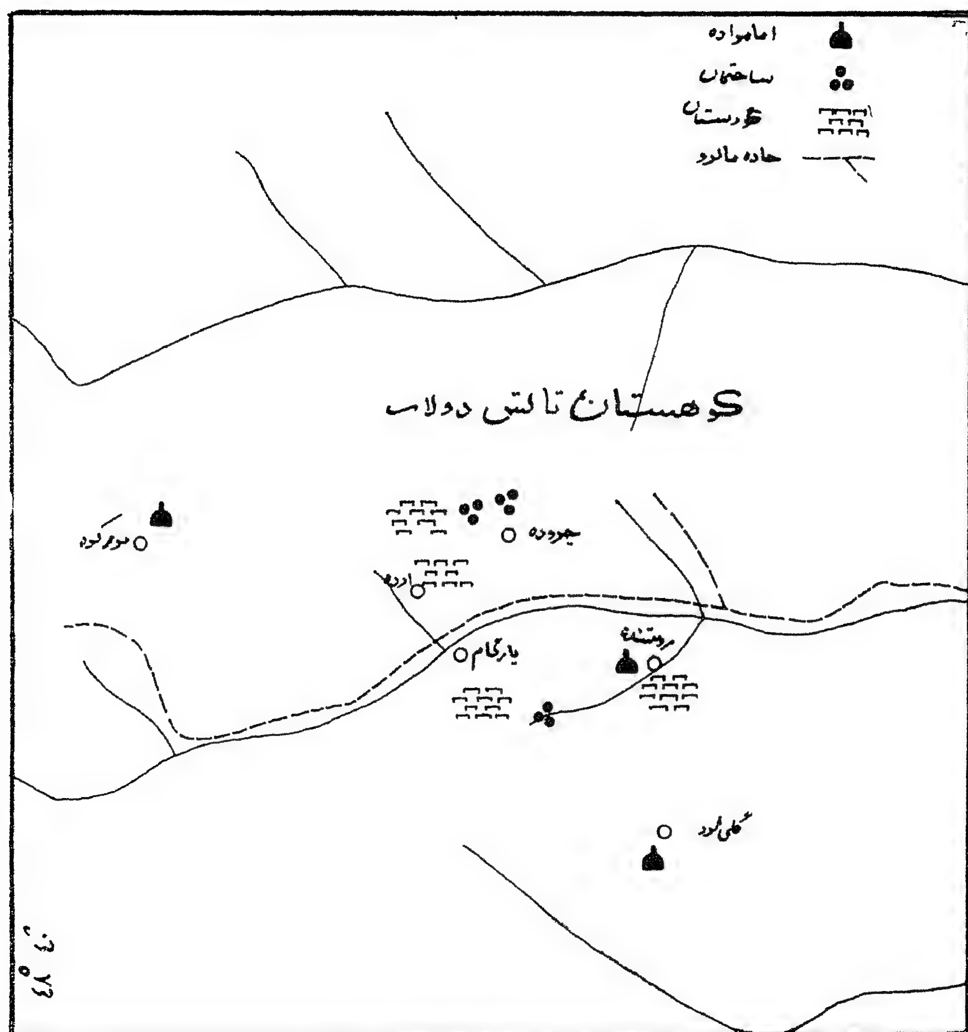
۱۹ـ مسجد رود بشت تالش دولاب .

۲۰ـ مسجد محمد شفیع درشفارود .

۲۱ـ سنگ نوشته برسر راه و تول گوند (۳) وخوشابر .

(۱) بفتح حاء و نون (۲) بکسر جیم و نون مشدد مفتوح

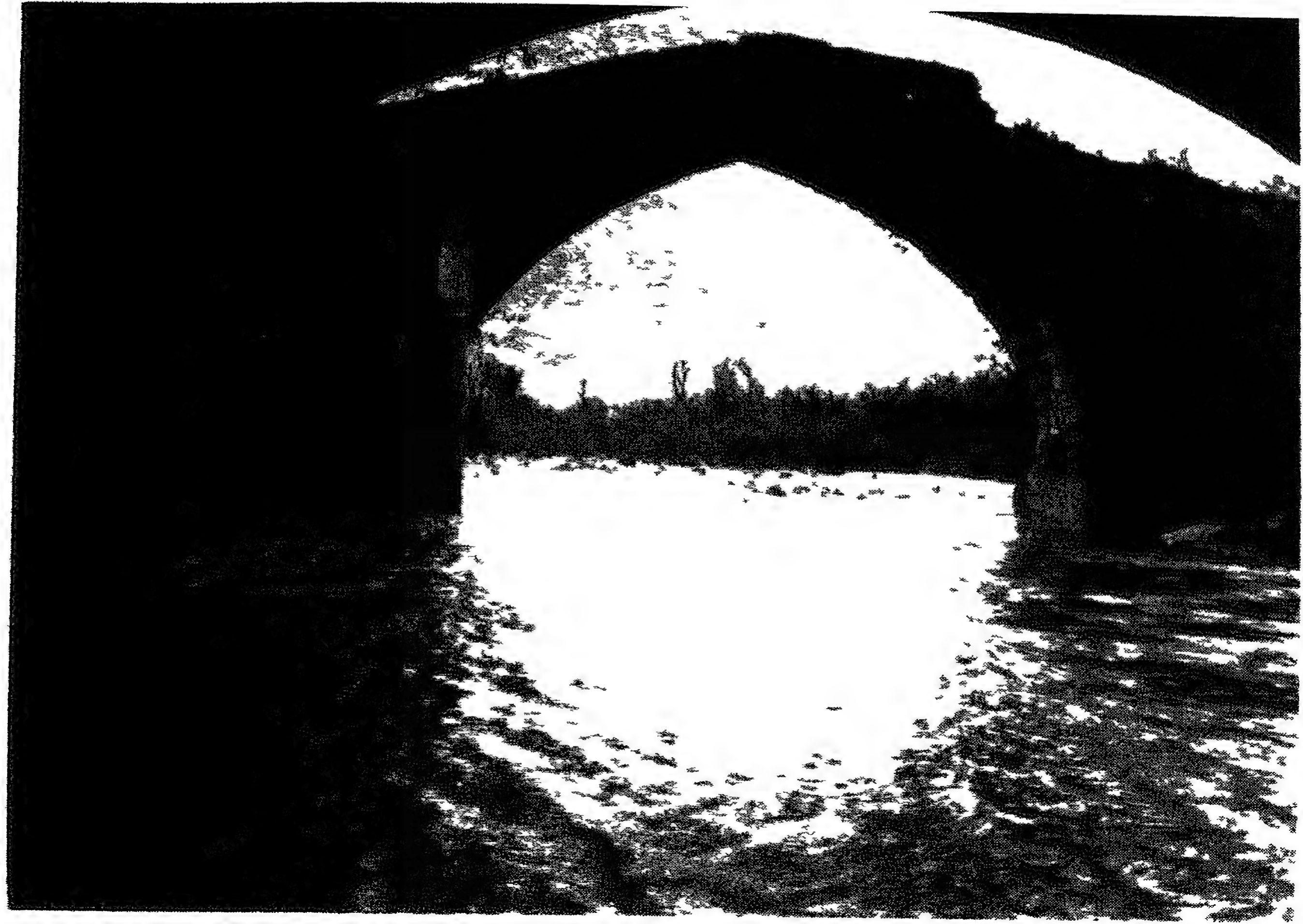
(۳) بفتح واو و تاء و کسر واو دوم

نقشهٔ شمارهٔ شش مقابل صفحهٔ ۹۲ ـ آثار وساهای تاریخی کوهستان تالش دولاب.

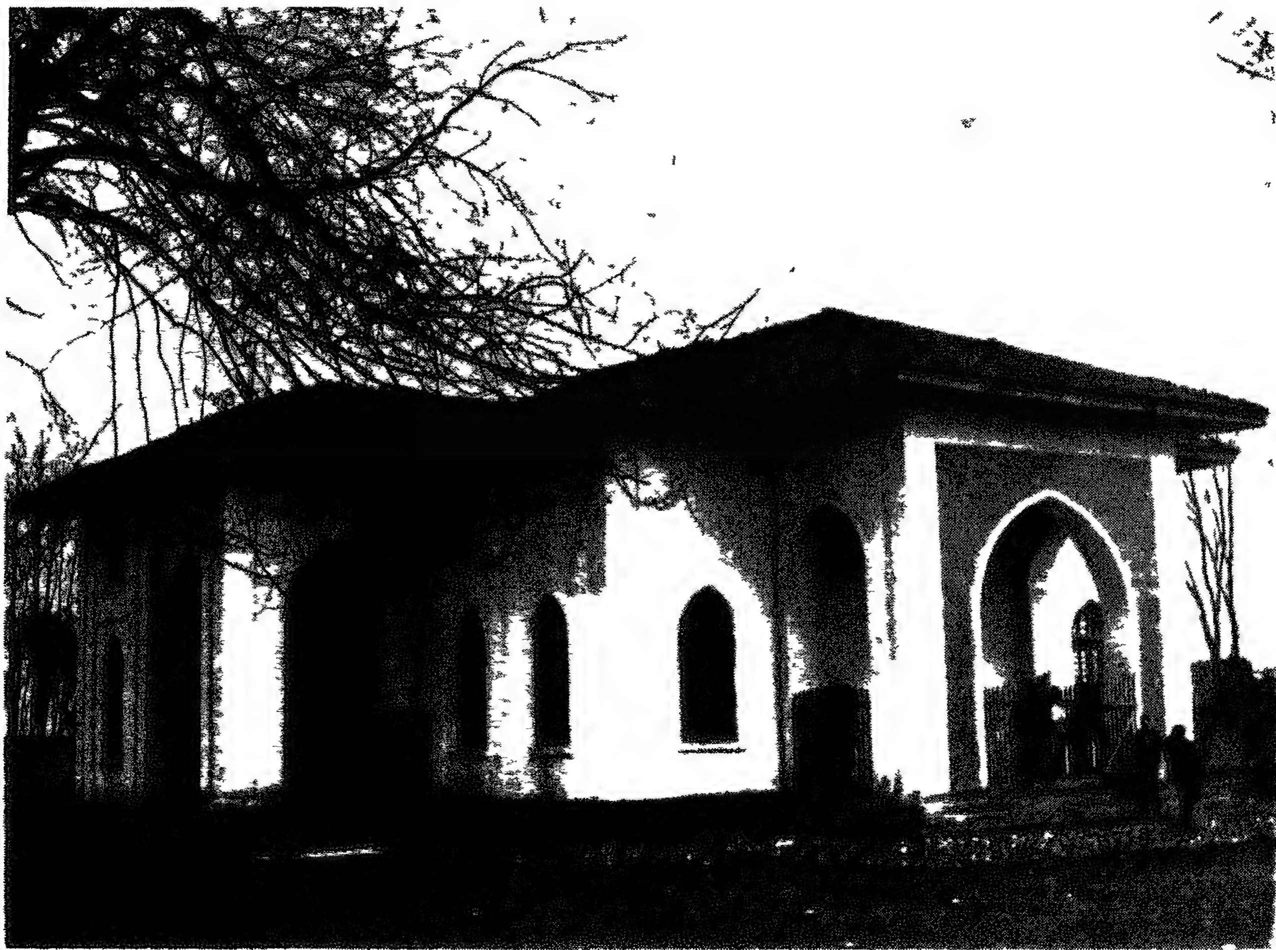
عکس شمارهٔ ۳۸ - نمای شمالی پل‌قدیمی شفارود در پونل تالش‌دولاب

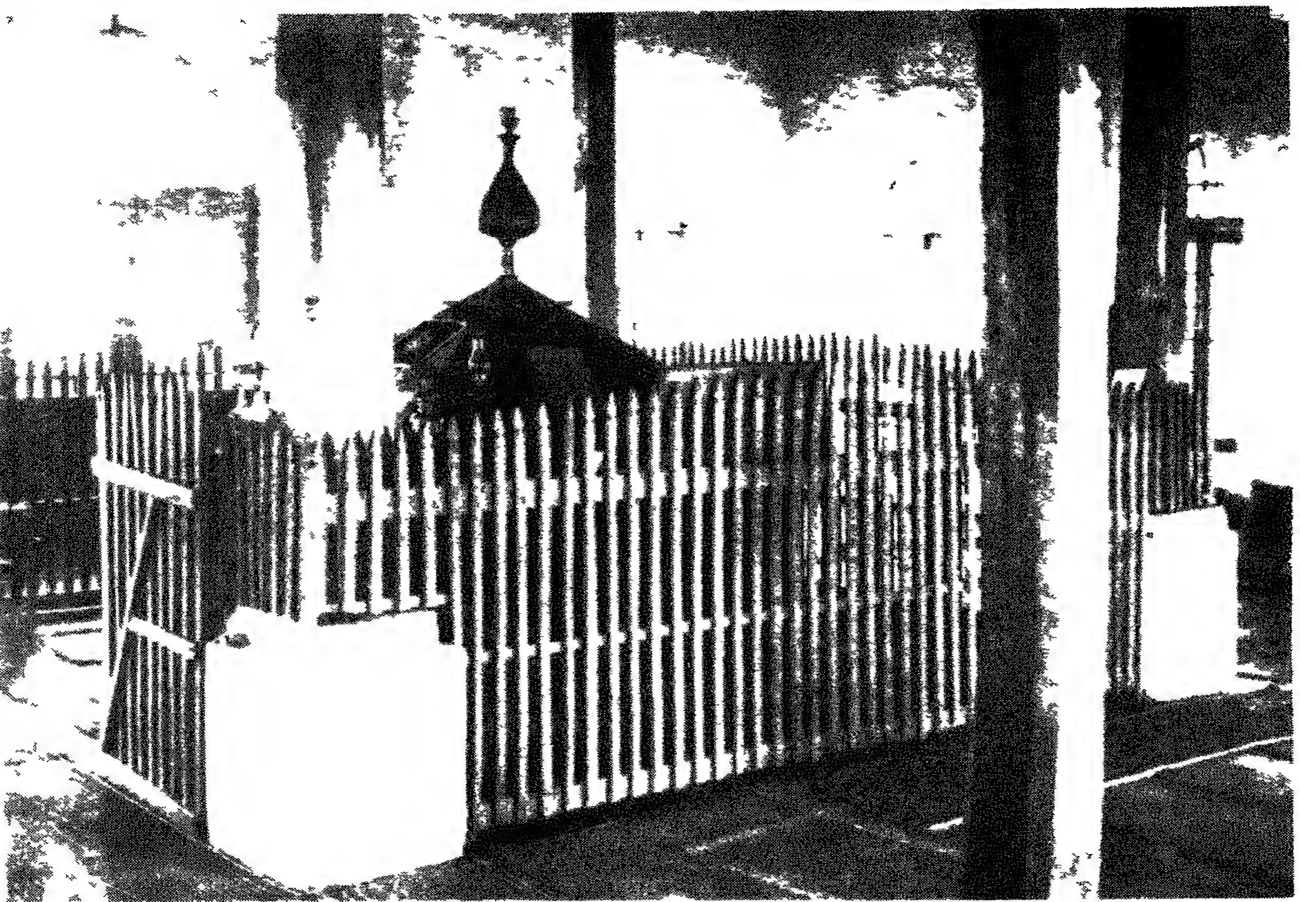
عکس شمارهٔ ۳۹ – [illegible]

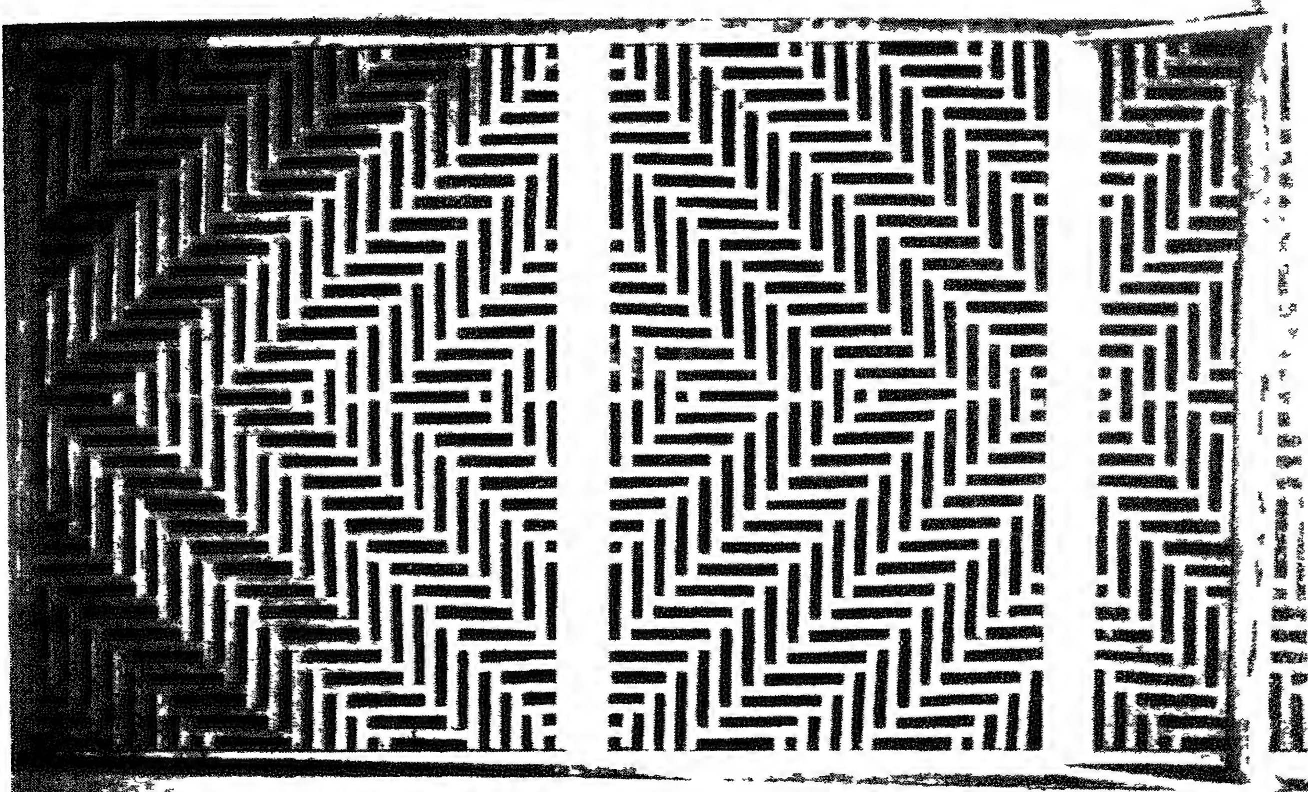
عکس شمارهٔ ٤٠ – نمای جنوبی مزار پیرشروشاه درحاشیهٔ جنگل هفت‌دغان

عکس شمارهٔ ٤١ ـ نمای شمالی مزارپیرشرفشاه درحاشیهٔ جنگل هفت دغان

عکس شمارهٔ ۴۲ ــ صندوق وصریح مرقد پیر شرفشاه درحاشیهٔ حسکل همت دعمان

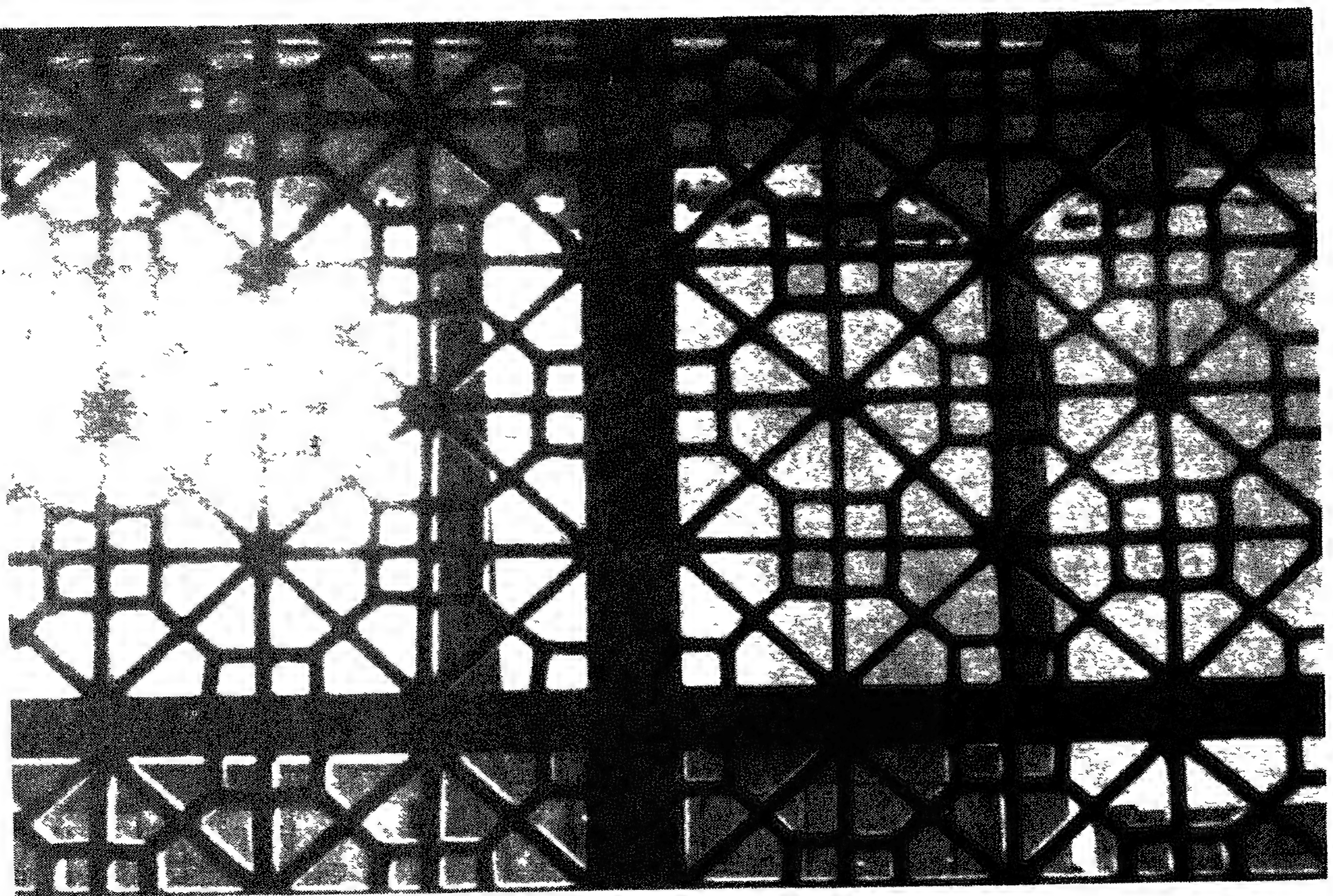
عکس شمارهٔ ۴۳ – پنجره‌های مشبک غرفه‌های بالائین صحن پیرشرفشاه بدین شکل است

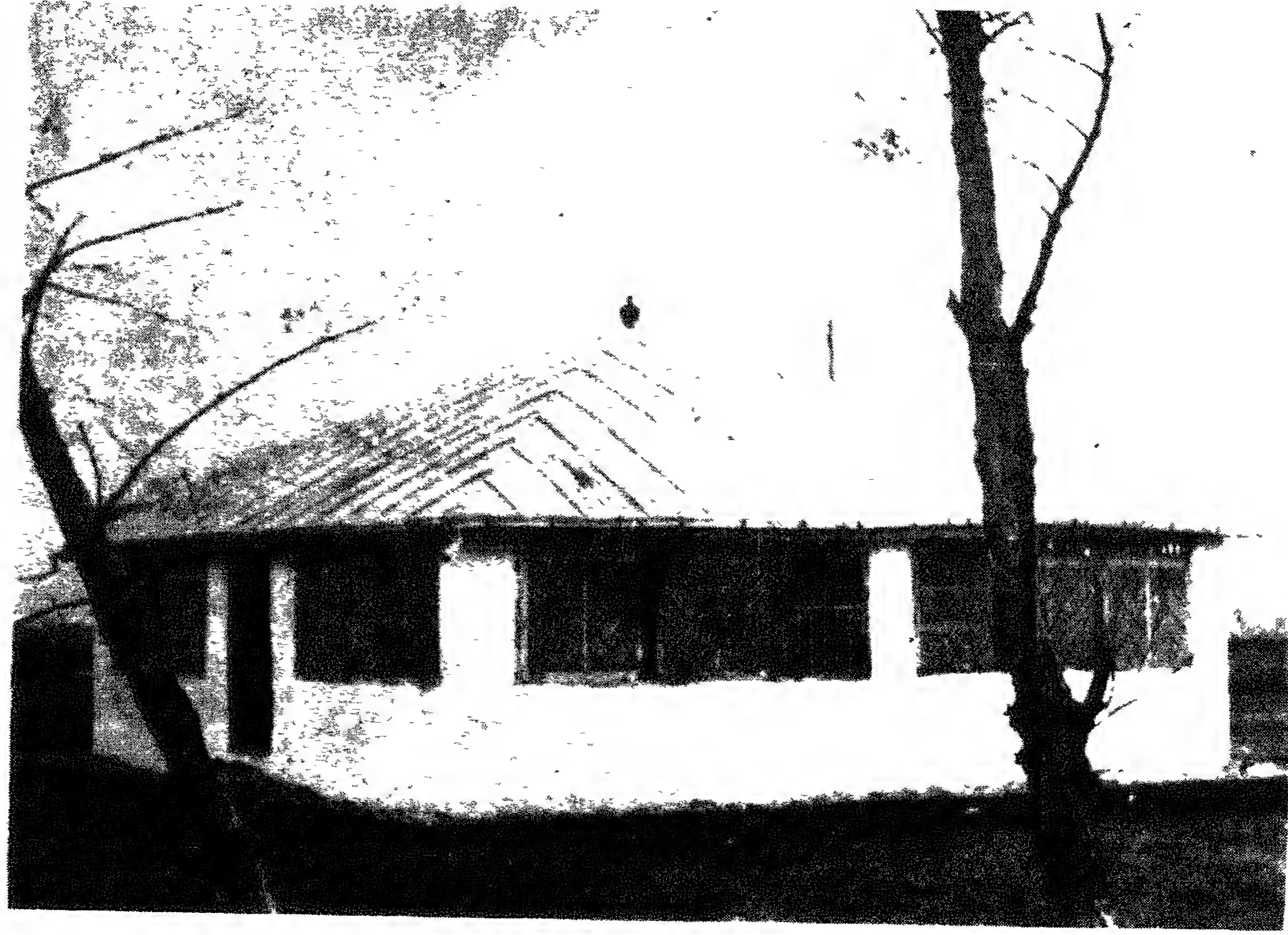
عکس شمارهٔ ٤٤ ـ سنگ سیاهی که جلو در ورودی مزارپیرشرفشاه است

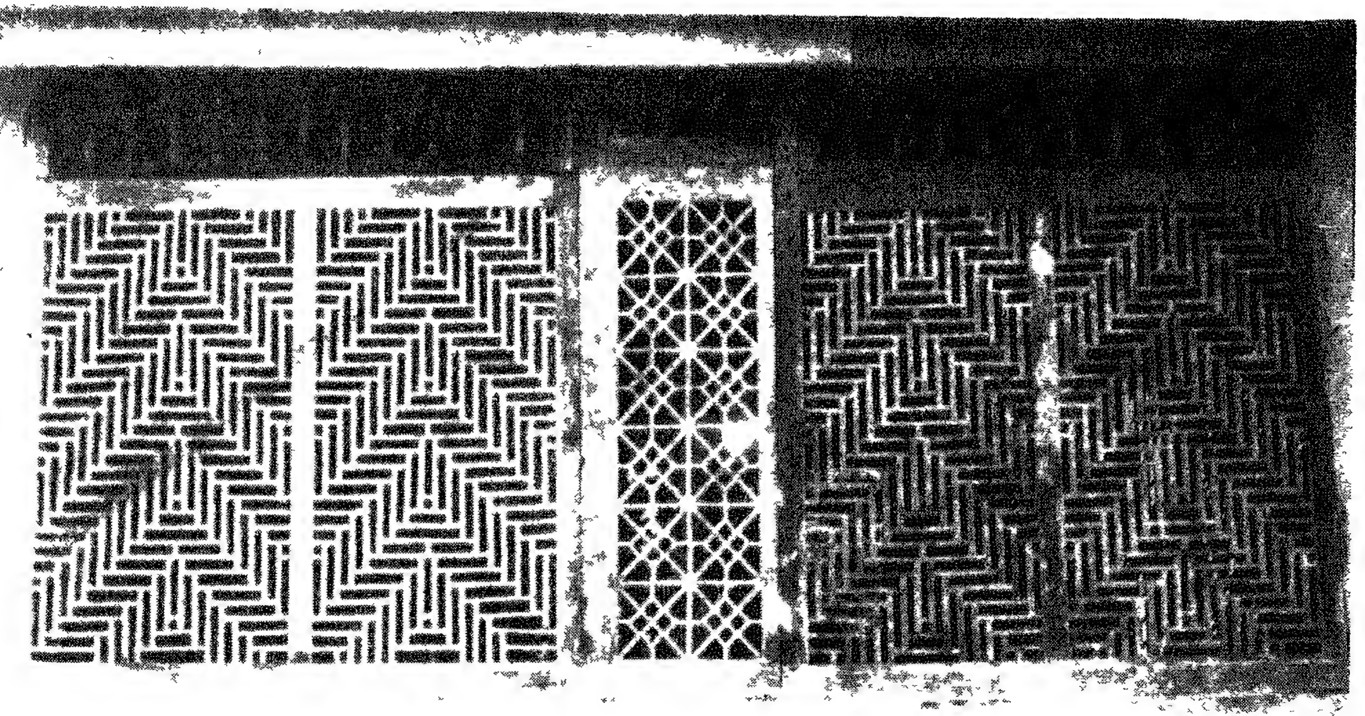
عکس شمارهٔ ۴۵ ـ بقعهٔ سیده‌بانو، مادر پیرشرفشاه در نزدیکی مزار پیرشرفشاه

عکس شمارهٔ ٤٦ ــ قسمتی ازضریح چوبین‌مشبک بقعهٔ سیده بانو نزدیک مزارپیرشروشاه

عکس شمارهٔ ٤٧ – مزار سلطان غریب‌شده در رضوان ده تالش دولاب.

عکس شمارهٔ ٤٨ ـ قسمتی از دیوار چوبین مشبک بقعهٔ سلطان غریب‌شاه در رضوان
ده تالش دولاب

عکس شمارهٔ ۴۹ ـ یکی از سنگهای قبوری که در قبرستان بقعهٔ سلطان عرب بوده است

عکس شمارهٔ ۵۰ ـ یکی از سنگهای قبور قبرستان مزار سلطان غریب بنده دررضوان
ده بالش دولاب

بخش پنجم

۱ـ جغرافیای تاریخی شاندرمن

بخش شاندرمن ازشمال بهتالش دولاب ، ازجنوب به ماسال ، ازمشرق به گسکر وازمغرب به خلخال محدود می‌شود . این بخش روزی قسمتی از خاك گسکر بوده است .

ملگونف (Melgounoff) در سال ۱۲۷۷ هجری (= ۱۸۶۰ میلادی) می‌نویسد که ساکنان شاندرمن فقیرند ودهکده های آن ازرمان هدایت خان رو به خرابی است

بیست سال پس ازاین تاریخ زنوویف (Zenovieff) شمارهٔ دهکده های این بخش راموازی شانزده داره می‌داند که چهارپارهٔ آن خراب است وساکنان دهکده های آباد نیز مردمانی فقیرند جمعیت این بخش که در آن تاریخ بههزار ودویست‌وپنجاه تن می‌رسید ، درزمان رابینو (۱۳۳۱ هجری) بالغ برسه هزارتن بوده است . معاش ایشان از زراعت وگله داری وزنبورداری است وچون بیشتر ایشان گله دارند ، همیشه به دنبال چراگاه در دامنه های کوه بالا و پائین می روند

دهکده های بخش معاف کردنشین است(۱) کردانی که یك روز از زنجان یا خلخال بدین جا آمده‌اند . Haentzsche می گوید که اینان به مذهب داودی دای بندند که همان آئین علی اللهی است باقی ساکنان این بخش شیعی مذهبند جز پاره‌ای که اهل سنت وجماعت‌اند ساکنان این بخش بهزبان تالشی‌سخن

۱ـ اولم (بفتح لام) معاف فعلاً بر جاست وساکنان این محل تالش‌اند

می گویند . (۱)

ازگذشتهٔ شاندرمن اطلاعی در دست نیست و نام این بخش در کتب جغرافیائی وتاریخی به چشم نمی‌خورد دهکدهٔ بیتم (بکسر تاء) که تاامروز برجای است درسال ۱۳۳۱ قمری یعنی زمانی که رابینو کتاب گیلان خودرا می‌نوشت حاکم نشین این بخش بوده‌است .

دهکدهٔ چله خانه (بکسر چ وتشدیدلام) نیزمحل نجفقلی بیك شاندرمن بوده‌است . این‌مرد برپنج بخش تالش‌نشین حکمروائی داشته‌است .

گیلارود حدمیان شاندرمن وتالش دولاب است

ازشاندرمن دوراه به‌خلخال می‌رود · راه دهکدهٔ شال خلخال که‌ازلچور وکوسار و دریا و سرح سنگان می گذرد. راه کلور (بضم کاف و لام) کـه از روخانـه سرو پائین لچور وامرادول و آویجه پاسر والنزه وسیابیل و گدوك می گذرد

۲ـ آثار وبناهای تاریخی شاندرمن

بقعهٔ امامزاده شفیع بن موسی الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ قشلاق نشین امامزاده شفیع شاندرمن

بنائی است مربع به‌ابعاد ۳/۷۰ متر، چهارطرف بنا ، ایوانی به طول ۹ متر وعرض ۲/۷۰ متراست وهرایوان ته‌ستون چهارسوی چوبین دارد (عکس شمارهٔ ۵۱) دیوارهای این بناچوبین ومشبك است ، (عکس شمارهٔ ۵۲) داخل اطاق ودروسط آن صندوقی چوبی مشبك به‌طول ۱۸۰ وعرض ۹۵ وارتفاع ۱۲۰ سانتیمتر است . (عکس شماره ۵۳) صحن امامزاده ، دری چوبین به‌ایوان قبلی دارد این عبارات بر کتیبهٔ بالای دروقسمت بالاوپائین چهارچوب آن دیده می‌شود :

بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم السلام علیکم یاامامزاده شفیع بن موسی الکاظم باعث‌بانی شد علی‌بن رستم‌خان عمل خان سعید .. . سید محمد و احمدبن استاد آقا بابا سارشك ربود[کذا] ۱۰۷۳.

۱ـ گیلان رابینو ص ۱۱۵

این عبارات با مرکب سیاه برطرف چپ چهارچوب نوشته‌شده‌است:
در آستانهٔ پائین بقعهٔ متبرکه تاریخ ساختمان معجر کاری به‌خط جمل‌وحساب ابجدی حك شده به‌لفظ بودتاخمسك مثلاب و دتاح م س ك ۱۰۷۳.

سقف‌صحن بقعه واشان کشی‌واز روپل کوبی‌است. سقف‌ایوانهاواشان کشی خالی بدون پل کوبی و لمبه کوبی‌است. مراسم علم بندی دراین بقعه روز اول محرم و علم واچینی روزسیزدهم محرم یعنی سوم امام برپا می‌شود.

سنگ قبر کوچکی‌درقبرستان بقعه‌است. این عبارات‌بر آن خوانده‌شد:
هذا مرقد مرحوم مشهدی یعقوب علی ولد علی ۱۳۰٦. نشانها:شانه ومهر.

بقعهٔ پسران بست
در پلنگ سرای شاندرمن

این بقعه، اطاقی مربع شکل است که سه طرف آن ایوان دارد. عرض ایوانها ۸۰ سانتیمتراست وسط اطاق صندوقی چوبین ساده است. سقف بنا و ایوانها واشان کشی وسراسربام آنها لت‌پوش‌است. چنداصله‌درخت‌آزاد کهن که یکی‌ازآنها پوسیده وبرزمین افتاده‌بود، اطراف بقعه دیده شد.

بقعهٔ آقا سید ابراهیم بن موسی بن جعفر علیه‌السلام
در پاشکم شاندرمن

بنای قدیمی این‌بقعه راخراب کرده وبه جای آن بنای جدیدی برپا کرده بودند. بنای‌جدید مستطیل شکل‌است ویك زاویهٔ آن که نزدیك به‌مرقد است تدویردارد. صندوقی چوبین ساده به‌طول ۱٦۹ وعرض ۱۰۸ و ارتفاع ۱۱۰ سانتیمتر دریکی‌از زوایا قرارداشت. سقف‌بنا لمبه کوبی وبام‌آن حلب سراست مسجدی متصل به‌بقعه‌است. دوسنگ فسیل حلزونی که می گفتند از محل قبربیرون آورده‌اند، ازخارج بردیوار مسجد نصب کرده بودند واظهار می کردند اینها خط شجری است. مراسم علم بندی‌اول محرم وعلم واچینی هفدهم محرم وگاهی بیست وهشتم صفر دراین بقعه برپا می شود.

بقعهٔ ملا محمد
در وزمر (۱) شاندرمن

بنای اصلی بقعه از خارج به طول ۳/۷۰ وعرض ۳/۵۰ متر است صندوقی چوبی در وسط بناست. سه طرف بقعه ایوان دارد. عرض ایوان جنوبی ۱۷۰ و ایوانهای شرقی و غربی ۹۰ سانتیمتر است سقف هر ایوان بر پنج ستون چهار- سو متکی است (عکس شمارهٔ ۵٤)

جلو ایوانها دستك تکائل دارد. سقف بقعه واشان کشی و از روپل کوبی است. سقف ایوانها فقط واشان کشی دارد. بام سراسر بنا لت پوش است. دو درخت آزاد کهنسال در پشت بناست. محیط دایرهٔ درخت غربی ٤۵۰ سانتیمتر و محیط دایره درخت شرقی ۵۷۰ سانتیمتر است

باقیماندهٔ آثار و بناهای تاریخی بخش شاندرمن
که پاره‌ای از آنها ممکن است بسیار قدیمی باشد

۱ـ بقعهٔ درویش شاهمیر نزدیك دهکدهٔ چال سرای.
۲ـ بقعهٔ اولم (۲)
۳ـ مسجد قدیمی چال سرا.
٤ـ سیدرضا مسجد در دیله خان (= دلیخان)
۵ـ مسجد قدیمی آجری و بنای قدیمی حاکم نشین در بیتم (۳)
٦ـ آقاسید عبدالله بن موسی بن جعفر در ملك جهان
۷ـ میرزا علی آقا مسجد در سیادله (٤)
۸ـ بقعهٔ آقا سید محمد و مسجد آن در بایه راد شیخ نشین
۹ـ بقعهٔ میردن (۵) قمرخانه و مسجد آن در ملك دگور (٦) شیخ نشین
۱۰ـ بقعهٔ شاه نجف و مسجد شیخ نشین لب جاده نزدیك پل

۱ـ بفتح واو و میم و تاء   ۲ـ بفتح لام   ۳ـ بکسر تاء   ٤ـ بفتح دال
۵ـ بضم دال.   ٦ـ بکسر میم و کاف

۱۱ـ مسجد شیخ نشین دردهکدهٔ شیخ نشین .

۱۲ـ سید مدینه یابحارسری امامزاده درشیخ نشین

۱۳ـ بقعهٔ حیرسرا با مسجدآن درسلی‌چر.[۱]

۱۴ـ چلّه خانه درجنگلی نزدیک بیتم.[۲]

۱۵ـ بقعهٔ رشکوم بالای سیابناور [۳]

۱۶ـ قلعهٔ سیابناور

۱۷ـ قلعهٔ کله پیرسر[۴].

۱۸ـ قلعه دیه گا (= دیدگاه) .

۱۹ـ بقعهٔ بارگاه برم [۵] درییلاق شاندرمن .

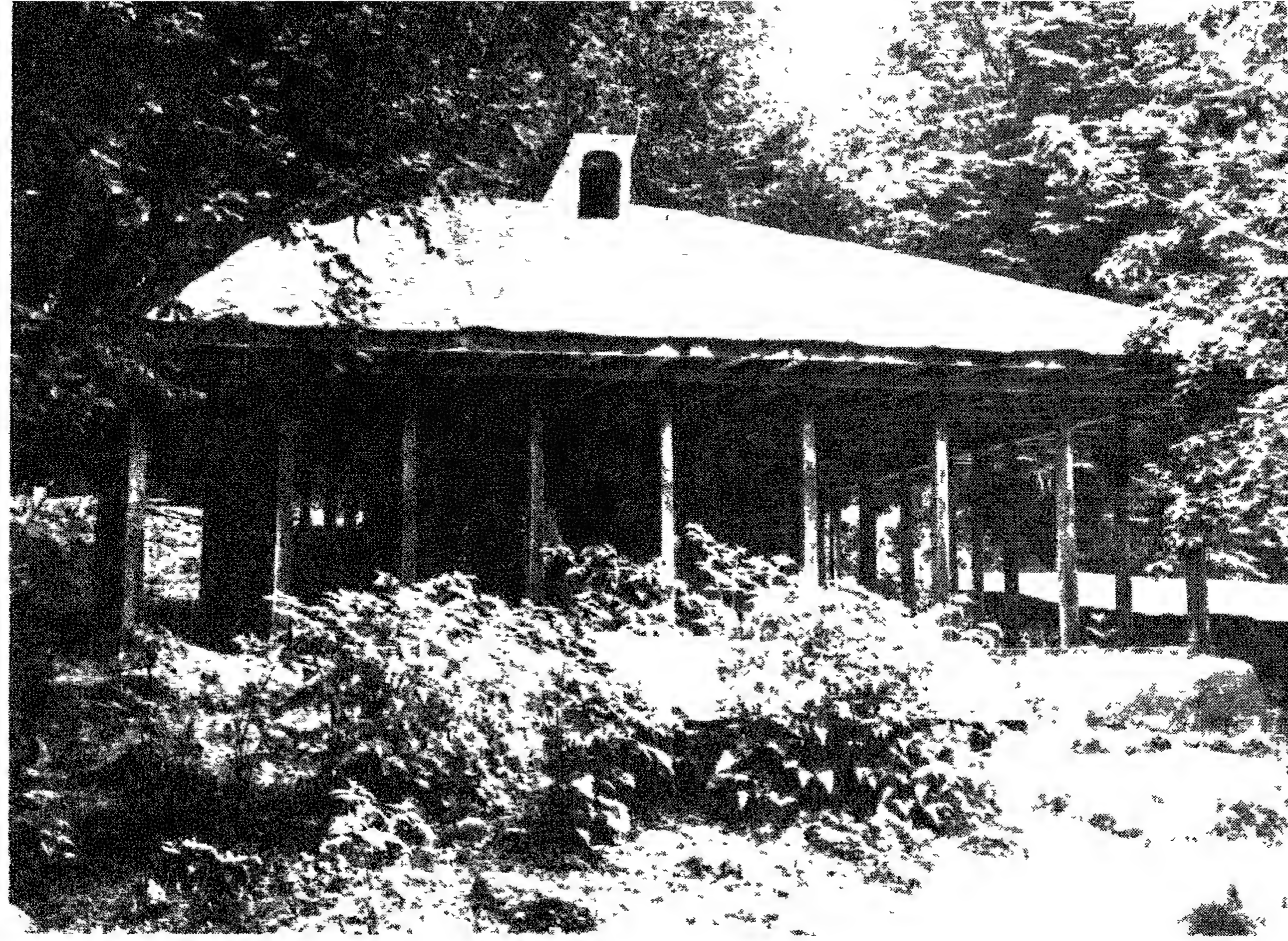
۲۰ـ قله پشت نزدیك بارگاه برم

۲۱ـ گنگ آبی که ازکوه سویله سر[۶] به خشك دریامی آید .

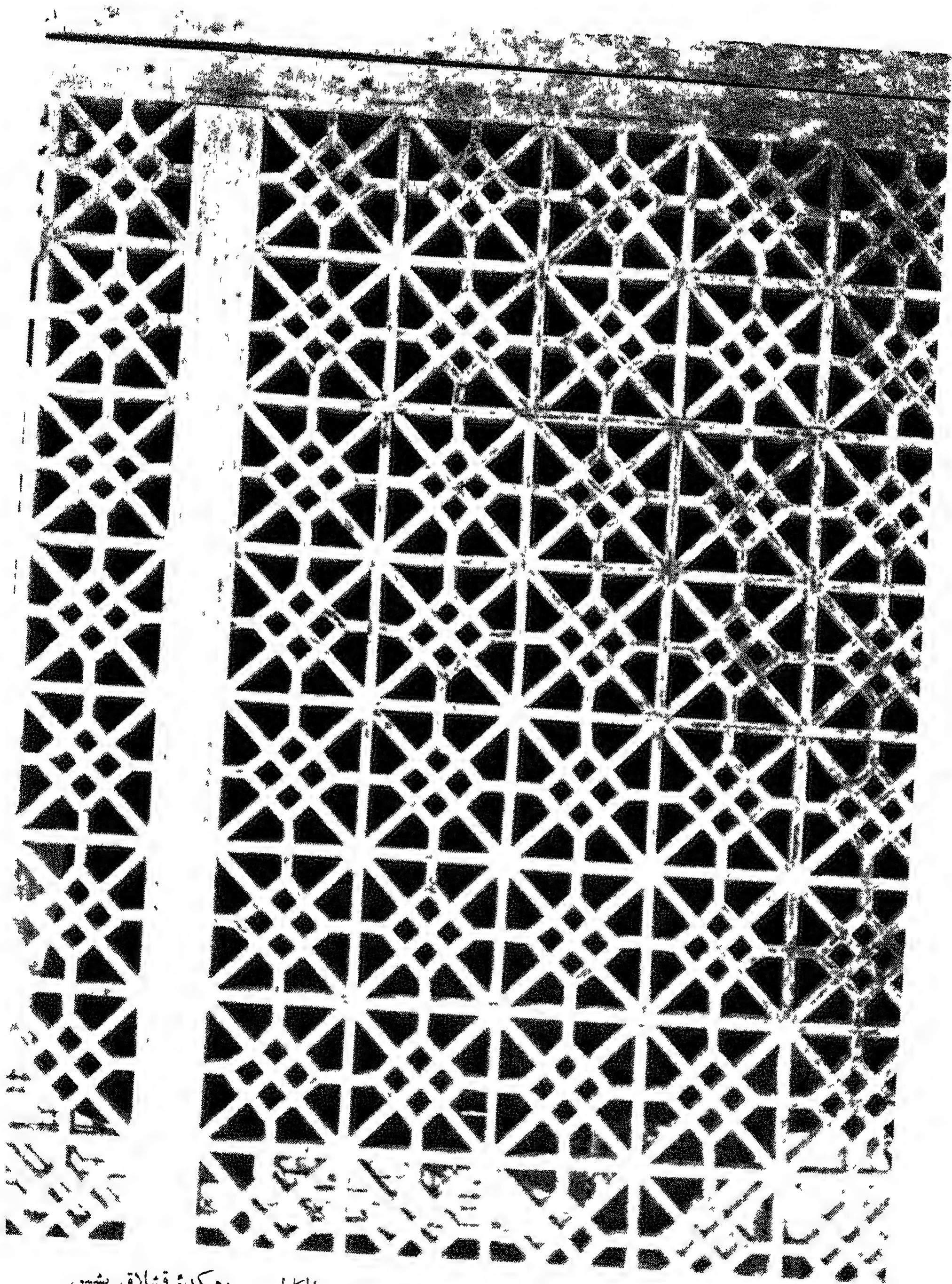
۲۲ـ بقعهٔ میان راه شاندرمن به کموت .

۲۳ـ امامزاده پیلیم (Pıleym) معروف به شاه معلم درسامان‌میان‌شاندرمن و حاخال .

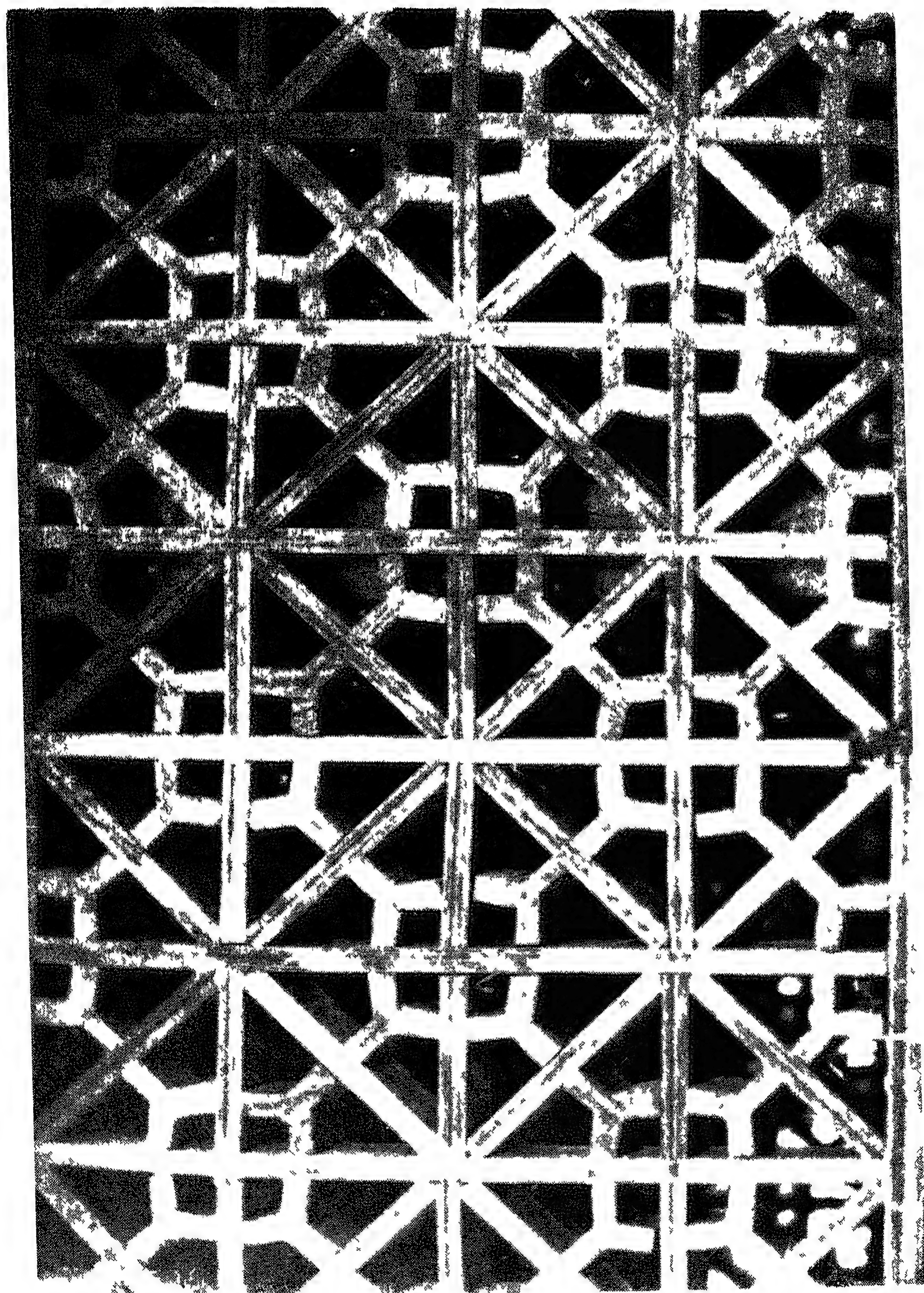
۱ـ بکسرسین وچ وفتح لام و راء و سین ۲ـ بکسر راء ۳ـ بفتح باء و واو ٤ ـ بضم کاف ٥ـ بکسر باء وفتح راء ٦ـ بفتح لام و سین

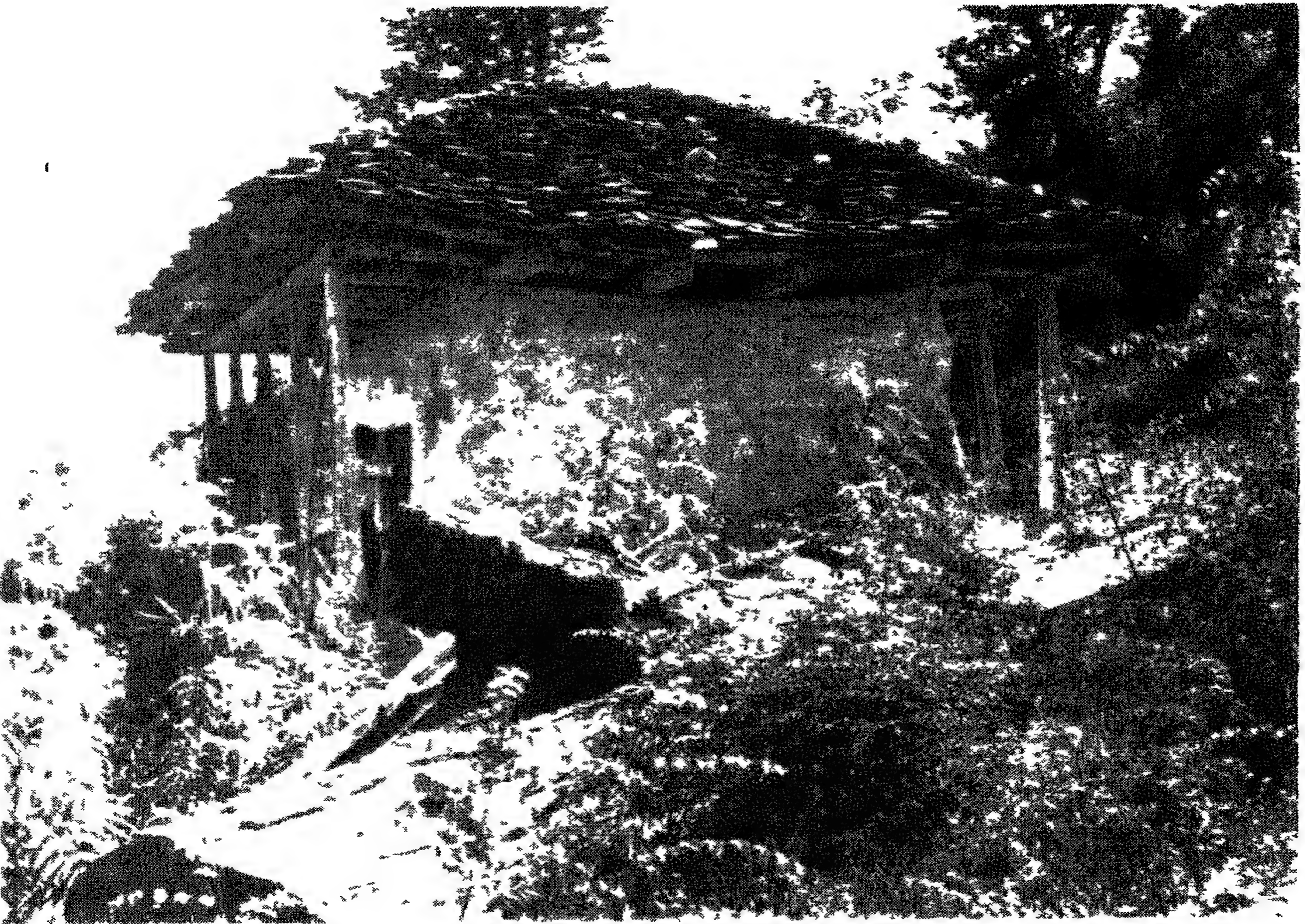

عکس شمارهٔ ۵۱ـ بنای امامزاده شفیع بن موسی الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ قشلاق نشین

عکس شمارهٔ ۵۲ - دیوار مشبک امامزاده شفیع بن موسی الکاظم در دهکدهٔ قشلاق نشین
امامزاده شفیع شاندرمن

عکس شمارهٔ ٥٤ – بقعهٔ ملامحمد درورمتر شاندرمن

بخش ششم

۱ - جغرافیای تاریخی ماسال

بخش ماسال درجنوب شرقی تالش وشمال غربی گیلان است. این بخش کوهستانی، در مغرب و جنوب غربی خلخال قرار گرفته است. حد شرقی و جنوب شرقی آن فومن وحد شمالی آن گسکر وشاندرمن است. حد اکثر درازای آن ازشرق به غرب سی وهشت کیلومتر وپهنای آن ازشمال به جنوب ده تا دوازده کیلو متر است

درخانه - درجنوب شرقی بازار ماسال در فاصله‌ای بیشتر از یك کیلو- متر در خانه قرار داشته است. این بنا از زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) محل اقامت خان بوده و بر حد میان لوحه سرا و وردون قرار داشته است. یازده خانوار از نوکران خان در اینجا اقامت داشته‌اند. محل زندگی جوادخان که بنائی است دوطبقه با دیوارهای آجری وبامی لت پوش و حمامهای خراب آن تازمان رابینو باقی بوده است. (۱)

بازار ماسال که روز های شنبه برپا می‌شود، به شنبه بازارنیز معروف است. رابینو پس از وصف دکانهای گالی پوشی آن، این بازار را یکی از بازارهای اولیه گیلان می‌داند (۱)

اهالی ماسال تالش‌اند. زبانشان تالشی است وبه زبان ترکی وفارسی نیز سخن می‌گویند. اهالی این بخش شیعی مذهبند

---

(۱) این بنا که شامل بیست وهشت اطاق بوده است، بدست ورثهٔ جوادخان آتش گرفت وسپس به قسطنطین ارمنی فروختند وبعداً اراضی آن راپدر امامقلی خان ماسالی خریده است

(۲) امروز اطراف این بازارآباد شده است وبناهای خوب ساخته‌اند

رود مهم این بخش ، رود ماسال است که از دره‌ای طولانی سرازیر می‌شود رشته کوههای شاه معلم‌درجنوب‌و کوههای پریسبند در مغرب این‌دره است . سرچشمهٔ رود ماسال از سفیدآب در رشته کوههای‌پریسبند است. این رودخانه پس ازرسیدن به‌ابتدای کوههای «اوری» به‌طرف‌شمال‌شرقی‌می‌چرخد و به‌زمین هموار ساحلی وارد می‌شود وسپس‌به‌طرف مشرق متمایل‌می‌شود. آب آن در بهار به‌مرداب انزلی(=پهلوی) می‌ریزد ودر فصول‌دیگرصرف آبیاری می‌شود . دراستفاده از آب این‌رودخانه ، میان اهالی ماسال و گسکر همیشه گفتگوست راه‌شنبه بازار ماسال به‌ییلاق از کنارهمین‌رودخانه است.

این راه از کنار شالما و سلنگه‌وا (= سلیم‌آباد) می‌گذردو به سرچشمهٔ ماسوله‌خانی می‌رسد . از دهکدهٔ شالما تا سر گردنه ، بیست و دو کیلومتر سربالائی است و از سر گردنه به‌طرف دهکده کیاوان و دیردر خلخال شانزده کیلومترسرازیری‌است. فریزردرسال۱۲۳۸قمری(= ۱۸۸۲میلادی)همین‌راه را طی کرد و پس از دستگیری ، دوباره او را از همین‌ برگرداندند ، اهانتی که بدو در این راه شده است ، خاطرات تلخی برای او به‌بارآورده ویکی دوصفحه از کتاب خودرا بایادداشت کردن این خاطرات‌سیاه کرده است (۱)

دکتر فریم آب و هوای‌ییلاق ماسال را می‌ستاید و می‌نویسد که بر سایر ییلاقها برتری دارد

۲ـ آثار وبناهای تاریخی بخش ماسال

بقعهٔ

آقاسید رضاعلی و آقای سیدمهرعلی پسران امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام درشالما (۲) ماسال

دیوار اصلی‌بقعه خونین ومشبك‌وطریف است طول‌وعرض آن۳٫۹۰متر

(۱) فریزر ص ۲۵۵ ـ ۲۵۷

(۲) شالماده از دهستان ماسال شاندرمن شهرستان طوالش پنج کیلومتری جنوب غربی بازار ماسال سر راه عمومی ماسال به‌خلخال (فرهنگ جغرافیائی)

وارتفاع آن ۲/۱۰ متر است (عکس شماره ۵۵) در کنج ایوان شمالی دری است که از آن می‌توان وارد بنای اصلی بقعه شد . صندوقی چوبین در وسط صحن است که طول آن ۱۹۰ وعرض آن ۱۷۰ وارتفاع آن ۱۳۰ سانتیمتر است . (عکس شماره ۵۶) طاق این صندوق گهواره‌ای است . سقف اندرداخل منشور مربع القاعده و روی واشامهای آن پل کوبی با درز پوش زده است .چهار جهت اصلی بنا، ایوان دارد . طول ایوانها ۶/۷۰ متر وعرض آنها ۱/۳۰ متر ، غیر از ایوان شمالی که عرض آن ۱/۳۵ متر است حاو ایوانها دستك تکائل است ستونها چهارسو و دارای سرستون ظریف است و هرطرف بنا شش ستون دارد سر بال و بن بال چهار- سوست لنهٔ بنای سابق یك دسته بوده است، پس از جلب سرشدن دو بسته شده است (عکس شمارهٔ ۵۷) در محوطهٔ اطراف این بقعه پنج اصله درخت آزادقدیمی است و به کهن‌ترین آنها دخیل زیاد بسته‌اند . سیزده بیت شعر با خط نستعلیق بر تخته‌ای نوشته و به دیوار مشبك بقعه آویخته‌اند بیت اول این قصیده چنین است :

هست این دوشاهزاده زاولاد مصطفی — ابن امام هفتم وساکن به شالما

بقعهٔ
سید صفی‌الدین بن سیداسماعیل بن شیخ صفی‌الدین اردبیلی (۱)
در مر محلهٔ (۲) ماسال

بنای اصلی بقعه اطاقی است به طول ۶/۹۰ متر وعرض ۳/۹۰ متر صندوقی ساده و تخته‌ای به طول ۲/۲۵ وعرض ۰/۹۵ وارتفاع ۰/۸۵ مرقد سیدصفی- الدین را پوشانده است ضلع شمالی بقعه دارای سه درارسی در ایوان و دو پنجرهٔ نورگیر مشبك است درضلع جنوبی فقط دو پنجره نورگیر مشبك است طرف غرب، دو پنجرهٔ روبوش دار وطرف شرق، در ورودی بقعه است که از ایوان بقعه وارد صحن می‌شود سراسر سقف لمبه کوبی و بام حلب سراست (عکس شمارهٔ ۵۸)

---

(۱) با اینکه ظاهراً شیخ صفی‌الدین سید نیست می‌دانیم بازماندگان او به چه سبب به مقام سیادت رسیده‌اند (۲) مرمحله ده از دهستان ماسال بخش ماسال شاندرمن شهرستان طوالش . (فرهنگ جغرافیائی)

جلوایوان را دورتادور ارسی کرده‌اند. بریکی‌ازدرهای ارسی بقعه این‌عبارات نقر شده است ·

بانی این‌خانه جناب آقای‌سیدمیرمنصور سلمه‌الله‌تعالی‌درعهددولت ابد۔ مدت جلوس مظفرالدین‌شاه اتمام پذیرفت . عمل‌استاد رمضان گیلوانی [1] کاتب مهدیقلی پیجی‌ئیل۱۳۱٤

بقعهٔای
درچسلی[2]ماسال

صندوقی‌چوبی و ساده در وسط و اطراف آن ضریحی مشبك است که قسمتهای پائین آن تخته‌ایست وچهارطرف‌آن ایوان دارد ، دوطرف‌آن ایوان کتابی و دوطرف دیگر پهی‌تر است ، سقف بنای‌اصلی‌و ایوانها لمبه کوبی وبام هردوحلب سراست .

بقعه ومسجد سنگ‌بن‌ماسال

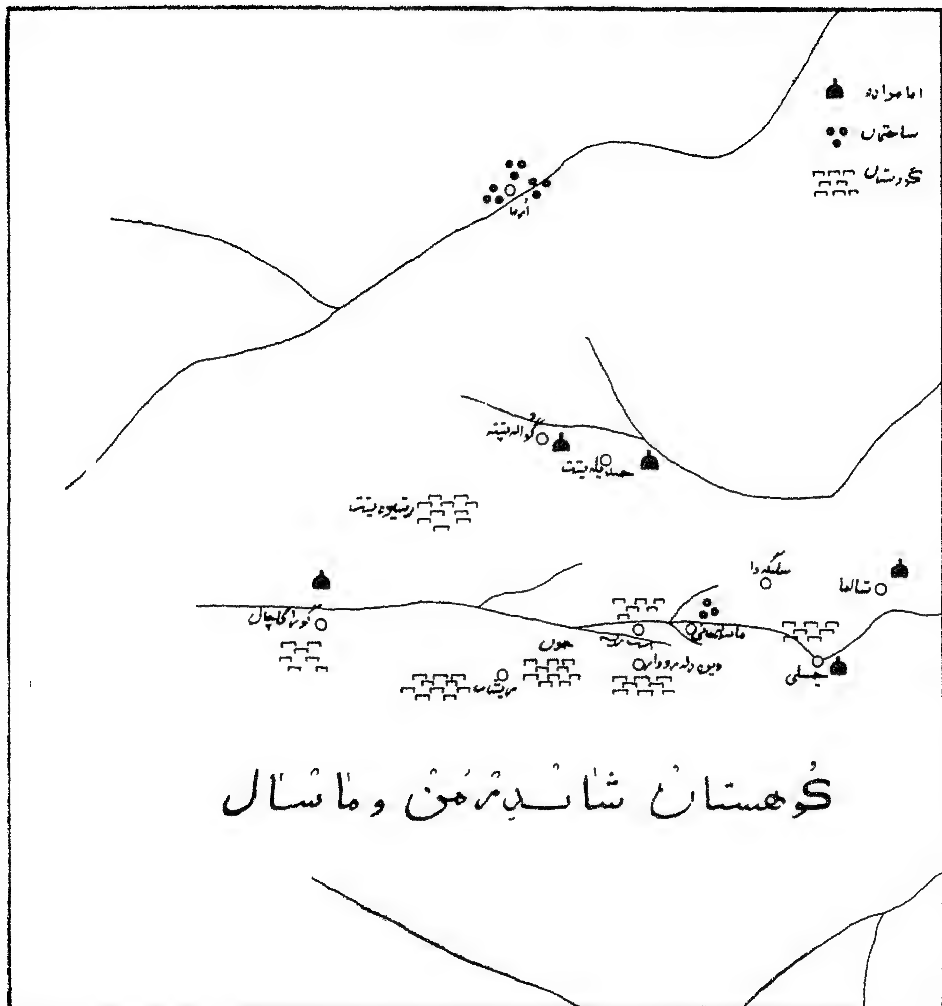
بنای بقعه بسیار ساده باصندوقی‌چوبی و ساده بربالای پایه‌ای سیمانی است ومسجدی تازه ساز روبروی‌آن بدون هیچگونه‌هنر و آرایش ساخته‌اند بام هردو باحلب‌سراست درمحوطهٔ اطراف بقعه ومسجد قبرستانی‌قدیمی‌بدون سنگ قبر است

قلعه کول
نزدیك به‌کش خانی ماسال

ارتفاع تپه‌ای که قلعه برآن بناشده‌است‌درحدوددویست‌متراز‌سطح‌شالی۔ زارهای‌اطراف‌بلندتراست خرابه‌های‌قلعه زیرریشه‌های درختان‌وعلف‌وکرف پنهان است پاره‌آجرهای فراوانی بربالای این‌تپه دیده‌شد چون آجردرستی پیدا نشد ، ابعاد آنها معلوم نشد ضخامت‌آجرها ازسه تاچهارسانتیمتربود

---

(۱) گیلوان ازدیهای خلخال است .

نقشه شمارهٔ هفت مقابل صفحهٔ ۱۲۰ - آثار وبناهای تاریخی کوهستان شاندرمن و ماسال

قلعهٔ تاس کوه

در وعده‌گاه ماسال

قلعه‌ای قدیمی بر یکی از ارتفاعات این محل ساخته بوده اند فعلاً هیچگونه آثاری دیده نشد.

محلهای تاریخی و قبرستانهای قدیمی

بخش ماسال

احتمال می‌رود در محلهای زیر روزی پس از حفاری آثاری تاریخی و قدیمی به‌دست آید.

۱ ـ شهر گاه ، خرابه‌های شهری قدیمی است در شمال عربی ماسوله‌خانی.

۲ ـ بقعهٔ گرده کوه نرسیده به ییلاق تنیان (۱) در مرز و حدود ماسال و تنیان.

۳ ـ بقعهٔ کواله پشته (۲) و گورستان اطراف آن.(عکس شمارهٔ ۵۹)

٤ ـ بقعهٔ رشیره‌پشت (۳) در ییلاق رشیره دشت ماسال، میان دو محل رشیره‌ـ پشت و کوراگاچال است .

۵ ـ بقعهٔ خندیله پشت (٤) در ییلاق خندیله‌پشت ماسال این بقعه میان چند محل ییلاقی است : ۱ ـ خندیله‌پشت . ۲ ـ دواشر (۵) . ۳ ـ لیه (٦) . ٤ ـ شمرا (۷) . ۵ ـ خری دول .

٦ ـ بقعهٔ شاه معلم و خواهرش در مرز وسامان ییلاق ماسال و ماحلان شاهرود خلخال است.

۷ ـ گورستان خون

۸ ـ گورستان ویره‌دَلَه‌رووار.(۸)

۹ ـ گورستان ریشاب و اسه‌ریسه ـ گورها سمت قبلی نیست . شمشیر و پیکان و لوازم زندگی از آنها بیرون‌می‌آید

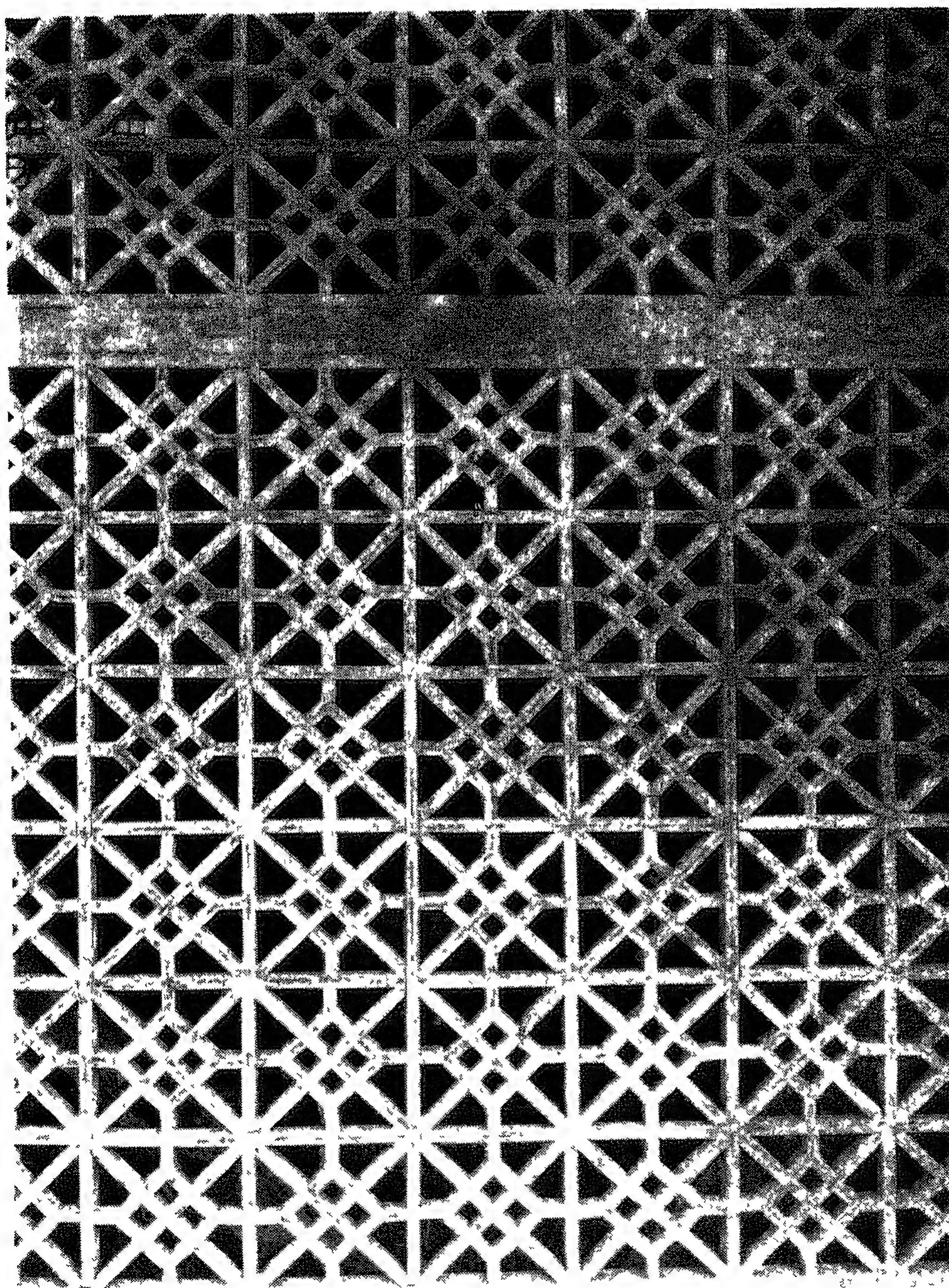
---

(۱) بفتح تاء (۲) بضم کاف وفتح لام (۳) بفتح راء (٤) بفتح حاء (۵) بفتح نون وشین (٦) بکسر لام وفتح یاء (۷) بفتح شین . (۸) بفتح راء ودال ولام

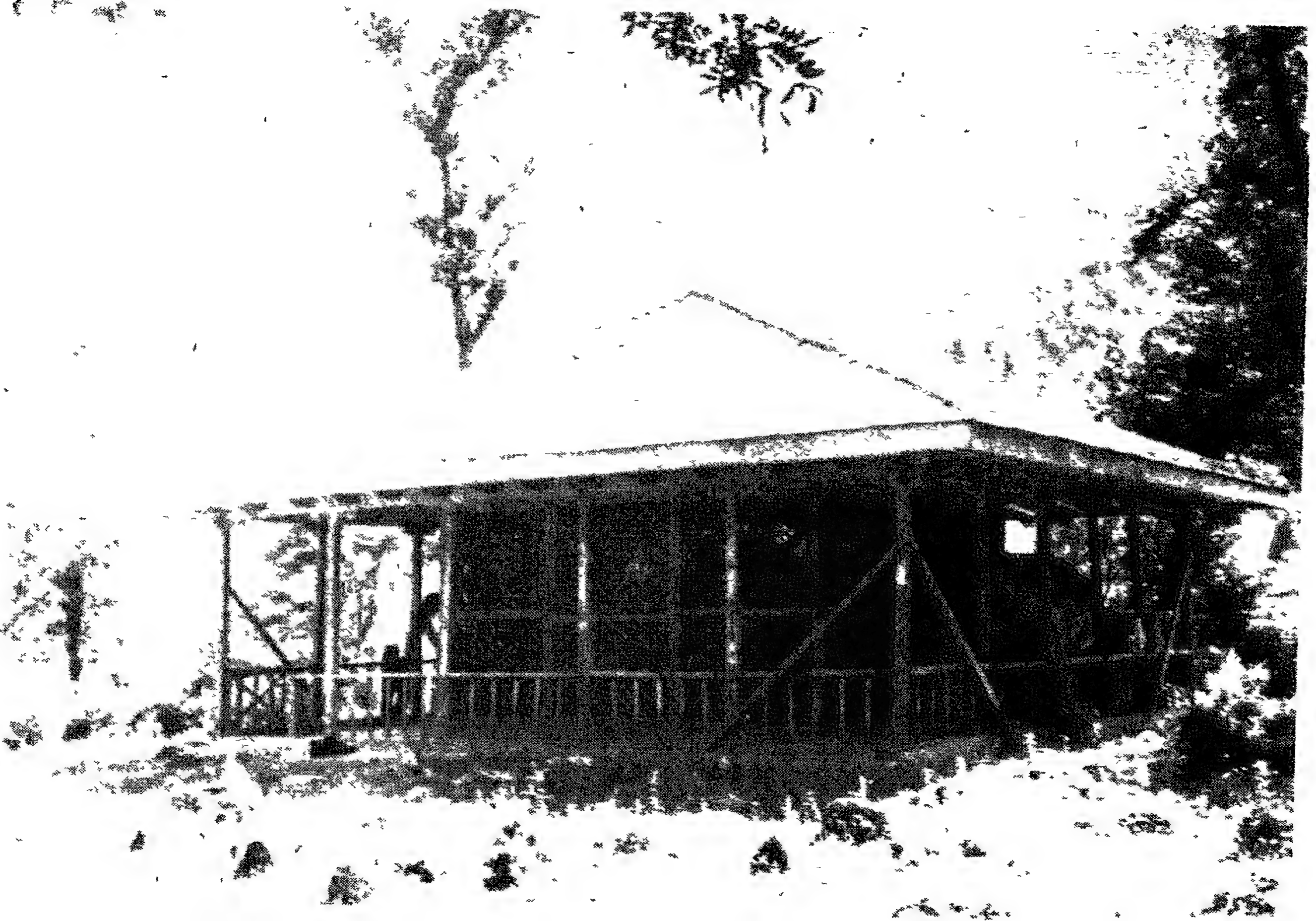
۱۰ ـ سردوراهی دوروباران که جاده می‌ساختند گورستانی قدیمی پیدا شد.
۱۱ ـ گورستان گوراگاچال ییلاق ماسال قدیمی و اسلامی است
۱۲ ـ گورستان بقعهٔ رشسره‌پشت .
۱۳ ـ گورستان سلنگه‌وا (= سلیم‌آباد) گورها سمت قبلی نیست .
۱٤ ـ گورستان شهرگاه . پاره‌ای از گورها سمت‌قبلی دارند .
۱۵ ـ گورستان میله‌سرا ، گورستانی قدیمی است .

عکس شمارهٔ ٥٥ ـ قسمتی از دیوار مشبک بقعهٔ آقارضاعلی و آقاسید مهرعلی ابدال

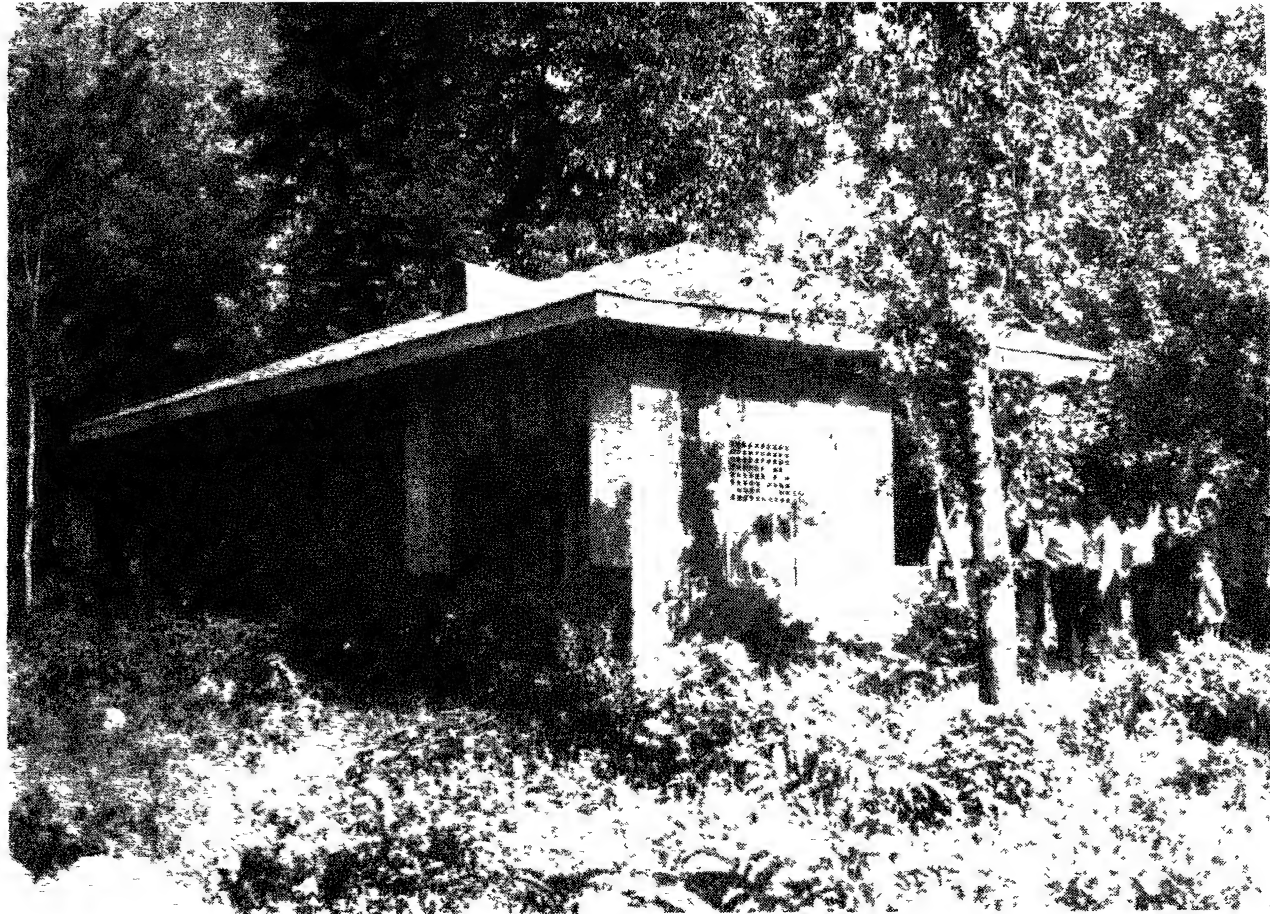
[illegible]

عکس شمارهٔ ٥٦ ـ ضریح چوبی آقا سید رضاعلی و آقا سید مهرعلی اولاد امام موسی الکاظم علیه السلام در شالمای ماسال.

عکس شمارهٔ ۵۷ ـ بقعهٔ آقاسیدرضاعلی و آقاسیدمهرعلی ابنان موسی الکاظم علیه السلام

عکس شمارهٔ ۵۸ – امامزاده سید صفی‌الدین سید اسمعیل بن سید عباس بن شیخ صفی‌الدین اردبیلی در میر محلهٔ ماسال

عکس شمارهٔ ۵۹ ـ بقعه‌ای در گواله پشته ییلاق ماسال

بخش هفتم

۱ ـ جغرافیای تاریخی ماسوله

ماسوله بخشی کوهستانی است که درغرب جنوب غربی فومن است. از طرف شمال غرب به ماسال، ازطرف غرب به خلخال، ازجنوب به پشتکوه خمسهٔ زنجان وازمشرق به فومن محدود می‌شود. درازای آن ازشمال به جنوب دوازده کیلومتر وپهنای آن ازشرق به غرب سی کیلو متر است.

میرظهیرالدین در کتاب خود چهار بار از «موسله» یاد می کند که همین ماسولهٔ امروزی است .(۱)

نامهای قدیمی این بخش . خورتاب جاسی و بیشة النقر و ماسالار بوده است

گروهی می گویند که درقرن سوم هجری وقتی که سیدجلال الدین اشرف درطارم شکست خورد، عون بن محمد بن علی که همراه او بود، زخمی برداشت و به ماسوله آمد و به جودانی برخورد و به او گفت که جسداورا هرجا یافت به خاک بسپارد. پس از به خاک سپردن جسد او، چوپانان یکی پس از دیگری خانهٔ خود را درجوار قبر او ساختند تا آبادی ماسوله به وجود آمد .

درنسخهٔ خطی تاریخ سالوک معلم چنین آمده است که پس از شکست سالوک معلم درپای قلعهٔ شمیران، دونفر ازشاگردان او که دو برادر به نام عون علی وزین علی بودند، به ماسوله آمدند واهالی را به دین اسلام مشرّف کردند. افراد جدیدالاسلام گرد این دوقبر جمع شدند و کم کم زیارتگاه عمومی شد

(۱) تاریخ گیلان ودیلمستان ص ۲٤۲ و ۳۰۰ و ۳۱۳ و ۳٦٦

گروهی دیگر می‌گویند که درزمان مختار که در تعقیب قاتلان حضرت حسین علیه‌السلام کوشش می‌شد، کسانی از ساکنان موصل و کرکوك به کوهستان غربی گیلان افتادند. کسی که اهل موصل بود ماسوله را ساخت و آنکه اهل کرکوك بود کرگان‌رود را بنا کرد.

بیشتر این گونه اخبار که در گیلان سینه‌به‌سینه نقل‌شده وامروز نیز از زبان‌ساکنان دیهـاوشهرها شنیده می‌شود، متکی بر «کـتاب مستطاب شرح جنگهای امامزاده حضرت سیدجلال‌الدین اشرف برادرحضرت رضاعلیه‌السلام وشهادت‌آن بزرگوار» می‌باشد. این کتاب بی‌شك ازساخته‌ها وپرداخته‌هـای دوران‌صفویان است ومطالب‌آن ازشیخ ابوسعید خوارزمی، شخصیت دروغینی نقل شده است وبا هیچیك‌از کتب‌تاریخی سازش ندارد.(۱)

عجیبتر اینکه درزمان حاضردر کتاب شیخ زاهد، ذیل‌دهستان ماسوله مطالب‌زیررا می‌خوانیم:

«دهستان‌ماسوله بیست‌وهفت قریه‌دارد که همگی‌در کـوهستان واقع‌اند از ابنیهٔ تاریخی‌در ماسوله یك بقعه‌به اسم‌عون بن علی(۲)است که در داخل‌آن سنگهای‌مرمر حجاری‌شده قرار دارد وتاریخ‌بنارا به ۱۲۰۰ سال‌قبـل نسبت می‌دهند وهمچنان درب‌آن که ۷۰۰ سال ازتاریخ‌آن گذشته قابل توجه است و نیز مسجدی به نام مسجد صاحب دارد کـه ۴۰۰ سال از تاریخ آن گـذشته است. (۳)

توقع‌ما از مأموران‌ادارهٔ آمار وسرشماری بیش‌از این نبوده و نیست ولی‌جای تعجب است که‌آقـای محمد علی گیلـك که خوداهل تتبع و مطالعه هستند، این‌مطالب بی‌اساس‌را نقل کرده‌اند. نگارنده که درماسوله بنای‌هزار ودویست‌ساله ودر هفتصدساله ومسجدچهار صدساله ندید

---

(۱) این کتاب برای آخرین‌بار درچاپخانهٔ اسلامی رشت با حروف سربی چـاپ شده است (۲) در اصل ابن‌علی به‌جای‌عون‌بن‌علی (۳) شیخ زاهد گیلانی تألیف محمدعلی گیلك ص ۱۱۴ به نقل ازجلد اول کتاب اسامی دهات کشور ص ۱۲۶ سال۱۳۲۹

سران وتیره‌های ماسوله:

درزمان هدایت خان ، محمدرضاخان و فتحعلی‌خان ایل‌بیگی بودند . شیررادبیك پسرمیرزاعلی اکبر پسر اسدبیک که ازبازماندگان فتحعلی خان بود، روی‌اصل وراثت جانشینی، بالقب کلانتر، بزرگ ماسوله‌شد به‌همین جهت‌طایفهٔ ایل‌بیگی سران‌ماسوله‌شدند .

طایفهٔ دیگر ماسوله بازماندگان حاجی یوسف‌تبریزی‌هستند که درزمان کریم‌خان‌زند از تبریز. به ماسوله‌آمده است. اینان تازمان تقسیمات جدید مالیاتی به‌دست مشیرالسلطنه ازپرداخت مالیات معاف بوده‌اند، زیراکه‌ایشان دراستحکامات ماسوله باطایفهٔ‌زند که کریم‌خان ایشان‌را بدین‌جا فرستاده بود ، یاری کردند. ماسوله همیشه جزء فومن‌بوده است، بغیر ازچندصباحی کـه‌در زمان‌فتحعلی‌شاه، زیرنظررئیس‌قورخانه اداره می‌شد، زیرا دراین‌جا گلوله‌های توپ‌برای توپخانهٔ ایران‌می‌ساختند (۱)

این‌ناحیه فقط یك‌دهکده دارد وآن دهکدهٔ ماسوله است که ارتفاع آن هزاروپنجاه‌متر ودرسی‌وشش کیلومتری غرب فومن است، سه‌طرف آن‌را کوه فراگرفته ودرشیبی تند بنا شده است که گاهی بهمن ازاین‌شیب پائین‌می‌آید. (عکس‌شمارهٔ ٦۰) فریزر درسال۱۲۳۸ قمری‌شرحی راجع به‌محل این دهکده‌و بناهای آن نوشته است

در تابستان ، گـرمای ماسوله غیرقابل تحمل است . در زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) دهکدهٔ ماسوله به‌پنج محله ، به‌این شرح تقسیم می‌شده‌است : ۱ـ کش‌ِ سرِ بالا . ۲ ـ کش‌سر پائین ۳ـ مسجد بر ٤ ـ اسد محله . ٥ـ خانه‌بر .

دراین دهکده هفت مسجد به نامهـای زیـر بـوده است : ۱ ـ مسجد جامع . ۲ ـ مسجد صاحب‌الزمـان . ۳ ـ مسجد کش‌سر علیـا . ٤ ـ مسجد

(۱) گیلان‌رابینو ص۱۸٤

کش‌سرسفلی. ۵ ـ مسجدریحان‌بر . ٦ ـ مسجد خانه‌بر . ۷ ـ مسجد اسدمحله. درزمان رابینو دوحمام وسه کاروانسرا داشته است . بازارش چهارصد دکان داشته که شامل نانوائی، عطاری، قصابی، داروخانه ، کفاشی، بزازی بوده است. دوآسیاب برای‌نرم کردن پوست انار داشته‌اند وپوست انار سائیده‌را در رنگ کاری به‌کار می‌برده‌اند. (۱)

پلهای‌زیادی برروی ماسوله رودخان بناشده‌اند . از آنها می‌توان پلهای مهدی‌ور، چوپل ، آسن‌پل، خرابه‌رو ، را نام‌برد. تمام اینها پلهای چوبینی هستند که جای پلهای‌آجری که مدتهاست ازمیان رفته ، گرفته‌اند . پلهای آجری‌قدیمی موقوفاتی برای‌مرمت وتعمیر داشته‌اند که فعلاً به‌مصرف‌اصلی نمی‌رسد . پل شّاعلی و پل‌حاجی محمد حسین که برراه صفهٔ صفا یا بنگه صفا ساخته شده است نیز قابل ذکراست . از اینجا دهکدهٔ ماسوله منظره‌ای جالب دارد .

رابینومی‌نویسد که بیشتر ساکنان ماسوله چموش دوزند یاآهنگری می‌کنند. اوایل پائیز به‌نواحی‌شفت وفومن گیلان می‌آیند وهفت ماه سال‌را درآنجا می‌گذرانند

عده‌ای‌قاطرداربند ودرراه گیلان به‌رنجان بار حمل‌می‌کنند رویهمرفته پانصدتن درعرض‌سال دردهکدهٔ ماسوله‌می‌مانند میان اینها چندتن‌حاجی است که بارشت ورنجان‌تجارت دارند اهالی ماسوله روز دوم محرم‌را مسلماً در دهکدهٔ‌خود هستند (۲)زنان دردهکده می‌مانند وشال وپارچهٔ‌پشمین برای‌چادر می‌بافند با داشتن گله‌های‌زیاد،تابستان‌را درزیر این‌چادرها که خودبارچهٔ‌آن را بافته‌اند ، درییلاق می‌گذرانند

غیر از تالشها که در کوههای ماسوله ساکنند ، تیرهٔ عالیوند Âlıvand که بازماندگان مردی به‌نام حاجی حسن هستند و تیرهٔ آستارائی نیز ساکن

(۱) گیلان‌رابینو ص ۱۸۵ (۲) گیلان رابینو ص ۱۸٦

همین دهکده‌اند .

زبان مردم ماسوله تالشی است ولهجهٔ مردم ده نشین با اطرافیان کمی اختلاف دارد. ساکنان این ناحیه شیعی مذهبند.

در زمان رابینو جمعیت کلی این ناحیه هفتصد خانوار بوده است که پانصدخانوار آنها در دهکده ماسوله ودویست خانوار گالش و تالش کوه‌نشین بوده‌اند .

کوههای ماسوله معدنهای فراوان دارد. معدن آهن آن نزدیک کوره یا کورهٔ آهنگران است که نزدیك ییلاق خلیل دشت قرار گرفته است.

لیدل (Liddel) در سال ۱۳۰۹ قمری(= ۱۸۹۱ میلادی) معدن آهن ماسوله را دیده وشرح مفصلی دربارهٔ معدن ومحل آن و کوره‌ها واندازه‌های آنها نوشته است (۱)

از اتفاقات مهمی که در ییلاق ماسوله روی داده است، فوت خیر النسا بیگم، همسر امیره دباج فومنی دختر شاه اسماعیل در سال ۹۳۸ است . جسد اورا از اینجا به‌اردبیل بردند و در گورستان خاندان صفویه به‌خاك سپردند ومالیات دهکدهٔ واقعه‌دشت فومن را که دردو کیلومتری صومعه سرا ست ، وقف حفاظت گور او کردند (۲)

۴ - آثار و بناهای تاریخی ماسوله
بقعهٔ عون بن محمد حنفیة بن علی علیه السلام
دردهکدهٔ ماسوله جنب مسجد جامع

بنای اصلی از آجر وارداخل وخارج هشت ضلعی وطول هریك از اضلاع داخلی آن ۱۷۰ سانتیمتر است سقف بقعه گنبد شلجمی شکل وبام آن ازخارج هرم مثمن القاعده وحلب پوش است درهرضلع ازخارج وداخل طاقنماهای کم‌عمقی

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۸۷

(۲) تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۱۰ و گیلان رابینو ص ۱۷۶ .

است. (عکس شمارهٔ ٦۱)درضلع جنوبی دری نور گیر ودرضلع شرقی دروروی ساده‌ای به‌ارتفاع ۱۸۰ وعرض ۹٦ سانتیمتر است که میان رواق وصحن اصلی بقعه‌قرار دارد. در عربی داخلی قدیمی است‌و کنده کاری‌ظریف دارد.این در که ارتفاع آن ۱٤٥ وعرض آن ۷۲ سانتیمتر است ، معروف بـه‌درچله‌خانه است. می گویند این در را از کاخ قلندر شاه در گلـوبده رود آورده‌انـد . (عکس شمارهٔ ٦۲) .

صندوقی به‌طول ۲۲۰ وعرض ۹۰ وارتفاع ۱۰۲ سانتیمتر درمیان بناست بر کمر صندوق کتیبه‌ای به‌عرض ۱۰ سانتیمتر است که با رنگ‌زرد وخط خوش نسخ ، بربدنهٔ شمالی آن آیاتی ازسورهٔ فتح به‌این‌شرح نوشته‌اند:

[انا فتحنا لك فتحاً مبينا ليغفر لـك] الله ما تقدم من ذنبك وما تأ[خر] ويتم نعمته عليك ويهديك صراطاً مستقيما وينصرك الله نصراً عزيراً هو الذي انزل السكينته في‌القلوب المؤمنين ليزدادوا ايماناً مع ايمانهم‌ولله . (۱)

بربدنهٔ جنوبی آن دنبالهٔ آیات بالا به‌این شرح خوانده می‌شود:

جنود السموات و الارض وكان الله عليماً حكيما ليدخـل المؤمنين و المؤمنات جنات تجرى من تحتها الانهار خالدين فيها ويكفر عنهم سيئاتهم و كان‌ذلك عندالله فوزاً عظيما (۲)

بر لبهٔ زیرین‌صندوق نیز دنبالهٔ همین‌آیات تا « ليس‌على‌الاعمى حرج ولا على»(۳) نوشته شده بود.

مرقد عون‌بن علی صندوقی قدیمی ، باکنده‌کاری ظـریف داشته است ، فعلاً پاره‌ای از آن‌را دربدنهٔ عربی‌صندوق کنونی کار گذاشته‌اند (عکس شمارهٔ ٦۳) درحاشیهٔ این‌قسمت چوبین صندوق قدیمی این‌آیات خوانده‌می‌شود .

كل‌من عليها فان ويبقى وجه ربك ذوالجلال والاكرام.(٤)

---

(۱) سورة الفتح ٤۸ ، آیات۱و۲و۳ و قسمتی ازچهار (۲) سورة الفتح ٤۸ ، قسمتی ازآیهٔ چهار وآیهٔ پنج (۳) سورة‌الفتـح٤۸ ، آیات ٥ تا۱۷ .

(٤) سورة الرحمن ٥٥ ، آیات ۲٦ و۲۷

شاید در حاشیهٔ صندوق قدیمی قسمتی از سورهٔ الرحمن حك شده بوده است

صریحی مشبك چوبین اطراف صندوق است که ظرافت زیادی ندارد. (عکس شمارهٔ ٦٤) در بدنهٔ شرقی این صریح قسمت بالای آن این عبارات دیده می شود.

خیرات بندهٔ شاه هدایت الله بن محمدبن بویه عمل علام شاه ولایت استاد تامیرس بك نومی [۱]عفی عنهما تحریرا فیشهر ذوالقعده سنة خمس عشر والف.

پس از برداشتن صریح وصندوق، به سنگی دسترسی پیدا کردم که عموداً در بدنهٔ جنوبی صندوق درزمین نصب شده بود. این عبارات به خط نستعلیق بر آن حك بود:

بسم الله الرحمن الرحیم هذا المرقد المنور المطهر المغموم المحترم و عالم علم المتکوم بدر النجوم السیدالشهداء المظلوم عون بن محمد بن علی علیه السلام الهم زدبا محتشم و ارزقنا شفاعة فی الدنیا و الاخره یا ارحم الراحمین هذا تعمیر کتب میرزا حسن کربلائی میرزا محمد عمل کربلائی نور وزعلی. [۲]

سنگ قبری بر دیوار دست راست در ورودی امامزاده است. بر این سنگ مرمر سفید بسمله وهشت بیت شعر فارسی حك شده و مورخ ۱۰۶۰ قمری است.

سنگ قبر مرمر سفید دیگری جلو در ورودی و مورخ ۱۲۶۲ قمری است.

در ورودی بقعه دررواقی بازمی‌شود که دوستون قطور هشت پر چوبی میان آن است وحمال سقف بنای رواق بر این ستونها متکی است بر یکی ازستونها

---

(۱) این کلمات زیاد روشن نیست ونقطه‌های آن افتاده است

(۲) پاره‌ای از کلمات به‌جا به‌کار نرفته است وعبارات گسیخته به‌نظر می‌رسد

که نزدیک به در وردی بقعه است مطالب وعبارات زیر دیده شد:

دوازده امام ـ اشعاری از هفت بندمحتشم ـ آیة الکرسی ـ چند بیت شعر فارسی که پاره‌ای از آن خوانده نشد:

. . . . . . این بارگاه پیرو سادات اولیاست

این محمد بن‌علی عون ماه‌رو عالم فروز گوهر دریای لافتاست

یك مصحف . . . محیط چون نخل طوردلکش و پرنوروباصفاست

خدام امامزادهٔ واجب‌التعظیم عون بن محمدبن علی(ع) محمدعلی ومحمد شریف ابنان مرحوم ملایوسف سنه ۱۲۲٤ .

در بهترین عصر که شاه فلك جاه فتحعلی [شاه] بمسند اجلال داشت.

تاریخ . . . . . عقل معانی زیبا ستون بعزت و اقبال بین بجا

برستون دیگری که نزدیك به‌در وردی رواق است، آیة‌الکرسی ودوازده امام خوانده شد .

مشعل برنجی بزرگی با نقشهای ظریف و بسیار پرکار وقف این بقعه شده است (عکس شمارهٔ ٦٥) که‌این‌دو بیت بر آن‌حك شده‌است:

چراغ اهل دل را روشن از روی تو می‌بینم
همه صاحب دلانرا روی دل‌سوی تو می‌بینم

توئی‌خلاق عالم‌کم مبادا ازسرت موئی
که عالم را طفیل یك سر موی تو می‌بینم

بر بدنهٔ مشعل این عبارات خوانده می‌شود .

وقف حضرت عون‌بن علی‌بن ابی طالب علیه الصلوات و السلام کرد شمس الدین محمدبن عنایت هر کس این را طمع کند به لعنت خدا و علام شاه ولایت

☆در ایوان طبقهٔ دوم مسجد متصل به‌بقعه، نزدیك کاشیهای شیر و خورشیددار دوران قاجاری سنگ قبری بر دیوار نصب است که پس‌از ذکر نام دوازده

امام، کلمات زیر را می‌توان بر آن خواند:

تاریـخ وفات مرحوم محمد بـدیع بن محمـد اسماعـیل اوت ئیل سنهٔ ۱۰۵۲.

* سنگ قبر دیگری در همین ایوان است که در حاشیهٔ اطراف آن نامهای دوازده امام و وسط آن، این کلمات خوانده می‌شود:

تاریخ وفات مرحوم مغفور هاشم بیک بن میرم بیـک تبریزی فی شهر ذی‌ـ قعدة الحرام سنه ۹۹۷.

* سنگ بزرگ مرمر به طول ۱۶۱ وعرض ۶۹ سانتیمتر که بر دیوار همین ایوان است، نسبةً قدیمی به نظر مـی رسد وفوت آقا هادی بن حاجی عسکر ماسوله را نشان می‌دهد، اما تاریخی ندارد.

سابقاً در رواق بقعهٔ عون بن علی، عده‌ای را به خاک سپرده بودند کـه پس از تعمیر ومرمت بقعه در سالهای اخیر، سنگهای قبور آنان را بر بدنهٔ جنـوبی بقعه بر دیوار نصب کرده‌اند. اینك شرح این سنگها:

۱ ـ با خط خوش نسخ بر سنگی سیاه رنگ، نامهـای چهارده معصوم در حاشیه ودر متن عبارات زیر دیده می‌شود:

یا حی کل من علیهافان هذا المرقد المرحومه المبروره المغفوره الصالحه العفیفه حاجی مریم بنت المرحوم المغفورحاجی میر خلیل المتولی فی ثانی عشر شعبان المعظم عام اربع و الف من هجرة النبی علیه و آله السّلم. (عکس شمارهٔ ۶۶)

* سنگ مرمری بر همین بدنه است که پس از هفت بیت شعر این عبارات بر آن خوانده می‌شود:

وفات مرحوم محمد حسن خان ولد مرحوم حاجی معصوم کسمائی فی شهر رجب سنه ۱۱۹۵

* سنگ سیاه رنگ دیگری بر دیوار جنوبی است. عبارت زیر با خط

خوشی نسخ بر آن حك شده است

اللهم صل‌علی‌النبی والوصی والبتول والسبطین والسجاد والباقر والصادق والکاظم والرضا والتقی والزکی‌العسکری الحسن والحجه القائم الخلف‌الصالح محمد المهدی صاحب‌الزمان صلوات‌الله علیهم اجمعین تم‌المرقد المنور والمشهد المعطر امامزاده عون‌بن محمدبن امیرالمؤمنین علی‌علیه‌السلم بسعی‌ملك خلیل بن‌خبر بیك فی‌سنه ۹۶۹. (عکس‌شمارهٔ ۶۷)

* سنگ دیگری برقسمت پائین بدنهٔ غربی امامزاده است که این‌عبارات درحاشیهٔ آن حك شده است.

هذه المرقد النورانیه والتربة الروحانیه المرحومه المبروره المغفوره المسمات بترك خانم[1] بنت‌الاعز میرزا علی‌تبریزی بتاریخ شهرربیع‌الاول سنه خمس وتسعین وتسعمایه. قسمت میان‌حاشیه‌ها نقش‌ونگار ظریفی‌است. نشانها: مهروانگشتر وتسبیح ورحل و گلاب‌پاش و گلدبند. (عکس شماره۶۸)

* سنگ مرمربلند کم عرضی بردیوار شرقی است که پس ازده‌بیت‌شعر، این عبارات بر آن حك شده‌است.

تاریخ وفات‌مرحمت‌وغفران‌پناه‌آقامحمدزکی... بن‌مرحمت‌پناه ملامحمد قاسم فی‌بیستم شهرربیع الاول‌سنه ۱۱۶۷.

مسجد صاحب‌الزمان
در محلهٔ خانه برماسوله

مسجدی‌است ازخشت‌وگل‌بابامی گالی. برسرستون قطوراین‌مسجد ابیات زیر، باخط نسخ حك شده بود. (عکس شمارهٔ ۶۹):

شکر لله که بیار شد احیا	مسجد خانه بر زلطف خدا
بیشك آید ملك در اوهر شب	بهر طاعات خالق یکتا
کرد اهل محله سعی بسی	بهر اتمام آن ز روی رضا

۱- شاید ترك خانم

بی توقع نمود استادیش طرح آن از پی رضای خدا
یعنی سلطانعلی نیك فعال پا بسر چون تمام کرد آن را
بهر تاریخ سال او سامی عقل گفتا دهد ثواب خدا

عبارت «دهد ثواب خدا» باحساب حمل معادل ۱۱۱۷ هجری قمری است.

بقعهٔ امامزاده هاشم
نزدیك ماسوله درراه طارم

برسمت چپ رودخانهٔ ماسوله و درسه کیلو متری آن برسرراه ماسوله به طارم بقعهٔ امامزاده هاشم است. بنای اصلی بقعه مربع ، چهارطرف ایوانی به عرض دومتر دارد. صریحی چوبین مشبك ساده که داخل آن صندوقی چوبین است مرقد امامزاده را پوشانده است .

سقف بنا وایوانها واشان کشی ولمبه کوبی وبام آن حلب سراست. طرف غربی امامزاده قبرستان عمومی قدیمی است .

بقعهٔ امامزاده ابراهیم
درمحل خروه بن(۱)ماسوله در راه خلخال

بنائی است مربع شکل، چهارطرف ایوان دارد وسط بنای اصلی صریح وصندوقی چوبین است . سقف بناوایوانها واشان کشی ولمبه کوبی است. بام آن حلب سر است .

بقعه‌های اشکلت(۲)
دریك کیلومتر و نیمی راه ماسوله بهفومن دردهکدهٔ اشکلت

ملگونف می‌نویسد که این‌دومزار به‌دست جمشیدسلطان که درسال نهصدویازده هجری‌حاکم بیه‌پس بوده‌است ، بناشده‌اند . هوموی‌نویسد که‌این‌مزار، کتیبه‌ای نیزدارد . (۳) از کتیبه‌ای که ملگونف نام برده است ، امروز اثری نیست .

---

(۱) بفتح خاء وواو وضم باء (۲) بکسرالف وکاف ولام
(۳) حاشیهٔ دریای خزر ملگونف چاپ ۱۸۶۳ ص۲۴۱ .

بقعهٔ زین‌الدین بن‌علی‌علیه‌السلام در دهکدهٔ اشکلت است وشامل اطاقی است چهار گوشی ازخشت وسنگ که بر بالای آن گنبدی است که کمربندوتاج آن‌هشت ضلعی‌است . صندوقی‌چوبین مشبك در وسط بناست . سقف‌بقعه‌واشان‌ـ کشی‌ولمبه کوبی است و بـام‌آن حلب‌سر است (عکس شمارهٔ ۷۰) علم‌چهارپـر کنده‌کاری ظریفی دربقعه‌بود که تاریخ نداشت . مسجدی که باخشت‌ساخته‌اند، متصل به‌بقعه است .

بقعهٔ عین‌الدین بن‌علی‌علیه‌السلام بیرون از دهکدهٔ اشکلت و بر دامنهٔ سمت چپ رودخانه ، در ارتفاع ۲۵۰ متری از کف رودخانهٔ ماسوله بنا شده است . بنای‌این بقعه شامل کفش کن و صحن مربع‌شکل است که وسط آن صندوقـی مرقد عین‌الدین‌را پوشانده است (عکس شمارهٔ ۷۱) سقف بنالمبه کوبی ، بام آن حلب‌سرولبهٔ بام سه پشته است پنجرهٔ نورگیر مشبك نسبةً ظریفی‌درشرق بنا بود . (عکس شمارهٔ ۷۲)

باقی بناها و آثار تاریخی ماسوله

۱ ـ درچهار کیلومتری ماسوله زمینهائی به‌نام کهنه مـاسوله خـوانده می‌شود .

۲ ـ مسجدجامع‌متصل به‌بنای بقعهٔ‌عون‌بن‌محمدحنفیه‌بن‌علی‌علیه‌السلام .

۳ ـ مسجد محلهٔ ریحان بر.

٤ ـ مسجدمحلهٔ کش‌سر (۱) علیا .

۵ ـ مسجد محلهٔ کش‌سر سفلی‌بر کرسی سنگ چنین ظریفی ساخته شده است .

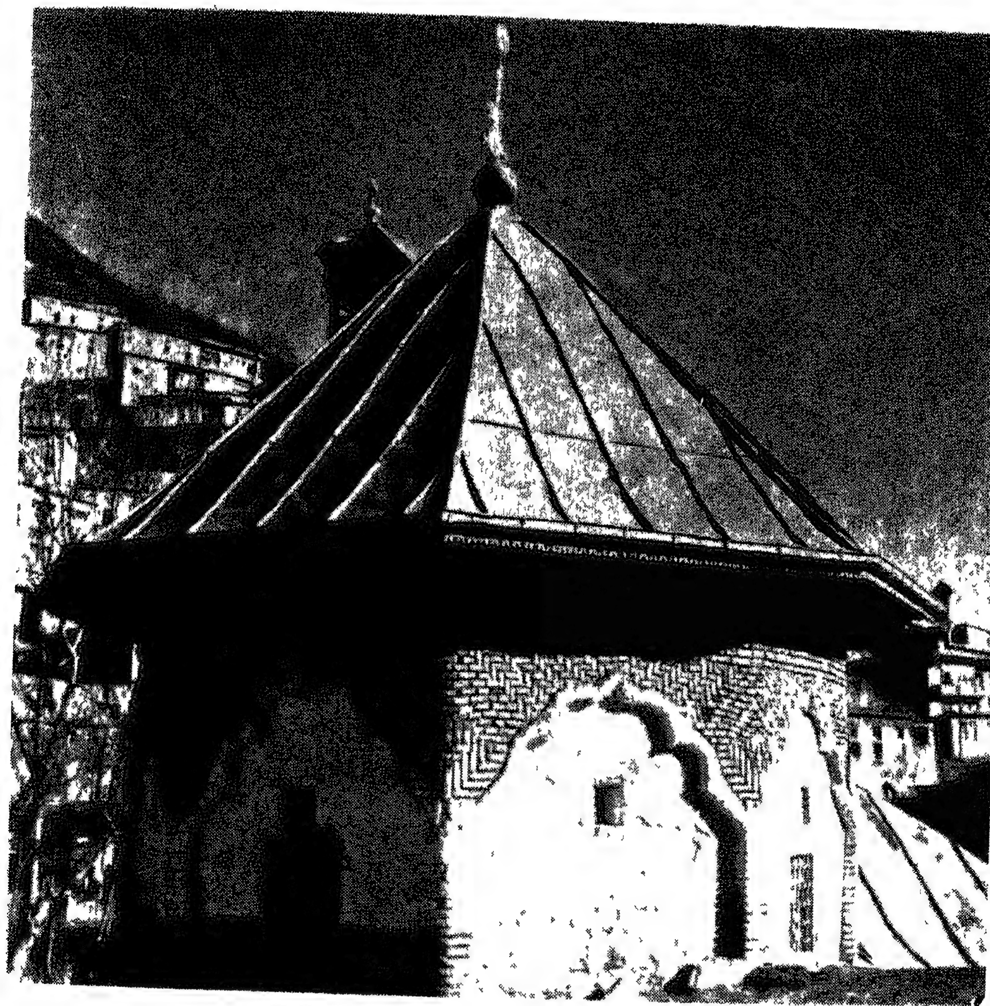
٦ ـ مسجد اسد محله .

---

(۱) بفتح کاف و کسرشین

نقشه شمارهٔ هشت مقابل صفحهٔ ۱۴۰ - آثار و بناهای تاریخی بخش ماسوله

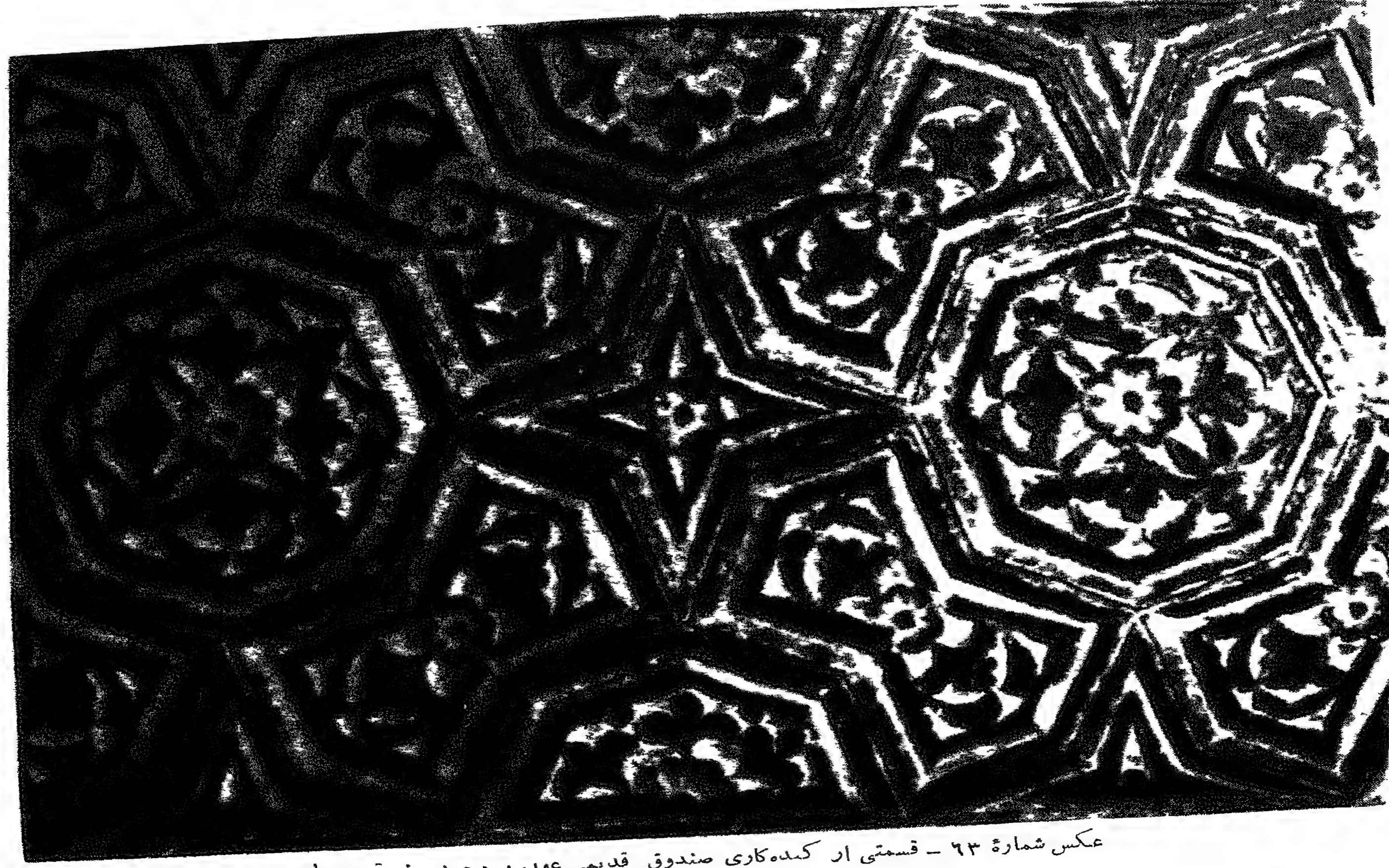

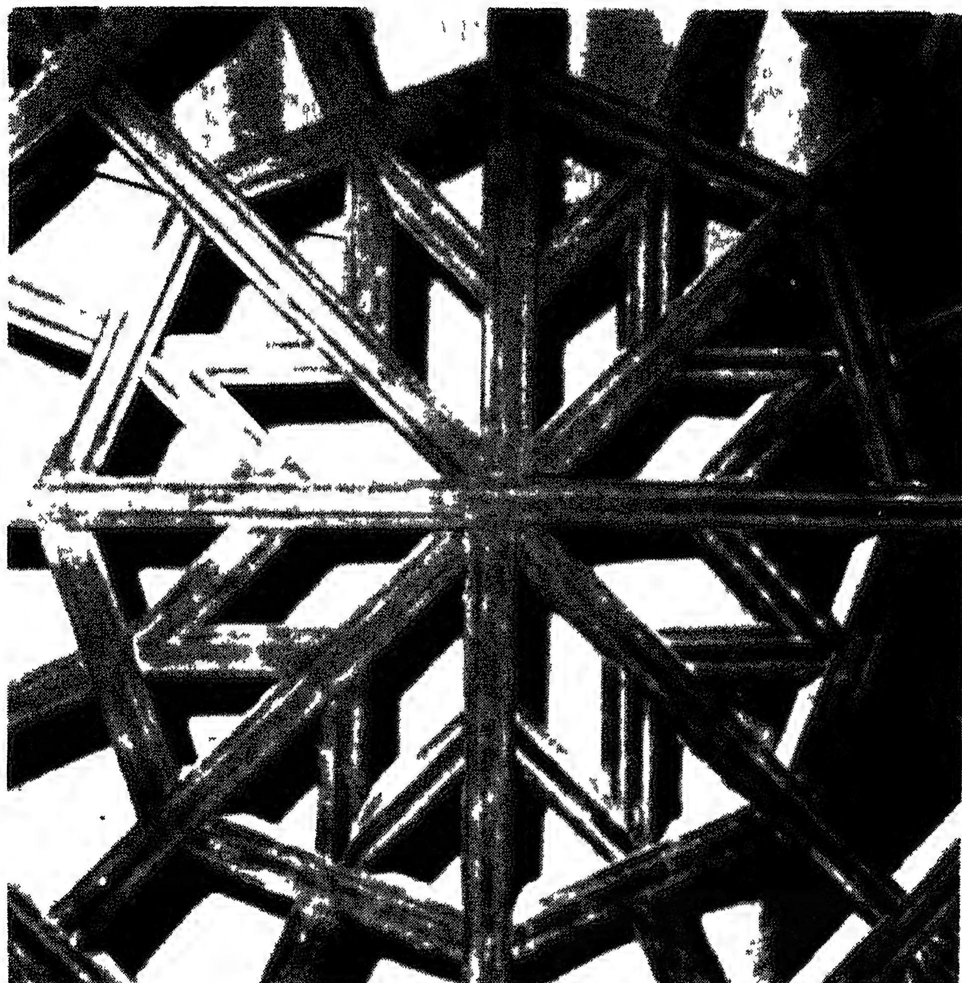
عکس شمارهٔ ٦١ ـ بقعهٔ عون‌بن‌محمد حنفیة بن‌علی علیه‌السلام در ماسوله

عکس شمارهٔ ٦٢ در غربی بقعهٔ عون بن محمد حنفیة بن علی علیه السلام در ماسوله که معروف
به در چله‌خانه است و می گویند که از کاخ قلندرشاه به اینجا آورده‌اند

عکس شمارهٔ ۶۳ — قسمتی از کنده‌کاری صندوق قدیمی عون بن محمد حنفیة بن علی علیه‌السلام در ماسوله

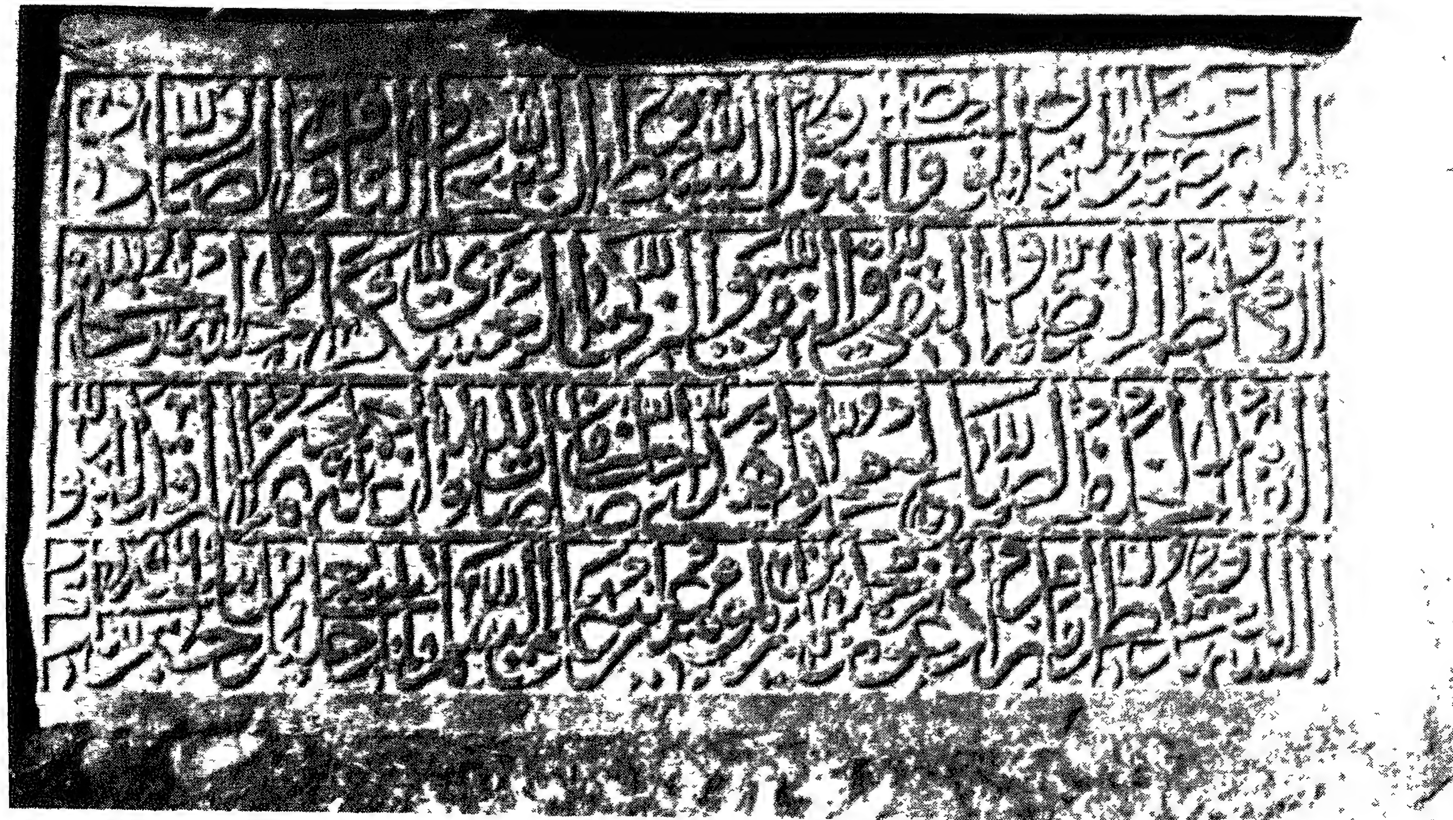
عکس شمارهٔ ٦٤ ـ یکی از نگارهای ضریح عون‌بن‌محمدحنفیة بن‌علی علیه‌السلام
در ماسوله

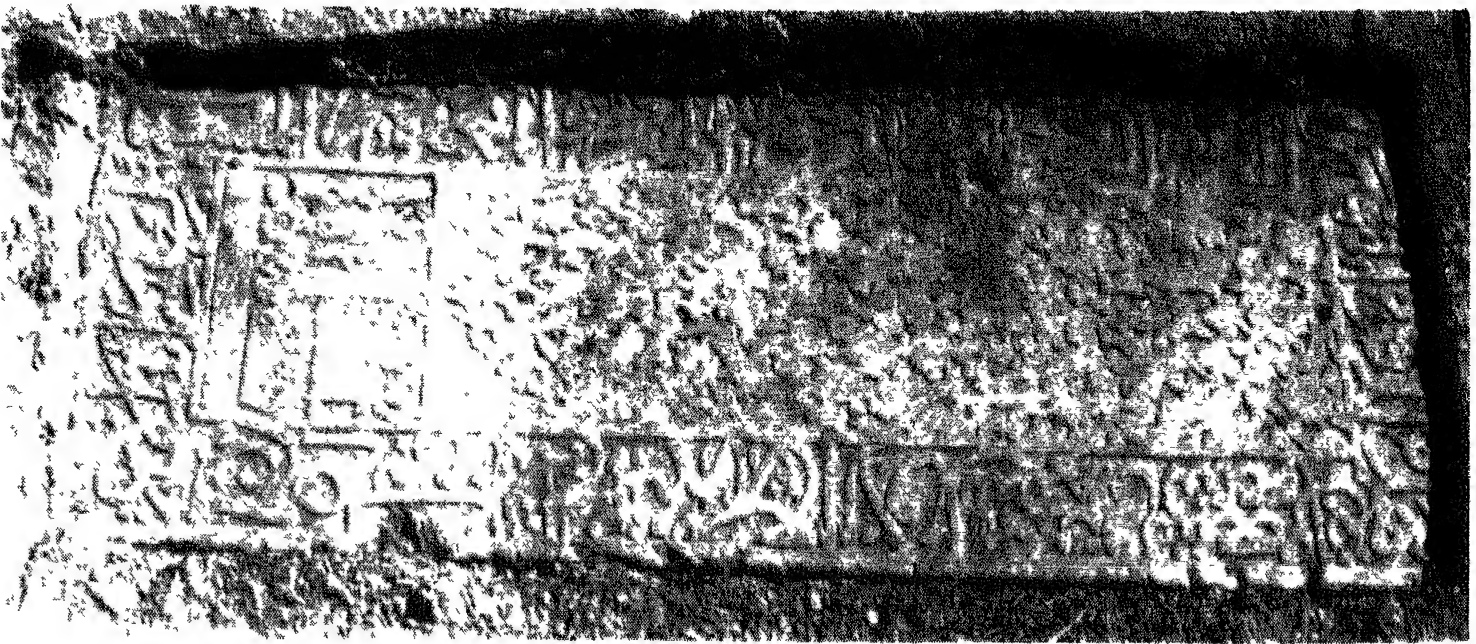
عکس شمارهٔ ٦٥ – مشعل برنجی کنده‌کاری ظریف با درآن در بقعهٔ عون بن محمد حنفیة بن علی علیه‌السلام در ماسوله

عکس شمارهٔ ٦٦ - از سنگهای قبور قدیمی که از رواق عون بن محمد حنفیة بن علی علیه السلا
بیرون آورده و بر دیوار جنوبی بقعه نصب کرده‌اند

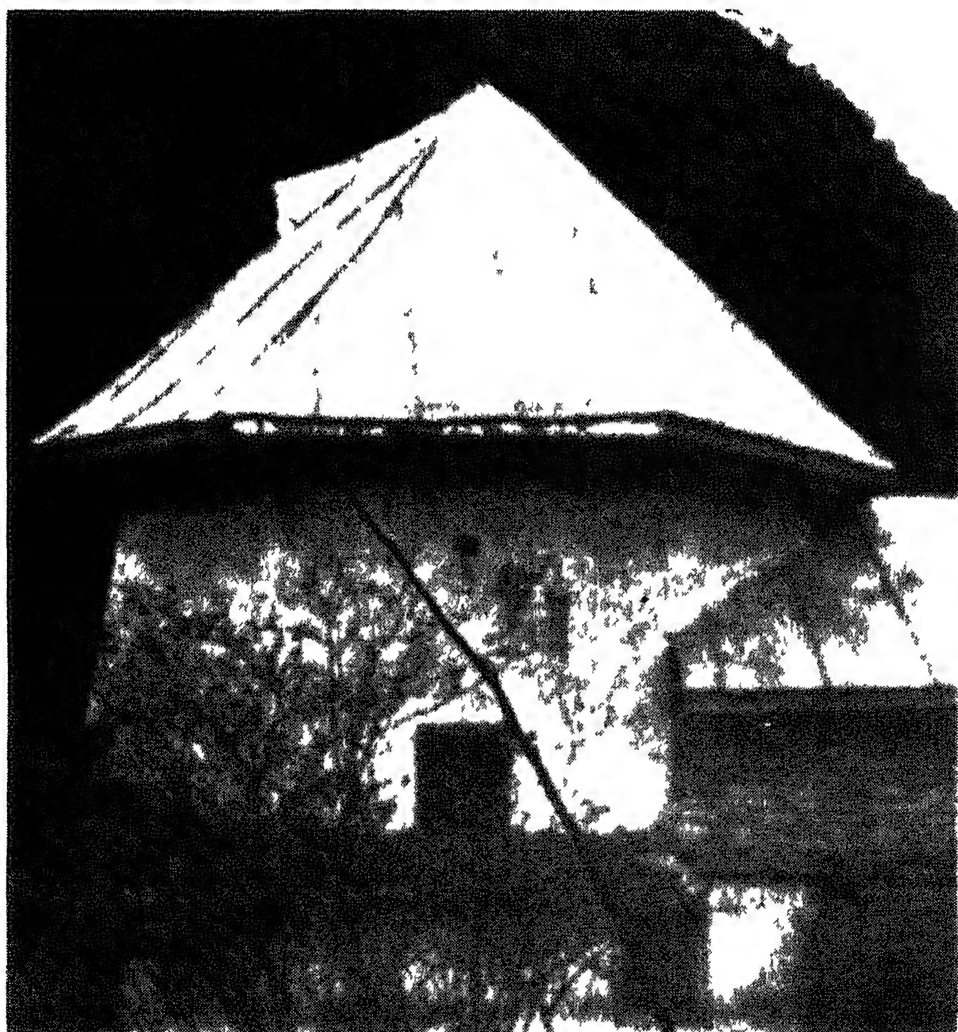
عکس شمارهٔ ٦٧ – سنگ تعمیر بنای بقعهٔ عون بن محمد حنفیة بن علی علیه السلام در
ماسوله که بر دیوار جنوبی بقعه نصب است

عکس شمارهٔ ۶۸ ـ از سنگهای قبوری که از رواق قدیمی عون بن محمد حنفیة بن علی علیه‌السلام بیرون آورده و بر دیوار جنوبی بقعه نصب کرده‌اند

عکس شمارهٔ ۶۹ – یکی از سرستونهای مسجد صاحب‌الزمان در ماسوله.

عکس شمارهٔ ۷۰ ـ بقعهٔ زین‌الدین بن علی علیه‌السلام در دهکدهٔ اشکلت

عکس شمارهٔ ۷۱ بقعهٔ عین‌الدین بن علی علیه‌السلام نزدیک دهکدهٔ اشکلت در راه فومن بماسوله .

عکس شمارهٔ ۷۲ ـ پنجرهٔ مشبک عین‌الدین بن‌علی‌علیه‌السلام نزدیک دهکدهٔ اشکلت در راه
قومن به‌ماسوله

بخش هشتم

۱ ـ جغرافیای تاریخی فومن

بخش فومن درغرب جنوب غرب رشت است گذشته ازجنوب شرقی این بخش مابقی اراضی آن صاف وهموار است. از شمال به گسکر و مرداب انزلی و تولم، ازمشرق به شفت و رودخانهٔ پسیخان ، از جنوب به پشت کوه طارم و کوههای شفت وماسوله وازمغرب به ماسال محدود می‌شود . درازترین قسمت آن از شمال به‌جنوب، شش فرسنگ و پهنای آن ازشرق به غرب، چهارفرسنگ است . صاحب مسالك‌الابصار در بارهٔ فومن چنین می‌نگارد :

«سلطان فومن، برخلاف سایر شاهزادگان گیلان ، شافعی مذهب است وسلاطین این بخش با فروع این مذهب آشنائی پیدا کردند . هزار سوار زیر دست اوست سلطان فومن وحکمران لاهیجان ، بردوبخش کوچك حکمروائی دارند قسمت اعظم مالیات ایشان از تجارت گرد آوری می‌شود ابریشم بسیار عمل می آورند

سلطان مغول، با سلاطین فومن ولاهیجان معاهدهٔ تجاری دارد . اجناس مغولان بدون قید وشرطی وارد خاك ایشان می‌شود وبه فروش می‌رسد وابریشم فراوانی ازاین دو بخش می‌خرند و می‌برند این جریان وضع تجاری این دو بخش را بهبود بخشیده است . بخشهای دیگر گیلان نیز اجناس واردهٔ این دو بخش را خریداری می کنند. دربخش فومن یا کوههای نزدیك‌آن معدن‌آهن است سلطان فومن خودرا به‌خاندان علی علیه‌السلام منسوب می‌داند این‌مرد بشتیبان اهل ادب ومردمان لایق‌است لباس سلطان وسربازان او مانندپوشش

تیره‌ای ازمغولان است . علما وتجار نیز لباسی نظیر همان به‌تن دارند.

فومن محل اقامت دابو پسر گیل گاوباره بوده است. پیش ازسلطان شاه گیل از سلاطین وحکمرانان فومن اطلاعی دردست نیست علاءالدوله پسر شاه غازی رستم، پادشاه مازندران که پس ازپدر درسال ۵۵۸ قمری به‌سلطنت رسید، هنگامی که ازاستندار کیکاوس شکست خورد، به‌شاه گیل پناهنده شد.

اسکندرمنشی‌می نویسد که سلاطین‌اسحقی‌فومن‌می گویند که بازماندگان حضرت اسحق پیغمبرنـد . رشید الدین فضل الله ایشان را از احفاد ساسانیان می داند .

شهرفومن: فومن مرکز بخشی به‌همین نام وپس‌ازآن تاسال ۹۸۰ قمری مرکز تمام ناحیهٔ بیه‌پس گیلان بوده است درایـن‌سال است که جمشیدسلطان، مرکز حکومت خودرا بـه‌رشت انتقال داده است . قصر حاجی جمال هنوز در فومن برقرار است این شخص در سال ۱۱۵۹ قمری (۱۷۴۶ میلادی) ، خان الـتن (Elton) را کشت . این قصر محل اقامت بازماندگان او بوده است .

حاجی محمدخان نیز درهمین قصر زندگی می کرد. در اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه خوداو و اطرافیانش را به‌رشت منتقل کردند. ازآن‌وقت‌فومن اهمیت خودرا ازکف داد و به‌نام «قصبه» خوانده شد ویکی ازدهکده‌های‌مهم این بخش به‌حساب آمد .

در سکه‌ای طلا که زمان فتحعلی‌شاه ضرب شده است ، محل ضرب به‌نام «فومن‌المبارك» خوانده شده است . مورخین محلی قدیم این مرکزحکومت‌را «دارالعماره» خوانده‌اند .

فومن برساحل چپ رودخانهٔ گازرودبار بنا شده است و به‌خط مستقیم‌در حدود بیست‌و یك کیلومتری غرب جنوب غرب رشت است

رابینو می نویسد این شهر سه‌شنبه بازاری دارد که بنای دکانهـای آن آجری است و بام‌آنها سفال‌پوش‌است ودرحدود شش‌سال‌است‌که سردارهمایون،

شصت باب دکان درآنجا بنا کرده است. فومن دارای دومحله است بالا محله شامل: شهربجار- بوگوراب- پلنگ ِکل - جهودبجار- گاو حاره و پائین‌محله شامل : دزدك (بضم دال) - خندق بجار - جهود بجار دیگر است

ساکنان این بخش: در زمین‌های هموار این بخش گیلکها ساکن اند و ییلاق وقشلاق نمی کنند . ساکنان اراضی کوهستانی ، گالش و تالش‌اند و زمستان را در دهکده‌های پای کوه که به نام تالشستان فومن خوانده می شود می‌مانند و تابستان را به ییلاق می‌روند . اراضی گیل نشین فومن به نام «گیل فومن» معروف است دشت نشینان به یکی ازلهجه‌های گیلکی سخن‌می‌گویند و گالشان وتالشان بزبان تالشی گفتگو می کنند . معدودی ازمردم این ناحیه شیخی و باقی شیعی مذهبند. جمعیت بخش فومن درزمان رابینو (۱۳۳۱قمری) به پنج هزاروچهارصد خانوار پنج نفری می‌رسید که رویهمرفته بیست وهفت هزار تن می‌شوند . ازاین‌جمعیت هشتصد و پنجاه تن گالش وتالش‌اند راه‌رشت به‌کسما از فومن می‌گذرد این‌راه‌را سپهدار اعظم ساخته است.

نواحی‌فومن : در زمان رابینو (۱۳۳۱قمری) فومن به پنج ناحیه تقسیم می‌شده است :

۱- علی‌آباد که شهر فومن نیز دراین بخش افتاده است. از شرق به‌فیکو، از شمال به‌لیشاوندان و کسما، ازغرب به‌کسما ولولمان و از جنوب به ییلاق شفت ۲- فیکو درشرق علی‌آباد است . ازشمال به‌شفت، ازغرب به‌وررل (بفتح واو وراء) دسیجان وازجنوب به ایشاوندان ۳- کسما ، ازجنوب به‌علی‌آباد و لولمان، ازغرب به‌ماسال، ازشمال به گسکر ومرداب انزلی وتولم وازمشرق به تولم ولیشاوندان ٤- لیشاوندان که به‌نام فالم (بکسر لام) نیز معروف است . در شرق کسما وجنوب تولم و مغرب پسیخان وشمال فیکو و علی آباد است . ۵ - لولمان در مشرق علی آباد و جنوب و مشرق کسما و شمال شرقی ماسوله است .

۲ ـ آثار و بناهای تاریخی بخش فومن

قلعه رودخان

در بیست کیلو متری جنوب فومن (۱)

در دل کوهستان

با اینکه قلعه رودخان مدتها تخت سلطنت و مرکز حکمرانی حکام گیلان به‌پس بوده ، در متون تاریخی و جغرافیائی موجود ، از این قلعه نامی به میان نیامده است . تنها عبدالفتاح یک‌بار از کوه قلعه رودخان یاد می‌کند و می‌نویسد که امیره شاهرخ و کامیاب ، پسران امیره سالار و بنی اعمام حسین خان بودند به دستور حسن‌خان کهدمی در کوه قلعه رودخان کشته شدند (۲)

خدزکو (Chodzeko) می‌نویسد که در دشت فومن بیش از باقی قسمتهای گیلان آثاری است که نمودار محلهای دهکده های کهن است سپس در بارهٔ قلعه رود خان که دژی است کوهستانی چنین نوشته است :

قلعه رود خان دژی است بر بالای کوهی در قسمت علیای رودخانه ای به همین نام باروی آن از سنگ و آجر است . طرفین در ورودی دو برج دفاعی مستحکم است . بر بالای در کتیبه ای است که مطالب زیر بر سنگی حک شده است .

این قلعه که بنام قلعهٔ حسامی است نخستین بار درسال نهصدوهجده تاسال نهصدو بیست‌ویک به امر سلطان حسام‌الدین بن امیره دباج بن امیره علاءالدین اسحقی تجدید بنا شد . این کتیبه‌را کمال‌الدین بن محمد گیلانی نوشت عبارات آن از جان احمد شیروانی و تحریر آن از ابن‌حسین الخراسانی است . (۳)

---

(۱) از فومن تا گوراب پس ۸ کیلومتر و از گوراب‌پس تا قهوه‌خانهٔ کربلائی مهدی ۵ کیلومتر و از آنجا تا قلعه ۷ کیلومتر است فرهنگ جغرافیائی اطلاعات زیر را به ما می‌دهد قلعه رودخان ده جزء دهستان مرکزی شهرستان فومن ۱۲ کیلومتری جنوب شهر فومن قلعه‌ای قدیمی دارد که به نام سکسار معروف است این قلعه در حدود ۳ کیلومتری جنوب آبادی روی قلهٔ کوه بنا گردیده (فرهنگ جغرافیائی ایران) (۲) تاریخ گیلان ص ۱۸۳ (۳) این عبارت ترجمه از کیلان رابینو به زبان فرانسه ص ۱۶۶ و ۱۶۷ است و عین متن کتیبه نیست

هدایت خان ، هنگام قیام علیه کریم خان زند ، به تعمیر قلعه پرداخت و توپهایی در آنجا نصب کرد .

رابینو پیش از ذکر مطالبی که از خچکو آورده است از این قلعه نام برده و نوشته است: در دهکده‌ای به نام قلعه رودخان ، در علی آباد فومن، در جنوب‌غربی دهکدهٔ فومن بر حد میان رشت و فومن در جنگل در پای ارتفاعات ، دژی به نام قلعه رودخان است (۱)

دژی که به نام قلعه رودخان خوانده می‌شود ، سومین بنا از بناهای عجیب هفتگانهٔ گیلان است . نگارنده که دژ های زیادی را دیده و مطالعه کرده ، تا کنون دژی به این عظمت و استحکام ندیده است شاید بتوان این دژ را یکی از دژهای عجیب ایران دانست تنها دژی که می‌تواند برابر و همسر او باشد ، قلعهٔ اصطخر فارس است دژهای خراسان و الموت و رودبار و طارم زنجان در مقابل این دژ بسیار کوچك و ناچیزند و شاید مساحت ده دوازده دژ این صفحات مساوی اراضی قلعه رودخان باشد .

این دژ بالای پوزهٔ سوم رشته کوههای جنوبی فومن که بردست چپ آب قلعه رودخان است ، بنا شده است و ارتفاع آن از شهر رشت ۶۸۰ متر است در شمال این پوزهٔ کوه ، رود کوچکی است که آب آن به آب قلعه رودخان که در مشرق این پوزه است می ریزد آب قلعه رود خان نسبةً زیاد است و با باران مختصری چندین برابر می‌شود و مانع حرکت سربازانی بوده است که به طرف این قلعه می‌رفته‌اند ، زیرا مجبور بوده‌اند ، چندین بار این رودخانه را قطع کنند جنگلهای انبوه قدیم نیز مانع دیگری برای حرکت مردان جنگی بوده است . به همین جهت کمتر این دژ ، در دوران آبادانی ممتد خود ، مورد حملهٔ متجاوزین قرار گرفته است .

در ورودی یا دروازهٔ قلعه ، شمالی است (عکس شمارهٔ ۷۳) در دو طرف آن

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۷۱ .

دو برج توپر بسیارعظیم ساخته‌اند . (عکس شمارهٔ ۷٤) قطر دایرهٔ اطاقی که بالای برج است ، ازداخل به پنج متر ونیم می‌رسد (نقشه شمارهٔ ۷۵) دواطاق بالای این دوبرج فقط ازداخل قلعه، مدخلهائی دارند (عکس شماره ۷٦ و۷۷) ارتفاع‌در ورودی از کف بام ٦/۵متر وارتفاع میان هلال‌طاق از کف در ورودی ۳/۵۰ متر است .

از در ورودی اصلی که به قلعه وارد می‌شویم ، دیوارجنوبی نزدیک‌است وبیش از بیست‌متر از دردوم هشتی فاصله ندارد. در ورودی اصلی ابتدابه‌هشتی بزرگی (عکس‌شمارهٔ ۷۸) وارد می شود و سپس از هشتی به حیاط قلعه می رود. این دو مدخل مسلماً روزی درهای محکم واستوار داشته‌اند. هنگامی‌که داخل حیاط شدیم ، اگـر به دست راست یعنی ، به طرف غرب منحرف شویم ، به اطاقهای متعدد خرابی می‌رسیم وسپس حشمهٔ آبی که منبع اصلی‌آب قلعه است حاوی ما نمایان می‌شود . معروف است که این آب را ماگنگ (= تنبوشه) از ییلاق زرد خوبی (نکسردال) آورده‌اند پس‌از گذشتن ازاین چشمه‌باپیمودن فاصلهٔ زیادی به بنائی عظیم و مدور برمی‌خوریم که روزی دو طبقه بوده است . و طبقهٔ زیرین فعلاً دارای تونلی است که‌به خارج می‌رود معروف‌است که این سمج، قرارگاه قلعه بوده‌است[1] باادامه‌دادن راه ، به‌طوری‌که دیوارجنوبی به طرف دست‌چپ ماست ، طرف دست‌راست، بناهای متعدد و زیاد است . تا پس از طی دویست متر به قسمت شاه‌نشین می‌رسیم‌که در منتهاالیه غربی قلعه، در دو طبقه با آجر بناشده است پهلوی دیوار جنوبی و شمالی پس از بالا رفتن از پنجاه پله به این شاه‌نشین وارد می شویم دیوار غربی شاه‌نشین ، دیوار غربی قلعه است

طبقهٔ زیرین شامل راهروئی باطاق‌آجری هلالی ازشمال به‌جنوب‌است‌که ازوسط این‌راهرو به‌طرف شرق راهروی دیگری باطاقی‌شیب‌دارو پله‌هائی‌متعدد

(۱) می گویند این تونل به دهکدهٔ شاپیش در طارم کنار سفیدرود راه دارد

مارا به دواطاق طبقهٔ زیرین می‌برد. دوطرف راهروی‌شمالی جنوبی، پلکانی‌است که به اطاقهای طبقه بالا وپائین می‌رود. طبقهٔ بالا شامل سه اطاق است، دواطاق در جنبین و یك اطاق که مسلط بر این دو اطاق است در غرب این دو اطاق بنا شده است. غیر از سقف این اطاق جدا که خراب شده است باقی قسمتهای بنا از دیوار و سقف وپلکان کاملاً برجاست (نقشه‌های شمارهٔ ۷۹ و ۸۰)

اگر پس از وارد شدن از در ورودی اصلی قلعه به‌طرف شرق رفتیم، باز دیوار جنوبی نزدیك ماست و برطرف دست‌راست ما قرار می گیرد(عکس‌شمارهٔ ۸۱) طرف دست چپ، آثار بناهای مخروبهٔ زیاد است. پس از طی صد وپنجاه متر به سردری می‌رسیم که بالای آن اطاقهائی است (عکس‌شمارهٔ ۸۲) دراین جا دو دیوار جنوبی و شمالی خیلی نزدیك یکدیگر می‌شوند پس از عبور از زیر این سر در وطی صد وپنجاه متر به بناهای قسمت شرقی می‌رسیم که بسیار در هم ریخته است

در دیوار شمالی (عکس شماره ۸۳) وجنوبی درفواصل نامنظم، برجهائی است (عکس شمارهٔ ۸٤) که بالای آنها اطاقهائی هشت ضلعی از آجر ساخته شده وتا امروز تقریباً تمام آنها سالم است. (عکس شماره ۸۵ و۸٦) آبریزهائی برای پاسبانان ونگهبانان ساخته اند تعداد این آبریز ها در دیوار جنوبی بیشتر است. تقریباً تمام برجهای قلعه از بیرون از سنگ تراشیده بنا شده و ارتفاع آنها بیش از ده متر است

ملیونها آجر دراین قلعه به‌کار رفته‌است. آجرهارا بدون‌شك درجلگه گیلان درمحلی که خاك مناسب داشته‌است، پخته‌اند وسپس بدینجا آورده‌اند. ابعاد و قطر این آجرها ازقرار زیراست:

٤۰ × ۲۳۵ × ۲۳۵ میلی‌متر و۲۵ × ۲۱۰ × ۲۱۰ میلی‌متر و۳۵ × ۲۰۰ × ۲۰۰ میلی‌متر.

طول این‌قلعه درحدود پانصدمتر وعرض آن درنقاط مختلف فرق می‌کند. (نقشه شمارهٔ ۸۷)

عظمت این‌قلعه به‌قدری‌است که به شهری آباد بیشتر شباهت دارد. نگارنده که بیش از بیست قلعه از قلاع انگلستان را ازنزدیك دیده‌است . این قلعه‌را بزرگتر ومستحکم‌تر ازهریك‌ازآنها می‌داند . بسیار بجاست که پس‌ازانداختن درختان جنگلی که خود عامل بسیار مؤثری درتخریب بناهای باستانی گیلان است ، این‌قلعه را تعمیر ومرمتی کنند وراهی برای‌آن بسازند ، تاجهانگردان بتوانند یکی از بناهای عجیب ایران‌را ازنزدیك مشاهده کنند

جاو در ورودی قلعه پایهٔ ستونی ازسنگ سفید است که طول فعلی آن ۷۷ سانتیمتر وعرض آن ۳۳ سانتیمتر و طول پایهٔ آن ۳۵ سانتیمتر وعرض آن ۲۵سانتیمتراست . این‌عبارات بخط خوش نستعلیق برآن حك شده‌است.

« علاءالدین اسحقی خادملکه وسلطانه درتاریخ ثمان عشروتسعمایه این قلعهٔ مبارکه را که مسمی بقلعهٔ حسامی‌است و هرگز درجهٔ تعمیر نیافته . ۹۱۸ دانا چون دهر دشمن خوی هرزه خوی . خویش اظهار کند و عهد ..»
باقی مطالب آن فرسوده شده وازمیان رفته است

کتیبه‌ای که ججکو ازآن یاد کرده‌است ، امروز بربالای در ورودی نیست راهنمایان اظهار می کردند که مردی همدی این‌سنگ‌را ازمحل خود کنده وپائین انداخته است دیگران آن‌را شکسته‌اند وپاره‌های آن‌را به درهٔ مقابل درورودی‌انداخته‌اند . مدتها درمیان‌درختان وعلف‌های‌جنگلی جستجو کردیم وپاره‌های آن‌را نیافتیم

مدرسه ومسجد قدیم مشهور به مسجد جامع درشهر فومن (۱)

بنائی است آجری به ابعاد داخلی ۱۳/۳۰ × ۱۲/۸۵ متر ، که دو ردیف پایهٔ آجری درمیان بناست که صحن‌مسجدرا به سه‌قسمت اصلی تقسیم می کند

---

(۱) رابینو محل آن‌را درناحیهٔ علی آباد بخش فومن می‌داند (گیلان رابینو ص ۱۶۹)

درهر ردیف چهار پایه است. قسمت پائین وبالای پایه‌ها چهارضلعی ومیانهٔ آنها هشت ضلعی است . اضلاع این هشت ضلعی دو بدو مساوی است . در سمت قبلی محرابی ساده دارد که بسمله بر آن گچبری شده است. چهار ردیف کاشی سبز رنگ به ارتفاع ۶۰ سانتیمتر که دردرگاه در ورودی است ، گلدار وقدیمی است .

بالاخانه مانندی چوبین که بردوپایه متکی است، قسمت زنانهٔ مسجداست درغرب بنا یك در ورودی وشش پنجره درپائین وهفت پنجره دربالااست . این دروپنجره‌ها درقسمت زنانهٔ مسجداست . درسمت شمال پنج پنجره درپائین وشش پنجره ویك در ورودی دربالااست .

درضلع شرقی، دودر ورودی ویك پنجره است. سقف لمبه کوبی بادرزپوش خط دار ، بام آن سفالسر و حلب سر است .

بقعهٔ پیرجلودار
در پائین محلهٔ فومن (۱)

بنای اصلی شامل اطاقی است به ابعاد داخلی ۴/۵ × ۴/۲۰ متر. صندوقی قدیمی ازچوب آزاد دروسط به طول ۱۹۰ وارتفاع ۹۵ سانتیمتر قرار دارد در ورودی درسمت غربی است . در طرف جنوب یك در ودو پنجره ، طرف شرق و شمال یك در و دو اشکاف دارد . در شمال به آبدارخانه باز می‌شود سقف بنا لمبه کوبی بادرزپوش وبام آن حلب سر وسفالسر است (عکس شمارهٔ ۸۸)

بقعهٔ آقا سید جعفر آقا
درشهر فومن

بنای بقعه ومسجد قدیمی را خراب کرده و مشغول ساختن بنائی بسیار مجلل هستند صندوقی قدیمی به طول ۱۸۰ وعرض ۱۰۰ وارتفاع ۱۳۰ سانتیمتر در هوای آزاد بود که ضریحی چوبین مشبك آنرا احاطـه کرده بود . بر قید ضریح این عبارات خوانده شد

. رسید این منزل . آنکس که این خط نوشت علی اکبر ابن محمد علی الاصفهانی فی یوم جمعه بیست‌وهشتم . . ۱۲۵۵ .

---

(۱) پیر جلوئی درناحیهٔ علی‌آباد بخش فومن (گیلان رابینو ص ۱۶۳)

قلعه کُل

درده‌کده‌ای به‌همین نام نزدیك شهر فومن

اطراف تپه‌ای را که سطح آن درحدود چهارپنج هزار متراست خندقی کنده‌اند که آثارآن برجای است . دربالای این تپه بناهائی بوده‌است که فعلاً دهکدهٔ قلعه کل به‌جای آنها بنا شده‌است درباز دیدی که رابینو ازاین قلعه کرده‌است می‌نویسد «آثار بنا وخندق آن باقی‌است .» (۱)

بقعهٔ آقا سید عبدالله بن موسی‌بن جعفر علیه السلام درده‌کدهٔ کلرم (۲) فومن

بنای اصلی این بقعه به ابعاد ۴/۶۵متر و۵/۷۰ متراست . صندوقی چوبین مشبك دروسط بناست که طول آن ۲۲۰ وعرضش۱۰۰ وارتفاعش ۱۲۰ سانتیمتر است . درداخل بقعه بردیوار غربی که ارسیهای چوبین‌دارد «وان یکاد» تاآخر بارنگ نوشته شده است . درديوار جنوبی ارسيهائی‌است که شیشه های رنگین دارد پائین این ارسیها این‌اشعار برچوب حك شده‌است ·

در سنگ نوشته بود نقاش　　دنیا نکند وفا تو خوش‌باش
گرجمع کنی‌تومال قارون　　باخودسری‌دودانه‌خاش‌خاش (۳)

عمل حبیب‌الله

برسمت چپ‌این‌اشعار باخط نستعلیق برچوب ارسی این‌اشعارحك‌شده‌بود:

ای‌دل توچرا دراین‌زمان بیخبری　　روزان و شبان درطلب سیم وزری
سرمایهٔ‌این‌جهان یکی‌نو کفن‌است　　آنهم به گمان آیا بری یا نبری

چهار طرف بقعه ایوان دارد . عرض ایوان شرقی یك‌متر و نیم و ایوان شمالی وغربی دومترونیم وایوان جنوبی یك‌متراست . درهر ایوان ، به ستون با سرستونهای بسیارظریف‌است . در بیست‌وشش‌عدد سرستون آیات قرآنی‌واشعار

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۷۸　(۲) بفتح کاف ولام نویسندهٔ فرهنگ جغرافیائی به ضم کاف ضبط کرده ومی‌نویسد « ده ازدهستان جومهٔ‌بخش مرکزی‌شهرستان فومن، شش کیلومتری غرب فومن ، کنار راه فرعی فومن به ماسوله » (۳) مقصود خشخاش‌است

فارسی نوشته‌اند . درمیان این نوشته‌ها سنهٔ ۱۳٤٦ نیز خوانده می‌شود . سقف بقعه وایوانها لمبه کوبی وبام سفالسراست ، گلدستهٔ موبین زیبائی دریکی از زوایای بناست که با نردبان به داخل آن می‌روند . (عکس شمارهٔ ۸۹) درخت آزاد کهنی درمحوطهٔ بناست که محیط دایرهٔ آی ٥٤۰ سانتیمتراست .

بقعهٔ سیدحمزه وسیدسلیمان ابنان امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام درنفوت لولمان فومن (۱)

صحن اصلی بقعه، اطاقی‌است به طول ۱٥ وعرض ۷متر . صندوقی نزدیك به ضلع شرقی‌است که طولش ۲۱۰ وعرضش۱٦۰ وارتفاعش ۱۱٥ سانتیمتراست وطاقی گهواره‌ای مشبك‌دارد درضلع غربی یك درِ ورودی وسه پنجره بزرگ، درضلع شمالی سه‌پنجرهٔ‌متوسط، درضلع‌شرقی شش پنجره بزرگ ودرضلع‌جنوبی سه پنجرهٔ بزرگ است . سراسر سقف لمبه کوبی وبام حلب سراست .

سنگ مرمر کوچکی به‌طول ٥۰ وعرض ۳٥ سانتیمتر دراین اطاق‌است که عبارات زیر باخط نستعلیق برآن حك است .

وفات مرحوم مغفورغفران ورضوان جایگاه ملااحمد متولی امامزادگان بقریه نفوت ولد مرحوم ملاعبدالباقی قزوینی الاصل بتاریخ بیست وهفتم شهر ربیع‌الاول ۱۲۲٦ نشانها شانه وتسبیح ومهر وانگشتر .

سنگ مرمر دیگری به‌طول۳۰ وعرض۲۱سانتیمتر دراین اطاق‌است که سنگ قبر دختر ملااحمد است وعبارات زیر برآن حك شده است

وفات مرحومه مغفوره رضوان جایگـاه نساخانم بنت مرحوم ملااحمـد بتاریخ یوم سه‌شنبه ربیع‌الاول سنه۱۲۳۰ نشانها تسبیح ، مهر وانگشتر

رابینو پس‌از نام‌بردن این‌بقعه می‌نویسد که چشمهٔ‌آب گوارائی‌زیر بنای امامزاده‌است (۲)

---

(۱) نفوت امروز جزء صومعه سراست (۲) گیلان رابینو ص ۱۷۸

خشت پل
بر روی نهر شبرك منشعب از ماسوله رودخان
در پشتسر (۱) لولمان فومن

پلی‌است آجری به‌طول ۱۷/۸۰ وعرض ٤/٥٠متر، شامل دوطاق که یکی از آنها کوچك و دیگری بزرگ است . ارتفاع آخرین نقطهٔ هلال طاق بزرگ ازسطح آب ۳/٦۰متراست . (عکس‌شمارهٔ ۹۰)

بقعهٔ پیر زاهد
در سیاوه رود آلیان فومن (۲)

قاضی نورالله می‌نویسد که شیخ زاهد گیلانی مرشد شیخ صفی‌الدین‌اسحق اردبیلی، جدّ سلاطین صفویه درسال هفتصدقمری در گیلان در گذشته ودر سیاوه رود به‌خاك سپرده شده است [۳] بقعهٔ شیخ زاهد فعلا بنائی بسیار ساده و گالی است که برزمینی صاف بنا شده‌است صندوقی مشبك دروسط بناست . طرف مغرب آن ، ایوانی گلی دارد که در ورودی بقعه دراین‌ایوان‌است. سقف‌سراسر ایوان واشان‌کشی و بام لت پوشی‌است .

بقعهٔ‌دوالکوه (٤)
جزء خاك آلیان فومن برمرز آلیان و تنیان

درسرارتفاعی جنگلی بقعه‌ایست چوبین، باحفاظی که ازارسیهای مختلف تشکیل شده‌است صندوقی چوبی میان‌صحن بقعه‌است طرف غرب بنامسجدی است چهـار طرف بنا ایوانی ساده دارد سراسر سقف واشان کشی و بام لت سراست .

---

(۱) نصم پ ده از دهستان مرکزی بخش صومعه سرا شهرستان فومن یك کیلو متری جنوب غربی صومعه سرا (۲) سیاوه رود در زمان رابینو (سال ۱۳۳۱ قمری) جزء منطقه قشلاق نشین ماسوله بوده است و فرهنگ جغرافیائی نیز آن را جزء ماسوله دانسته است (۳) مجالس‌المؤمنین به نقل از گیلان رابینو ص ۱۷۵ سیاه ورود ، ده جزء دهستان ماسوله بخش مرکزی شهرستان فومن ، ۱۸ کیلومتری باختر فومن (فرهنگ جغرافیائی ایران) گاهی سیاوه رود را جزء کسما به حساب آورده‌اند (٤) دوال کوه ، ده کوچکی است از ناوك آلیان دهستان ماسوله بخش مرکزی شهرستان فومن (فرهنگ جغرافیائی ایران)

دوقلعهٔ منصل به یکدیگر معروف به قلعه کل (۱)
در دهکدهٔ زیدهٔ فومن

مراطراف تپه‌ای که سطح آن در حدود پنج‌هزار متراست آثار خندقی دیده می‌شود. آثار خرابه های آن قبل‌ازاینکه اراضی به‌باغ چای تبدیل شود پیدا بوده‌است. معروف‌است که دربناهای آن سنگهای بزرگی به‌کاررفته بوده است. ازسنگها نشانی نیافتم.

پیر یا ولی (۲)
در کما مردخ (۳) لولمان فومن

بنائی است دارای چهار حفاظ مشبك چوبین صندوقی مشبك در وسط بناست. چهار طرف بنا، ایوان دارد وستونهای ایوانها دارای سر ستون است سقف سراسر بنا واشان کشی وبام لت پوشی است.

منار ازبر (٤)
درازبر فومن

باقی ماندهٔ این منار در حدود یك مترونیم ارتفاع دارد. بنائی مدوراست که قطر داخلی فعلی آن، پس ازریختن لبهٔ آجرها، چهارمتر و قطر خارجی آن پنج‌متر است. ابعادآجرهائی که دراین بنا به‌کار رفته است، ۲۱ × ۲۱ × ٥ سانتیمتر است. اهالی ازبر می گویند، آشپزخانهٔ قلعه رودخان دراینجا بوده است و بعدا پس از آماده شدن، از این محل دست به دست به قلعه رودخان می‌رفته است.

زیارت دستخط امیرالمؤمنین
درگشت (٥) فومن

رابینو می‌نویسد که دراینجا قرآن کوفی کهنه‌ایست (٦) نگارنده به‌محل رفت و از متولیان جویا شد. ایشان اظهار داشتند که این قرآن در جعبه‌ای

---

(۱) به ضم‌کاف به‌معنی تپه یاخاکریزدستی تپه مانندیست (۲) شاید پوریای ولی
(۳) بفتح کاف و میم و دال (٤) بفتح الف و سکون راء و فتح باء (٥) به فتح کاف (٦) گیلان رابینو ص ۱۷۰

داخل صریح است. اما پس از اینکه صریح‌را از جای کندند و به‌جعبه‌رسیدند، داخل جعبه قرآنی چاپی بود که بیش‌از پنجاه سال عمر نداشت. این‌ضریح که یك‌طرف آن مشبك است (عکس‌شمارهٔ۹۱) دراطاقی نوساز قرار دارد. سقف بنا لمه‌کوبی وبام آن حلب‌سراست.

قلعهٔ الله داده‌کوه
بر بالای‌کوهی در جنوب‌گشت رودخان

این قلعه که به‌نام الله دادی کوه والله دار کوه نیز خوانده‌می‌شود، برسر راه‌گشت به‌کرد محله، ابتدای ارتفاعات سمت راست بربالای‌تپه‌ای بوده‌است. امروز سراسر تپه تبدیل به‌باغ چای شده است وبر بالای این‌تپه ازقلعه نشانی نبود. رابینو این قلعه را «اللّه‌داد کوه» می‌خواند ومی‌نویسد که بر سر کوهی در جنوب گشت قرار دارد. هنگامی که سلاطین فومن به قلعه رودخان‌پناهنده می‌شدند، خزاین وجواهر خودرا بدین قلعه می‌فرستادند.(۱)

باقی بناها وآثار تاریخی فومن

۱ـ قلعهٔ زرین‌کُل در گشتِ رودخان نزدیك پل

۲ـ عمارت سردار همایون، کنار رودخانهٔ پسیخان در جوار پل‌کاسان در لیشاوندان فومن. سردار همایون لقب دوم عبدالحسین‌خان مدیرالملك است. عبدالحسین‌خان پسر محمدخان‌سرتیپ‌ملقب به مدیرالسفرا پسرحاجی‌قاسم‌خان است. رابینو در کتاب گیلان خود ص ۱۷۷ از این بنا یاد کرده است.

۳ـ امامزاده میرزا در قبرستان عمومی شهر فومن.

۴ـ پیر یوسفعلی در حور بجار فومن

۵ـ امام بر در شهر فومن.

۶ـ پل قدیمی فومن

۷ـ امامزاده تقی در راه گشت.

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۶۷

٨ـ بقعهٔ درویش محب علی در بوئین فومن.[١]

٩ـ قلعهٔ تیمور لنگ درآلیان .

١٠ـ آثار خندق و قلعه و خانه‌هائی در شیرزیل فومن .

١١ـ مزار کمال‌الدین محمد و کمال‌الدین احمد[٢] در محل وله‌بشت گلندرود

١٢ـ مزار آقا سید یعقوب در گوراب پشالم در لیشاوندان فومن . رابینو می‌نویسد درختی کهنسال بود که اهالی آنجا بدان احترام می‌گذاشتند . در دوران او یعنی سال ١٣٣١ قمری بنائی ساختند و امامزاده‌اش کردند .[٣]

١٣ـ مزار سید ابراهیم در فلابا (= فلاح آباد) فومن بر سر جادهٔ قدیم رشت به فومن . رابینو نیز از این مزار یاد کرده است.[٤]

١٤ ـ بقعهٔ آقا شیخ جمال در شاویزان در درهٔ قلعه رودخان سمت راست رودخانه .

١٥ـ سید صالح در دهکدهٔ بوده فومن

١٦ـ مسجد کولك در بالای تپه در دوبخشر[٥] در نزدیکی ازبر[٦]

١٧ـ بنای مربع آجری میان گوراب‌پس و خسروآباد فومن. رابینو از این بنا یاد کرده است . اما نگارنده آن‌را نیافت[٧].

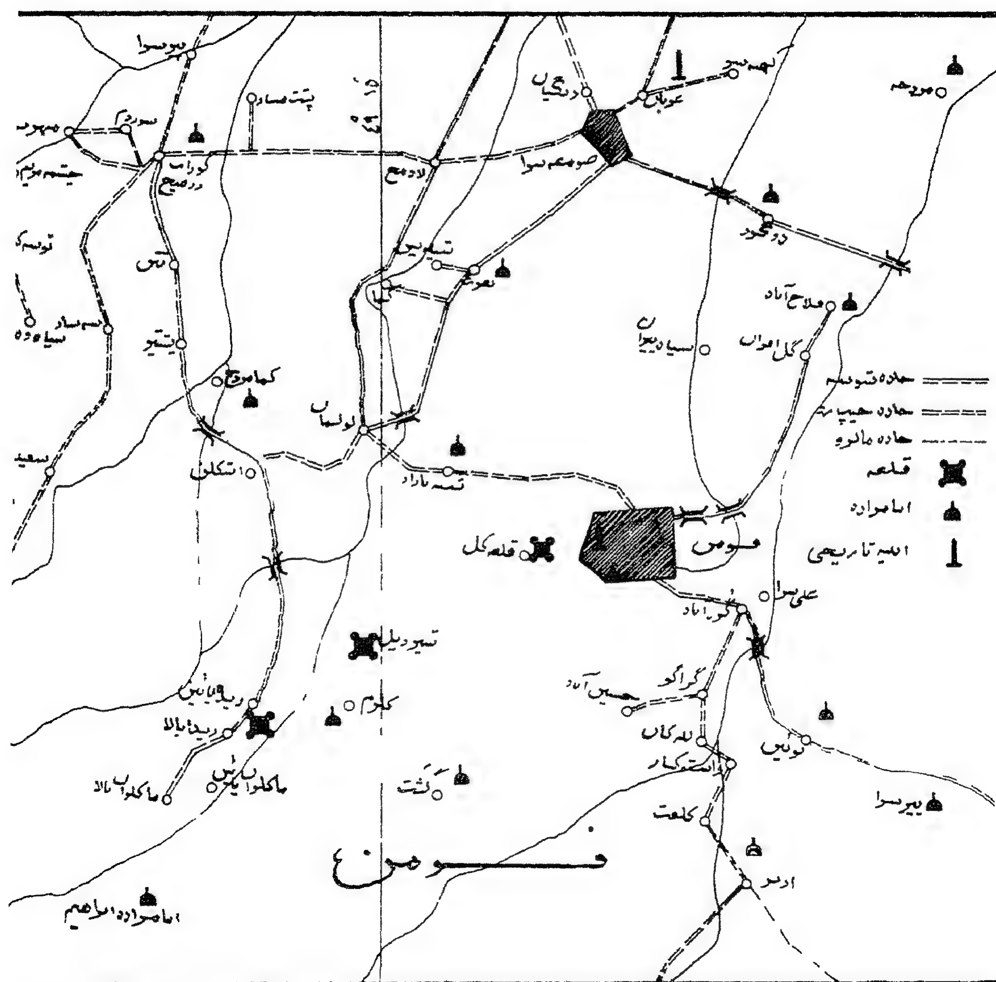
١٩ـ مسجدقدیمی زودل در دهکدهٔ رودل در هجده کیلومتری غرب فومن بر سر راه فومن به ماسوله

٢٠ـ مزار آقاسید ابراهیم بن موسی الکاظم علیه‌السلام در گوراب زرمخ.[٨]

٢١ـ مزار امامزاده عبدالله در کسما. رابینو می‌نویسد متولیان اینجا فرمانهائی از سلاطین صفویه دارند که ایشان را از پرداخت مالیات معاف کرده‌اند .[٩]

---

(١) گیلان رابینو ص ١٦٩ (٢) اهالی کلارالدین محمد و کلارالدین احمد خوانند
(٣) گیلان رابینو ص ١٧٧ (٤) گیلان رابینو ص ١٦٩ (٥) بفتح باء وشین (٦) بفتح الف و سکون زاء و فتح باء (٧) گیلان رابینو ص ١٦٧ (٨) بفتح زاء و میم رابینو زیر ازان بنا

نقشهٔ شمارهٔ ۸ مقابل صفحهٔ ۱۶۸ ـ آثار و بناهای تاریخی بخش قومس

نگارنده دسترسی به این فرمانها پیدا نکرد.

۲۲ـ قلعهٔ قلندرخان در بالای کوهی در کلندرود. رابینو می‌نویسد «قلندرخان، مردی شیاد و از یاغیان دوران نادرشاه بود. در این محل قلعه‌ای ساخت که زیر زمینهای آن تا دوران خچکو (Chodzeko) باقی بوده است»(۱)

۲۳ـ مقبرهٔ خانوادگی خاندان اسحقی در فومن. عبدالفتاح فومنی در تاریخ گیلان می‌نویسد که امیره علاءالدین پدر امیره دباج فومنی در مقبرهٔ اجدادی خود در فومن به‌خاک سپرده شد.(۲)

۲۴ـ مقبرهٔ شاه‌جمشیدخان(۳) نوهٔ امیره‌دباج فومنی (= مظفر سلطان)(٤) در فومن. عبدالفتاح می‌نویسد که جسد شیرزاد سلطان را در مزار شاه جمشیدخان به خاک سپردند و سر اورا برای خان احمدخان به گیلان بیه‌پیش فرستادند.(٥) احتمال می‌رود مزار شاه‌جمشیدخان درهمان مقبرهٔ خانوادگی خاندان اسحقی در فومن باشد.

۲۵ ـ مقبرهٔ آبای بوسعید میر در موضع شنبه بازار فومن. عبدالفتاح می‌نویسد که بوسعید میر را در موضع شنبه بازار فومن به جوار مقبرهٔ آبای او مدفون ساختند.(٦)

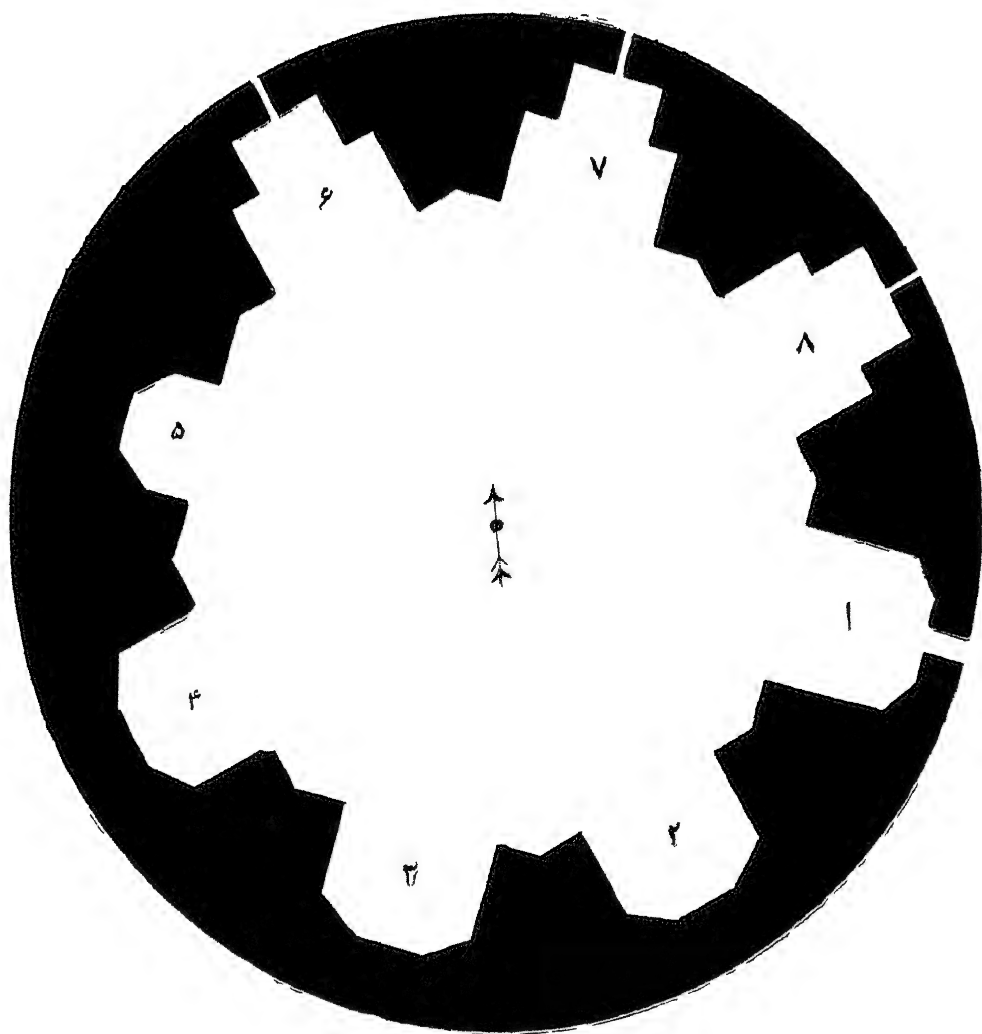
(۱) گیلان رابینو به نقل از خچکو ص ۱۶۷ و نظر خود مؤلف ص ۱۷۷ و ۱۷۸
(۲) تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی ص ۳۰۶ (۳) خدیجه بیگم دختر شاه‌طهماسب در ۲۲ شعبان سال ۹۷۷ زن جمشیدخان نوهٔ امیره دباج (= مظفر سلطان) شد (٤) امیره دباج پس از ازدواج با خیرالنسا بیگم دختر شاه اسمعیل به‌لقب مظفر سلطانی ممتاز گردید (تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی ص ۸) در تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۷ شرحی درباره این عروسی هست (٥) تاریخ گیلان ص ۹۵ (٦) تاریخ گیلان ص ۲۰۲

عکس شمارهٔ ۷۳ ـ دروازه اصلی قلعه رودخان

عکس شمارهٔ ٧٤- یکی از برجهای قلعه رودخان

نقشه شمارهٔ ۷۵ ـ نقشهٔ برج سمت راست دروازهٔ قلعه رودخان

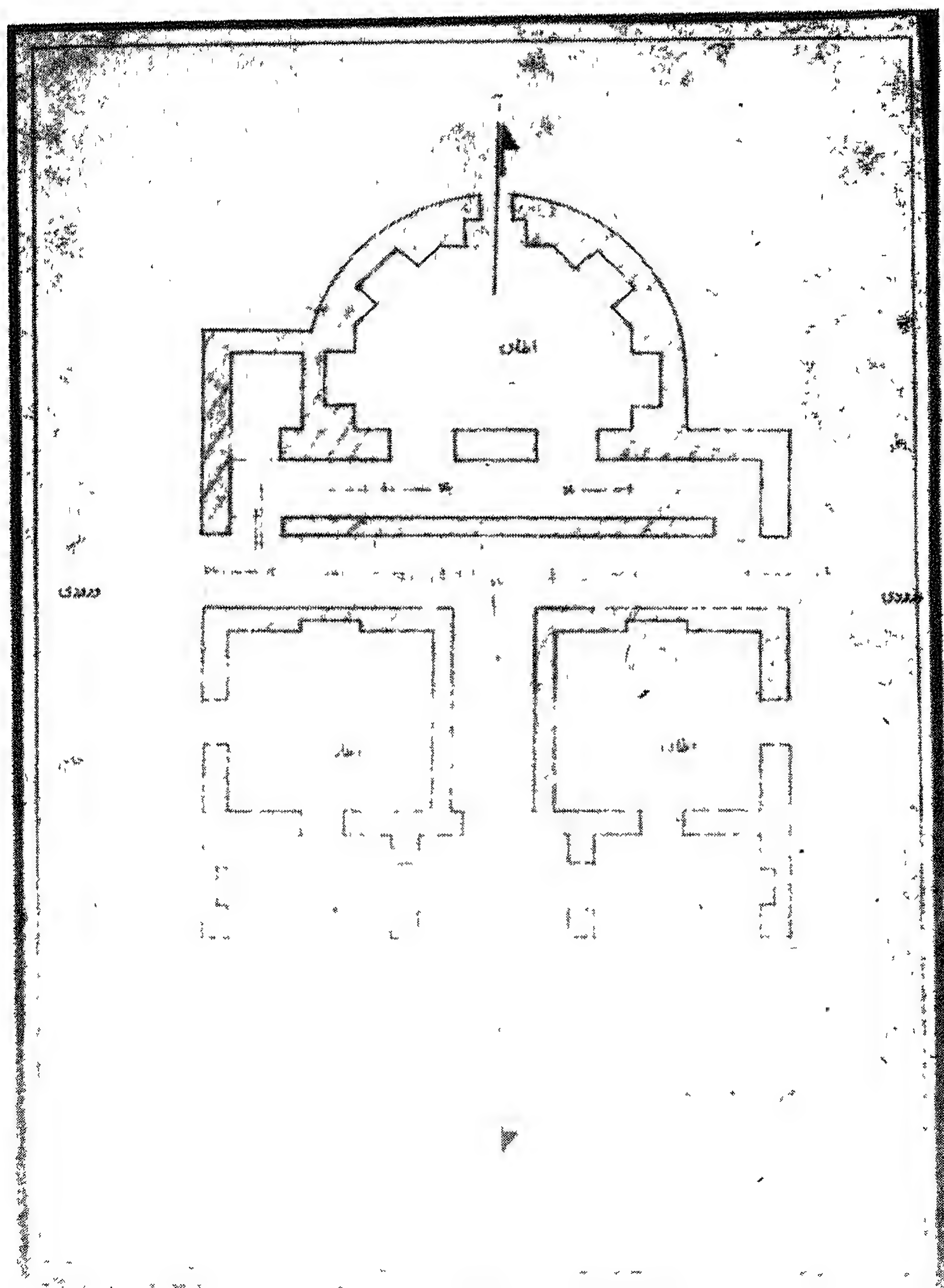
عکس شمارهٔ ۷۶ـ مدخل اطاقی که در بالای برج سمت جنوب دیوارهٔ اصلی قلعه ودخان بنا شده است

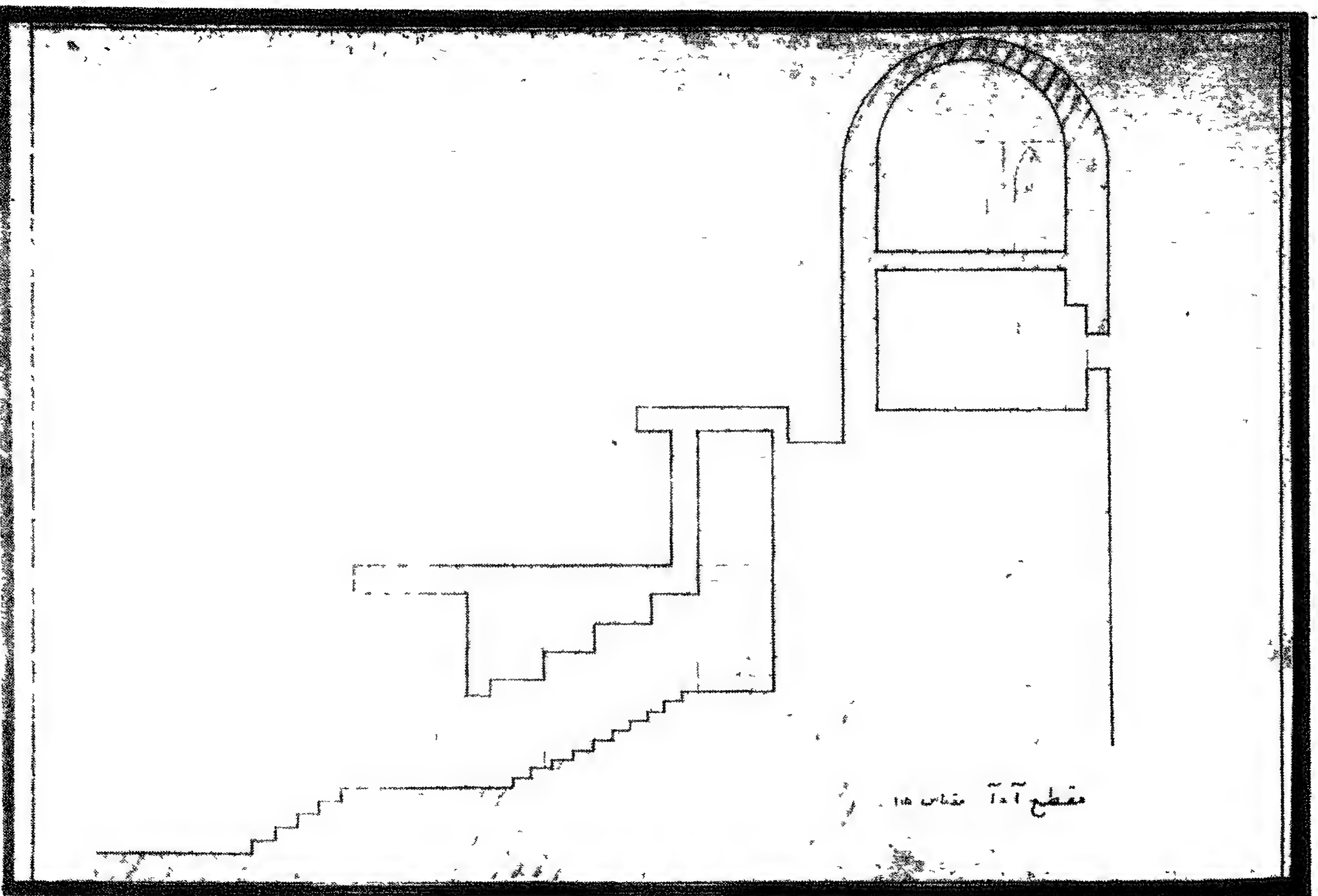
عکس‌شمارهٔ ۷۷- مدخل اطاقی دربالای برج سمت راست دروازهٔ اصلی قلعه رودخان

عکس شمارهٔ ۷۸ ـ هشتی میان دودروازهٔ اصلی رودحان

نقشهٔ شمارهٔ ۷۹ ــ نقشهٔ شاه‌نشین قلعه رودحان ،

عکس شمارهٔ ۸۰ – برش عمودی ارسی‌های شاه‌نشین قلعه رودخان

عکس شمارهٔ ۸۱ ـ قسمتی از دیوار جنوبی قلعه رودخان

عکس شمارهٔ ۸۲ - یکی از سردرهائی که میان دوقسمت اصلی قلعه رودخان است

عکس شمارهٔ ۸۴ – یکی از برجهای اصلی قلعه رودخان

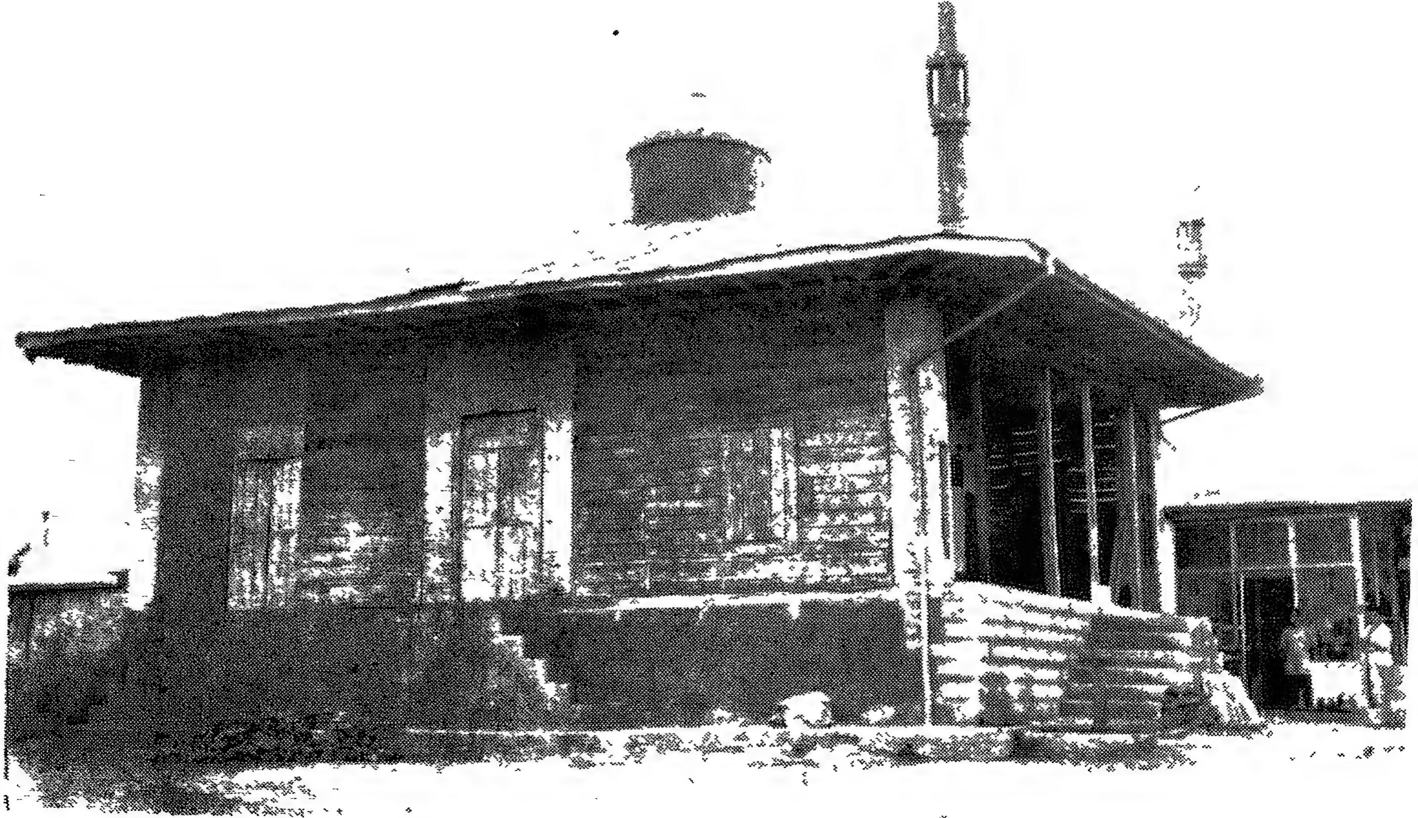
عکس شمارهٔ ۸۵ – زوایای داخلی بنا را درقلعه رودخان
بدین ترتیب برای زدن طاق جمع کرده‌اند

عکس شمارهٔ ۸۶ – طاقها ومزغل داخل یکی از برجهای
قلعه رودخان

نقشهٔ شمارهٔ ۸۷ ـ نقشهٔ قلعه رودخان که طول آن درحدود پانصدمتر است

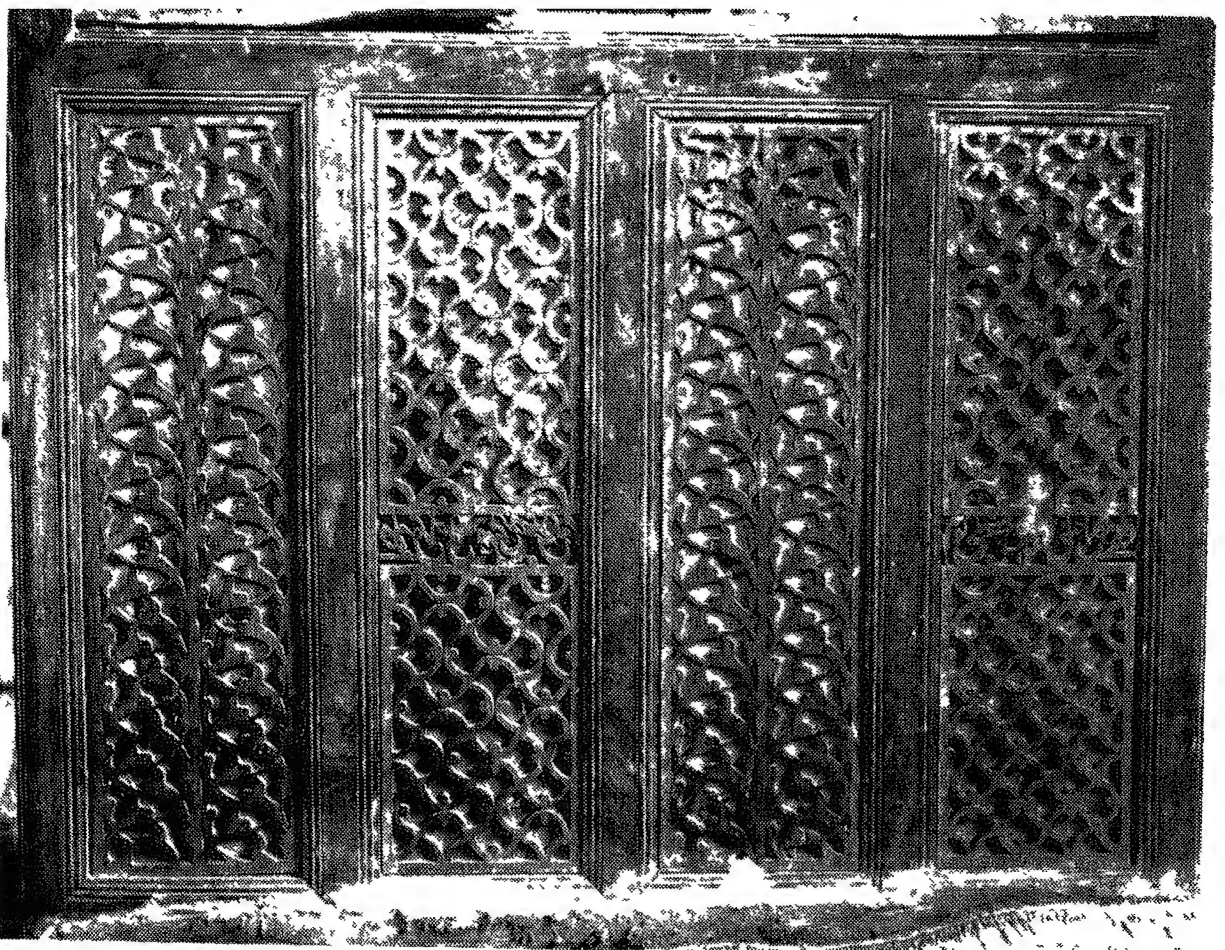
عکس شمارهٔ ۸۸ - پیر حلودار درشهر قومس

عکس شمارهٔ ۸۹ ـ بقعهٔ آقا سید عبدالله بن موسی بن جعفر علیه‌السلام در دهکدهٔ کلرم فومن

عکس شمارهٔ ۹۰ ـ دهانهٔ بزرگ پل پشتیر در اولمان فومن

عکس شمارهٔ ۹۱ ـ صندوق زیارت دستخط در گشت وون

بخش نهم

۱ ـ جغرافیای تاریخی گسکر

بخش گسکر درزمینی هموار ، در سی کیلومتری غرب رشت قرارگرفته ، و از شمال به تالش دولاب واز مشرق به مرداب انزلی و از جنوب به فومن واز مغرب به ماسال و شاندرمن محدود است . در ازای آن از اسند در جنوب تا گیل‌جالان در شمال یك فرسنگ و نیم وازمرداب تا آهك‌کوره در حد ماسال دوفرسنگ است . سابقاً یکی از بخشهای وسیع گیلان بوده و شامل زمینهای گسکر امروزی و خاك ماسال و شاندرمن و تالش دولاب می شده است .

صاحب حدودالعالم که کتاب خود را در سال ۳۷۲ قمری تألیف کرده است ، فهرستی از دهکده‌های آن سوی رودبان (= بیه‌پس) را در کتاب خود آورده است . میان آنها به نامهای ، بیلمان شهر ، رشت ، تولم ، دولاب ، کهن‌رود برمی خوریم . [۱] مقدسی نیز در سال ۳۷۵ قمری ، جزءدهکده‌های گیلان ، دولاب وبیلمان‌شهر و کهن‌رود را نام‌می برد . [۲] ابوالفدا در سال ۷٤۱ قمری دولاب را از اقلیم چهارم می‌داند و پس از تعیین طول و عرض جغرافیائی آن‌می نویسد، کسانی که این محل رادیده اندمی‌گویندکه‌کسکر نامیده می‌شود. (وکسکر بفتح الکاف و سکون‌السین‌المهماه بینهما وفی الاخر راء مهمله) [۳] با توصیحی‌که ابوالفدا می‌دهد شکی باقی نمی‌ماندکه صاحب حدودالعالم ومقدسی نیزاردولاب بخش گسکر را اراده‌کرده‌اند دمشقی متوفی در۷۲۷ ، در بیان ناحیهٔ گیلان ، نام این بخش را بشکل «حسکر» یاد آورشده است این خود دلیلی تواند بودکه

(۱) حدودالعالم چاپ دانشگاه ص۱٤۹ (۲) احسن‌التقاسیم ص۳۵۵ (۳) تقویم‌البلدان ص ٤۲۸ و ٤۲۹

حرف اول این نام ، گاف فارسی است که به شکل جیم معرّب شده است .

فصل‌الله عمری متوفی ۷٤۲ می‌نویسد که حکمران گسکر با حکمران تولم از در دوستی در آمده‌اند ، لشکریان ایشان بیشتر از لشکریان سایر بخشهای گیلان است سرزمین ایشان بسیار وسیع و حاصلخیز است . علات و میوه و گاو و گوسفند فراوان عمل می آورند . از همسایگان کرد خود و فرآوردهای آنان بسیار فایده می برند . مواد خوراکی در این بخش ارزانتر از سایر بخشهای گیلان است .

الئاریوس (Oléarius) دهکده های گسکر را به این شرح نام می برد سیاه‌رود ،گوراب ، ابرلی ، دولاب ، شال ، روئه‌سرو (Rue saru) ، میان شهر.

کوك (Couk) که همراه سفیر شاهزاده گالیتسین (Ghalıtzıne) در سال ۱۱۵۹ قمری (= ۱۷٤٦ ـ ٤۷ میلادی) به ایران آمده است چنین می نویسد : این شهر (گسکر) و ناحیه‌ای به همین نام در قلمرو حکومت گیلان است. مدت زیادی نیست که نام این شهر، به سبب عمل آوردن ابریشم فراوان و پارچه های ابریشمین بر سر زبانها افتاده است اما بر اثر ظلم حکام نادری مثل سایر نقاط به خرابی کشیده شده است نزدیك این محل قلعه‌ای است که روسها ساخته اند تا جلو تهاجم همسایگان کوه‌نشین این ناحیه را بگیرند .

کامل ترزل (Trezel) درسال ۱۲۲٤ قمری (= ۱۸۰۹ میلادی) درباره گسکر می‌نویسد « در قصبهٔ گسکر چهارصد خانوار تالش ساکنند . تالشان گذشته از ناحیهٔ گسکر، کنار راه رشت به اردبیل نیز سکونت دارند و آقا محمد خان قاجار و جانشین او ـ فتحعلیشاه ـ نتوانستند ایشان را به انقیاد و اطاعت خود درآورند ، زیرا ایشان به رئیسی که از تیرهٔ خودشان نباشد ، سر تسلیم فرود نمی آورند قیام و سرکشیهای ایشان را شاه ایران اغماض نادیده گرفته‌است. در زمان فتحعلی‌شاه است که حدود گسکر به حدود کنونی آن تقلیل پیدا می کند

---

(۱) نخبة الدهر ص ۲۲٦

وحاکم این بخش زیکسار رامرکز حکومت خود می‌کند. دهکده هائی‌که در زمینهای هموار قرار داشتند، به نام گیل گسکر ودهکده های کوهستانی همجوار راکه تالش نشین بود، تالش گسکر خواندند .(۱)

مرکز اصلی گسکر، طاهرگوراب است که در نه کیلومتری شمال غربی کسما وهفت کیلومتری مرداب انزلی، کنار رودخانهٔ خالکیا بناشده‌است. درزمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) جمعیت آن نهصدوهجده خانوار بوده‌است که تقریباً تمام گیلك وشیعی مذهب بوده‌اند لهجهٔ گیلکی گسکر با لهجهٔ مردم رشت اختلاف زیاد دارد (۲)

۲ - بناها و آثار تاریخی گسکر
شهر قدیم گسکر = گوراب گسکر
در جنگل هفت دغنان(۱)

درجنگل هفت دغنان، کنار جادهٔ شاه‌عباسی‌که از طاهرگوراب به سید-سرفشاه می‌رفته است، آثار حمامها (عکس شمارهٔ ۹۲) وخانه هائی (عکس شمارهٔ ۹۳ و۹٤) و آثار دکانهائی‌که در یك امتداد بناشده بوده‌اند، دیده‌می‌شود. آثار باروئی ممتد و طولانی درمیان درختان جنگلی گاهی به چشم می‌خورد، سفال شکسته و آجرپاره‌های فراوان دراین‌قسمت ازجنگل برروی زمین‌ریخته است پس‌از بازدید محل، راه بازگشت ما از جادهٔ شاه‌عباسی بود وچنان به‌نظر می‌رسیدکه‌کف این جاده دراین قسمتها آجرفرش داشته است

درزمینی مانندگوری تنها دیده شد که نزد ساکنان دهکده های همجوار احترامی‌داشت وبه‌نام سیدخروسه (= ستی خروشه ؟) مشهوربود (عکس‌شمارهٔ ۹۵) می‌گفتندکه این‌زن، خواهر امیره ساسان‌گسکری وهمسر سید سرفشاه بوده

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۵۵ (۲) گیلان رابینو ص۱۵٦ (۳) جماچار، ده از دهستان شاندرمن بخش‌ماسال شهرستان طوالش ٦ کیلومتری شمال‌شرقی بازارشاندرمن و۱۲ کیلومتری شمال شرقی ماسال، جنگل موسوم به هفتا خان (= هفت دغنان) در شمال خاوری این ده واقع‌است دراین‌جنگل آثار ابنیهٔ بسیار قدیمی مشاهده می‌شود (فرهنگ‌جغرافیائی‌ایران)

است . کنار گور سیدخروسه دو پایهٔ ستون نقش‌دار، از سنگ سفید آهکی افتاده بود . سنگ بزرگتر به ارتفاع سی‌ودو سانتیمتر وعرض قسمت پائین پایه چهل و به وعرض قسمت بالا بیست و چهار سانتیمتر بود . (عکس شمارهٔ ۹۷) سنگهای تراشیدهٔ سیاه‌رنگ نیز در اینجا مشاهده شد . سنگ قبری بر مزار سیدخروسه بود که شاید یکی دو ساعت قبل از رسیدن ما به این محل ، شکسته بودند این سنگ سرخ بطول چهل وشش وعرض بیست وچهار و قطر پنج سانتیمتر بود کلماتی بر آن حك شده بود که خوانده نشد . (عکس شمارهٔ ۹۸) بر سر همین مزار یکی دو کاشی به ابعاد نوزده سانتیمتر وقطر هفده میلیمتر و آجری کوچك به ابعاد هیجده سانتیمتر و قطر چهار سانتیمتر و نیم و آجری بزرگ بدابعاد بیست وسه سانتیمتر وقطر پنج سانتیمتر و نیم دیده شد .

مصالح بنای حمامها دو نوع آجر بود . نوعی از آن بزرگتر وبه ابعاد بیست وسه سانتیمتر وقطر شش سانتیمتر ونوعی کوچکتر به ابعاد بیست سانتیمتر وقطر چهار سانتیمتر و نیم بود ملاط آجرها گچ غربالی بود معروف است که راه زیر زمینی این محل به مناره بازار که درحدود بیست کیلومتر فاصله دارد متصل می‌شده است محوطه ای که این آثار در آن دیده شد بیش از یك کیلو متر مربع بود رابینو در این محوطه از دلیی آجری یادآور می‌شود که بر رودخانهٔ کنگولد مازوخیه (بفتح کاف) ساخته بوده‌اند ومی‌نویسدکه نزدیك این خرابه‌ها ، دهی کوچك است که مجموع خانه‌های آن بیش از شش کلبهٔ محقر نیست وبه نام «اروس محله» خوانده می‌شود ودر یك کیلومتری مرداب تپهٔ کم ارتفاعی به‌نام «خروسه» و نزدیك این تپه‌قبرستانی، به‌نام «اروسها قبرستان» است. این نامها یادآور اشغال گیلان به دست روسها در سالهای ۱۱۳۵ - ۱۱۴۷ قمری (= ۱۷۲۲ - ۱۷۲٤ میلادی) است (۱)

الئاریوس (Oléarius)می‌گوید ، شهر کوچك گسکر در چهار فرسخی کسما ودو فرسخی دریاست وبه نام «گوراب گسکر» معروف است هنگامی که شاه

(۱) گیلان رابینو ص ۱۵۵

عباس از گیلان عبور می کرد، درهمین محل، درخانه شخصی، به نام خواجه محمود، پسرش ـ شاه صفی ـ چشم به جهان گشود . این خانه بعدها محل بست اهالی شده است.[۱]

حدود جنگل هفت دغنان و راه رسیدن به آن :

جنگل هفت دغنان از غرب متصل به مجارکن ،[۲] از شرق به سیاخاله سر و خمیران ،[۳] از شمال به دهکدهٔ سید شرفشاه و محلهٔ خشابر [۴] و از جنوب به بهمبر[۵] محدود می شود راهی از ضیابر به جنگل هفت دغنان می رود .پس از طی سه کیلومتر سنگ از ضیابر به بهمبر می رسیم . از بهمبر تا کورهٔ ذغال چهار کیلومتر فاصله است . از کورهٔ ذغال راه به دست چپ می پیچد و مستقیم تا پل آجری رودخانهٔ دلیك (بکسر دال) پیش می رود فاصلهٔ کورهٔ ذغال تا سید خروسه نیز سه کیلو متر است .

راه دیگر راه مجارکن و اسفند سر است . از ضیابر به اسفند سر، چهار کیلومتر ، از اسفندسر به مجارکن یك کیلومتر و از مجارکن به سید خروسه سه کیلومتر است مزار سید خروسه برکنار رودخانهٔ واویلاست که از شاندرمن سرچشمه می گیرد داروعه رووار هم در جنگل هفت دغنان است که خود شعبه ای از رودخانهٔ واویلاست

پل آجری رودخانهٔ دلیك
در جنگل هفت دغنان گسکر

این پل آجری برسر راهی است که از هشت پر به مناره بازار و گوراب زرمخ و از آنجا به رودخانهٔ ماسوله که به نام گشت (بفتح کاف و کسر تاء) رودخان ماسوله معروف است می رود . طول پل دوازده متر و عرض آن سه متر و هشتاد سانتیمتر است سنگ چین پایه های دوطرف به ارتفاع دومتر از سنگ رودخانه و ساروج بنا شده است . مصالح اصلی پل ، آجری به ابعاد بیست ودو سانتیمتر وقطر چهار سانتیمتر ونیم است . قسمت آجری پل نیز ملاط ساروج دارد .(عکس شمارهٔ ۹۹)

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۵٤ و ۱۵۵ (۲) بکسر باء وفتح کاف (۳) بضم خاء و کسر میم و سکون یاء (٤) بضم خاء وفتح باء (۵) بفتح باء وهاء وسکون میم وفتح باء ثانی

امامزاده سید محمد جان بن موسی الکاظم علیه السلام
در ضیابر گسکر

بنای آستانه از آجر و به ابعاد شش متر است. یك در ورودی و یك پنجرهٔ بزرگ چهار دهنه طرف جنوب، دو پنجره بزرگ چهار دهنه طرف غرب، یك در ورودی و یك پنجره بزرگ چهاردهنه طرف شمال دارد. بنا گل سری است و ارتفاع زیادی از زمین ندارد. کف داخلی بنا گل و از حصیر مفروش است درخت آزاد عظیمی درگوشهٔ جنوب شرقی است که چون نیمهٔ آن در بنا جای داشت، اندازه گیری نشد (عکس شمارهٔ ۱۰۰). ضریح امامزاده چوبی و بلندتر از ضریحهای معمولی است. گنبدی فلزی در وسط و چهار گلدسته درچهار گوشهٔ ضریح تعبیه شده‌است. این ضریح بطیر. خیمه هائی است که در این محل روز عاشورا جزءِ دسته به‌حرکت درمی‌آورند (عکس شمارهٔ ۱۰۱) مراسم علم بندی اول محرم و علم واچینی شب یازدهم یعنی عصر عاشوراست - روز عاشورا هم تعزیهٔ صحرای کربلا را برپا می‌کنند یعنی از پائین محل صیابر، عده‌ای در حدود صد و پنجاه‌تن با لباسهای اطرافیان حسین‌بن‌علیه‌السلام در صحرای کربلا و اسرا و خیمه‌ها به راه می‌افتند و تا منزل آیة‌الله صیابری می‌روند و خیمه ها را در آنجا وامی‌چینند قمه زنها که در حدود صد تن هستند، کفن به تن کرده قمه در دست به امامزاده می‌آیند و تا ظهر در آنجامی‌مانند پس‌از اینکه مؤذن اذان ظهر راگفت قمه‌زنها نماز شهادت می‌خوانند و به‌احترام بقعه، دربقعه خون نمی‌ریزند اماپس از بیرون رفتن از بقعه، یکباره قمه‌ها را برکله می زنند و خون از سر ایشان جاری می‌شود توروکنجی در محل شفاداده می شوند برای رفع میخچه، نمك و خزهٔ درخت آزاد امامزاده را می‌گیرند و در خاك دفن می کنند، وقتی نمك‌آب شد، میخچه هم از میان می رود.

سید مولاجان بن سید محمدجان بن موسی الکاظم علیه السلام

بقعهٔ این مرد طرف راست آب شاندرمن نزدیك آبادی است. بقعه‌ای محقر و جدیدالبناست.

سنگ قبری

در محلهٔ اروم (۱) سادات بهمبر (۲) گسکر

این سنگ از سنگهای آهکی سفید است و باپایهٔ ستونهائی که در جنگل هفت‌دغنان دیده شده، هم‌جنس است این سنگ سرپاست و طول مقداری که از خاک بیرون است به یك متر و نیم می رسد عرض آن پنجاه و دو سانتیمتر است . در حاشیهٔ سنگ نام دوازده امام به چشم می‌خورد . بالای سنگ در وسط سنهٔ ۱۲۳٤ و زیر آن «کل شیئی هالك الاوجهه» و پائین تر از آن « هذا القبر المرحوم المغفور . » و نزدیك به قسمت پائین سنگ نام « کاس خانم » روشن خوانده می شود . (عکس شمارهٔ ۱۰۲)

منارهٔ آجری

در مناره بازار (۳) گسکر

در پانصد متری بقعهٔ آقاسید زکی

این منارهٔ آجری بر سرراه دهکدهٔ جاده‌کنار به آبادی مناره بازار ، در طرف راست جاده بناشده‌است تاریخ بنای آن‌معلوم نیست روایت محلی وقصه های سینه به سینه بانی آن‌را مردی به‌نام «چل‌گوش‌چمنی»(٤) می‌دانند . مصالح ساختمانی آن ، آجر وملاط گچ وبائین مناره را تا دومتر ارتفاع باسیمان‌مرمت کرده‌اند . محیط دایرهٔ منار از سطح زمین نوزده متر وچون پس‌از تعمیر دری آهنی جلو مدخل آن‌گذاشته و قفل‌کرده بودند ، وضع داخلی آن معلوم نشد . در بالای مناره‌که فعلاً روی‌درخرابی دارد، تزئینی آجری‌دیده می‌شود وپائین‌تر

---

(۱) بضم‌الف (۲) بفتح باء و هاء و سکون میم و فتح باء ثانی (۳) ده اردهستان مرکزی بخش صومعه‌سرا شهرستان‌فومن ده کیلومتر غرب‌صومعه‌سرا وپنج کیلومتر غرب‌راه صومعه‌سرا به طاهر گوراب ، برج قدیمی دارد که به‌نام برج «چهل گیس چمنی» معروف است در ازمنهٔ قدیم ، بازار مهمی دراینجا بوده‌است (فرهنگ جغرافیائی ایران) (٤) چنین‌شخصی در تاریخ گیلان شناخته نشد ووجود خارجی نداشته است این‌مرد ساخته و پرداخته ذهن مؤلف کتاب مستطاب سیدجلال‌الدین اشرف‌است عجب‌تر اینکه درفرهنگ جغرافیائی نام‌او «چهل گیس» شده است

از آن نیز در دو ردیف تزئین دارد . منظور از بنای این مناره برما پوشیده است ، چه روزی که تمام این صفحات جنگلی عظیم بوده است نه‌به‌کار راهنمائی می‌آمده و نه‌کسی‌می توانسته‌بربالای آن دیدبانی کند . اگر برای گیلان عجایب هفتگانه‌ای قائل شویم ، این مناره یکی از آنها تواندبود. (عکس شمارهٔ ۱۰۳)

رابینو به نقل از خچکو (Chodzko) می نویسد «در مناره بازار ، بر سر راه‌گسکر ، مناره‌ایست که بدنهٔ آن راکسی‌سوراخ کرده است . سر آن خراب و قسمتی از آن افتاده است . داخل منارپلکانی دارد . احتمال دارد این منار را به منظور نگهبانی‌ساخته‌اند ارتفاع آن به‌سی مترمی رسد و معروف‌است که‌شخصی به نام چل‌گوش چمنی ، آن را بناکرده‌است .» (۱)

بقعهٔ آقاسید زکی بن امام موسی الکاظم علیه‌السلام

بنای اصلی‌بقعه شامل اطاقی‌چوبین به‌طول ۵/۵ متروعرض چهارمتر است صندوقی به طول ۱/۹۰ متروعرض ۱/۱۰ و ارتفاع ۱/۵۰ متر در وسط است‌که با انواع پارچه ها پوشانده شده است . ایوانی به طول هفت‌متر و عرض‌سه متر در جلو این اطاق است . طاق این ایوان بر پنج ستون چهار سوی چوبین استوار است ، ستونهاسرستون‌ندارند. سقف بقعه لمبه‌کوبی وسقف ایوان و اشان‌کشی ، بدون پل کوبی ولمبه‌کوبی است ، بام سراسر بنا حلب سر است . مسجدی نیز متصل‌به این بقعه است

پردسر (۲) یا خشت پل (۳) بزرگ
نزدیك به دهکدهٔ مناره بازار

خشت پل بزرگ ، پل آجری بزرگی ، به طول شصت متر وعرض شش‌متر

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۶۷ (۲) پردسر، ده ازدهستان مرکزی بخش صومعه‌سرا شهرستان فومن ۷ کیلومتری شمال غربی صومعه سرا و ۳ کیلومتری غرب صومعه سرا به طاهرگوراب ، دو پل آجری روی رودخانهٔ مجاور آبادی هست در انقلاب جنگل جنگهای شدیدی دراین محل رخ داده است (فرهنگ جغرافیائی ایران) پرد به ضم پ در گیلکی به معنی پل است وپردسر بکسر دال یعنی سرپل (۳) خشت پل‌بفتح خاء وکسر تاء به‌معنی پل‌آجری‌است

وارتفاع تقریبی نه متر است رود تنیان[۱] وسیاوه رود و پلنگ رود ، کمی بالاتر از این پل داخل یك بستر می‌شوند واز زیر این پل می‌گذرند وسپس به کول‌سرو مرداب انزلی می‌روند . این پل عظیم که امروز مانند پهلوان پیری است که بر اثر طول عمر نکس پیدا کرده ودست حوادث اورا بـر زمین زده ، روزی سه دهانهٔ بزرگ داشته است. سیل‌سال ۱۳۱۷ دهانهٔ اول راکه طرف مناره بازاراست خراب‌کرد ودوطاق دیگر را سیل سال ۱۳۳۶ از جای خود تکان داد ودر بستر آب انداخت . فعلاً روی پایه‌های اصلی ، تخته پلی نصب‌کرده‌اند واز روی آن می‌گذرند . (عکسهای شمارهٔ ۱۰۴ و۱۰۵)

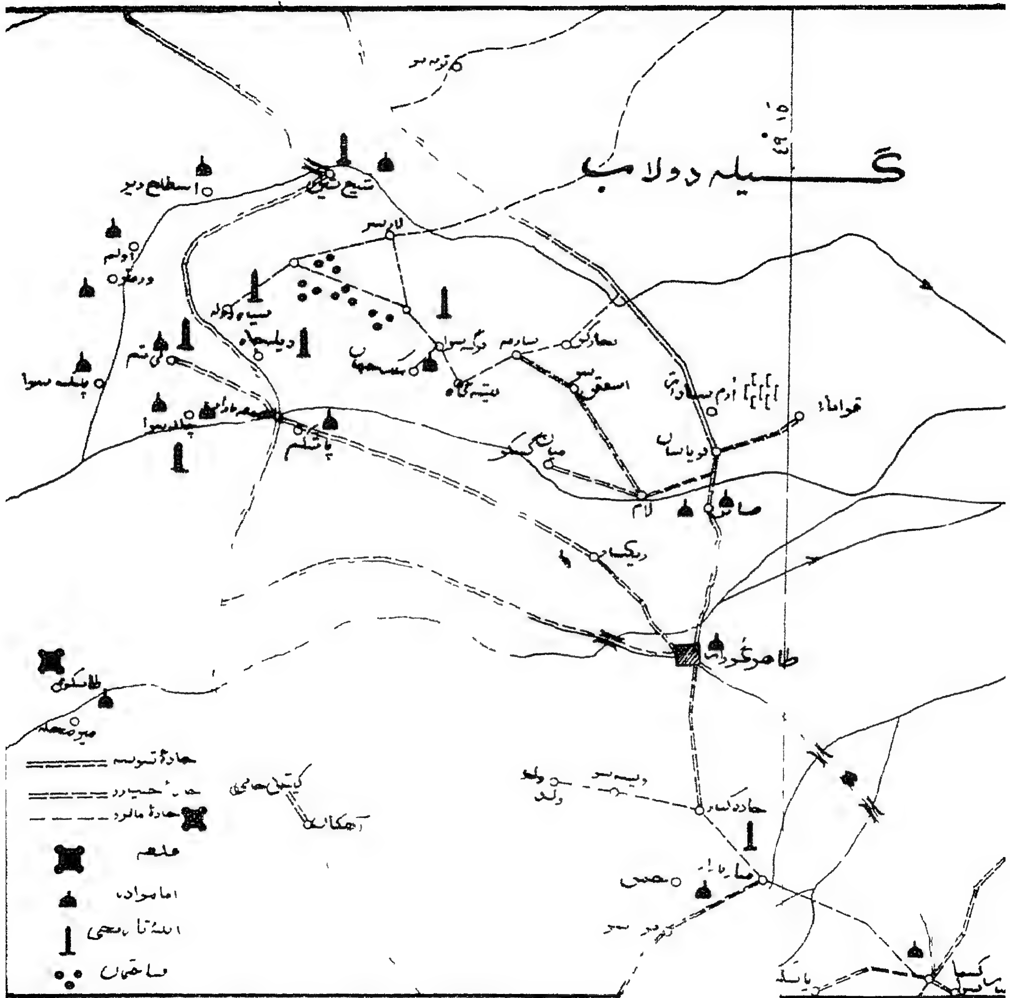
پردسر یا خشت پل کوچك
درسه‌کیلومتری کسما ، در دهکدهٔ پاسکهٔ کسمای صومعه‌سرا

فاصلهٔ میان خشت پل بزرگ و خشت پل کوچك کمتراز دوکیلومتر است ، خشت‌پل کوچك‌شامل پنج‌دهنهٔ کوچك‌و بزرگ آجری‌است . دوسیل‌بند دردوسمت راست آب‌دارد پایهٔ هریك‌از این‌سیل‌بندها، آب‌بخش‌کن‌دارد یکی‌ازطاقهای‌اصلی آن فرو ریخته است آبی‌که از زیرآن می‌گذرد دنباله‌ندارد و نشت آب بجارها و برنج‌کاریهاست . طول این پل ۲۵ متر وعرض‌آن ۴/۲۰ متر وارتفاع دهنه‌های بزرگ آن ازسطح آب ۵ متر است (عکس شمارهٔ ۱۰۶)

این دوپل درمسیر راهی است‌که به دستور شاه عباس ساخته شده است این راه از هشتپر به چهارراه رضوان ده وجنگل هفت دغنان وصیاد وطاهر- گوراب وجاده کنار ومناره‌بازار واز آنجا به خشت پل بزرگ وخشت پل‌کوچك کسما واز کسما به رشت می‌رود

راههای فرعی دیگری از این راه اصلی منشعب می شده و به‌دهکده های آباد ودرجمعیت‌می‌رفته‌است برسراین‌راهها نیز ازهمان‌دوران‌یا ادوار بعدپلهائی ساخته‌اند . پل‌گاز رودبار که دارای یك دهانهٔ اصلی و دو دهانهٔ فرعی درطرفین

(۱) بفتح تاء

نقشهٔ شمارهٔ ده مقابل صفحهٔ ۱۹۶ ـ آثار و بناهای تاریخی بخش گسکر

است از این گونه پلهاست . (عکس‌های شمارهٔ ۱۰۷ و ۱۰۸) پل کوچکی با یك دهانه نزدیك طاهرگوراب نیز جزءِ این دسته از پلهاست . (عکس شمارهٔ ۱۰۹)

باقی بناها و آثار تاریخی بخش گسکر

۱ ـ مزار آقا پیر مشعلی در طاهرگوراب گسکر.

۲ ـ مزار آقا میرقوام در ریگسار گسکر .

۳ ـ پیرولی خان نزدیك مناره بازار

٤ ـ بقعه‌ای در دهکدهٔ میان ده صومعه سرا .

۵ ـ دومسجد نسبةً قدیمی در دهکدهٔ عربان صومعه سرا

٦ ـ مزار آقا میرشاه دین در صومعه‌سرا

۷ ـ بقعهٔ دوگور در صومعه سرا

۸ ـ دوبردان (۱) برروی کهنه دغان (۲) در لالم (۳) در میرمحلهٔ گسکر.

(۱) دوپردان به ضم پ به معنی دو پل است (۲) به فتح‌دال به‌معنی نهر بزرگ است (۳) بکسرلام دوم

عکس شمارهٔ ۹۲ - قسمتی از بناهای شهر گسکر در جنگل هفت دغان

عکس شمارهٔ ۹۳ ـ آثار خانه‌های شهر کسکر در جنگلِ هفت‌دغان

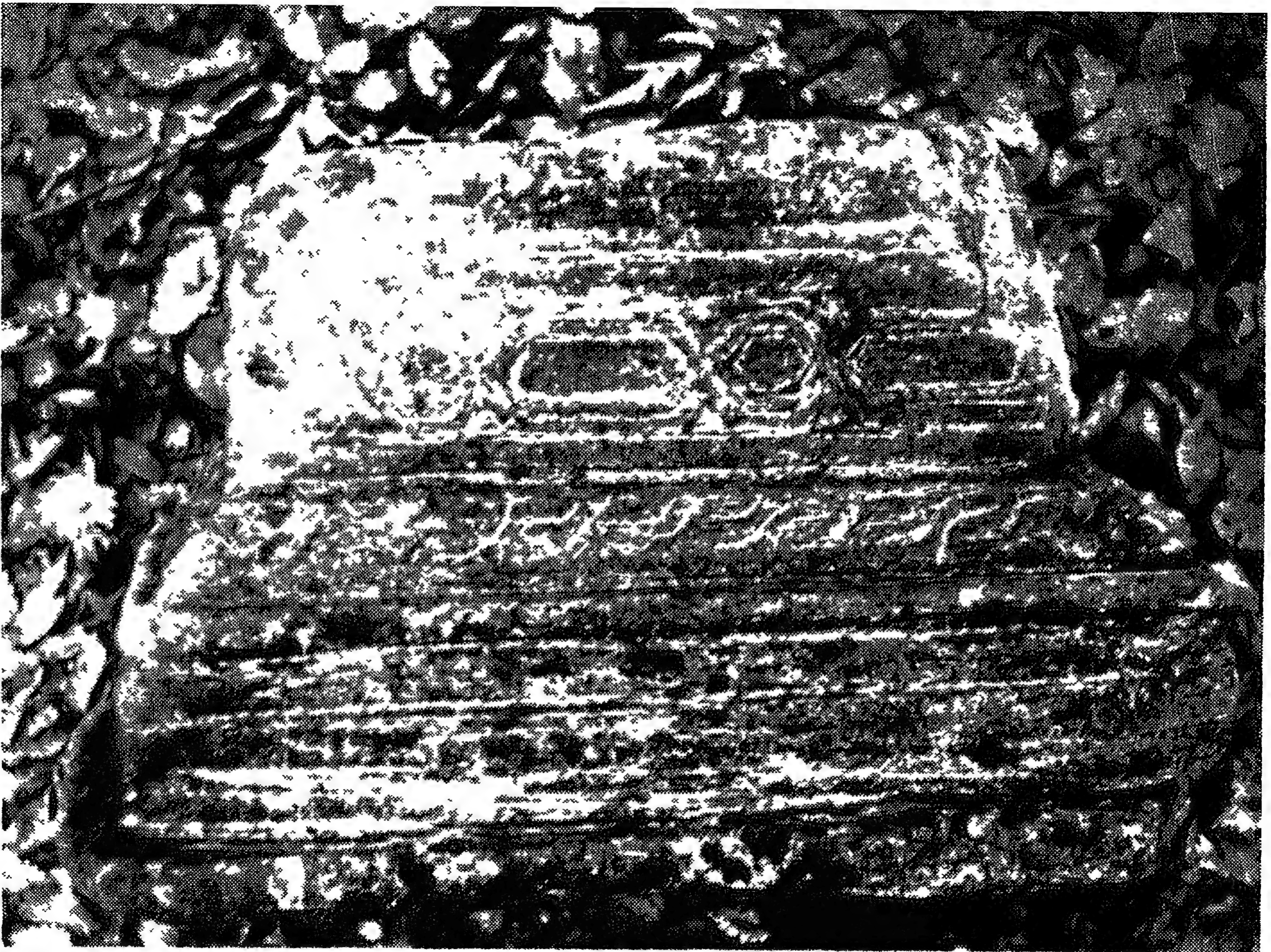
عکس شمارهٔ ۹۴ - آثار بناهای شهر کسکر درجنگل هفت دغنان

عکس شمارهٔ ۹۵ ـ مقبرهٔ سیدحروسه درجنگل همت دعان

عکس شمارهٔ ۹۶ ـ پایهٔ ستونی درسر مزار سیدخروسه درجنگل هفت‌دغنان

عکس شمارهٔ ۹۷ ـ پایهٔ ستونی از سنگ سفید در سر مزار سید خروسه در جنگل هفت‌دغان

عکس شمارهٔ ۹۸ ـ سنگ مزار سیدخروسه درجنگل هفت دغان

عکس شمارهٔ ۹۹ ـ پل آجری برروی رودخانهٔ دلیك درجنگل هفت دغان

عکس شمارهٔ ۱۰۰- امامزاده سید محمدخان درصیاد کسکر.

عکس شمارهٔ ۱۰۱ - ضریح امامزاده سید محمدخان در ضیابر گسکر

عکس شمارهٔ ۱۰۲ ـ سنگ قبری درمحلهٔ اروم سادات بهمن

عکس شمارهٔ ۱۰۳ـ منارهٔ آجری درمناره دارار گسکر

عکس شمارهٔ ١٠٤ـ دهانهٔ اصلی پردسر یا خشت پل بزرگ نزدیک مناره بازار گسکر

عکس شمارهٔ ۱۰۵– نمای دودهانهٔ باقی‌مانده از پردسر یا خشت‌پل بزرگ درمناره بازار کسکر

عکس شمارهٔ ۱۰۷– نمای جنوبی پل گکار رودبار

عکس شمارهٔ ۱۰۸ـ نمای شمالی پل کار رودبار

عکس شمارهٔ ۱۰۹ـ پل کوچکی ردیك طاهر گوراب

بخش دهم

جغرافیای تاریخی سفت

شفت درجنوب عربی رشت است ، نیمی ازآن دشت و نیمه‌ای کوهستانی است . از شمال به ورزل ، از مشرق به رودبار ، از جنوب به تارم و ازغرب به ماسوله و فومن محدود می‌شود .

صاحب مسالك الابصار شفت را موطن شیخ عبدالقادر گیلانی می‌داند و می‌نویسد ساکنان آن حنبلی مذهب‌اند . امیران شفت کم وبیش زیر لوای سلاطین فومن بوده‌اند .

خانان شفت غیر از چندتنی از اهل سبزوار خراسان‌اند پاره‌ای ایشان را از طایفه چگنی قزوین می‌دانند و می گویند که اینان با حیله و تزویری نظیر حیلهٔ حسن صباح اراضی این بخش را به دست آورده‌اند . طایفهٔ خانان را « بیار مسلمان » می‌خوانند و می گویند که یکی از اجداد ایشان پیازی را دید که بربام گالی پوش خانه‌ای روئیده است . فریاد برآورد « بی‌شك خدائی وجود دارد » و فوراً مسلمانی را برگزید خانها هنوز (تا زمان‌رابینو ۱۳۳۱ قمری) حکومت را در دست دارند ، ولی نفوذ زیادی برساکنان محل ندارند.

سابقاً مرکز شفت به‌نام گوراب‌شفت خوانده می‌شد و نزدیك دهکدهٔ نصیر-محلّهٔ امروزی قرار داشت محل گوراب شفت در محل گوراکیش(= گوراب-کیش) است که خرابه‌های آن را جنگلی انبوه ازشمشاد پوشانده است

مرکز مهم و محل اقامت خان شفت ، کمسار است که درسه کیلومتری جنوب تِکرم (بکسرتاء وراء) قراردارد در زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) دو مسجد و دوحمام‌خراب و دویست‌باب‌خانه ، درمیان باغستانی‌سرسبز‌برد و کنارهٔ

رودخانه لیفکوخندان داشته است . خانه‌های خان نشین آن روزی زیبا بوده است اما به علت اینکه خانان محل در رشت اقامت کرده‌اند خانه‌ها نیز روی در خرابی دارند . کمسار به چهار محله تقسیم می شود · ۱ ـ شیخان محله . ۲ ـ سرخان محلّه . ۳ ـ کمسار محلّه . ٤ ـ کوچك کمسار .

جمعیت شفت در زمان رابینو هزاروهفتصدوهشتادوشش خانوار بوده‌است اکثر این جمعیت گیلك‌اند و غیر ازچند تنی مابقی ییلاق وقشلاق ندارند . تعدادی گالش‌وتالش در دهکده‌های‌های ارتفاعات ساکن هستند وبا تغییر فصل ییلاق و قشلاق می کنند . ساکنان دهکده‌های دشت به زبان گیلکی و مردم کوه‌نشین به زبان تالشی گفتگو می کنند . هردوگروه شیعی مذهبند . (۱)

بقعهٔ امامزاده ابراهیم‌بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام (۲)
در دهکدهٔ طالقان (۳)شفت

روستائیان اطراف ، برای این بقعه احترامی بیش از اندازه قائلند ، تا جائی که می گویند کسی را یارای آن نیست که دراین ده دزدی کند .حتی آقاخان ـ راهزن معروف ـ نیز بسیار پایبند احترام به این امامزاده بود ! .

محمدعلی گیلك دربارهٔ دهکدهٔ طالقان و بقعهٔ آن می‌نویسد: « از آثار قدیمهٔ قریهٔ طالقان‌یکی بقعهٔ امامزاده‌ابراهیم است که‌درب‌های آن منبت‌کاری است . » (٤)

حسن شمس گیلانی می‌نویسد . « شرح حال امام زاده ابراهیم در دست نیست ولی آنچه بین گیلانیان معروف است، این‌است که آن بزرگوارفرزند موسی‌بن‌جعفر علیه السلام است .کرامات زیادی از آن سیدجلیل مشاهده‌شده . اطراف

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۹۷و۱۹۸ (۲) از امامزاده تا مامارکان شش کیلومتر واز مامارکان تا چوبرشفت بیست و چهار کیلو متر است ، (۳) طالقان ، ده از دهستان شفت بخش مرکزی شهرستان فومن ، سی‌ویك کیلومتری جنوب شرقی فومن وسی‌ودو کیلومتری جنوب‌شرقی‌شفت زیارتگاهی به نام امامزاده ابراهیم برادر امام رضا علیه السلام دارد که در چهار کیلو متری جنوب این آبادی است و زیارتگاه قراء اطراف است (فرهنگ جغرافیائی) (٤) کتاب شیخ زاهد گیلانی ص ۱۱۳ .

این قصبه را کوههای مرتفع و جنگلها محاصره کرده است و این‌محل اکنون زیارتگاه قراء اطراف محسوب می گرددوهر ساله دراواخر بهار واوائل‌تابستان که‌آب و هوای آن نقطه مساعد از برای زیارت می‌باشد ، اهالی رشت و سایر شهرها ، بدان صوب عزیمت می‌نمایند . » (۱)

بنای اصلی شامل مسجد و انباری درطرف جنوب که هردو به‌طول هشت متراند . اطاق مستطیلی به‌طول دوازده و عرض هشت متر که صحن امامزاده است و ضریح در این اطاق است . اطاق متولی که میان کفش کن و این صحن است و آخرین قسمت شمالی کفش کن است . ضریح مشبك و از چوب آزاد ساخته شده است . طول آن ۲/۸۰ متر و عرض آن ۱/۵۲ متر و ارتفاع تا وسط سقف گهواره‌ای شکل مشبك ۱/۷۵ متر است . چهار ستون در چهار کنج ضریح بدون نظم‌و ترتیب قراردارد و دوسر بال بر آنها تکیه دارد . محفظهٔ خالی‌بالای ضریح که منتهی به گنبدی مدور می‌شود، براین سر نالها ساخته‌شده‌است مقطع دوستون چهارسو ومقطع دوتای دیگر دایره است

حمالی سراسر بنا کشیده شده است که برروی یکی از این ستونهای و پایه‌های سیمانی متکی‌است و واشانهای سقف براین‌حمال تکیه دارند. سراسر سقف لمبه کوبی و بام حلب‌سر است .

بقعهٔ امامزاده اسحق و خواهرش خیرالنساء یا فاطمهٔ صغری فرزندان امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام

امامزاده اسحق در کوههای جنوبی شفت است راه آن از شفت به ـ اُسماوندان (= عثماوندان) واحمد سرگوراب و بصیرمحله و گنجار (بفتح گاف) و گندم‌آرد و کنودسر (بفتح‌سین) وسوته و سردشت (بکسر راء) وسیا بیل گذشته می گذرد و به‌امامزاده می‌رسد

بنای اصلی شامل اطاقی به شکل مربع مستطیل ، به‌طول ۹ متر وعرض

(۱) تاریخ علما وشعرای گیلان ص ۲۷

۷متراست . غیر از مسجدمجاور که طرف‌شرق بنا شده‌است. ضریح این‌خواهر و برادر که پهلوی یکدیگر به‌خاك سپرده شده‌اند در کنج جنوب‌غربی‌است . طول این صریح مشبك ۲/۵۳ متر و عرض آن ۱/۳۷ متر و ارتفاع آن تا زیر گهواره طاق صریح ، یك‌متر است .

سراسر سقف اطاق لمبه کوبی است ، اماقسمت بالای ضریح بازو گنبدی مدور روی آن ساخته‌اند وسراسر بام از بالا حلب‌پوش‌است .

در طرف غربی صحن ، سه ستون چهارسوی قطور و طرف شرقی چهار - ستون به‌همان قطر و روی تمام ستونها سرتالی چهارسو تکیه کرده است .

طول مسجد متصل به‌صحن ۹ متروعرض آن شش متراست وفاصلهٔ میان صحن و مسجد پنج لنگه ارسی چوبین ویك در ورودی میان ارسی دوم و ارسی سوم است . دیوارشرقی مسجد پنج‌لنگه ارسی است و سه پنجره به‌خارج دارد.

در ورودی صحن شمالی است و از کفش کنی وارد صحن می‌شود. دوشاخ گنج‌گاو (= گورن) بر بالای دوستون نصب شده است وسنگ مرمری که‌شکل جای پائی بر آن است و معروف‌است که‌جای پای امامزاده اسحق است درصحن دیده می‌شود .

از فومن تا بصیرمحله بیست‌کیلومتر و از بصیرمحله تا امام‌زاده اسحق هیجده کیلومتر است

مزار شاه درویشان
در تکرم (۱) شفت ، کنار رودخانهٔ پسیخان

بنائی چوبین وقدیمی‌است ایوانی به ابعاد پنج متر طرف شمال‌است. جلو ایوان ، راهروئی به عرض یك متر است دیوار های اصلی بنا، زگالی، سقفف سراسربنا ، واشان‌کشی ، لبهٔ آن یك پشته وبام سفال‌سراست . این بنا درسمت راست رودخانهٔ پسیخان‌و بر بالای تپه‌ای‌مسلط به‌رودخانه ساخته‌شده‌است اطراف آن‌گورستانی قدیمی‌است ودرختان‌آزادکهن‌سال برایں مزار سایه‌انداخته‌اند .

---

(۱) به‌کسر تا وسکون کاف وکسر راء

مزار شاهزاده احمد و قرآن نه منی آن
در چماچای (۱) شفت

برای رسیدن به مزار شاهزاده احمد باید از شفت به شالده وحاجی آباد وبرزخندان (۲) وتکرم وحیرده وبیالوا وخرطوم وخلیلان وچماچا رفت این راه ازدامنه وسر تپه‌هائی کوتاه که پاره‌ای از آنها جنگلی و بیشتر آنها به باغهای چای تبدیل شده‌اند می‌گذرد ومناظری بسیار دلپذیر دارد

بنای بقعه ومسجد قدیمی آن را خراب کرده ونوسازی کرده بودند ارسی های قدیمی بنارا در سقف بقعه به‌کار برده بودند . دو ستون لاچ لنگری بسیار ظریف میان ستونهای ایوان دیده می‌شد که قدمتی داشت .

رابینو این بقعه را به‌نام امامزاده نعمان می‌خواند وازقرآن کوفی قدیمی آن که درسال ۱۳۳۱ قمری دراین بقعه بوده و امروز نیز هست یادمی‌کند (۳) اغلب قرآنهائی که در این‌گونه بقاع بوده ، ازمیان رفته است . خوشبختانه این قرآن ، دراین گوشه محفوظ وسالم مانده است . تنها سرلوحه وهفت صفحه ابتدای آن ویك صفحه از آخر افتاده است که فعلاً با خط خوش نسخ از نو نوشته وسپس شیرازه‌بندی و صحافی کرده اند از جلد قدیمی آن اثری باقی نبود . مشخصات این قرآن کوفی معرب به قرار زیر است

سر سوره‌ها مجدول و مطلاست و سر آیات گل وبته و مطلاست طول صفحات ۳٦ سانتیمتر وعرض آنها سی‌سانتیمتر است طول متن ۲۹ سانتیمتر و عرض آن ۲٤ سانتیمتر وهر صفحه شامل ۱۵ سطر است قطر این قرآن بالغ برهفت سانتیمتر ونیم است . معروف است که وزن تمام قرآن نه من و وزن یك برگ آن نیز نه‌من است احتمال می‌رود که نعمان تعبیر شکلی از نه‌من باشد

بقعهٔ سید احمد وسید ابوالقاسم
در نهزم (٤) شفت

بنائی است آجری و قدیمی‌کرسی بلندکه ارتفاع کرسی آن به دو متر

(۱) به ضم چ (۲) به ضم باء وسکون راء وکسر زاء (۳) گیلان رابینو ص ۲۰۳
(٤) بکسر نون وضم زاء

می‌رسد. طرف شرقی بنا، ایوانی به طول ۱۲ متر و عرض چهار متر است. اطاقی که صریح این دو تن در آن است مربع شکل و کنجهای آن تقریباً نیم دایره ودارای پنج صلع اصلی است طول وعرض این اطاق ۷ متر ودر وسط آن صندوقی ساده وقدیمی است که طاق آن گهواره ایست. سقف سراسر بنا لمبه ـ کوبی با درزپوش ساده، لهٔ بام سه پشته وبام سفال سر است. مأذنه‌ای چوبین در کنج جنوب‌غربی بناست که ازراه‌پله‌ای جداگانه به‌بالای آن می‌روند. طرفین بنای اصلی بقعه دو اطاق است که در ورودی آنها در ایوان شرقی است وبه خارج نیز در و پنجره هائی دارند. در ورودی بقعه شمالی وجنوبی است که ابتدا وارد ایوان می‌شود وسپس به اطاق وسط ودو اطاق طرفین می‌رود. مدخل پلکان مأذنه جنوبی است (عکس شمارهٔ ۱۱۰)

مزار سالوك (۱) معلم
در اللەوردی محلهٔ قشلاق شفت

اللّٰه‌وردی محله نام چند در خانه است که کنار مزار سالوك معلم ساخته‌اند. مزار سالوك معلم بر قلهٔ کوهی است که از فاصله ای بسیار دور نمایان است. ابوالقاسم نامی تاریخ سلطان سالوك معلم را نوشته است که بر آن زیاد اعتمادی نیست (۲) بنابر گفتهٔ او سالوك معلم پسر وهب بن منبه، از منسوبان پیغمبر علیه‌السلام بوده است پس از فوت امام رضا علیه‌السلام در سال ۲۴۷ قمری، سالوك درگیلان مقیم شد و در تارم به هفت هزار تالشی وديلمی ملحق شد. مخالفان را پای قلعهٔ شمیران شکست داد واز راه ایمان آباد به کهدم درآمد. درکرکره دشته اردوگاه ساخت این محل بعداً به لشکرگاه معروف شد. در آنجا سران طایفهٔ عماك مانند ملك عباس بن ملك شیرویه لاسکی وملك دولت بن ملك الماس سفید مرگی مطیع او شدند ابوالقیس خارجی که دراین‌وقت حاکم

(۱) در عربی صعلوك شده است و امروز سالك معلم گویند (۲) این کتاب را نگارنده نیافت ولی از عباراتی که رابینو از آن نقل کرده است نظیر کتاب شرح حال سیدجلال‌الدین اشرف وبحرالانساب ساختگی است

گیلان بود ، لشکرکشید و فاتح شد و سالوك معلم سپس به کوهستان خیر سنگ (بفتح خاءِ) آمد ودر آنجا انزوا اختیارکرد و به عبادت پرداخت . در سال ۲۸۰ قمری فوت شد و در محلی که رزش نام داشت به خاك سپرده شد .[۱]

امروز مزار سالك معلم بر بالای بازوی کوهی به نام «خیر سنگ» است . بنای اصلی بقعه، زگالی است که میان آن صندوقی مشبك ساده است در وردی آن قبلی است. طاق سراسر بنا واشان کشی وازروی واشانها پل کوبی است وسراسر بنا حلب سر است .

بنای دیگری در حلگه ، نزدیك بقعهٔ سالوك معلم است و به نام بقعهٔ معلم معروف است . بنای اصلی زگالی است و طرف شمال آن ایوانی به عرض ۱۵۵ سانتیمتر دارد . در هر طرف جنوب و شمال بنا چهارستون چهارسو و هر طرف شرق و غرب آن پنج ستون است . سرستونها نسبةً قدیمی است درورودی بقعه شمالی است ابتدا به ایوان وارد می‌شود وسپس به بقعه می‌رود صندوقی چوبی ساده در وسط بناست سقف سراسر بنا واشان کشی و از روپل کوبی است

قلعهٔ شاه بقال
درقریهٔ بداب (= بداو)

عبدالفتاح فومنی می‌نویسد که مردی سرشناس به نام شاه بقال در خدمت علی بیگ سلطان وزیر بیه‌پس بوده است [۲] معلوم نیست که این قلعه‌را همین شاه بقال ساخته ، یاقلعه‌ای قدیمی در این محل بوده و به نام خود خوانده است تپه‌ای که آثار این قلعه بر آن است ، امروز به نام شاه‌خال معروف است[۳] وکنار نهری به همین نام است که ازمشرق قریهٔ بداب می‌گذرد درختان قطور آزاد وجنگل کیش این محل را فراگرفته وکم و بیش آثار بنا را محو کرده است .

---

(۱) گیلان رابینو ص۲۰۳ و ۲۰۴ (۲) گیلان رابینو ص۲۰۴و۲۰۵ (۳) درزمان رابینو سال ۱۳۳۱ قمری به نام «شاه‌بقال» معروف بوده است (گیلان رابینو ص ۲۰۴) .

نقشهٔ شمارهٔ یازده مقابل صفحهٔ ۲۲۲ ــ آثار و بناهای تاریخی زمینهای هموار و پست شفت

خرابه های چوبرو شاه نشین
کنار دهکده های چوبرو شاه‌نشین شفت

برسر تپه‌ای طبیعی که ارتفاع آن ارشالیزارهای اطراف بیش ازهفتادمتر نیست وسطح بالای آن درحدود یك هکتار است ، روزی برقسمتی ازاین اراضی ساختمانهای قدیمی بوده‌است درحدود نودسال پیش حسینقلی‌خان نامی ازآجرهای این بنا ، بنائی دوطبقه برای خود بربالای تپه ساخته است . این بنا تاامروز برپای است . آجرهای بنای فعلی به ابعاد بیست و یك سانتیمتر و قطر چهار سانتیمتر است آثار سه‌چاه دربالای تپه بودکه یکی ازآنها تقریباً پرشده بود

قلعه کل
در چوبر شفت

این قلعه نزدیك کوه اربه‌لنگه [1] بر تپه‌ای مرتفع قرار داشته است بر این تپه آجر وسفال فراوان دیده می شود فاصلهٔ قلعهٔ کل تاشاه‌نشین تقریباً یك کیلومتر است

دیوار قدیمی اسکندکان (۲) (= اسکندرکل)
در شفت

در دو فرسخی جنوب امامزاده اسحق راهی است که به ییلاق روح عنبر و ازآنجا به‌تارم می‌رود این‌دیوار درسمت چپ یادرشرق این‌راه است دیوار از سنگ نادر بنا شده وملاطی خاکستری رنگ دارد درازای آن درحدود پانصد متر و ارتفاع آن تا چهارمتر است می‌گویند تاریخ بنای آن به‌زمان اسکندر ذوالقرنین می رسد

ساختمانهای حکومتی
درکمسار (۳) شفت

بیست باب ساختمان آجری با پنجره های ارسی و شیشه های رنگین که

---

(۱) بفتح الف وسکون راء وفتح باء (۲) بکسر الف وسکون سین وفتح کاف و دال درگیلان رابینو ص ۲۰۶ نام این دیوار آمده است (۳) بضم کاف ده از دهستان شفت بخش‌مرکزی شهرستان فومن شازده کیلو متری شرق فومن شش کیلو متری جنوب شرقی بازار رشت (فرهنگ جغرافیائی)

نمودار هنر دوران قاجاری است در این دهکده هنوز برپاست . بیشتر آنها روی در خرابی دارد . رابینو نیز از این بناها یاد می‌کند و می نویسد صاحبان آنها به رشت رفته‌اند و خانه‌ها متروك افتاده است . (۱) معروف است که جد خاندان خانهای محلی شفت از چیکین منجیل آمده و نظیر حسن صباح به اندازهٔ پوست گاوی زمین از اهالی خواسته است . سپس پوست گاو را کشیده و دوال کرده بر سراسر اراضی کمسار کشیده و تصاحب کرده است .

سایر بنا ها و آثار تاریخی بخش شفت

۱ ـ بقعه آقاملاعلی در دهکدهٔ کمسار

۲ ـ بقعهٔ آقاعزیز درمیرسرای چوبر .

۳ ـ بقعهٔ حاجی علی‌آقا در دهکده چوبر

٤ ـ بقعهٔ آقا نورسه‌تن سرراه چوبر به دژاز .

٥ ـ بقعهٔ حاجی مؤمن در خرطوم .

٦ ـ بقعهٔ درویش جعفر در پشت‌سرای شفت .

۷ ـ بقعهٔ آقا ذل‌پیر (۲) در ذل پیران .

۸ ـ بقعهٔ پیرمختار در احمدسرگوراب .

۹ ـ بقعهٔ سلطان پیرحسن در پیرسرا (= مؤمن‌سرا) .

۱۰ ـ مسجد قدیمی کمسار .

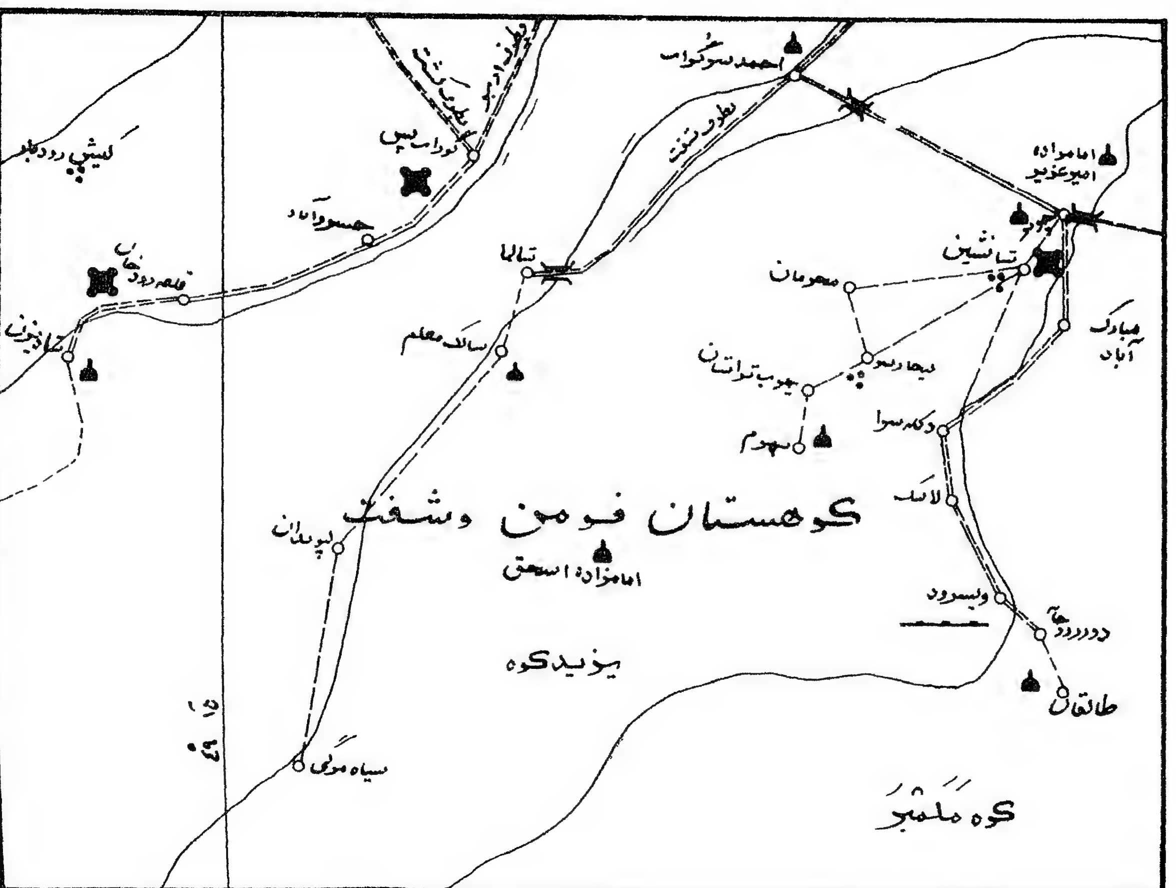
۱۱ ـ گورستان قدیمی غیر اسلامی در ییلاق دگرد(۳) .

۱۲ ـ گورستان قدیمی اسلامی و غیراسلامی در سیا چپ .

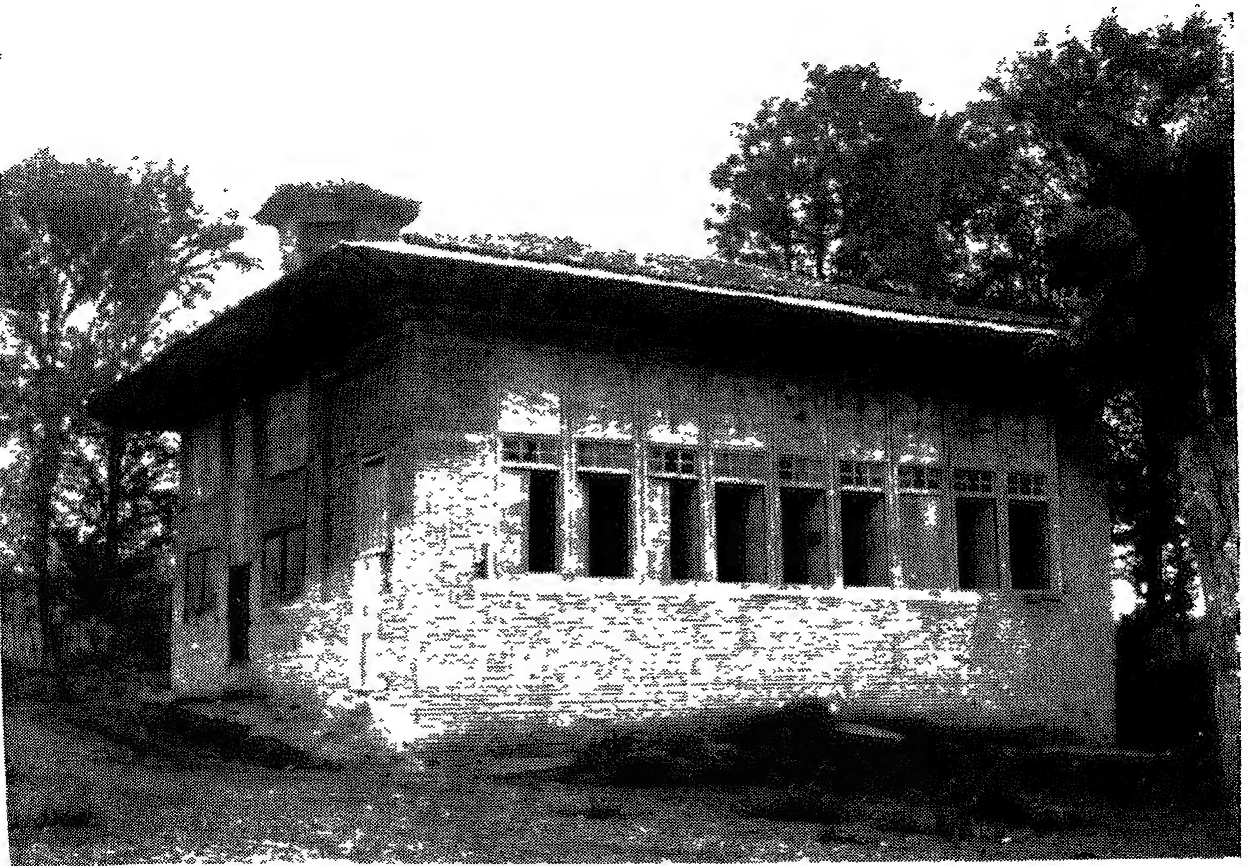
۱۳ ـ گورستان لاس پشت روبروی اسکندکن (= اسکندرکل) گورهای این گورستان از سنگ تراشیده است و سمت قبلی نیست .

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۹۸ (۲) مضم ذال . (۳) مفتح دال و کاف

نقشهٔ شمارهٔ دوازده مقابل صفحهٔ ۲۲۴ – آثار و بناهای تاریخی قسمت کوهستانی شفت و فومن

عکس شمارهٔ ۱۱۰ـ بقعهٔ سیداحمد و سید ابوالقاسم در بهرم شفت

بخش یازدهم

۱ ـ جغرافیای تاریخی تولم

بخش تولم‌درشمال غربی شهر رشت است از شمال به‌مرداب انزلی، از غرب‌وجنوب به‌فومن، ازجنوب‌شرقی ومشرق به‌موازی محدود می‌شود. طول آن ازشرق به غرب، سیزده کیلومتر وعرض آن ازشمال به جنوب نه کیلومتر است. دشتی است هموار، شامل جنگل و شالی‌زار ورودخانه‌های متعددی که سرچشمهٔ آنها در کوهستان فومن وشفت است، ازمیان آن می گذرد.

صاحب مسالک‌الابصار می‌نویسد که سلطان‌تولم‌برسلطان فومن، برتری و تسلط دارد. هزارسوار دارد که شجاعترین سربازان گیلان‌هستند. سربازانش‌در مقابل‌مغولان‌ایستادگی کردندوایشان‌را شکست‌دادند و به‌همین‌جهت‌قدرت و تسلط او بیشتر شد

ازسال هفتصد وشصت و نه قمری، تولم جزئی ازخاک فومن‌شد. اما علت تعیین این تقسیم بندی برما روشن نیست.

عبدالفتاح حاصل‌یک‌سالهٔ شیلات‌تولم‌را درسال ۹۹۴ قمری مبلغ چهارصد تومان نوشته است. این مبلغ را علی‌بیک سلطان، به امیره حمزه و پسران او سند داده‌بود. (۱)

درزمان رابینو (۱۳۳۱قمری) مرکز مهم‌تولم، هندخاله‌بود وخود این ناحیه جزء رشت به‌حساب‌می‌آمد. حاکم‌محلی این‌ناحیه، سردارمعتمدرشتی‌بود که‌دراین تاریخ‌بزرگترین مالک‌این نواحی‌بوده است. هندخاله دراین زمان، درحدود دویست‌خانوار جمعیت‌داشت و به‌سه محله‌تقسیم‌می‌شد: ۱ ـ بائین محله

---

(۱) تاریخ گیلان ص ۹۲ و ۹۳

یا مازندران‌محله . ۲ ـ میان محله که دارای دو قسمت، یعنی‌سادات محله و شیخ محله‌بوده است. ۳ ـ صوفیان‌ده (۱)

تقریباً تمام‌جمعیت تولم ، درطاعون‌سال ۱۲۴۶ قمری ، ازمیان رفت . از ازلاهیجان ومازندران ونواحی تالش‌نشین ، عده‌ای‌را بدانجا کوچاندند.جمعیت این‌بخش‌در زمان‌رابینو نسبةً زیاد بود اینان اولاد واحفاد کسانی بودند که بدینجا آورده بودند . لهجهٔ‌ایشان، دهکده به دهکده فرق مـی کند وبا گیلکی هواری وفومن اختلاف‌دارد .

جمعه‌بازار تولم ، درهفده کیلومتری‌غرب رشت، برسرراه رشت‌به کسما، درکنارهٔ راست پیش‌رودبار، برپا می‌شود. محل‌بازار، زمین وسیعی است که به خاك‌فومن‌تعلق دارد. بازارهای‌دیگر تولم درسیاه درویشان وهندخاله‌است، اما روزمعین‌وثابتی ندارند (۲)

۲ ـ بناها وآثار تاریخی تولم

دربخش‌تولم تاجائی که نگارنده‌مطالعه وبررسی کرد، بناهای تاریخی و آثارقابل ذکری ندارد رابینو فهرستی از امامزاده‌ها ومزارهای این ناحیه تنظیم‌کرده است اما پس از بازدید از محل ، معلوم شد بیشترآنها، درختان جنگلی کهنسال هستند

مسجد آقا پیله‌قرآن
درصیقلان تولم

دراین‌مسجدگالی‌پوش قدیمی‌قرآنی باارزش‌ونسبةً قدیمی است که مردم به‌زیارت‌آن می‌روند . متولی این‌قرآن‌را به‌خانهٔ‌خودمنتقل کرده است.رابینو نیزذکری ازاین‌قرآن کرده است (۳)

صفحات اول‌وآخر این‌قرآن افتاده وسایر اوراق‌آن، براثربه‌هم‌خوردن شیرازه پس وپیش ومشوّش است . درسر سوره ها ، نام سوره‌ها باکوفی رنگین

---

(۱)گیلان رابینو ص ۱۹۲ (۲)گیلان رابینو ص ۱۹۳ (۳)گیلان رابینو ص ۱۹۶

نوشته شده است . سر آیات، گل وبته‌های سبز وقرمز دارد . سراسر قرآن به‌خط کوفی است واغلب کلمات منقوط ومعربند. طول نوشتهٔ متن ۲۹ وعرض آن ۲۱ سانتیمتر است وهرصفحه ۱۷ سطر نوشته دارد. طول قرآن ۳٤ وعرض آن ۲۶/٥ سانتیمتراست. بسیار بجاست که‌مقامات مسؤول ، این قرآن‌را خریداری کنندو ازرطوبت گیلان بیرون آورند وبه وضع نابسامان آن، سروسامانی بخشند

مزار میر مؤذنان
در صوفیان ده هندخالهٔ تولم

آتش، بنای مزاررا ازمیان برده بود ومشغول نوسازی آن بودند رابینو از این بنا، یاد کرده است ومی‌نویسد که متولی این‌مزار ازنسل پیرمحمد مؤذنان است وفرمانهائی دردست دارد که دریکی از آنها، آبادیهای زیر ازرقبات موقوفات این مزار به‌حساب آمده است

جوکی، سعیدلیه‌زار، کفته‌رود، تورخاله، نی‌زار، نمکاهان، پارکی‌پشت، لیه‌خاله نزدیك هندخاله

یکی ازفرمانها، مورخ محرم ۹۳۹ قمری است ومهر ابوالمظفر ، سلطان بیه‌پس را به‌شکل طغرا ، باعبارات زیردارد .

الله تعالی الحکیم المنّان المؤید القادر السلطان المظفر ابوالمظفر .

یکی دیگرازاین فرمانها ، ازشاه‌عباس‌دوم ومورخ ۱۰۵۲ قمری است.

دیگری از شاه طهماسب دوم و مورخ ۱۱۳۷ است و مهر فرندهٔ کل قوای امپراطوریس آن (Anne) را دارد (۱) نگارنده دسترسی به این‌فرمانها پیدا نکرد

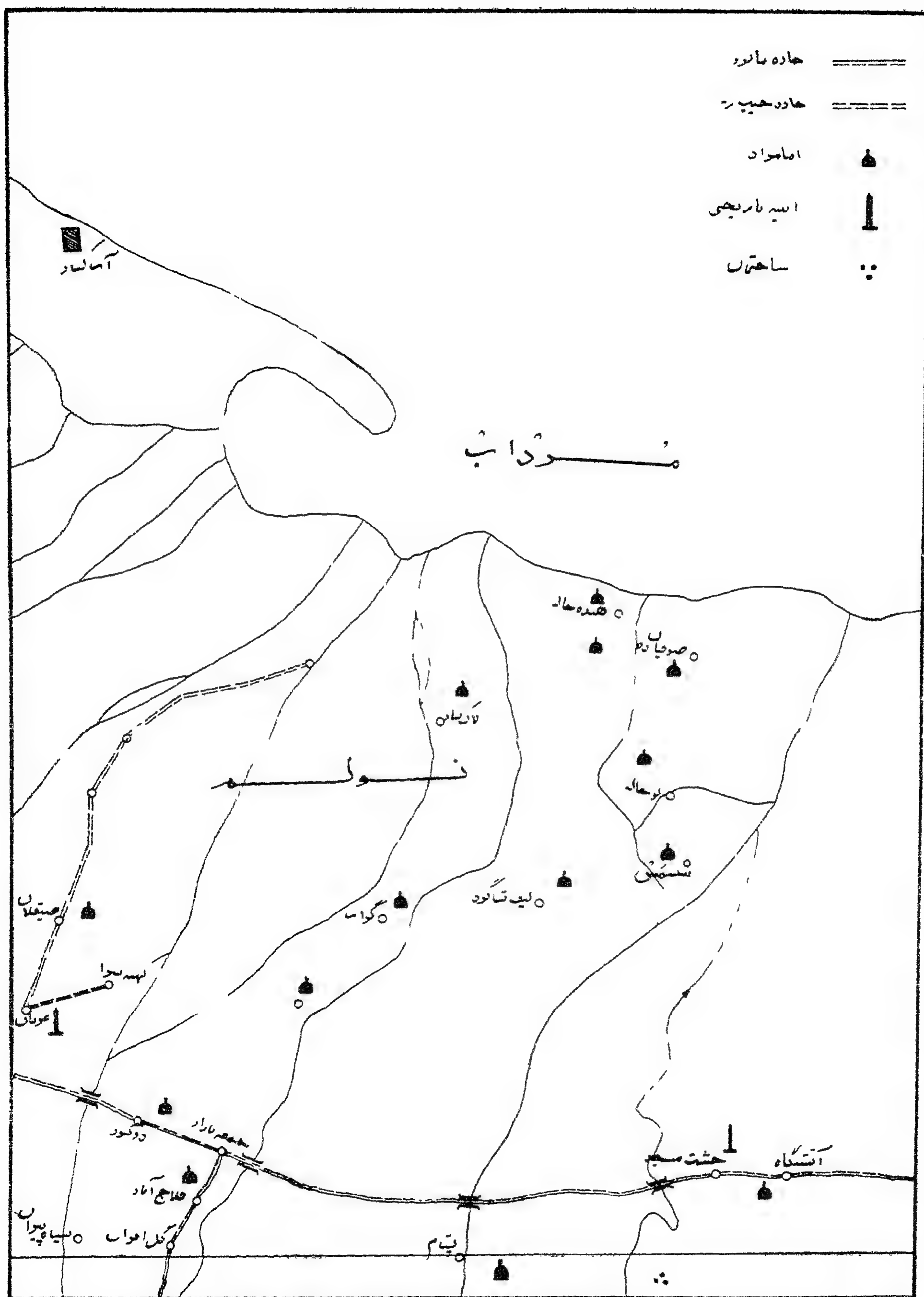
چهل تنان
نزدیك مسجد بالا محلهٔ هند خالهٔ تولم

نزدیك این‌مزار که فقط درختی کهنسال پلت است، مسجدی‌قدیمی بوده که آن‌را خراب کرده ومسجدی تازه به‌جای آن ساخته‌بودند . جلو این‌مسجد

---

(۱) Commandant en chef de l' Empérat rıce Anne

(گیلان رابینو ص۱۹٥)

نقشهٔ شمارهٔ سیزده مقابل صفحهٔ ۲۲۸ - آثار و بناهای تاریخی بخش تولم

قبرستان قدیمی است . در این قبرستان ، بر سنگ ریشه‌داری که عمودی قرار داشت ، تاریخ ۱۲۳۲ بر بالای آن و عبارات زیر ، ذیل آن تاریخ حك شده بود :

«هوالباقی هذا قبر مرحوم مغفور ملك محمد ابن مشهدی حسن فی‌شهر محرم الحرام سنة» برحاشیهٔ سنگ‌نام چهارده‌معصوم باخطی نزدیك به‌نسخ‌حك شده بود.(عکس شمارهٔ ۱۱۱)

این‌سنگ‌شباهت‌زیادی به‌سنگ‌قبری‌داشت که درمحلهٔ اروم‌سادات بهمبر دیده‌شده است‌وسابقاً ازآن یاد کردیم .

بقعهٔ آقا سیدحسین
در دهکدهٔ لیف شاگرد تولم

بنای بقعه، بنائی گالی پوشی است ومسجد وبقعه زیریك سقف است. نه ستون‌لاچ لنگری ظریف دراین‌بنا به‌کاررفته است.

بقعهٔ آقا درویش علی آقا
در دهکدهٔ لاکه‌سار تولم

بنائی است مربع از آجر که در میان آن صندوقی چوبین ساده است . سراسر بنا حلب سراست .

سایر بناها و آثار بخش تولم

۱ ـ بقعهٔ آقا سید ابراهیم در بوخالهٔ تولم .

۲ ـ امامزاده یحیی در گوراب تولم .

۳ ـ مسجد قدیمی بالا محلهٔ هند خالهٔ تولم . (بتازگی آن را از نو ساخته اند)

٤ـ مزارآقانعمان درسس‌مس[1] تولم. دراین‌مزارقرآن بزرگی‌است که نگارنده آن‌را ندید

---

(۱) بکسرسین اول ودوم ومیم

عکس شمارهٔ ۱۱۱- سنگ قبری در گورستان چهل‌تنان نزدیک مسجد بالامحلهٔ همد حالهٔ تولم

بخش دوازدهم

۱ ـ جغرافیای تاریخی بندرانزلی (= بندرپهلوی) وچهار فریضه(۱)

بندر انزلی یابندر پهلوی امروز، بندر اصلی ایران دردریای خزر است که در آخرین قسمت جنوب غربی این دریا بناشده است. این بندر بر دماغه‌ای از شن است که مرداب انزلی را ازدریای خزر جدا می کند طول جغرافیائی این محل ۴۹ درجه و ۲۷ دقیقه و ۵۰ ثانیه و عرض آن ۳۷ درجه و ۲۸ دقیقه و ۴۵ ثانیه است

گملین (Gmelin) درسال ۱۱۸۵ هجری (= ۱۷۷۱ میلادی) می نویسد انزلی یا «ینزلی» چنانکه روسها می خوانند ، بدو قسمت جدیدوقدیم تقسیم می‌شود ساکنان شهرقدیم ایرانیان وارامنهٔ مقیم ایران بوده‌اند وشهر جدیدرا تجارروس وارامنه‌ای که تابع روسیه هستند ساکن شده‌اند بیشتر خانه‌ها محقر و گالی ـ پوشی است جای تعجب است بندری که پنجاه سال ازعمرآن می گذرد، چنین بناهای محقری داشته باشد این بناها گذشته ازضررهای مادی که ببار می آورند، درمقابل رطوبت شدید این محل پایداری ندارند وصحت وسلامت ساکنان آنها مورد تهدیداست شهر قدیم وجدیدیکی بس از دیگری وکلیسای ارامنه میان آن دوقرار گرفته است تعداداین بناهای محقر گالی پوشی بسیصد دستگاه می‌رسد دربازاراینجا انواع متاعهای ایران و آستاراخان (= هشترخان) درمعرض فروش است اجناس بازار انزلی بهتراز اجناس واردهٔ بازار رشت است بازارآن در امتدادساحل است ودکانها دردوطرف درامتداد یکدیگر بنا شده‌اند وکوچه‌های

---

(۱) فرضه بضم اول کنار رودخانه ودریاست که محل عبور کشتیها باشد (برهان قاطع) .

فراوانی این بازاررا قطع می کنند. خلیج یامرداب انزلی ازریر انزلی شروع می‌شود ودوبازوی انزلی وغاریان دهانهٔ این خلیج را می بندد مردم این سرزمین ازقایقرانی وعمل آوردن نوغان، اعاشه می کنند.

ابت (Abbott) در سال ۱۲۵۹ قمری (= ۱۸۴۳ میلادی) در بارهٔ انزلی می‌نویسد «انزلی، تنها بندر دریای خزراست. جمعیت آن به‌سه‌هزار تن می‌رسد. قلعه‌واستحکاماتی ندارد، امادوارده‌عراده توپ‌دراین بندراست. کارخانهٔ توپ‌ریزی کوچك ومجهزی دارد. فعلاً مشغول ریختن ۲۴ توپ بلند شش پوندی هستند که‌قالبهای آن آماده بود. قوای نظامی این‌محل ازاین قرار است.

۱۵۰ توپچی، ۵۰۰ تفنگچی تالش، ۱۰۰ تفنگچی شفتی، ۱۰۰ تفنگچی استرآبادی و۲۵ تن بومی که‌سالیان درازاست مشغول خدمت‌اند. اخیراً چهل تفنگچی تنکابنی‌نیز به‌این‌عده افزوده شده‌اند.(۱)

مرداب انزلی‌ده تادوازده میل عرض وطول‌دارد. وقتی‌هواآرام است، آب ار مرداب به‌دریا می‌رود. اما وقتی، بادتند بوزد، آب از دهانه، وارد مرداب می‌شود. رودخانه‌های زیادی‌به‌مرداب می‌ریزند. ارروسیه اجناسی بدین بندر واردمی‌شود وازاین بندرمال التجاره به‌روسیه‌می‌رود. واردات از روسیه‌موازی ۸۷۰۰۰ تومان (= ۴۳۲۰۰ پوند) است و صادرات ایران صد و بیست هزار تومان (= ۶۰ هزار پوند) است، غیر ار ابریشم که گمرك آن در شهر رشت پرداخت‌می‌شود.(۲)

مکنزی‌درسال۱۲۷۶قمری(=۱۸۵۹میلادی)، بندر انزلی‌را دیده‌ودربارهٔ آن‌چنین نوشته‌است.

انزلی دومحله‌داشت محلهٔ‌قلعه‌بازار که محلهٔ‌آبادی بود، خانه‌های آن‌از آجر بناشده وبام‌آنها سفال پوش بود محلهٔ کهنه بازار که درامتداد مرداب، تاسنگر درمعرب انزلی ادامه‌داشت دراین‌محله سیصدوپنجاه وسه‌خانه بود که

---

(۱) ار یادداشتهای ماشین شدهٔ ابت متعلق به آقای جهانگیر شیخلی ص ۱۶ (۲)همان یادداشتها ص ۱۷

پنجاه‌دستگاه آنها بامهای سفال‌پوش داشت و دارای صدوپنجاه دردکان، سه‌مسجد وسه‌تکیه ودوحمام بود.(۱)

رابینو درسال ۱۳۳۱ قمری می‌نویسد «تا اوایل‌قرن بیستم میلادی، انزلی قسمتی از تالش دولاب بود. این بندررا بادهکده‌هائی که برروی دماغهٔ شنی و نزدیك به انزلی بود، جدا کردند و به‌نام انزلی وچهار فریصه خواندند. (۲) به‌دو علت‌بندر انزلی درزمان‌رابینو روبه پیشرفت بوده است. یکی اینکه کشتیهای بخاری‌روسی به‌این بندرآمدورفت داشته‌اند، دیگرراه انزلی به‌تهران‌ساخته‌و پرداخته شده‌بوده است. شمارهٔ خانه‌های انزلی دراین‌وقت‌به هزاروپانصد خانه می‌رسید که هفتصد دستگاه آنها گالی پوش ومابقی سفال‌پوش بوده‌است. جمعیت این‌شهر باخارجیان مقیم‌آن‌به هشت هزارنفر بالغ‌بوده است در زمستان این جمعیت‌رو به‌فرونی می‌رفت، زیرا خلخالیان وکسان دیگربه دنبال‌کار به‌این بندر روی‌می‌آورده‌اند. اراضی انزلی‌ازشرق‌به‌غرب دو کیلومتر وعرض دماغهٔ شنی که این‌شهر برآن بناشده‌است ازپنج‌تا هفتصد متراست دراین زمان‌شهر قدیم‌به‌نام کهنه‌آباد وشهرتازه به‌نام تازه‌آبادمعروف بوده است (۳)هفتصد ونود دردکان، سه‌کاروانسرا، مغازه‌های فراوان، دومدرسه به‌طرح اروپائیان که یکی پسرانه ودیگری‌دخترانه بوده، هشت‌مکتب‌خانه، یك‌دستگاه‌مدرسهٔ‌روسی ویك دستگاه مدرسهٔ ارمنی وچهار مسجد داشته است. ده باب حمام دراین‌شهر به نامهای‌زیر بوده است:

۱ـ حمام شاه یا سه شنبه ـ ۲ـ حمام بازار یاشنبه ـ ۳ـ حمام داروغه یا یکشنبه ـ ـ حمام حاجی‌میرزا رکی یا جمعه ـ ۵ ـ حمام عمید همایون ـ ۶ ـ حمام حاجی رضا علی اوف ـ ۷ ـ حمام مشهدی کاظم علی اوف ـ ۸ ـ حمام تازه آباد یا دوشنبه ـ ۹ ـ حمام پنجشنبه ـ ۱۰ ـ حمام شاه کوچه یا چهارشنبه (٤)

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۳۵ (۲) گیلان رابینو ص ۱۳٤ (۳) گیلان رابینو ص ۱۳۳ـ۱۳۵ (٤) گیلان رابینو ص۱۳۶

ساکنان انزلی .

مردم انزلی از نقاط مختلف ایران بدین شهر روی آورده‌اند. زبانشان گیلکی، فارسی و ترکی است و تمام شیعی مذهبند.

از طوایف قدیم این شهر طایفهٔ سرخی (=سرخه‌ای) و طایفهٔ استادمحمدرضی را می‌توان نام برد. طایفهٔ استادمحمدرضی مسلك حیدری داشتند. از سرشناسان این طایفه طهماسب‌خان پسر قدم علی پسر کرم‌علی حومثقال را می‌توان ذکر کرد این شخص در اوایل سلطنت فتحعلی‌شاه به‌لقب خانی مفتخر شد. بیش از پنجاه خانوار از بازماندگان او در انزلی و رشت هستند. رئیس طایفهٔ ایشان در این وقت (سال ۱۳۳۱ هجری) میرزا عباس‌خان عمیدهمایون پسر میرزا علی‌خان معین‌دیوان پسر میرزا رفیع‌خان پسر طهماسب خان است

طایفهٔ سرخی (=سرخه‌ای) مسلك نعمتی دارند . می گویند اصلشان از آبادی سرخه، سه فرسنگی سمنان است . از این خاندان بیش از بیست خانوار شناخته نشد .

اصل خانوادهٔ دریابیگی از بجنورد خراسان است. اینان را از آنجا به لنکران بردند . میرحسن خان طالش پسر میر مصطفی‌خان ایشان‌را پذیرائی کرد و این دو خانواده با یکدیگر پیوند پیدا کردند سیدرضا پسر حاجی میر ابوطالب، قایق کوچك بادبانی داشت که بردیك آمل کننده (عمل‌کننده) در خشك بحار لنکرمی‌انداخت سیدمزبور بر اثر سرمازدگی در آنجا مرد و در همان‌جا به خاك سپرده شد گور او امروز زیارتگاه است (۱)

تیرهٔ مهاجر، ایرانیانی هستند که هنگام جنگ دوم ایران و روس بدینجا کوچانده شده‌اند میرمحمدخان پسر میر قباد پسر میرعباس طالش از نواده‌های میر قراخان و ملاعبدالله مجتهد و دویست تن دیگر که همراه اینان بودند وارد انزلی شدند و دهکدهٔ کلیور (بضم کاف و کسر واو) را به‌عنوان تیول داشته‌اند، تا از انزلی دفاع کنند . میرباقر که به‌جوانمردی شهرت داشت و پسر میرمحمد خان بود در

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۳۹

کلیور بمرد گور او نیز مورد احترام است ودر آنجا برای برآورده شدن حاجات شمع می‌افروزند.

پسر دیگر میرمحمدخان، میرحسن، تعداد سربازانش از سی‌وپنج تن به ده‌تن تقلیل یافت

تا سال ۱۳۲۶ هجری پسران او، میر یوسف خان ومیر اصلان خان و سایر افراد خانوادهٔ او سالیانه دویست و هفتاد و پنج تومان از دولت وقت حقوق داشتند.

طایفهٔ ایرانی‌بازماندهٔ تفنگچیان ایران استراباد هستندکه آنان را درسال ۱۲۳۰ هجری به‌اینجا آورده‌اند. دراول هفتاد تن بودندوتحت فرمان، جعفرقلی خان ومرتضی‌قلی‌خان، ازنواده‌های حمزه سلطان انزان بودند.

ارامنه ـ درسال۱۱۸۵هجری گروهی‌ازارامنهٔ‌ایران به‌انزلی‌روی‌آوردند درزمان‌رابینو (سال۱۳۳۱هجری) فقط چهل‌وپنج‌خانوار ارمنی‌درآنجابوده‌است کلیسای ایشان در اوایل دوران سلطنت ناصرالدین شاه به علت آتش‌سوزی خراب شد (۱)

۴ ـ بناها وآثار تاریخی انزلی و چهار فریضه

شمس‌العماره

درشمال شهرداری فعلی بندرپهلوی

قصر سلطنتی‌است که به‌دستور ناصرالدین‌شاه درسال۱۲۸۸ قمری‌بنا شده است این‌بنا پنج‌طبقه بوده ومقابل‌هرطبقه غلام‌گردشی داشته است. هانری‌رنه دالمانی دربارهٔ این بنا چنین می‌نویسد «در مقابل منزل ما، کاخ سلطنتی دیده می‌شود که برکنار دریا، سربرافراشته است اینکاخ‌مانند منزل‌ییلاقی بی‌نظم و ترتیبی است که‌شاه‌درموقع مسافرت به‌اروپا، درآن اقامت‌کرد. معماری‌که این کاخ‌را بناکرده، گویا یکی ازبتخانه‌های کشورآسمانی‌را دیده وخواسته است

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۴۰

نمونهٔ آن‌را دراین‌جا برپا نماید. طبقات متوالی آن هرقدر بالاتر رفته، از حیث آراستگی وجلوه بهترشده‌است. بالاترین طبقه، محل استراحت شاه است. بدبختانه این عمارت براثر بی دقتی در شرف انهدام است وطولی نخواهد کشید که این رنگهای قرمز و آبی که هنگام تابش آفتاب جلوهٔ خاصی به‌این کاخ می‌دهد، از رطوبت هوا ناپدید خواهد شد [1]. (عکس شمارهٔ ۱۱۲)

درزمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) نیز این بنا روی درخرابی داشته‌است و باغ اطراف آن را مرکز قرنطینه کرده بودند. [2] ازاین بنا امروز نشانی نیست.

منار فانوس دریائی
در محوطهٔ ادارهٔ بندر امروزی

درآخرین نقطهٔ شمال شهر انزلی، خسروخان، مناری ازآجر ساخت، تا باروشن کردن چراغ بربالای آن، راهنمای کشتیها باشد. ارتفاع این منار به‌سی وپنج ذرع می‌رسید. (عکس شمارهٔ ۱۱۳) پس ازسال ۱۲۹۴ قمری، چراغ آن هرگز روشن نشد. بیست‌وچهار تومان، حقوق نگهبان وسیصدو بیست وهشت‌قران مخارج روشنائی آن تاسال ۱۳۲۷ قمری، درصورت مالیاتی گیلان دیده می‌شد. این‌منار درزمان‌رابینو (۱۳۳۱ قمری)مانند سایر بناهای دولتی انزلی، روی در خرابی‌داشته است [3] این‌منارراا درزمان اعلیحضرت‌فقید رضاشاه‌پهلوی تعمیر کردند و مورد استفاده قرار دادند. این مناره امروز در محوطهٔ ادارهٔ بندر دیده می‌شود.

عمارت معتمدی یا معتمدیه
دربندر پهلوی

این‌عمارت‌را میرزا عبدالوهاب‌خان معتمدالدوله، درسال ۱۲۳۵ قمری ساخته‌است. اطراف آن‌باغ بزرگی بوده ودر زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری)حاکم انزلی‌دراین‌عمارت اقامت‌داشته است [4]

---

(۱) سفرنامهٔ ازخراسان تا بختیاری صفحات ۱۱۳۲ و ۱۱۳۳ (۲) گیلان رابینو ص ۱۳۶ و ۱۳۷ (۳) گیلان‌رابینو ص ۱۳۷ (٤) گیلان رابینو ص ۱۳۶

عمارت صدری
در بندر پهلوی

این بنا قصر کوچکی است که درسفراول ناصرالدین‌شاه به‌اروپا در سال ۱۲۸۸ قمری، به دستور میرزا حسین خان صدر اعظم ساخته شده است. این بنادرسال ۱۳۳۱ قمری درتصرف قنسول‌روسیه بود، طاهراً آن‌را ازدولت ایران خریده بوده‌اند. [۱] امروز ازاین بنا اثری نیست.

توپخانه و دوبنای باستیان
در بندر پهلوی

خسروخان‌گرجی درسال ۱۲۳۰ قمری حاکم گیلان شد وبناهای توپخانه وباستیانهارادرانزلی‌ساخت (عکس‌شمارهٔ ۱۱۴) سپس اکبرخان بیگلربیگی بر وسعت‌آنها افزود این‌دوبنا درسال ۱۳۳۱ قمری‌خراب وغیرقابل استفاده‌بود. [۲] درمحوطهٔ باستیان‌زنجیری‌آهنین است که درحدودچهارهزار وهشتصد من‌شاه‌یا بیست‌وهشت تن وزن‌دارد. روزی این زنجیر، برای بستن دهانهٔ مرداب انزلی به‌کار می‌رفته است [۳] امروز گاراژ خادم و دکان شیرینی فروشی وخیابان، جای‌توپخانه وقورخانه راگرفته‌اند.

سه‌برج پنج ضلعی
درانزلی وغازیان

درسال ۱۲۶۰ قمری، درزمان سلطنت‌محمدشاه قاجار، میرزا ابراهیم‌خان مهندس تبریزی برای‌ساختن استحکامات وتهیهٔ مهمات به‌انزلی‌آمد. دوبرج‌پنج ضلعی درانزلی وبرج‌پنج ضلعی دیگری درغازیان بساخت‌وتوپهائی که درمحل تهیه کرده‌بود، برآنها نصب کرد. رابینو در سال ۱۳۳۱ قمری می‌نویسد «فعلاً اثری ازاین برجها نیست.» [۴]

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۳۶ (۲) همین کتاب ص ۱۳۷ (۳) همین کتاب حاشیهٔ ص ۱۳۷ (٤) گیلان رابینو ص ۱۳٤

باغ‌شاه
درجزیرهٔ میان پشته

احداث باغ‌شاه در جزیرهٔ میان پشته به‌زمان خسروخان گرجی می‌رسد که درسال ۱۲۳۰ قمری حاکم‌گیلان‌شد. دراین جزیره مرکزی‌برای باروت‌کوبی‌نیز پایه‌گذاری‌شده بود. (۱)

مسجد جامع = مسجد خان
در بندر پهلوی

مسجد خان و تکیهٔ متصل به‌آن را مرحوم محمد هاشم خان انزانی در اواخر زمان سلطنت محمد شاه قاجار ساخته است.(۲) فعلاً بجای این بنا مدرسه‌ای تازه بنا شده است.

آخرمسجد یامسجد استادمحمدرضا
دربندر پهلوی

این‌مسجد، به‌دست طایفهٔ استاد محمدرضا بناشد. چون‌خرابی بدان راه یافته‌بود، عمید همایون‌آن‌را مرمت کرد. (۳)

باقی بناها وآثار تاریخی انزلی وچهار فریضه

۱ ـ تاره مسجد را مرحوم حاجی سید شفیع آقای مجتهد بنا کرده است. (٤)

۲ ـ مسجد سرخی، به‌دست طایفه‌ای به‌همین‌نام ساخته شده است.

۳ ـ مسجد گلشن. (٥)

٤ ـ مزار بشمن پیرو مسجد بشم ـ نزدیك مسجد بشم قبرستانی است که در آن‌مزار بشمن‌پیر پسر سید سرفشاه است. اهالی دهکدهٔ بشم در سال ۱۳۳۱ قمری‌می‌خواسته‌اند گنبد و بارگاهی برای‌این‌پیر بسازند. (٦)

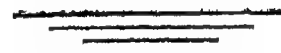
---

(۱) گیلان رابینو ص ۱٤٥ (۲ و ۳ و ٤) همین کتاب ص ۱۳٦ (٥) مسجد و حمام گلشن در نقاط دیگر گیلان و مازندران نیز دیده شده است. (٦) گیلان رابینو ص ۱٤۸

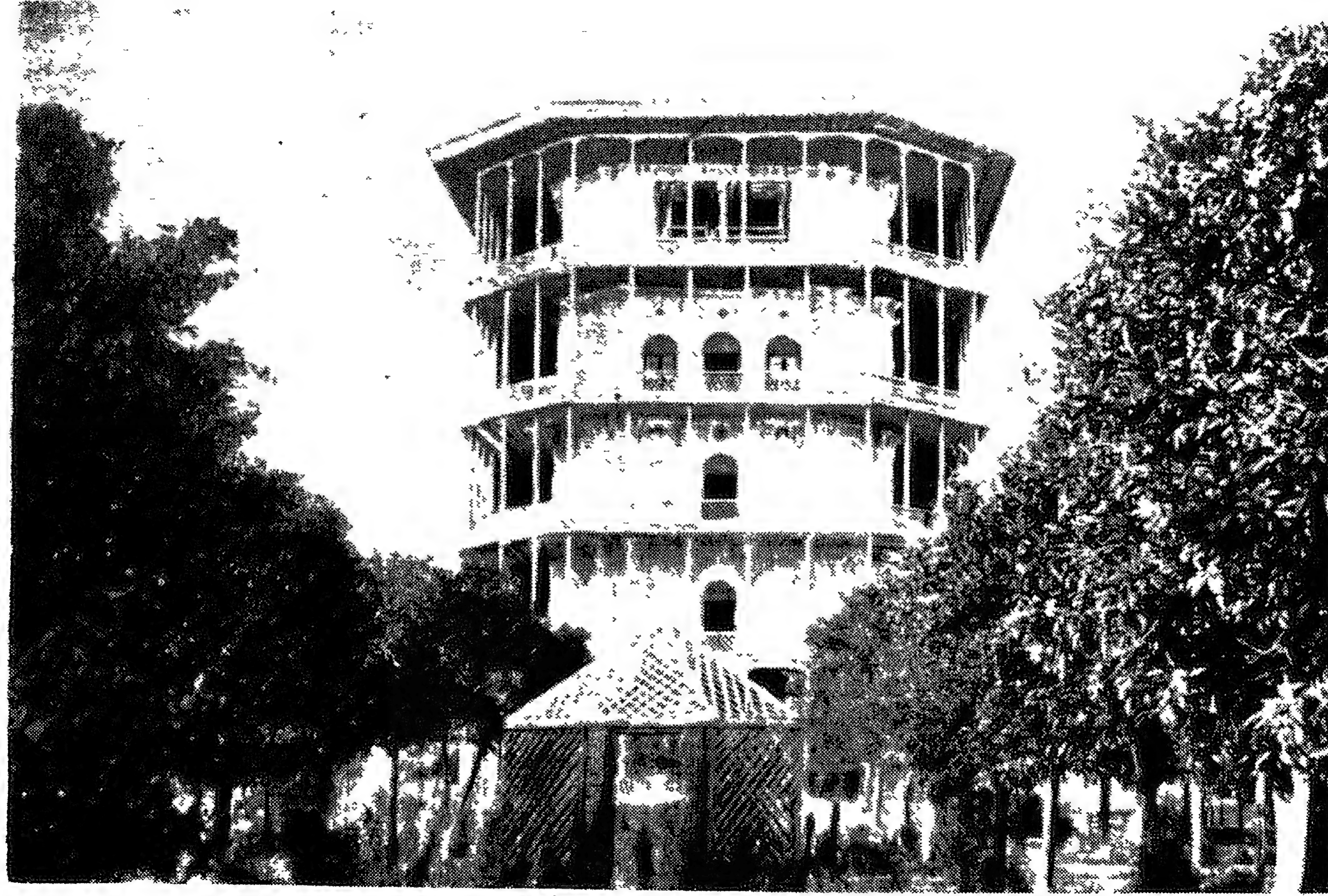
۵ ـ امامزاده آقاسید صالح درغازیان چهار فریضه.

٦ ـ بقعهٔ خانم حوریه‌در سئوسر غازیان.

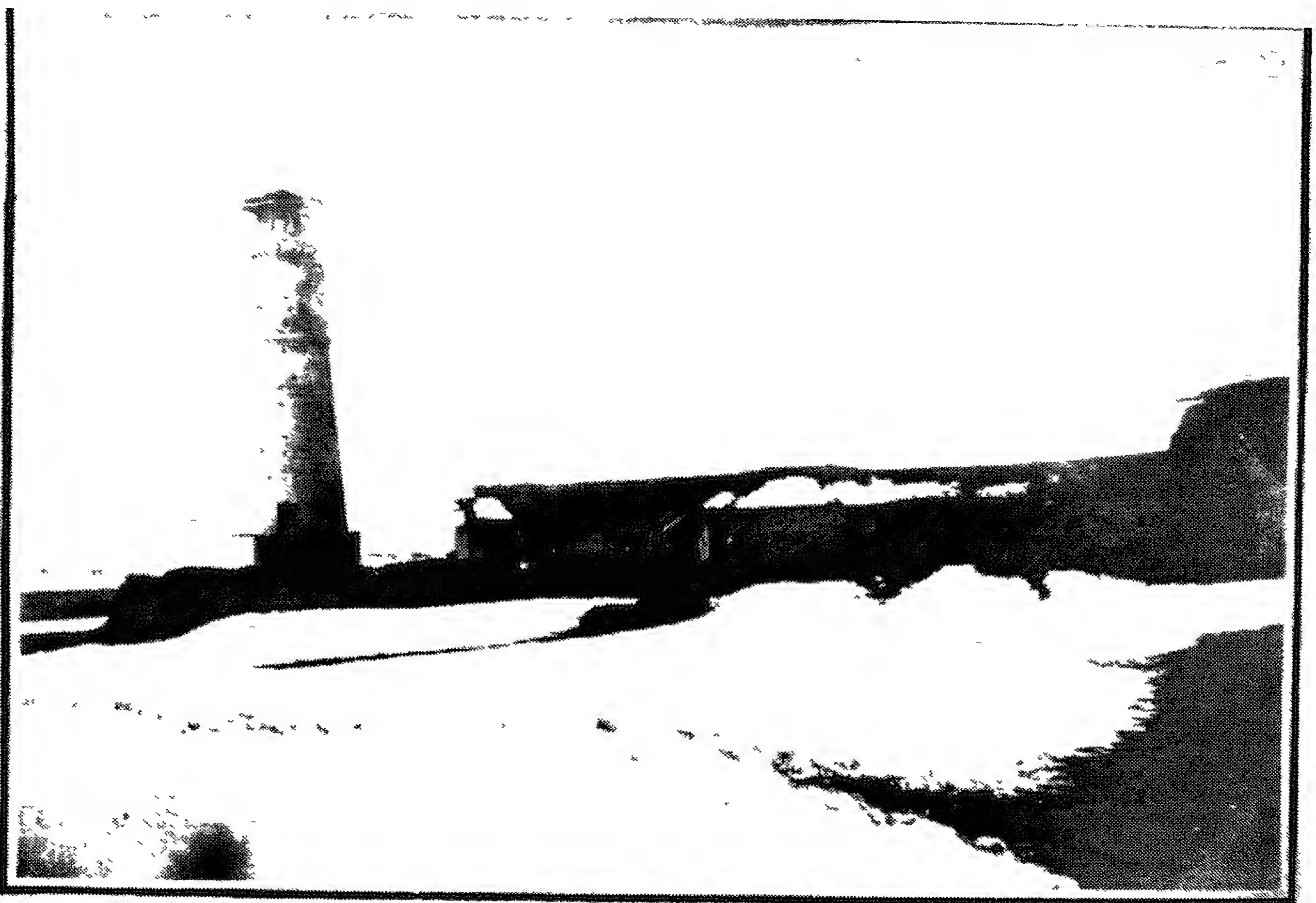
۷ ـ قبرستان قدیمی پیرعمید یا پیرعابد میان‌نور [۱] وکلیور. [۲]

(۱) بضم نون و کسر راء (۲) بضم کاف و کسر واو

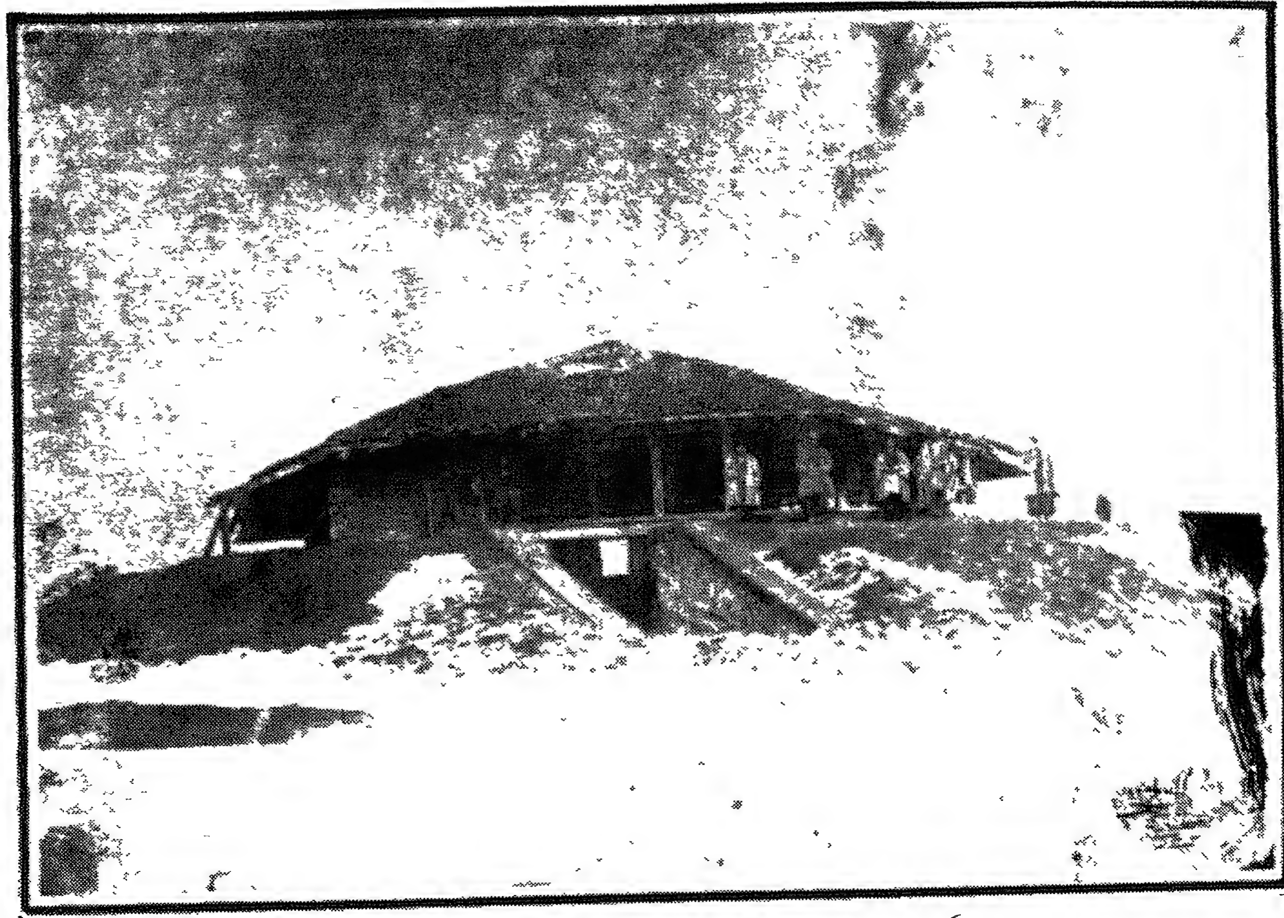

عکس شمارهٔ ۱۱۲ – شمس‌العمارهٔ انزلی (= بندرپهلوی) از گیلان رابینو عکس شمارهٔ ۳۳

عکس شمارۀ ۱۱۳ـ فانوس دریائی انزلی (= بندر پهلوی)

عکس شمارۀ ۱۲۳۰ کتابخانۀ مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین‌شاه در کتابخانۀ سلطنتی گرفته شده است

عکس شمارهٔ ۱۱۴ - یکی از ماستیابهای انزلی (= بندرپهلوی)

عکس شمارهٔ ۱۲۳۱ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین‌شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده است .

بخش سیزدهم

۱ ـ جغرافیای تاریخی موازی (= شهرستان رشت)

بخش‌موازی که زمینهای اطراف‌رشت جزءآن است، دروسط دشت گیلان وازشمال به‌دریای‌خزر ومرداب انزلی، ازمغرب به‌تولم‌وفومن، ازجنوب به‌ورزل وشفت وزودبارو ازمغرب به‌رودخانهٔ سفیدرود ولشتنشاه، محدود می‌شود درازای آن از شمال به جنوب پنجاه کیلومتر و پهنای آن از شرق به‌غرب سی وهشت کیلومتر است .

در گذشته بخش‌فعلی موازی عبارازکهدم و کوچسفهان وخشك بجار به نام رشت‌خوانده می‌شد وحکمرانان مستقلی داشت .

کهدم سابقاً ناحیه‌ای جداگانه ومستقل بود و ناحدودفعلی آن یکسان بود. حدّ رودبار ورحمت آباد، یاآبادیهای کنار سفیدرود از منجیل تاگوکه بوده است محلهای زیر راگذشتگان دراین بخش یادکرده‌اند . جشیجان (بفتح جیم) ، رحمت آباد ، گوکمه، کهدم ، نقله‌بر ، رودبار کهدم . مرکز مهم این ناحیه، گوراب کهدم بوده است که درسال ۸۸۰ قمری به دست سربازان سلطان محمد بیه پیش ، به‌آتش کشیده شد (۱)

ناحیهٔ قدیم کوچسفهان

کوچسفهان که شامل‌خشك بجار واشتمشاه‌بود، هنگام‌فتح گیلان به‌دست اولجایتو، به‌دست سربازان مغول غارت شد وسلطان این بخش ـ سالوك ـ که مردی‌شجاع بود، مجبور به‌تسلیم گردید

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۱۵

آخرین سلطان خاندان اسمعیلوند ـ امیره مسعود بن نوپاشا بن سالوك بود که پدرش درسال ۷۶۷ قمری فوت شد وسید علی کیا به سرزمین اودست انداخت. کوچسفهان ازاین پس جزء قلمرو سادات لاهیجان شد. وسپس برسر خاك کوچسفهان، میان سلاطین فومن ولاهیجان منازعاتی روی داد .

امیره اسحق به علت شافعی بودن اهالی، این سرزمین را جزء خاك بیه پس می دانست .

جنگهای زیادی درمحل کدوبن ، میان لشکریان بیه پس وبیه پیش برسر اراضی کوچسفهان روی داد . در سال ۹٤٥ قمری ، خان احمدخان لاهیجی ، کوچسفهان را جزء خاك بیه پیش آورد این عمل دیری نپائید زیرا شاه طهماسب اورا دستگیر کرد و ابتدا در قلعهٔ قهقهه وسپس در قلعهٔ اصطخر پارس زندانی کرد .

اواخر سال ۹٤٥ کوچسفهان جزء خاك بیه پس شد. حمدالله مستوفی (۷٤٠) بنای کوچسفهان را از اردشیر بابکان می داند (۱) میرظهیر الدین ترکیب این نام را از دوجزء « کوچك» و«اصفهان» می داند(۲) درزمان عبدالفتاح فومنی گوراب‌ـ جور جزء خاك کوچسفهان بوده است (۳)

از کوچسفهان قدیم ومحل آن اطلاعی که داریم اینست که فعلاً نزدیك بازار کوچسفهان کنونی ، محلی به نام « کهنه کوچسفهان» معروف است که می گویند دهکدهٔ بزرگی بوده‌اند سربازان وجنگجویان کوچسفهان ازسایر لشکریان بیه پس بهتر و بالاتر بوده‌اند عبدالفتاح فومنی دربیان وقایع سال ۹٤۲ می نویسد « لشام و سپاهی کوچسفهان در تمامی سپاه ولشام الکای بیه پس درحسب شوکت و استطاعت تفوق درجهان دارند » (٤)

جمعیت بخش مواری درزمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) هیجده هزاروصدخانوار بوده است که تمام گیلك وشیعی مذهب بوده‌اند

(۱) نزهة‌القلوب ص ۱٦۳ (۲) تاریخ گیلان و دیلمستان چاپ نگارنده ص ٤۷
(۳) تاریخ گیلان ص ۱۰۱ (٤) تاریخ گیلان ص ۱۲ (٥) گیلان رابینو ص ۲۱۷

بخش موازی شامل پانزده ناحیه به نامهای زیر است:

۱ ـ بجاربس ۲ ـ دافچاه . ۳ ـ گوراب‌جور. ٤ ـ قصبه. ٥ ـ خمام. ٦ ـ خشك‌بجار. ۷ ـ کهدم ۸ ـ لات . ۹ ـ مواری . ۱۰ ـ ننك ۱۱ ـ پسیخان . ۱۲ ـ رجابیش. ۱۳ ـ سیاه رود کن . ١٤ ـ سوقه . ١٥ ـ ورزل

۱ ـ جغرافیای تاریخی شهر رشت

شهر رشت تا جائی که خبر داریم، دردوران سلطنت نادرشاه مرکز حکومت سلسلهٔ نجاسبی بوده است. این شهر درطول زندگی خود گرفتار زمین‌لرزه‌ها و آتش‌سوزیها مکرر شده است . زمین لرزه‌هائی را که مورخین یاد کرده‌اند در سالهای ۱۱۲۱ و ۱۱۲٥ و ۱۲۲۳ وچهارم ربیع‌الثانی ۱۲٦۰ قمری روی داده‌است آتش‌سوزیهای مهم‌سالهای ۱۱۷۰ و ۱۱۹۱ و ۱۱۹۳ و ۱۳۰٤ و ۱۳۱۷ و ۱۳۲۰ قمری که قسمتی از شهر را به‌توده‌ای خاکستر تبدیل کرده است . درآتش‌سوزی سال ۱۳۲۰ درحدود‌ده‌هزار دکان‌وده‌کاروانسرا ازمیان رفت. این‌شهر را لشکریان‌کریم خان‌زند به‌آتش کشیدند وسربازان آقا محمدحسن خان قاجار درسال ۱۱٦٥ هجری‌قمری غارت کردند.

بل (J Bell) درسال ۱۱۳۰ (= ۱۷۱۷ میلادی) این شهر را چنین‌توصیف کرده است

شهر رشت درزمینی‌هموار است که اطراف آن‌را جنگل فرا گرفته است . فاصلهٔ آن از کنار دریا یك روزه راه است بناهای این‌شهر طوری است که به دهکدهٔ بزرگی بیشتر شباهت دارد . خانه‌ها برمحلهای خشك‌زمین هموار شهر ساخته‌شده‌اند. ظاهر خانه‌های این‌شهر محقرتر ازسایرشهرهای ایران‌است بامهای خانه‌ها شیب‌های تندد‌ارد و بر اثر زیادی بارندگی‌سفال‌پوش کرده‌اند مردابها و باطلاقهای اطراف‌شهر، هوای‌شهر را خصوصا درتابستان ناسالم کرده‌است. با اینکه همه‌چیز دراین‌شهر فراوان است، مردمانش نیم مرده به‌نظرمی رسند . صدای

قورباغه‌های مردابها هنگام‌شب مانع‌استراحت کامل‌است . (۱)

هنوی (Hanway) درسال۱۱۵۲ هجری (=۱۷٤٤ میلادی)، ازجنگلهای انبوه‌اطراف‌شهر وخرابی‌هوای‌آن شرحی‌می‌نویسد وسپس‌می‌گوید : ارامنه‌ای که ازخاك ترکیه برای‌خرید ابریشم‌به‌این‌شهر می‌آیند درفاصلهٔ‌یك روزه‌راه از شهر می مانند و کسان خود را برای خرید به شهر می فرستند . روسها مقداری از اراضی جنوبی شهررا تسر تراشی کرده‌اند، در این‌قسمت افق دیدما رشتهٔ کوههاست .

گملین (Gmelin) درسال۱۱۸٦هجری (= ۱۷۷۲ میلادی) می‌نویسد که پنجاه واندسال است که‌رشت مرکز اصلی گیلان‌شده است.این‌شهر دردل جنگل بناشده بوده‌است‌وامروز بیشتر درختان آن‌را بریده‌اند. مقداری‌ازخانه‌های شهر ترتیب‌وتنظیمی‌دارد ولی‌بیشتر از یکدیگر جدا وبی‌نظم‌است . رشت‌بارو ودروازه ندارد. این‌شهر بااینکه‌مرکز رقابت‌تجاری آسیا واروپاست وبازارهای آن‌رونق زیاد دارد، درخور آن‌نیست که آن‌را شهر تجاری‌بخوانیم . تعدادخانه‌های‌قسمت شرقی‌شهر به دوهزار درمی‌رسد وتمام ازآجر بنا شده‌است. ظاهرخانهٔ خان‌از خانه‌های دیگر آراسته‌تر است. خانهٔ اوشامل بناهای متعددی‌است که اطراف حیاطی مربع شکل ساخته‌اند دراین حیاط باغچه‌ایست که حوض و فواره هائی دارد. اندرون عقب است وباغچه‌ای جداگانه دارد .

در زمان شاه عباس دوم و کریم‌خان و آقا محمد خان شهر رشت مرکز تجاری بود . کاروانها ازهند وبخارا وترکیه و سایر کشور ها در این شهر بار می انداختند تا خرید ابریشم کنند وآن‌را به بنادر دریـای مدیترانه یا خلیج فارس برسانند

تجارت ابریشم که تاحدودسال۱۲۷۷(= ۱۸٦۰میلادی)رونق‌داشت،شهررا براثر آمدورفت تجارگرفتارطاعون سال ۱۲٤٦ هجری(= ۱۸۳۰میلادی) کرد .

---

1 – Travels from St Petersburg to diverse parts of Asia, Glasgow 1863, vol i, pp. 133-135

سپس درسال ۱۳۱۰ هجری (=۱۸۹۲ میلادی) با صدور برنج و فروش ابریشم شهررشت زندگی‌نوینی پیدا کرد

شهررشت درمیان دورودخانهٔ سیاه‌رود، درمشرق و گوهررود، درمغرب که هردو به‌مرداب انزلی می‌ریزند، بناشده است. فاصلهٔ شهر تامرداب بیش‌ازیازده کیلومتر نیست. درزمان‌رابینو اطراف‌آن‌را جنگل‌فرا گرفته بودووسعت شهر محسوس نبود. بازارها قسمت‌اعظم مرکز شهررا اشغال کرده‌بود. کوچه‌هاتنگ وتاریك بود. خیابانهای عریض کم داشت وبتازگی بعضی ازآنهارا سنگ‌فرش کرده بودند. (۱)

گملین(Gmelin) در سال ۱۱۸۵ هجری (= ۱۷۷۲ میلادی) فهرستی از محلات وبناهای عمومی‌شهررشت نوشته است. محلات شامل: کیاب، خمیران، چمارسرا، پاس‌کیا، استاسرا، بازار، صیقلان وزاهدان بوده‌است. مساجدشهراز این‌قرار بوده‌اند: جامع، صیقلان، کوچك، سفید، گوهر رودبار، ملارجب‌علی، جیر کیاب، چومارسرا، پاس کیا. تکیه‌های شهرشامل:

زاهدان، خمیران، صیقلان، بازار، استاسرا، کیاب، خمیران کیاب، بیلوان‌سرا، چومارسرا وپاس‌کیا بوده است

فریزر (Fraser) درسال۱۲۳۸ قمری (=۱۸۲۲ میلادی) درشهر رشت بوده وبامیرزا محمدرضا که یکی ازشاگردانی بود که عباس میرزا ایشان‌را به انگلستان فرستاده بود و دو سال بود که از آنجا بازگشته بود، ملاقات کرده است.

عباس‌میرزا نامبرده‌را در آن وقت‌به‌رشت فرستاده‌بود تازیرنظرمحمدرضا میرزا، استحکاماتی‌در گیلان بسازد دراین‌وقت دوبرادر عباس‌میرزا، محمدرضا میرزا -بیست‌ودوساله- حاکم گیلان وبرادردیگرش‌علی‌رضا میرزا- شانزده‌ساله- نایب‌الحکومه بود. فریزر بازاررشت‌را ازنظر دادوستد ورواج وتمرکز اجناس ستوده است. (۲)

---

(۱) گیلان رابینو ص ۷۱ (۲) سفرنامهٔ فریزر به‌انگلیسی ص ۱۳۶

آبت (Abbott) درسال۱۲۵۹ قمری(= ۱۸٤۳ میلادی) ازراه پیربازار به‌شهررشت وارد شده واز آنجا به‌کوچسفهان ولاهیجان‌رفته است.(۱)

مکنزی (Mackenzie)درسال ۱۲۷۵ قمری(= ۱۸۵۸میلادی) شهر رشت رادیده وازصیقلان رودبار گذشته واز راهدارخانهٔ مقابل‌صیقلان رودبار یادکرده است.(۲) ملگنوف(melgounov) ازمحلات رشت‌بدین ترتیب نام‌برده است.

زاهدان، خمیران، زاهدان ، دوبرادران، باغ‌شاه ، نصیرآباد، چمارسرا، کیاب، بیستون، کرف‌آباد، عاشورکوچه، استادسرا، بازار، صیقلان ، سرح‌بنده، آقاسیدکلان . ازپاره‌ای مزارات وبقاع این شهر، به شرح زیر یادکرده است : امامزاده‌آقا بادی‌الله ، آقاسید عباس وآقاسید اسمعیل، حضرت معصومه خواهر امام‌رضا علیه‌السلام، ولی بزرگوار، چله‌خانهٔ میر نظام‌الدین وسید فخرالدین . ازمساجد مسجدسفید،مسجدمستوفی، مسجدحاجی سیدعلی‌هوسمی وازمدارس: مدرسهٔ‌علی اکبر، مدرسهٔ حاجی اسمعیل خان ، مدرسهٔ مستوفی ، مدرسهٔ محمد کریم، مدرسهٔ حاجی‌کاظم، تعدادزیادی ازکاروانسرا هارا نیزنام برده است (۳)

درزمان‌رابینو محلات‌شهررشت نامهای‌زیررا داشته اند

زاهدان، محلهٔ‌بازار، خمیران، خمیران زاهدان ، استادسرا، کیاب، پاس کیا . (٤) خانه‌های‌شهر به‌شش‌هزار می‌رسد ومجموعاً سی‌هزارتن جمعیت شهر است، سه‌هزار وسیصد دکان ، بیست کاروانسرا برای مال‌التجاره وبیست و پنج کاروانسرا برای باراندا‌ختن کاروانها، چهل‌مسجد، دوازده امامزاده ، سی‌وشش تکیه، شش‌مدرسه وسی‌وپنج‌باب حمام‌داشته است (۵)

بناهای عمومی شهر رشت

محلهای‌عمومی که دربازارشهر بوده‌است ازاین قرارند میدان بزرگ،

---

(۱) یادداشتهای ماشین‌شدهٔ ابت متعلق‌به‌آقای چنگیز شیحلی ص ۹ (۲) یادداشتهای ماشین‌شدهٔ مکنزی‌متعلق‌به‌آقای چنگیزشیحانی ص۹ (۳) متن‌سفرنامهٔ ملگنوف به‌روسی ص۲۱۱ ــ ۲۳۳ (٤) محلهٔ پاس کیارا رابینو ازقلم انداخته است (۵) گیلان رابینو ص ۷۲

میدان کوچك، میدان داروغه، سبزمیدان که درغرب شهردرمیان خانه‌های ساکنان این شهر بود . سپهدار اعظم، نخستین بار که حاکم گیلان شدولقب ناصرالسلطنه داشت، سبزمیدان را به باغ‌ملی تبدیل کرد .

۲ ـ بناها و آثار تاریخی شهررشت

عمارات دولتی وشخصی

عمارت دیوانخانه یاعمارت حکومتی

عمارت حکومتی شهررشت را ملیون درسال ۱۳۲۷ قمری آتش زدند. اندرون این عمارت، درزمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) ادارهٔ حکومتی بوده است . ازاین اندرون هم امروز اثری باقی نیست محل عمارت دیوانخانه یا دارالحکومه ، در میدان شهرداری، جای ادارهٔ پست وتلگراف وتلفن امروزی بوده است. حمّام شاهزاده، پهلوی استانداری، حمام قدیمی دارالحکومه است که امروز برقرار است (عکس شمارهٔ ۱۱۵)

این کتیبه برسردرقدیم عمارت دیوانخانه بوده است :

خورشیدی و پیش تو نشستن نتوان — جمشیدی و جام تو شکستن نتوان
معمار ازل که ساخت این در گفتا — کین باب هدایت است بستن نتوان[۱]

عمارت ناصری

عمارت ناصری از بناهای دوران قاجاری است که به دست قاسم خان والی رشت ساخته شده بود . از این بنا ، امروز اثری باقی نیست . (عکس شمارهٔ ۱۱٦)

عمارت میرزا محمدعلی خان امین دیوان

یکی از بناهای زیبای شهررشت منزل میرزا محمدعلی خان امین دیوان بوده است گچ بریها و پنجره‌های رنگین نورگیر اطاقها بسیار ظریف و پرکار بوده اند. از این بنا نیز امروز نشانی نیست . (عکس شمارهٔ ۱۱۷)

---

(۱) سفرنامهٔ مازندران واسترآباد رابینو ص ٦۹

عمارت امیرخان سردار

این عمارت را ابتدا نصرالسلطنه ساخته بود و امیرخان سردار از او خریداری کرد. و مدتها در اجارهٔ قنسولگری روس در شهر رشت بوده است (عکس شمارهٔ ۱۱۸)

عمارت خلعت پوشان

عمارت کوچکی بر سر راه تهران به‌رشت، نزدیك شهر رشت و درفاصلهٔ دو کیلومتری بجارپس بوده است تشریف و نشان وحمایل ونظایر آنها که‌از تهران برای حکام گیلان فرستاده می‌شد، ابتدا به این‌خانه می‌آوردند و پس‌از انجام تشریفاتی، حاکم خلعت را به‌تن می کرد و یا نشان و حمایل را به‌خود می‌آویخت وسپس وارد شهرمی‌شد. از این بنا امروز نشانی نیست. رابینو نامی از این بنا برده است. (۱)

امروزهم درشهررشت، خانه‌های قدیمی زیبائی، آباد وبرقراراست این خانه‌ها راکه پاره‌ای از آنها، دست به دست گشته‌اند، با نام صاحبان کنونی آنها یادآور می‌شویم.

۱ ـ خانهٔ سیدعلی آقامقیمی درخیابان پهلوی. ۲ ـ خانهٔ سیداسماعیل حسینی صیاتری در کوچهٔ امام‌جمعه. ۳ـ خانهٔ سردار معتمد که فعلاً دردست بازماندگان اوست. ٤ ـ خانهٔ یوسف‌خان سمیعی پهلوی بقعهٔ خواهرامام، کوچه لنگرانی. ٥ ـ خانهٔ یوسف‌خان کسمائی که سابقاً متعلق به سرهنگ صفار بود، درخیابان بیستون ـ خانهٔ حاجی میرزا احمد ابریشمی که سابقاً متعلق به‌میرعباسقلی حاکمی بوده است، درمیدان صیقلان کوچه شاعری ۷ ـ خانهٔ ملك‌آدرمند نزدیك بانك سپه ۸ ـ خانهٔ آقای بیگلربیگی، ۹ ـ خانه آقای تربیت که سابقاً متعلق به‌آقای مجتهدزاده بود. درمحلهٔ بادی الله (= بدیع الله) نرسیده به بقعهٔ آقا سیدعباس. ۱۰ ـ خانهٔ امین‌تدکره

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۲۹

برای نمونه ، از چهاردستگاه ، از این‌خانه‌ها که قدیمی‌تر بود و ارزش بیشتری داشت، عکسبرداری شد . دراینجا به‌شرح مختصری دربارهٔ آنها اکتفا می کند .

خانهٔ سیدعلی آقامقیمی
درخیابان پهلوی شهر رشت

قسمت اندرونی این خانه که شامل دوشاه‌نشین و یك شکم دریده است ، موزه‌ای کوچك و با ارزش است ، تاریخ بنای آن به‌صدوده‌سال پیش می‌رسد و بانی آن‌مرحوم حاجی‌سیدرضی مقیمی بوده است . برسراسرطاق‌نما وبالای‌هلال طاقچه‌ها و برطرفین طاقچه‌ها ورفها گچ بری طریفی کرده‌اند . (عکس شماره ۱۱۹و۱۲۰و۱۲۱) دررفها که طاق هلالی دارند ظروف چینی و بلور وبارفتن به شکلهای مختلف ورنگهای متفاوت چیده‌اند . (عکس شمارهٔ ۱۲۲) در شاه‌نشین اصلی به در ارسی است که‌آلات آن بسیار طریف و رنگ شیشه‌های آن بسیار جالب است . (عکس شمارهٔ ۱۲۳) برچهارچوب ارسیها نقاشیهای ظریف وپرکار دیده می‌شود . بالای درهای ورودی شاه‌نشین، خفنگ هلالی باآلات‌طریف و شیشه‌های رنگین است . درشکم دریده دوسربخاری گچ‌بری شرقی‌وغربی‌است. (عکس شماره ۱۲٤)

بین شکم دریده وشاه‌نشین دیگر سه در ارسی با سرطاق آنهاست که‌آنها نیز بسیار پرکار وطریف اند . درشاه‌نشین شمالی، درسربخاری گچ بری ظریف است . وچهار درشرقی‌وچهار درغربی دارد وسه درارسی آن به‌ایوان‌بازمی‌شود. درطرفین این ارسیها، دوحام‌آئینه را با قابهای گچ‌بری قرینه‌سازی کرده‌اند . در شاه‌نشین اصلی،کارهای دستی‌قدیم گیلان‌نظیر ابریشم‌دوزی ومرواریددوزی فراوان است که هریك درنوع خود بی‌نظیراست . (عکس‌شمارهٔ۱۲۵)

خانهٔ سیداسمیل حسینی ضابری
درکوچهٔ امام جمعهٔ شهررشت

خانه‌ای قدیمی است که در رفهای طالار اندرونی آن نه تابلوی بسیار

زیبای رنگ و روغنی است این تابلوها تمثال پسران ودختران جوان‌است.
پسران تاج برسر و شمشیر بر کمر ، روی قالیچه‌ای نشسته‌اند و برمتکا تکیه کرده‌اند. پشت سر دوتن ازایشان ، درطرفین طاقچه‌دو گلدان با گل‌است.
یکی از دختران بر تخت مرصع نشسته و بازی دردست دارد (عکس‌شمارهٔ۱۲۶) سه تن دیگر از دختران درحالات مختلف رقص‌نقاشی شده‌اند . و اطراف‌ایشان انواع میوه‌ها دیده‌می‌شود یك‌تن از این دختران برصندلی نشسته‌و کلاه‌فرنگی با پرهای رنگارنگ برسردارد یك‌تن‌دیگر راست‌ایستاده و گلی دردست‌دارد
در این طالار دوپنجرهٔ مشبك رنگین بسیار پرکار نیزهست (عکسهای شمارهٔ ۱۲۷و۱۲۸) متصل به این طالار ، اطاق کوچکی است‌که طاق آن‌را به مستطیلهای کوچك تقسیم کرده و داخل آنها را گلهای مختلف با رنگ‌وروغن نقاشی کرده‌اند . حاشیهٔ این نقشها‌گلهای‌درشت درمیان پرندگان است .(عکس شمارهٔ ۱۲۹)

خانهٔ‌سردار معتمدرشتی
درکوچهٔ سردار در شهر رشت

این خانه یکی از خانه‌های حاکم‌نشین شهر رشت است‌که تقریباً تمام قسمتهای‌آن برجای است. اندرون، شامل اطاقهای مختلف با گچ بریهای‌نسبةً زیبااست (عکس شمارهٔ۱۳۰) و سربخاریهای بسیار عظیم و پرکار دارد . (عکس شمارهٔ ۱۳۱) طالار کوچکی دراندرون است‌که‌به‌نام طالار دوتخت خوابی‌است این طالار را باید یکی از طرائف هنر قاجاری شهر رشت دانست . حاشیهٔ رفها تمام‌گچ‌بری است و بالای‌رفها ، مقرنسهای‌بسیارظریف‌است (عکس شمارهٔ۱۳۲)
طاق این طالار ، سراسر نقاشی است درمیان گل وبته‌های بسیارظریف تمثال زنانی دیده می‌شود‌که موهای بالای پیشانی را یکسره تراشیده‌اند فرشته‌ها که اطراف نقش‌وسط دیده می‌شوند ، نیز جلوسرخود را تراشیده‌اند (عکس شمارهٔ ۱۳۳) درهای دولتی این‌اطاق ظریف وپربائو و تنکه‌های بالا و پائین آنها نقاشیهای بسیار ظریف است . (عکس شمارهٔ ۱۳٤) سر بخاری این

اطاق بسیار ظریف گچ بری شده است وستونهای طرفین بخاری وسر بخاری لاچ لنگری مار پیچ است که این نوع تراش در ستونهای چوبی مساجد و امامزاده ها نیز دیده می‌شود (عکس شمارهٔ ۱۳۵)

خانهٔ حاجی‌میرزا احمد ابریشمی در میدان صیقلان شهر رشت

دوطالار این خانه، بسیارهنرمندانه تزئین‌شده‌است. یکی طالار آئینه‌است که آئینه‌کاری بسیارظریفی دارد (عکس‌شمارهٔ۱۳۶و۱۳۷) دیگری را باید طالار چینی‌خانه‌نام کرد، زیرا دردیوارهای این اطاق، دوائری گچ‌بری کرده‌وداخل آنها قابهای مرعی بسیار پرارزش قرار داده‌اند (عکس شمارهٔ ۱۳۸). گیلوئی طاق این اطاق رف مانند است که به‌قسمتهای یك‌اندازه تقسیم شده ودرهریك کاسهٔ مرعی باارزشی گذاشته‌اند. (عکس شمارهٔ ۱۳۹) به‌نظر بنده این‌طالار، در نوع خود بی‌نظیر است

کلاه فرنگی باغ سردارمحتشم

باغ محتشم با درختان آزاد کهن سال آن یکی از گوشه‌های زیبای شهر رشت است که فعلاً گردشگاه عمومی و باغ‌ملی است سردار محتشم‌درکناراین باغ بنائی ساخته که تا امـروز باقی است و خانهٔ فرماندار رشت است . این بنا سه طبقه است درطبقهٔ اول و دوم آن دواطاق و در طبقهٔ سوم یك اطاق به شکل کلاه فرنگی ساده است (عکس شمارهٔ ۱۴۰) طرح بنا هشت ضلعی است که یکی ازاضلاع آن به‌زائده‌ای مستطیل شکل منتهی شده است .

پلهای شهررشت واطراف آن

برروی رودبار صیقلان یا سیاه رودبار که از شهر رشت می‌گذرد ، شصت سال قبل شش‌پل ساخته بوده‌اند، بدین‌شرح پل‌عراق ، (عکس شمارهٔ ۱۴۱) پل حاجی محمد باقر ، پل‌حـاجی‌ملارفیع ، در راه قزوین . پل کربلائی‌میرحسن، پل حاجی احتشام ، پل معینی در راه‌لاهیجان

برروی گوهررود که از کنارشهر می گذرد ، پل چمارسرا در راه فومن ، پل سلیمان داراب درجادهٔ سلیمان داراب . این دوپل را خسروخان گرجی در ایّامی که حاکم گیلان بود ساخته است . از این پلها امروز اثری نیست فقط پایه‌های آجری بعضی از آنها دراین دو رودخانه دیده می‌شود .

پل مدیریه
سر راه رشت به شفت

این پل آجری ، دو دهانهٔ بزرگ و یك دهانهٔ کوچك دارد. ارتفاع دهانهٔ وسط ازسطح آب، ۷/۹۰ متر است . عرض آن ٤/۹۰ متروطول آن ٤٤ متراست . (عکس شمارهٔ ۱٤۲)

پل گوراب لیشاوندان
برروی رودخانهٔ خوبك
میان جمعه بازار وشهر رشت

این پل آجری دارای یك طاق هلال شکسته به‌ارتفاع ۹ متر از سطح آب است. بربالای پایه‌های طرفین این دهانه دونیم طاق و در دوطرف پایه‌ها دوطاق کوچکتر است که دهانهٔ هریك دومترونیم است . (عکس شمارهٔ ۱٤۳)

مساجد وتکایا وبقاع ومزارات شهر رشت
مسجد جامع
در محلهٔ بازار

مرحوم میرزا حسن خان اعتماد السلطنه می نویسد : «مسجدی که دررشت به‌اسم جامع معروف است، بعضی‌را عقیده اینست که حاجی جمال پدرهدایت‌الله خان رشتی، این مسجدرا بنا نموده ، برخی مادر هدایت الله خان‌را بانی مسجد می‌دانند. حق این است که به‌طور یقین بانی معلوم نیست . درهرصورت چون رو به خرابی نهاده ومحتاج به‌مرمت و تعمیر بود درسنهٔ ۱۲۷۷ یا ۱۲۷۸ هجری قمری ، چندنفر ازتجار رشت، به‌شراکت، بنای مرمّت آن را گذاشتند به‌این معنی که بنای اول‌را یکباره منهدم‌ساخته، قدری‌درطول وعرض مسجد افزودند واز نو بنا کردند . ولی‌این بنای مجدد ناتمام مانده وبانیها درگذشتند. این مسجدرا هم

مدرسه‌ای بوده که حالا به کلی خراب است» [۱] رابینو ازاین مسجد درسال ۱۳۳۱ هجری قمری نام می برد واز دو کتیبهٔ سنگی آن یادمی کنند. [۲]

این مسجد که امروز درخیابان رضاشاه کبیر وپشت بازار زرگرهاست، بارها خراب شده است وازنو ساخته‌اند.

درحدود پنجاه سال پیش مسجد باتمام طعمهٔ حریق شد و تاده سال قبل به همین وضع بود، تاجمعی از بازرگانان به دستور آیة‌الله حاج محمود ضیابری تجدید بنا کردند وضمن خاك برداری چاه و حوضی قدیمی پیدا شد که امروز، از آن استفاده می‌شود

این مسجد درسال ۱۳۸۳ قمری ازنو ساخته شد محراب کاشیکاری زیبای آن کار کاشی سازان اصفهانی است که کاشیها را پس از تهیه کردن، درمحل آورده و نصب کرده‌اند در ورودی مسجد شمالی است وکاشیکاری سردرآن نظیرکاشیکاری محراب مسجد است. درقسمت شمالی مسجد، بالاخانه‌ای مخصوص زنان است.

کتیبه‌ای سنگی درمسجد جامع رشت (۳)

یا معافی ـ بتاریخ غرّه شهر شوّال المکرم سنهٔ میمونهٔ توشقان ئیل ۱۲۳٤ باحضار مژدهٔ ورود شاهزادهٔ اعظم اکرم والا محمدرضا میرزا روحنا فداه و حسب الاشارهٔ مقرب الخاقان معتمدالدوله وبندگان منجم باشی پایندگان وعموم کدخدایان بلدهٔ رشت برای دوام دولت سلطان السلاطین شاهنشاه ایران پناه فتحعلی شاه قاجار ارواح العالمین فداه بدعت غیر مستحسنه ازبابت تکالیف دیوانی بهراسم ورسم که درمحلات ثمانیهٔ رشت اطلاق می‌شود اهالی بلدان وجمیع ممالك محروسهٔ ایران از هرگونه این تکالیف معاف و بدعت خاص این بلد بود خاصه بطیب خاطر از کل محلات برداشته موقوف داشته‌ایم که اهالی شهر من بعد ازاین مرفه الحال بدعای ذات خجسته صفات ظل اللهی مشغول گردند ودراین باب عهدنامهٔ مؤکد بلعن ابدی وبمهر همهٔ علما رسانیده بمرقوم برسانند به اهالی شهر سپردیم که چون کاعدجات

(۱) مرآت البلدان ص ۱۱۹ و ۱۲۰ (۲) گیلان دررابینو ص ۷٤ و ۸٦ (۳) ازاین کتیبه امروز نشانی نیست

را دوامی بعلت مرور سنین وشهور نبوده که باز کمدتی قارئین این آیهٔ عظیم که در سلطنت عظمی وخلافت کبری بحیّز ظهور وصدور رسیده ازخاطرها محومیگشت لهذا برای دوام وبقای این مدعاکه الی قیام الساعةوساعة القیام مقروع سمع خاص وعام گردد خلاصهٔ مدعارا دراین صخرهٔ سمّاة مرقوم وبردیوارمسجدجامع منصوب ساختیم تا ارتغییر وتبدیل مصون ماند توقع از مؤمنین ومقدسین آنکه چون بر مدعا واقف شوند پادشاه اسلام پناه را بیاد ابدعا فرمایند .. بنده گرخدمت کند مزدش حق آقای اوست... چنانچه پس ازآن تاریخ هرذی نفسی دوباره باعث بدعت صادرات ویاعوارضات گردد انشاءالله الرحمن بغضب حضرت الله وسخط جناب رسالت پناه وهمدرجهٔ قاتل سید الشهداء باشد . من بدّله من بعد ماسمعه فلعنةالله علیه الی یوم القیامة (۱)

مسجد گلشن
درمیدان کوچك محلهٔ بازار

این مسجد ازمساجدخوب شهر رشت ویکی از بناهای تاریخی آن است که در میدان کوچك بناشده است (۲) مسجداکنون بوساری شده است. محراب بسیار بلند آن تازیرسقف وازسنگ مرمر سررگه دار است بنای اصلی مسجد ۱۷/۶۰ متر طول و ۱۱/۶۰ متر عرض دارد. طرف شرق وشمال، بالاخانه ماننده وغرفهٔ زنهاست. درطرفین دوپنجرهٔ بزرگ تقریباً تازیرسقف تعبیه شده است طرف شرق درورودی است که از کفش کن به مسجد واردمی شود ودری به آبدارخانه دارد طرف غرب دری به اطاق خادم ودواشکاف، برای جای قرآن است. طرف شمال دودر است یکی به پله های بالاخانه ودیگری به قسمت زیرپله که انبار است می رود. طاق مسجد بسیار بلند و لمبه کوبی ظریف دارد. بام آن سفال سر است. ازارهٔ مسجد به ارتفاع یك متر سنگ مرمرسیاه وزرد رگه دار است.

سابقاً دارای کتیبه ای کاشی به خط نستعلیق مرحوم شیخ محمدفقیهی قزوینی

---

(۱) سفرنامهٔ مازندران و استراباد رابینو ص ۶۵ و ۶۶

(۲) تاریخ علما وشعرای گیلان ص ۲۲ و ۲۳

متخلص به‌شیخ وصاحب دیوان شیخ است دیوان اواخیراً بامقدمه‌ای ازمحمد علی‌انشائی به‌چاپ رسیده است

مسجد کاسه فروشان یا مسجد آقا سیدحبیب‌الله تولمی
ومدرسهٔ خرازهٔ حاجی‌علی‌اکبر
دربازار خرّازها

مسجدکاسه‌فروشان دربازار خرّازهاست ویکی‌از بزرگترین مساجد شهر رشت‌است . درپشت‌مسجد، مدرسه‌ای به‌نام مدرسهٔ مهدویه است که‌مرکز طلاب عاوم دینی است وباکوشش واقدام سید مهدی رودباری بناشده است.

قبرسیدمهدی‌رودباری‌متوفی سال۱۳۶۸ قمری فعلاً درقسمت شرقی‌مسجد کاسه‌فروشان است‌وسنگ‌مرمری باذکر اسلاف‌او تا حضرت‌خاتم‌النبیین برروی قبر اوست

طول‌این‌مسجد ۱۸/۵ وعرض‌آن ۱۴متر است باساختن سه‌فیلپای بزرگ وسط مسجدصحن مسجد را به‌چهار قسمت کرده‌اند محیط هریك ازاین‌فیلپاها ۳/۲۵متر است پایه‌های آنها هفت‌ردیف‌کاشی به‌رنگ سبزوسیاه است‌که ارتفاع آنها به‌۱۰۸سانتیمترمی‌رسد درقسمت‌شرقی مسجد محوطه‌ای به‌طول ۸/۶۰ و عرض ۷/۱۰متراست که بر دو فیلپای مدوّر متکی است وقسمت زنانهٔ مسجد را تشکیل می‌دهد .

درشمال این‌محوطه‌در ورودی‌آبدارخانه است پنجره‌هائی به‌ابعادمختلف درجهات‌چهارگانهٔ مسجد تعبیه‌شده‌است. ازارهٔ مسجدرا به‌ارتفاع ۹۸ سانتیمتر کاشی گلدار دوران قاجاری‌چسبانده‌اند بالای‌کفش‌کن‌مسجد، اطاقی‌برای‌خادم ساخته‌اند. این مسجدگلدسته‌ای آجری دارد. (عکس‌شمارهٔ ۱۴۴)

مدرسهٔ مهدویه متصل به‌مسجد کاسه‌فروشان است که‌کتیبه‌ای برکاشی از سال۱۳۶۳ قمری‌دارد که پس ازتعریف علم وعلما واستناد به‌آیات‌قرآن‌کریم و احادیث‌نبوی، شرائط ومقررات تحصیل دراین مدرسه‌را بیان‌کرده‌است. در آخر

عبارت عمل احمد ولد حاجی یوسف کاشی‌ساز رشتی کوی آفخرا دیده‌می‌شود.

مسجد زرگرها
دربازار زرگرهای رشت

بنای اصلی مسجد به‌طول ۱۰/۵ و به‌عرض ۴/۷۵ متر است. محرابی کاشیکاری تازه‌ساز داردکه در پائین آن عبارت «عمل احمد پوریوسف ۱۳۶۱ قمری» دیده می‌شود. این‌مسجد دودر ورودی شرقی وغربی دارد. نزدیك در ورودی شرقی مزار آقا میرمحمدشاه فرزند امام زین‌العابدین علیه السلام است. سقف بنای مسجد لمه‌کوبی و بام آن سفال سر است.

بقعهٔ آفخرا
یامزار سید فخرالدین بن‌سید ابوالقاسم‌بن امام زین العابدین
درمحلهٔ آفخرای رشت

صندوق تخته‌ای‌ساده مزار به‌طول ۱/۶۵ وعرض ۱/۲۴ متردر وسط اطاقی به ابعاد ۸ × ۷/۹۰ متراست. درورودی‌جنوبی‌است‌وازحیاط به‌صحن می‌آید هشت پنجره در جهات مختلف این اطاق است سقف لمه‌کوبی نرده‌بر و بام سفال سر است

درطرف‌غربی بقعه مسجدی‌به‌طول سیزده وعرض هشت‌متراست دوفیلپای مثمن القاعده دروسط مسجد است که محیط هریك ۲/۸۵ متراست.

کاشیهای قسمت پائین‌فیلپاها قدیمی وتقسیمات‌شطرنجی به‌رنگ‌سیاه‌وزرد دارد کاشیهای‌داخل محراب که‌گل وبته‌دار است قدمتی دارد. ابعاد هردونوع کاشی چهارده سانتیمتر است مسجد دارای کفش‌کن وآبدارخانه وحوضخانه و قسمت‌زنانه‌است پنجره‌های‌متعدد بزرگ‌وکوچك‌درچهار ضلع‌بنا دیده‌می‌شود (عکس شمارهٔ ۱۴۵)

بقعهٔ بابا ولی
در محلهٔ بازار

دراین‌مزار میرمحمدشاه مدفون است. رابینو، چند فرمان‌دردست‌متولی

این بقعه دیده است ومی‌نویسددریکی ازآنهارقمات موقوفهٔ این محل شرح‌داده شده است تاریخ یکی ازآنها سال ۱۰۴۳ قمری و مهر شاه‌عباس دوم را داشته است .(۱)

ازمزاربابا ولی‌درمحلهٔبازار رشت نشانی‌نیست ومعلوم‌نیست رابینوبه‌کدام مزار اشاره کرده است . فعلاً درمحلهٔ بازار مسجدکوچکی به‌نام مسجد باباولی وجوددارد‌که درمحل‌تکیه‌سر میدان بزرگ است. طول بنای این‌مسجد ۹/۷۰ و عرض‌آن۶/۵متر است سمت‌جنوب‌آن حفاظی‌چوبین‌دارد ازارهٔ مسجدکاشی‌سبز رنگ درهفت ردیف و به‌بلندی۱/۰۵ متراست. پنجره‌های متعددی دردیوارهای این‌بناست وطرف‌غرب دری از حوضخانه به‌مسجد دارد. سقف‌مسجد لمه‌کوبی وبام‌سفال‌سر است .

مسجد ومدرسه و تکیهٔ حاجی محمدخان (۲)
در جیرکوچه یا حسن‌آباد محلهٔ بازار

مقداری از اراضی مسجد ومدرسه وتکیه‌در خیابان رضاشاه‌کبیر افتاد و مقداری از اراضی آنهاصرف‌بنای‌بانك‌بازرگانی، کافه‌قنادی شرق، دوباب‌نانوائی، یك باب علافی ، یك باب سقط فروشی و یك باب دارو خانــه به نام داروخانهٔ گیلان شد

در بقیمانده اراضی آن درسال ۱۳۳۴ شمسی، جمعی ازبازرگانان نیکوکار رشت تجدیدبناکردند وپس‌از دوسال مسجدی نوساز به‌جای مسجد قدیمی برپا کردند. بنای‌مسجد مربع‌شکل‌است و بردر تازه‌سازآن آیاتی ازقرآن کریم‌حك کرده‌اند. سقف‌بنا لمه‌کوبی و بام سفال‌سر است

کتیبه‌ای سنگی درمسجد حاجی محمدخان درشهر رشت(۳)

در زمان خسرو دین پرور آموزگار
در قرانِ فرّخ کیهان خدای روزگار

---

(۱) گیلان رابینو ص ۸۶ (۲) حاجی محمدخان پدر مدیرالملك بوده است رابینو درکتاب گیلان خود ص۷۵و۸۶ ازاین بنا یاد کرده‌است (۳) ازاین کتیبه‌امروزنشانی نیست

آسمان داد ودین ، فتحعلی شه آنکه کرد
داد و دین را استوار از یاری پروردگار
پاك‌دین‌حاجی محمد خان‌که آمد از ازل
نیك روی و نیك رای و نیك خوی و نیك‌کار
دست او دلکش سحابی آفتاب آنرا مطر
بخت او فرّخ همائی آسمان آنرا مطار
چون بود از بهرفردوسش ثواب اندر ثواب
چون بود در راه یزدانش نثار اندر نثار
این همایون‌مدرسه وین نغرمسجد توأمان
بهر علم و بهر ایمان کرد در رشت استوار
در جهان ناپایداری دید افکند از خرد
طرح بنیادی کزو ماند بعالم یادگار
حجره اندرحجره آن را صانه‌الله خلدسان
صفه اندر صفه این‌را لوحش الله چرخ وار
هم‌مدرس اندر آن ادریس دانا از میان
هم مسیح اندر این جبریل فرّخ از کنار
الغرض چون از محمد زیور اتمام یافت
علم و ایمان در امان این همیون روزگار
منشی طبع صبا از بهر تاریخش نوشت
کز محمد شد بنای علم وایمان آشکار (۱)

مدرسهٔ نایب‌الصدر

در بازار زرگسان نزدیك میدان‌کوچك (۲)

سبك بنای این مسجد خاص و عجیب است سه‌طرف حیاط غیرازسمت

(۱) ــ سفرنامهٔ مازندران و استراباد رابینو ص ۶۸و۶۹ (۲) رابینو در کتاب گیلان ص ۸۶ این مدرسه را درمحلهٔ زاهدان آورده است

در ورودی بنائی دو طبقهٔ چوبین است و حجرات طلاب در این دو طبقه جای دارد. دریکی‌ازحجرات تحتانی این مدرسه ، زمانی میرزا کوچک‌خان‌جنگلی طلبهٔ با تقوای‌آن زمان اقامت داشته‌است .کتیبه‌ای سنگی که اشعار زیربرآن حک است برسردر مدرسه تا امروز باقی است . (عکس شمارهٔ ۱۴۶)

هوالباقی

عمل کربلائی ولی قزوینی

جزای خیر برایش خبرخواه نیک نژاد
که این خراب شد از همّت کمش آباد

جهان حشمت و اجلال حاجی میرزاعلی
که شاه نایب صدرش لقب زپاکی داد

چه دید مدرسهٔ جنب خانهٔ خود را
نمود ظلم فلک منهدم زسنگ عناد

پی حمایت شرع مبین زکف کریم
فشاند سیم وزر آنقدر آن یگانه نژاد

که گشت غیرت تدریس خانهٔ ادریس
در این خجسته مقامی که هست باب مراد

همین‌دوسه‌جاده‌باید که سهم ازجود(؟)
پی مصارف موقوفه اش نمود زیاد

که تا بپاست در این جاودان بنا باشد
همیشه خادم و طلاب و عابرانش شاد

غرض ز بخت ولك گشت بانی ثانی
چه این بنای مبارک دوباره شد ایجاد

زبان خامهٔ طغرل بنام تاریخش
سرود مدرسهٔ صدر باشد این بنیاد

بالای کتیبهٔ گچبری این‌سردر عبارت‌زیر دیده می‌شود کاتب۱۲۰۸

اتمام مدرسه صدریه غرّهٔ شهر جمادی‌الثانیه ۱۲۱۲ .

مسجد آقاشیخ‌جواد = مسجد ولی‌عصر

طول بنای مسجد ١٦/٥ وعرض آن ١١ متراست . محراب گچ بری بسیار بدخطی دارد که آیاتی چند ازقرآن کریم برآن دیده می‌شود . وسط مسجد از شرق به‌غرب دوفیلپای هشت ضلعی است که محیط هریك ٣/١٠ متر است طرفین هرفیلپادوستون ازچوب آزاد است . این مسجد غرفهٔ زنانه، آبدارخانه و کفش کن نیز دارد . درچهارجهت‌بنا، پنجره‌هائی به‌اندازه‌های مختلف‌است . سقف سراسر بنا لمه کوبی بربه برودام سفال‌سر است

مزارسید ابوجعفر وتکیهٔ آن
در محلهٔ استادسرای رشت

این مزار که برسرتپه‌ای درمیان‌قبرستانی عمومی است ، از مزارات‌مهم شهر رشت است . قبرستان و مزار ، نزدیك عمارت حکومتی است . نزدیك‌یکی از درهای ورودی قبرستان ، برجی‌آجری هشت ضلعی است که بامی مخروطی دارد اهالی می گویند، شخصی به‌نام «دیوسلطان» ازفرستادگان شاه‌عباس اول، در اینجا به‌خاك سپرده شده است درمزار سیدابوجعفر کتیبه‌ای برتخته‌ایست که آن را قاب کرده و دریکی از بدنه‌های صندوق مزار جای داده‌اند . این کتیبه‌حاکی است که اینجا ، مدفن سیدابوجعفر ، پسرعموی پیغمبر و برادر رضاعی امام حسین‌علیه‌السلام است که صندوق مزار او به‌دستورحسام‌الدین، در زمان تولیت‌ملاشمس‌الدین ساخته شده است خط کتیبه ازمحمد صوفی‌ومورخ ١٠٠٩ قمری است [1]

عبدالفتاح فومنی،این‌مزاررا متعلق به‌استادجعفر می‌داند.[2] شاید محلهٔ استادسرا به‌نام این‌شخص معروف شده است .

میرظهیرالدین می‌نویسد که درمحلهٔ استادسرای‌رشت، کارکیا سیداحمد کیا، برادرکارکیاسیدناصرکیای‌لاهیجانی‌را دربیست و هفتم‌رجب سال٨٥٢قمری

---

(١) گیلان درتاریخ ص ٧٦ (٢) تاریخ گیلان ص ٢١٨

به‌خاک‌سپردند بعید نیست که نامبرده درهمین گورستان قدیمی به خاک‌سپرده شده باشد .(۱)

کتیبهٔ‌صندوق سیدابوجعفر بامقداری فرسودگی وریختگی به‌شرح‌زیر به‌دست‌مارسیده‌است .

. . . سنه تسع و الف عام	این چنین صندوق نیکو شد تمام
از برای مرقد پاك کسی	کو بود سیّد ابو جعفر بنام
مصطفی را ابن عمّ زاده بود	مجتبی و مرتضی را شد غلام
شیر خورده با حسن بن علی	از دو پستان بتول نیکنام
نیست شکی اندرین‌قول ای عزیز	آنکه آرد شك جهنم شد مقام
. . درهمه کافر شدند	جمله را کرد او مسلمان بالتمام
[این‌مکان] بس شریف‌وبس‌لطیف	التجاگاه از برای خاص و عام
. . ت این مرد خدا	در نوشتن راست کی آید تمام
. . مردی ملا شمس دین	قاری قرآن بتا(؟) حتی سلام
کرد زیب مسجد مرد سلیم	راحما کن رحم در دار السلام(؟)
ساخت این صندوق را ازروی حدّ	حضرت استاد حسام الدین تمام
ساخت این اشعاررا از روی‌صدق	پیر ده محمود صوفی والسلام

۱۰۰۹ هجری

ازاین مزار و قبرستان قدیمی اطراف‌آن وگور دیوسلطان کوچکترین اثری نیست محل‌آن اراضی شهرداری کنونی بوده‌است

مسجد امام الدوله و تکیهٔ دولت
در محلهٔ جیرباغ یا نقاره‌خانه (۲)

تکیهٔ‌دولت ومقداری از مسجد امام‌الدوله را هنگامی که اسمعیل خان سرابی (= قلعه بیگی) وسرتیپ محمدحسین خان آیرم شهردار رشت‌بودند

---

(۱) گیلان درابیمو ص۷۶ (۲) رابیمو این‌مسجد وتکیه‌را درمحلهٔ استادسرا می‌داند (گیلان رابیمو ص ۸۶)

برای ایجاد خیابان پهلوی، خراب کردند ، مقداری از مسجد دردهنهٔ جیرباغ بدین شرح باقی است :

طول مسجد فعلی بیست متر وعرض آن سه متر است. دو در ورودی مسجد شمالی است وضلع شمال چهار پنجرهٔ بزرگ دارد. درضلع جنوب سه پنجرهٔ بزرگ سراسری تازیر طاق ویك در ویك پنجره به آبدارخانه دارد. غرفهٔ زنانه درضلع شرقی است ودر ورودی غرفه نیز دراین سمت است درضلع جنوب، ایوانی به عرض یك متر بدون ستون است سقف بنا لمبه کوبی با درزپوش خط دار و بام آن سفال سر است

مسجد ومدرسهٔ حاجی حسن

درمحلهٔ صالح آباد که امروز به بازارچهٔ سبزمیدان معروف است (۱)

بنائی ساده که طول آن ۱۲/۹۰ وعرضش ۱۲/۱۰ متراست دو فیلپای هشت ضلعی دروسط ساست محرابش گچبری ومقرنسهای ساده دارد در طرفین محراب یك پنجرهٔ کوچك ویك پنجرهٔ بزرگ است سه پنجرهٔ بزرگ سراسری تازیر سقف درضلع شمالی است. در ورودی درضلع غربی است ودراین ضلع یك پنجرهٔ بزرگ ویك پنجرهٔ کوچك رو به حیاط است درضلع شرقی، چهار در ویك پنجره، به طرف حیاط بازمی شود. سقف سراسر بنا لمبه کوبی و بام سفال سر است .

حیاط مدرسه، پشت مسجد و ده حجرهٔ طلبه نشین دارد.

مسجد ومدرسه وتکیهٔ مستوفی

درمحلهٔ استادسرا درراه بجارکن

بنیان گذار این مسجد ومدرسه وتکیه، مرحوم میرزا محمد طاهر مستوفی است سپس حاج شیخ مهدی لاکانی آن را تعمیر ومرمت کرده است مسجد فعلی شامل بنائی است مستطیل شکل به طول ۱۶/۷۰ متر وعرض ۸/۳۰ متر (عکس شمارهٔ ۱٤۷) سه فیلپا دروسط بناست که مقطع دو عدد از آنها هشت ضلعی ومقطع دیگری

---

(۱) رابینو این مسجد را درمحلهٔ استادسرا می داند گیلان رابینو ص ۸٦

مربع است. محرابی کاشی‌کاری با گچبری مقرنس‌ساده دارد. (عکس شمارهٔ ۱۴۸)
در بالا وطرفین محراب نوشته‌هائی است که شرح خواهیم‌داد.

طرفین محراب دو پنجره‌دارد که اطراف آنها نیز کتیبه‌هائی از کاشی دیده می‌شود (عکس شمارهٔ ۱۴۹ و ۱۵۰)

در طرف قبلی دری به کوچه است که از کوچه وارد قسمت زنانه می‌شود در شرق بنا دو پنجرهٔ بزرگ تا زیر سقف ، به‌حیاط مسجد ودرشمال نیز دو پنجرهٔ بزرگ ویك‌در ورودی به‌حیاط مدرسه باز می‌شود. از دردیگری از کفش کن به قسمت زنانه می‌روند گلدستهٔ آجری نسبةً ظریفی بر گوشهٔ بنای این‌مسجداست (عکس شمارهٔ ۱۵۱) مدرسهٔ مستوفی در شمال همین مسجد ودارای‌شش حجره است سقف‌سراسر بنا لمبه کوبی وبام سفال‌سر‌است.

کتیبهٔ بالای محراب مسجدمستوفی

میرزا محمدطاهر مستوفی فرخنده سرشت
ساخت این مسجد و مدرس سعادت دررشت
شد چو در عهد مهین فتحعلی شه برپا
عقل بنمود رقم کاین شده مانند بهشت
یا باقی ۱۲۴۲

کتیبهٔ داخل محراب ودو طرف آن

فی یوم جمعه من شهر شعبان المعظم سنهٔ ثلاث واربعین ومأتین بعدالألف من الهجرة النبویه صلوات‌الله علیهم اجمعین ۱۲۴۳ .

الله محمد علی فاطمه حسن حسین - ۱۲۴۴ - یا حنّان یا باقی - الله لااله الا هوالحی تا وهوالعلی العظیم. پایان یافت فی ۱۲۴۴. درآخر کتیبه‌ها که به‌پنجرهٔ شرقی ختم می‌شود این عبارت دیده می شود عمــل استاد محمد تقی کاشی‌پز قزوینی ۱۲۴۴ .

در حاشیهٔ پنجرهٔ غربی محراب « شکیّات مجتهد العصر والزمانی جناب

حاجی سید محمدباقر سلّمه الله تعالی شانه» را به زبان فارسی بر کاشی نوشته اند که به نظر این بنده کاری عجیب و بی نظیر است.

تکیهٔ

محلهٔ استادسرا

به دستور سرلشکر عطاپور، هنگامی که شهردار رشت بود، به عنوان توسعهٔ معبر خراب کردند.

مسجد جیر کوچه

طول مسجد فعلی ۱۳/٦۰ وعرض آن ٤/٥ متر است محرابی تازه باکاشی سفید و رنگ وروغن ساخته اند. در دوطرف محراب دوپنجرهٔ بزرگ تا زیر طاق است. کفش کن وحوضخانه وعرفه ای برای زنان دارد. خانهٔ مجاور ضلع شمالی را خریداری کرده اند و قصد دارند سراسر مسجد را خراب کنند واز نو مسجدی بزرگتر سازند.

چله خانه ومرقد آقا میر نظام الدین (۱) بن امام علی النقی علیه السلام ومسجد متصل به آن

درمحلهٔ چله خانهٔ شهر رشت

طول بنای اصلی بقعه ازداخل ٦/۷٥ متر وعرض آن ۷/۲۰ و ۳/۸۰ متر است. درقسمت داریك بقعه، صندوقی به طول ۱۷٥ وعرض ۹۳ وارتفاع ۱۱۰ سانتیمتر بر مرقد میرنظام الدین قراردارد. برحاشیهٔ بالا وپائین صندوق، باخط نسخ متوسط، سورهٔ یس تا آخر حك شده است. سقف بقعه، لمه کوبی بادرر پوشی خط دار بهن است. دو در ورودی طرف جنوب وعرب بناست طرف شرق یك پنجره به طرف مسجد دارد. درطرف شمال یك در ودو پنجرهٔ نور گیر دردوطرف در است (عکس شمارهٔ ۱٥۲)

مسجد چله خانه:

مسجدی در شمال بقعه به طول ۱٤/۲۰ وعرض ٥/۹۰ متر است باقی صحن مسجد به طول ۱۳/٤٥ وعرض ٦/٥ متر است سقف مسجد نیز مانند سقف بقعه، لمه

کوبی یادرزپوش پهن خطدار است. ازارهٔ مسجدبه‌ارتفاع ٦۵سانتیمتر کاشی کاری مورخ۱۳٦۳ قمری و«عمل احمدپوریوسف درمحلهٔ آفخرای رشت» است. محراب مسجد گچ بری ساده حاشیهٔ آن آیهٔ نورتا آخر گچ بری شده‌است. دردوطرف بالای محراب بسمله تکرارشده‌است. دردو گوشهٔ محراب «یاحنّان» و «یا منّان» و وسط محراب «سبحان ربی الاعلی و بحمده اللهم صل علی محمد و آل محمد» گچ بری است

دَرِ ورودی شمالی وپنجره‌های این ضلع متصل به‌آن است. درطرف غرب یك پنجره به‌خیابان‌دارد درطرف جنوب در ورودی بقعه و دَرِ ورودی انبار است. طرف شرق سه‌پنجرهٔ بزرگ ودر ورودی کفش کن است. بام سراسر بنا سفال‌سر است و گلدسته‌ای آجری دربام‌دیده‌می‌شود. (عکس شمارهٔ ۱۵۳) یك درخت آزاد کهنسال و یك‌درخت‌سمد(= نارون) درحیاط است .آرامگاه دکتر حشمت نیز درصحن همین حیاط است

وجه تسمیه محلهٔ چلّه‌خانه ازاینجاست که چله‌خانهٔ میر نظام‌الدین تا سنوات اخیردرضلع‌شرقی این مسجد بودوبقایای آن دیده می‌شد. پس‌از تعمیر قبر دکترحشمت‌ومسجد، آن‌آثار ازمیان رفت. بیشتر درویشان رشت درمحلهٔ چله‌خانه‌سکونت‌داشته‌اند امروزنیزمعصوم‌زادهٔ کیائی‌پیشوای‌فرقه‌ای‌ازدراویش نعمت الهی‌دراینجا ساکن است.

سنگ مزار مرحوم دکتر حشمت

«آرامگاه شهیدراه حرّیت واستقلال ایران‌مرحوم جنّت‌مکان خلدآشیان دکترحشمت جنگلی‌طالقانی نوری الاصل‌همقدم ورفیق‌مرحوم‌میرزاکوچك‌خان جنگلی‌طاب‌ثراه بتاریخ چهارم اردیبهشت ۱۲۹۸

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق

ثبت است بر جریدهٔ عالـم دوام ما»

---

(۱) شایدمیرنظام رشتی که‌عبدالفتاح نام‌اورا جزء ارباب‌صلاح واصحاب فلاح آورده است‌همین شخص باشد (تاریخ گیلان ص ۸۹)

دکتر حشمت طبیبی حاذق بود، مجرّد آمد ومجرّد رفت. سدونهر حشمت رود را او ساخت درمحل قرق‌کارگزاریعنی محل فعلی ادارهٔ ثبت، جائی که‌حوض ساخته‌شده‌است حلق‌آویز شد .

بقعهٔ دو برادران
درمحلهٔ خمیران صندوق عدالت رشت

قبری است به طول ۴۳۰ و عرض ۲۷۰ وارتفاع ٦۰ سانتیمتر در هوای آزاد . اطراف این مزار قبرستانی قدیمی بوده است که امروز اثری از آن باقی نیست

تکیهٔ صیقلان ومزارآقا سیدگلان(۱)
در محلهٔ صیقلان رشت

اطراف‌مزارآقا سید گلان قبرستانی قدیمی بود. مزار وقبرستان‌درفلکهٔ صیقلان افتاد وازمیان‌رفت. تکیه‌هم‌درغرب مسجد صیقلان هنوز برقرار است‌و اثرقابل‌ذکری ندارد

مسجد صیقلان
درمحلهٔ صیقلان رشت

بنای اصلی‌مسجد ازداخل‌به‌طول ۱٦/۴۰ وعرض ۹/۵۰ متر است محرابی تازه‌ساز با دوستون رنگین در طرفین دارد . غرفهٔ زنان درضلع شمالی وزیر آن در ورودی اصلی مسجد است درطرف غرب در ورودی به آبدارخانه وسه پنجرهٔ بزرگ است . درسمت جنوب دوپنجره در دوطرف محراب است که‌یکی از آنها به‌کتابخانهٔ مثلث‌شکلی بازمی‌شود سقف سراسر بنا لمبه‌کوبی‌بادرربوش خط‌دار وبام‌حلب سر است

---

(۱) رابینو درکتاب گیلان خود «آقا سید گلان» (بفتح کاف) ذکر کرده است (گیلان رابینو ص ۸٦)

تکیهٔ آقا کوچك و پهلوان حسن
درمحلهٔ سرخ بنده

از این تکیه امروز اثری نیست وسراسر آن دکان شده است.

مسجد سرخ بنده (۱)
درمحلهٔ سرخ بندهٔ رشت

طول مسجد ۱۵/۶۰ وعرض آن ۹/۸۰ متر است. دوفیلپای آجری هشت ضلعی دروسط مسجد است چهار ردیف کاشی به ارتفاع ۷۵ سانتیمتر، بر پائین فیلپاها چسبانده اند. محراب مسجد از سنگ مرمر است ودروسط «کلما دخل علیها زکریا المحراب» ودر گوشهٔ بالا سمت راست «الصلوة قربان کل تقی» سمت راست محراب بسمله و آیهٔ نور تا «لنوره من یشاء» وسمت چپ بسمله سبحان الذی اسری تا هوالسمیع البصیر صدق الله العلی العظیم . الصلوة معراج المؤمن . ربّنا تقبّل منا انك انت سمیع علیم . وقف علی کریمی ۱۳۴۲

دردوطرف محراب ازارهٔ سنگی به ارتفاع ۷۰ سانتیمتر ودر دوطرف ازاره، دو پنجرهٔ بزرگ تا زیر سقف است . قسمتی از سمت راست محراب کاشیکاری است . در زمینهٔ آبی با خط سفید ، بسمله و باخط نستعلیق اشعار زیر نوشته شده است

این دکا کین که هست نه گانه	وقف شد از برای این خانه
تولیت با خودم بود مادام	بعد با نجل پاك فرزانه
بادکوراست نسل بعداز نسل	تا نیفتد بدست بیگانه
گر نباشد ذکوری اندر بین	با اناث است حق پرستانه

کاشیکاری از احمد پورحاجی یوسف درسال ۱۳۳۲ است.

ازارهٔ دیوار داخلی واطراف فیلپاها، کاشی سبز گلدار است. در ورود غربی است درضلع شمالی سه پنجرهٔ بزرگ ودرضلع شرقی در ورودی از کفش کن

(۱) زابینو از تکیهٔ سرخ بنده نیز یادمی کند که امروز اثری از آن برجای نیست

ودری دیگر به اطاقی که دراین سمت است باز می‌شود. سقف سراسر بنا لمبه کوبی خطدار است و بام سفال‌سر است .

مسجد حاجی مجتهد
درمحلهٔ صیقلان

این مسجد را به‌جای مسجد حاجی علی اکبر به تازگی ساخته‌اند دری نسبةً ظریف دارد . این دو بیت بر چهار چوب آن به خط نسخ حك شده است .

ای نام تو آرایش وعنوان کلام   وی یاد تو آرامش هر بی‌آرام
در حیّز امکان تصوّر هر کر   بی‌یاد تو آغاز نگیرد انجام

در کنج بالا ، طرف راست « عجلوا بالصلوة قبل الفوت » و طرف چپ «عجلوا بالتوبه قبل‌الموت» حك شده است.

دروسط قسمت خورشیدی در: ادخلوها بسلام آمنین .

وزیر آن این اشعار حك شده است :

ملکا ذکر تو گویم که تو پاکی و خدائی
نروم جز بهمان ره که توام راه نمائی
همه درگاه تو جویم همه ازفضل تو پویم
همه توحید تو گویم کـه بتوحید سزائی

هذا من فضل ربی طرح وعمل ازعلی بیکانی خراسانی ۱۳۳۰

مسجد حاجی صمدخان
درمحلهٔ باقرآباد رشت

بنای اصلی مسجد تقریباً به‌شکل مربع به‌ابعاد ۱۴/۴۰و۱۲/۳۰متر است (عکس شمارهٔ ۱۵٤) چهارستون گچ بری دروسط مسجد است و گنبد مسجد بر آن متکی است (عکس شمارهٔ ۱۵۵ و۱۵٦) محرابی گچ بری بسیاربلند دراین مسجد است که تقریباً تازیرسقف می‌رسد. گچ بری آن نسبةً خوب است (عکس شمارهٔ ۱۵۷) این آیات واشعار بر محراب گچ بری شده است

بسمله نصرمن الله وفتح قریب. در وسط محراب سوراخ مدوری است که زیر آن چهار بیت شعر عربی بر سنگ مرمری حک شده است که به علت بالا بودن خوانده نشد. تاریخ ۱۳۳٤ در این سنگ دیده می‌شود.

در محراب آیات و احادیث زیر گچ بری شده است

وان یکاد تا للعالمین و انما یعمر مساجدالله تا غفوررحیم وآیة الکرسی تا فیها خالدون والصلوة عمودالدین.

طرف چپ محراب این اشعار در سنگ مرمری (عکس شمارهٔ ۱۵۸) حک شده است.

هوالله تعالی

بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعین

یارب این مسجد الاقصی است پدیدار آمد
یا که منظرگه موسی است در انظار آمد
بانیش کیست که بنمود مر این خانه بنا
الحق الحق که در او مدح سزاوار آمد
بانیش عبد الصمد و صاحبش الله الصمد
اندرین خانه ملك خادم دربار آمد
پنج جزب دگه بر کرد بموقوفهٔ او
در عوض جنّت فردوس خریدار آمد
پنج منزل ز پی دگه برای عزاست
زین سبب شافع او احمد مختار آمد
بس این مسجد و این دگه شود بعد بنا
هست موقوفه بدانید بطومار آمد
هر که بر توصیه بنمود عمل رحمت باد
بر مخالف ز ازل لعنت قهّار آمد

ذکر تسبیح و دعا گشت از این خانه بلند
سنهٔ الف چو در سیصد و سی چار آمد
شوقی ابن حسن این توصیه آورد بنظم
مغفرت بر گنهش حضرت ستّار آمد

برسمت راست محراب این کتیبه برسنگ خاکستری رنگی (عکس شمارهٔ ۱۵۹) حك شده است.

بسم‌الله الرحمن الرحیم الحمدلله الواقف علی الضمایر والصلوة علی محمد وآله خیر الاوایل والاواخر وبعد قال النبی اذا مات ابن آدم انقطع عمله الاثلث من صدقة جاریه اوعلم ینتفع او ولد صالح یستغفر له توفیق شامل حال گردید جناب آقای حاج صمدخان تاجرباشی شیروانی الاصل مقیم رشت دام اجلاله را بر اینکه وقف صحیح شرعی نمود تمامی مستغلات ذیل را برای مسجد جدید البناء خود من جمله یك باب کاروانسرای گاریخانه سمت قبلهٔ مسجد ارضاً و اعیاناً باکاوه متعلقات آن وهفت باب دکان که ابتدا ازکاروانسرای مزبور تادروازهٔ اول مسجد وپنج باب دکان ار در اول مسجد که ابتدا ازدکان مسکونهٔ شیخ حسن تا دروازهٔ دویم مسجد و خانهٔ مسکونهٔ آقا سید حسن با تمام متعلقات آن کـه واقع است پشت پنج باب دکان مزبور ودوباب خانهٔ گالیموشی محمد حسن ورمضانعلی عرابه‌چی ارضاً واعیاناً تاپشت خانهٔ مرحوم مشهدی حمید شیروانی بازمین خانهٔ مخروبهٔ سفالی وزمین بیاض سمت قبله پشت کاروانسرا تا برفحاه و خود برفحاه تاپشت خانهٔ مشهدی حمید که تمام اراضی واعیان مرقومه موقوفهٔ[1] مسجد که عایدات هر ساله بعد ازتعمیرات لازمهٔ موقوفه ومخارج مسجد ازنفط وچراغ وحصیر وچکه گیری ودورار[2] واجرت خادم حسب قرارداد باقتضای وقت صرف شود ومبلغ چهارده تومان هرماهه بامام راتب مسجد بدهند ودردهٔ عاشورا هرساله بهرمکانی که صلاح بدانند صرف تعزیه‌داری حضرت سیدالشهدا علیه‌السلام شود وهرگاه بعدازاین

---

(۱) فعلا ازاین رقبات فقط خانهٔ سیدحسن ودکانهای سمت شرق مسجد که کنارراه باقرآباداست، باقی است. مابقی رقبات را دیگران بنام خود ثبت کرده‌اند

(۲) دورار کردن یعنی سفالهای شکستهٔ بام را عوض کردن

مخارج ازعایدات موقوفه زیاد آمد متولی ضبط نماید که درمخارج تعمیر مسجد
دروقت حاجت صرف شود ودرضمن انشاء وقف شرط شده که هرگاه مخارج مهمی برای
مسجد لازم شد که عایدات موقوفه وفاء بآن نکرد متولی مأذونست که قطعهٔ ازموقوفه
راچه از اراضی وچه از اعیان بفروشد ودرمصرف مسجد صرف نماید وتولیت موقوفه
مادام الحیات باخود واقف میباشد وبعد ازعمر طبیعی ایشان با جنابان آقا کربلائی
باشا رمضان اوف وآقای آقا کربلائی محمد باقر علی اوف تاجران بادکوبه مقیمین
رشت می باشد وبعد ازعمر طبیعی متولیان معظم لهما بهر کس که تفویض نمودند
مختارند وامام راتب بنظارت متدینین ازرؤسا واهل محله بطناً بعد بطن ونسلاً بعد
نسل بنحو مزبور بنظارت ناظرین درهر طبقه از رؤساء محلهٔ اطراف متولی مسجد
میباشند که تعیین امام نمایند ازاهل علم وتقوی وعایدات موقوفه را بنحو مزبور عمل
نمایند الی ظهور امام زمان عجّل الله فرجه ومن بدّله بعدما سمعه فانما اثمه علی الذین
یبدلونه هرگاه برخلاف وصیّت عمل نمایند بلعنت خدا ونفرین رسول خدا گرفتار
شوند کان ذلك فی شهر جمادی الاول سنهٔ ۱۳٤۱.

دردوطرف محراب، دوپنجرهٔ بزرگ که بالای آنها هلال شکسته است بحیاط
بازمی شود درطرف غرب شش پنجره ویك دربزرگ ورودی است درطرف شمال
چهار درورودی به آبدارخانه واطاقی که قبر بانی مسجد یعنی حاجی صمدخان و
پسرش ـ تیمور ـ درآنجاست بالای این دو اطاق غرفه زنانه است که پنج پنجرهٔ
نورگیر دارد درشرق وغرب غرفه زنانه نیز دو پنجرهٔ نورگیر است درطرف شرق
بغیر سمت غرب شش پنجره ویك در ورودی بزرگ است

بالای سرستونها، داخل دایرهٔ گنبد آیهٔ نور تا آخر ولااله الاالله محمد رسول
الله علی ولی الله درانتهای آیه گچبری شده است (عکس شمارهٔ ۱٦۰) دردایرهٔ
کمربند گنبد، چهارپنجرهٔ نورگیر ویك درکوچك است سراسر سقف لمبه کوبی
خط دار بهن است

درصحن مسجد منبری مشبك است که رویهمرفته کارظریفی است (عکس
شمارهٔ ۱٦۱) این کتیبه بریك طرف منبر است.

بحسب الامر رستم رضاقلی زادهٔ بادکوبی ۱۳۳۵
ودرطرف دیگر منبر .
عمل مشهدی حاجی بابا ولد کربلائی علی النقی بادکوبی.

چهارطرف مسجد حیاط وسیعی است که درختان متعدد و گلکاری منظمی دارد .

مسجد زرجوب
در محلهٔ زرجوب رشت

بنائی سادهٔ مستطیل شکل است غرفه های زنانه درشرق وغرب داخل بناست زیر غرفهٔ غربی، حوضخانه و آبدارخانه وزیر غرفهٔ شرقی کفش کن ودر ورودی مسجد است .

محرابی ساده دارد که دوستون، طرفین آن است. دردوطرف محراب دوپنجرهٔ بزرگ تازیر سقف است ودرطرف شمال نیزسه پنجره دارد ازارهٔ مسجد، از داخل پنج ردیف کاشی کاری است ردیفهای وسط سفید وردیف بالا وپائین رنگین است سقف سراسر بنا، لمبه کوبی وبام سفال سراست

مسجد چهل تن خمیران
در محلهٔ خمیران رشت

طول بنا ازداخل ده متر وعرض آن هشت متر و نیم است دو فیلپای قطور هشت ضلعی دروسط مسجداست که محیط هریك ۳۱۸ سانتیمتر است وپایهٔ آنها تا یك متر کاشیکاری دوران قاجاری است. ازارهٔ داخلی بنا کاشیکاری تازه ومورخ ۱۳۵۳ قمری است. محرابی گچبری بدخط درمسجد است که برحاشیهٔ آن، انّ الله نورالسموات تاوالله بکل شیئ علیم گچبری شده است قسمت بالای محراب بسمله و این دومصراع بردوطرف آن است

روزیکه علی بکعبه آمد بوجود   ازبهر علی خدا در از کعبه گشود

طرف شمال مسجد، ایوانی چوبی بطول ۱٤ متر وعرض ۱٤۰ سانتیمتر ساخته اند که هشت ستون چهارسوی نازك بدون سرستون وسربالی چهارسوی نازك دارد

سقف ایوان پل کوبی است. طرف غربی صحن اصلی مسجد، دو پنجرهٔ بزرگ به خارج وطرف شرقی آن پنجره ای بزرگ به آبدارخانه و دری به کفش کن شرقی دارد. سقف صحن مسجد لمبه کوبی با درز پوش ساده و سراسر بنا سفال سر است. مأذنه ای کوچك آجری با بامی سفال پوش در بام بنا، دیده می شود. (عکس شمارهٔ ۱۶۲)

مسجد شیخ زاهد
در محلهٔ خمیران زاهدان در شهر رشت

مسجدی مربع شکل به ابعاد ۱۲/۲۰×۱۲ متر است تمام صحن با یك ستون چوبی هشت ضلعی و دو فیلپای آجری به سه قسمت تقسیم شده است دو سرتال بر ستون و دو فیلپا متکی است دو پنجرهٔ بزرگ سراسری در طرفین محراب و دو پنجرهٔ بزرگ سراسری در ضلع غربی که قسمت مردانه است و یك در ورودی و یك پنجرهٔ کوچك در قسمت زنانه دارد در سمت شرقی کفش کن، در ورودی مسجد است محراب مسجد سراسر کاشی آبی رنگ و بالای هلال محراب سنگی است که لا اله الاالله محمد رسول الله علی ولی الله درعین ظرافت و باخطی خوش بر آن نقر شده است گلدسته ای آجری بر بام مسجد دیده می شود (عکس شمارهٔ ۱۶۳)

مسجد آقا میر عیسی
در محلهٔ خمیران زاهدان

مسجد کوچکی است به طول ۱۰/۱۰ وعرض ۶/۴۰ متر. محرابی گچ بری ساده دارد که آیات هفده وهیجده سورهٔ توبه را از ماکان للمشرکین تا یکونوا من المهتدین گچ بری کرده اند غرفهٔ زنانه، بالای آبدارخانه مانند ودرغرب بناست. زیر این قسمت آبدارخانه و در غرفه و در ورودی مسجد است طرف جنوب، چهار پنجرهٔ بزرگ، در دو طرف محراب ودرطرف مشرق یك پنجرهٔ نورگیر تعبیه شده است.

مسجد و تکیهٔ چهار برادران
در محلهٔ چهار برادران زاهدان

مسجد قدیمی و تکیه را خراب کرده اند و به جای آنها مسجدی به طول

۱۷/۸۰ وعرض ۱۰متر، از آجرهای قدیمی ساخته‌اند. این بنا شامل عرفهٔ زنانه و کفش کن واطاق خادم و آبدارخانه است.

مسجد و بقعهٔ سید ابوالقاسم بن‌موسی‌بن جعفر علیه‌السلام درمحلهٔ سید ابوالقاسم رشت

بنای اصلی بقعه به‌طول ۶/۶۵ وعرض ۴/۳۰ متراست وصندوقی ساده‌دروسط آن‌است. درضلع جنوبی یك‌پنجره به‌عرض ۵۵سانتیمتر وپنجره‌ای مشبك ازکاشی سر به‌طرف کوچه‌دارد درضلع غربی در ورودی‌است که ازمسجد به‌بقعه می‌رود ودوپنجرهٔ کوچك دراین‌ضلع است. درضلع‌شمالی دو در ورودی وسه‌پنجره به مسجددارد . درورودی‌شرقی، از کفش کن است. درطرفین این کفش کن دوانبار است که در یکی از آنها شمع می‌افروزند . سقف بقعه لمبه کوبی با درزپوش خطدار است

مسجددارای دوقسمت است قسمتی‌از آن درشمال‌بقعه به‌طول‌سیزده‌متر وعرض‌هشت‌متر ونیم که‌دارای دوفیلپای آجری مربع‌شکل به‌محیط دومتراست وقسمتی درغرب‌بقعه، به‌طول ۱۳/۷۰ وعرض ۴/۳۰متراست قسمتی ازسقف‌مسجد لمبه کوبی با درزپوش پهن‌وقسمتی لمبه کوبی بدون درزپوش است. بام‌سراسر بنا سفالسر است . (عکس‌شمارهٔ ۱۶۴)

صندوق عدالت نزدیك مسجد میان تکیه در محلهٔ خمیران کیاب

درسال ۱۲۸۹ قمری،صندوقی برای‌نامه‌های عرض‌حال به‌شخص ناصرالدین شاه، نزدیك‌این‌مسجد نصب کردند [۱] ازآن‌تاریخ،مسجدمیان تکیه به‌نام‌صندوق عدالت‌معروف‌شد مسجدفعلاً به‌دکان تبدیل‌شده‌ومحل‌صندوق‌هم دبستان‌داریوش امروزی است

---

(۱) گیلان ۱ بیمو حاشیهٔ‌ص۸۷

مسجد وتکیهٔ خمیران
درمحلهٔ خمیران شریفیه

مسجد کنونی بنائی‌ساده به‌طول ۱۱/٤۰ وعرض ۱۰/۲۰ متراست . محرابی باگچ‌بری‌مقرنس‌دارد درضلع‌شرقی دری‌به‌آبدارخانه ودری به‌حانهٔ وقفی کـه پیشنمازدرآن ساکن است ودری به‌طرف‌حیـاط دارد درضلع‌شمالی دوپنجرهٔ بزرگ به‌طرف حیاط ودری‌به‌کفش‌کن‌دارد. درضلع‌غربی دوپنجرهٔ بزرگ‌به محوطهٔ‌بار حاومسجد دارد قسمتی ازاراضی تکیه‌را عباس بالاجاه خریداری کرده وفعلاً هفت دردکان ودودستگاه‌عمارت دوطبقه ساخته است

از مسجد و تکیهٔ بالا محلهٔ خمیران کتاب که رابینو ازآن یاد می‌کند اثری نیافتم

مسجد ومدرسهٔ حاجی محمدکریم
درمحلهٔ کتاب رشت

بنائی است به‌طول ۱۷/۲۵ وعرض ٦/۷۰متر سه ستون دروسط بناست . بر این‌سه‌ستون،سربالی است که واشابهای‌دوقسمت بنابر آن‌متکی هستند. محراب کاشیکاری‌آن کاراحمد پوریوسف‌مورخ ۱۳٦۲قمری است بخاریهای مختلف و متعدد درچهارجهت بناست غرفهٔ زنانه بالای کفش کن‌است. سقف بنا لمبه‌کوبی خطدار وبام‌سراسر بماسفال‌سراست ازمدرسه‌چیزی برجای نیست مقداری از اراضی آن‌ساختمان‌وحیاطهای شخصی‌شده است

مسجد لاکانی
درمحلهٔ سبزمیدان کتاب رشت

این‌مسجد که طرح ووضع‌قدیمی‌آن محفوظ مانده‌است به‌طول ۱٤/۳۰ و عرض ۱۲/۷۰ متراست. چهارفیلپا دروسط بناست که سرآنها مقرنس‌کاری است در ورودی‌شرقی است‌وراه‌غرفه‌های زنانه برابرهمین‌در است ازدرورودی‌غربی، ازکفش‌کن، به‌صحن‌مسجد می‌توان‌واردشد. اطاق‌خادم، ازصحن‌مسجد بالاتر و غرفه مانندا‌ست وانبار بری‌متصل به‌آن است. دوپنجره درطرف‌جنوب وسه پنجرهٔ

بزرگ به طرف شمال دارد . محرابی کاشیکاری دارد که کاشیهای آن نسبةً قدیمی‌است . سقف بنا لمبه کوبی خطدار بادرزپوش وسراسربام سفال‌سراست . زیرمسجد دوباب دکان ومقابل‌آن‌نیز دراراضی تکیهٔ قدیمی دوباب دکان‌دیگر ساخته‌اند

برج چمارسرا
کنارچشمه چمارسرا در محله‌چمارسرای کیاب

با اینکه بدین بنا نام برج داده‌اند ، هیچگونه شباهتی به‌برج ندارد بنائی‌است آجری به‌طول ۲۹/۵ وعرض ۱۰/۳۰ متر. درضلع جنوبی‌آن پنج در باسرطاق آجری وقسمت اضافی‌متصل بدان‌طاقی بلندوآجری دارد بالاخانه‌ای نیز در این سمت بنا شده است . بالای یکی از طاقها کتیبه‌ای کاشیکاری به این شرح است :

وضرب لنا مثلاً ونسی‌خلقه قال من‌یحی العظام وهی‌رمیم قل یحییهاالذی انشاها اوّل‌مرّة وهو بکل خاق‌علیم[۱] رجب ۱۳۳۵

هشت در، طرف شمال است که یکی ازآنهـا سردری دارد . این منزل قدیمی سردار امجد است که درواقعهٔ جنگل اررشت فرار کرد واین بنا ناتمام ماند. (عکس‌شمارهٔ۱۶۵)

مسجد چمارسرا
درمحلهٔ چمارسرای کیاب

بنائی است‌ساده‌به طول۱۷/۲۰وعرض۱۲/۵ باشش‌ستون دروسط درورودی شمالی است‌وپنجره‌هائی‌درجهات مختلف‌دارد محراب آن ازسنگ‌مرمر وتازه‌ساز است سقف‌لمبه‌کوبی‌خطدار وبام‌سفال سراست. گلدستهٔ آجری‌زیبائی دارد که پس‌ازنقل‌آیاتی ازقرآن کریم این کتیبه برآن دیده می‌شود

مشهدی صادق عطار ولد مرحوم کربلائی حسن ساکن چوماسرا ۲۱رجب ۱۳۳۶ (عکس‌شمارهٔ ۱۶۶)

---

(۱) یس ۳۶ آیات ۷۸و۷۹ .

بقعهٔ دانای علی
درمحلهٔ چهارسرای کیاب

بقعه، امروز، درمیان‌خیابان چهارسراست. این‌مرد ازنیکان ووارستگان بوده است ومردم اورا دانا خوانده‌اند. مرقدش دراطاقی به‌طول ۱۱/۸۰ و عرض ۵متر است صندوق مزارش‌در کنج این اطاق به‌طول ۱۹۰وعرض۱۰۵ وارتفاع ۶۵سانتیمتر وازچوب‌آزاد است کفش کنی طرف‌راست‌در ورودی دارد سقف‌بنا لمبه‌کوبی‌وبام سفال‌سراست (عکس شمارهٔ ۱۶۷)

تکیهٔ میرکوچه
درمحلهٔ کیاب شهرِست

ازتکیه نشانی نیست جای‌آن نزدیك‌بقعهٔ دانای علی بوده است. امروز اراضی‌آن‌جزء خیابان‌رشتیان شده‌است.

مسجد حاجی قاسم خان
در کرف آباد محلهٔ کیاب

امروزنامی ازحاجی‌قاسم‌خان درمیان نیست‌ومسجد او به‌نام مسجد کرف‌آبادمعروف است. مسجدی‌نسبةً قدیمی است که طول‌آن باقسمت زنانه۹/۷۵ و عرض‌آن ۷/۶۰ متر است میان‌مسجد فیلپائی است‌که پنج‌در ارسی‌جوبی، فاصلهٔ دیوارتا فیلپارا پر کرده‌است.درضلع‌جنوبی سراسر چهارپنجره متصل‌بیکدیگر است ودرسایر جهات نیزپنجره‌هائی دارد در ورودی شرقی ودرحیاط است سه درطرف‌غربی‌است که یکی ازآنها در ورودی‌است. ازدر دیگر به‌آبدارخانه واز در سوم به کفش کن می‌روند

مسجد ملاعلی محمد وتکیهٔ آن
درمحلهٔ کیاب

از تکیه‌نشانی درجای نیست. مسجدبنائی‌ساده به‌طول ۸/۱۰ وعرض ۷/۸۰ است محرابی گچ‌بری ساده دارد که‌آیهٔ نور تا «کل شیئ علیم» برآن‌گچ‌بری شده است قسمت‌شرقی بناغرفه‌های‌زنانه است‌که برسه‌ستون چوبی استوار است.

درضلع غربی پنجره‌ای به‌کوچه ودری به‌آبدارخانه است . درضلع جنوبی فقط پنجره‌ای‌به‌کوچه‌دارد. درضلع‌شمالی پنج‌پنجرهٔ بزرگ به‌خیابان ملاعلی‌محمد است درضلع‌شرقی دری‌به‌کفش‌کن است. سقف‌لمبه کوبی‌با درزپوش‌پهن‌خط‌دار و بام‌آن‌سفال‌سر است . (عکس شمارهٔ ۱۶۸)

مزارآقا بی‌بی زیب
در محله کیاب رشت

درسال ۱۳۳۱ قمری درختی کهنسال دراین‌جا بود که‌زنان‌ناراحاجت‌خود از اومی‌خواستند (۱) امروز به‌قبری کاشیکاری مبدّل شده است.

مسجد سمیع بزاز
در محله بیستون کتاب

این‌مسجد نزدیك منزل دکتر لقمان بود، براثر احداث خیابان بیستون یکسره ازمیان‌رفت متولی با پولی که از شهرداری گرفت وبا کمکهای مادی که ساکنان محل کردند ، درضلع شمالی خیابان نزدیك منزل حاجی شیخ‌کاظم، مسجدی ساخت‌که فعلاً امام راتب‌هم دارد

حمام پیرسرا
درمحلهٔ پیرسرای رشت

سردرحمام،کاشیکاری‌نسبةً ظریفی‌دارد. درهلال کوچك‌بالای‌سردر،بسمله و وان‌یکاد تا للعالمین درهلال پائین «تمثال اعلیحضرت اقدس سلطان احمدشاه قاجار» ودرحاشیهٔ‌سه‌طرف سردر تمثال‌سلاطین‌قدیم ایران‌دیده‌می‌شود این‌ابیات نیزدربالای این سردر خوانده‌شد

هزاروسیصد وسی‌وچهار ازهجرت	گذشته‌بود که‌شد که احتتام این‌حمّام
باشتراك‌سه‌بحر‌سخاسه صاحب‌فضل	سه‌کنز جود سه‌کان هنرسه نیکو نام
یکی ز دودهٔ احمد زدوحهٔ حیدر	که باقر است وزرا نام باقری فرجام

(۱) گیلان درآئینه ص ۷۶و۸۷

دو فخر حاج یکی بدحسن یك عبدالله | که هردو زبدهٔ عصرند وشهرهٔ ایام
اگر سؤال نمائی زنام معمارش | شدی بدست تقی ختم این خجسته مقام
ر وصع کاشی حمام اگر زمن خواهی | تمام کرد محمد پور یوسف تام

عمل مشهدی محمد ولدمرحوم حاج یوسف کاشی ساز سنهٔ ۱۳۳٤. (عکس شمارهٔ ۱٦۹)

مسجد پیرسرا
درمحلهٔ پیرسرای رشت

بنائی است نسبةً قدیمی به طول ۱۱/۱۰ وعرض ۸/۵ متر . فیلپائی در وسط مسجد است که قسمت پائین آن هشت صلعی و به ارتفاع ۸۰ سانتیمتر وباقی مدوّر است ارارهٔ مسجد کاشیکاری به ارتفاع ۸۰ سانتیمتر است . طرف غرب دری به حوصحا به وطرف شرق دری به کفش کن است. پنجره های متعدد کوچك وبزرگ در جهات مختلف است پهلوی محراب، دری بزرگ است که به اطاقی به طول ٦/۳۰ وعرض ٤/۹۰ متر بازمی‌شود. دراین اطاق قبر ملارحمعلی مرد پیرسر است.

مسجد درویش مخلص وتکیه آن
درمحلهٔ کرف آباد

سراسر عرصه و اعیان این مسجد و تکیه در خیابان تازه و نیمه تمام دکتر سام افتاده است . قبر میره نیر در این خیابان افتاد و در مهر ماه ۱۳٤۵ خراب شد .

مسجد حاجی آباد
درمحلهٔ حاجی آباد درمقابل منزل سردارمعتمد

طول بنا ارخارج ۱۲/۹۰ وعرض آن ۱۹/۱۰ متر است. در ورودی شمالی و ابتدا به کفش کن می‌رود ارطرف شرق نیز دری به کفش کن دیگر دارد. درطرف غرب نیر در ورودی بزرگی دارد دو فیلپای هشت صلعی وسط مسجد است که سربالی بر آنها تکیه کرده است درچهارجهت مسجد پنجره های متعدد ومختلف است سقف لمبه کوبی خطدار وبام سفال‌سر است.

بقعهٔ آقا سید ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام
درمحلهٔ بادی‌الله(= بدیع‌الله) شهر رشت

اطاقی است به‌طول ۶/۳۸ وعرض ۳/۵۵ متر. صندوقی آهنین برمرقد است که‌صریحی میله‌ای آهنین‌دارد. ازارهٔ داخل اطاق تا۷۲ سانتیمتر کاشیکاری‌و باقی سفیدکاری‌است در گیلوئی، اشعار هفت‌بند محتشم «مرغ هوا وماهی‌دریا کباب شد» بر کاشی نوشته شده است واین عبارت درآخر ابیات‌دیده می‌شود · بتاریخ دهم شهر ذی قعده ایت ایل سنهٔ ۱۳۴۰ بانی این کتیبه محمـد باقر حمامی فتح‌الله زاده .

یك‌در ورودی‌طرف غرب ودو درطرف‌جنوب دارد.پنجره‌هائی‌نیز درچهار جهت بنا دیده‌می‌شود. درطرف‌غربی، اطاقی متصل به‌صحن است که درازای آن عرض صحن وپهنای آن ۲/۲۸ متر است. ایوانی‌به طول ۱۰/۵ وعرض‌۳/۳۰ متر درجلو بناست. جلوایوان‌را آلت‌بندی کرده وشیشه انداخته‌اند.

حیاط کوچکی پهلوی بقعه‌است که بتازگی جند اطاق‌درآن بنا کرده‌اند ومدفن‌چندتن ازبزرگان شهراست صریح قدیمی بقعه که ظرافتی‌داشت دراین حیاط بود. (عکس‌شمارهٔ۱۷۰) دراین‌حیاط نیزشمایلی ازحسن‌بن‌علی‌علیه‌السلام برکاشی دیده‌می‌شد. (عکس شمارهٔ ۱۷۱)

سنگ‌قبری به‌این‌شرح درایوان است

وفات مرحوم مغفور مشهدی امین‌ولد مرحوم کربلائی‌رستم فی شهررجب ۱۲۲۶نشانه‌ها مهروتسبیح وشانه ودو انگشتر وزیر اینها گلدان با گل است متصل‌به‌بقعه، مسجدی‌به‌نام‌مسجد آقاسید ابراهیم‌است (۱) که اخیراً بنام‌مسجد اردبیلیها معروف‌شده است . طول این بنا ۱۱/۹۰متروعرض‌آن۱۰متر است دو فیلپای‌آجری دروسط‌مسجداست درورودی‌مسجد طرف‌کوچهٔ سرداراست که‌به کفش کن‌وآبدارخانه‌می‌رود در ورودی دیگری درطرف‌غربی‌است که ازحیاط وارد کفش کن‌مسجدمی‌شود درشمال دوپنجرهٔ‌بزرگ تازیرسقف‌ودری‌به‌کفش–

---

(۱) رابینو محل این‌مسجدرا درمحلهٔ بدیع‌الله ذکر کرده است

کن دارد که از کفش‌کن به‌خیابان بادی الله (= بدیع‌الله) می‌رود . پنجره‌های کوچک و بزرگ در سایر اصلاع بنا نیز هست . سقف لمه‌کوبی و بام سفال‌سر است

مسجدصفی (۱) = مسجد سفید = مسجدشهدیه
درمحله مسجد صفی شهر رشت

یکی ازمساجد قدیمی‌شهر رشت مسجدصفی است حسن‌بیك روملو، این مسجدرا مسجدسفید خوانده است ومی‌نویسد که شاه اسماعیل صفوی، هنگام فرار از اردبیل‌به‌گیلان، چندروزی‌را نزدیك‌این مسجد گذرانده است نزدیك این‌مسجد، دکان‌جواهرفروشی‌میرنجم‌بود که دراین‌چندروز خدمت‌شاه‌اسماعیل را کرد. هنگامی که‌شاه اسماعیل به‌سلطنت رسید، میرنجم به لقب امیرالامرا مفتخرشد و به‌این مقام ارتقا پیدا کرد . بنا بر قول حسن‌بیك ، می توان گفت که این‌مسجد قبل‌از جریان کشته‌شدن محمد باقـرمیرزا پسر بزرگ شاه‌عباس برپا بوده ونام‌آن مسجد سفید بوده است احتمال می‌رود پس‌از کشته شدن محمدباقرمیرزا که معروف به‌شاه‌صفی بوده است، نام‌سفیدبه مرور زمان پس‌از قتل او درجوار این‌مسجد به‌صفی تبدیل شده باشد . جریان قتل‌شاه‌صفی ازاین قرار است .

محمدباقرمیرزا پسر بزرگ شاه‌عباس که به‌صفی میرزا معروف‌بود، در روزچهارشنبهٔ ۱۲ ماه‌شوال سال۹۹۵هجری درمشهد، ازمادری چرکس به‌وجود آمد شاه‌عباس یك سال بعد پادشاهی خراسان‌را بدو داد وابراهیم خان‌را للهو سرپرست او کرد

درسال هزارهجری که‌صفی‌میرزا پنج‌ساله بود،اورا به‌حکومت همدان و امیرالامرائی‌ولایات‌مغرب‌ایران‌تاسرحدبغداد منصوب کرد واغورلوسلطان‌بیات

---

(۱) مسجدصفی ازمساجد قدیمی است که شایدقدیمترین مسجدشهر رشت باشدشیخ‌صفی‌الدین هنگامی که گیلان جزیره‌ای بود، اینجا صومعه‌ای‌ساخت وصومعهٔ او کم کم به‌مسجد مبدل شد (تاریخ‌علما وشعرای گیلان ص۲۲ و ۲۳)

را بهوکالت ونیابت او گماشت.[۱] مردم‌ایران تاسال۱۰۲۲ هجـری، محمدباقر میرزارا ولیعهد وجانشین شاه‌عباس می‌داستند. شاه‌عباس نیز باوی ماننـدجانشین خود رفتارمی‌کرد وهروقت که به‌سفرهای دراز وجنگهای پرخطر می‌رفت، او را همراه‌نمی‌برد وازمعرکه برکنار می‌داشت[۲] درسال۱۰۲۳ هجری که شاه عباس به‌گرجستان‌لشکر کشیده‌بود، جمعی‌از«هرزه‌درایان‌خوشامدگووخوشامد گویان تقرّب جو» به‌شاه خبردادند که صفی‌میرزا بهایی بافرهاد بیك چرکس قوشچی، میرشکار، ودو غلام چرکس، ازبستگان مادر خود، سروسرّی‌دارد ودر صدد کشتن شاه است.[۳]

درهمان ایام، هنگامی که‌شاه‌عباس‌درفومن‌گیلان‌بود، باز یکی‌ازملازمان صفی‌میرزا که‌شغل‌جلوداری داشت وهمواره همراه شاهزاده‌بود، به او خبرداد که‌پسرش‌روزی درشهررشت باجمعی ازسرداران به‌شرابخواری نشسته ودرحال مستی گفته است: « وقت آن رسیده که رایات اقبال در عرصهٔ کون و مکان برافرازیم » (٤)

پس ازآنکه‌اطرافیان، شاه‌عباس را نسبت به محمد باقر میرزا بدگمان کردند، دستورداد تا أوزون‌بهبود ـ غلامی‌چرکس ـ اورا بکشد

این‌مرد بی‌درنگ همّت بهانجام دادن‌آن مأموریت‌شوم گماشت، ودرروز دوشنبهٔ سوم محرم الحرام سال۱۰۲٤ هجری دریکی از کوچه‌های رشت باصفی میرزاروبروشد

ولیعهد نیزه‌روز که ازگرمابه بیرون‌آمـده‌بود، سوار برقاطری به‌خانه می‌رفت و جز جلوداری که‌عنان قاطررا به‌دست داشت، کسی همراهش‌نبود

بهبودبیك سرراه براو گرفت و گفت «صفی‌میرزا پیاده‌شو قبلهٔ‌عالم‌خواسته است که تو بمیری » وبا دوجمجر کارش‌را تمام کـرد وشاهزاده بیجان بررمین غلتیده جسدش را به‌سوی مردابی نزدیك آنجا کشیدند وچهار ساعت تمام میان

(۱) زندگانی شاه‌عباس اول ج ۲ص ۱۷۰ و۱۷۱ (۲) همین کتاب ص۱۷۵ (۳) همین کتاب ص۱۷٦ (٤) همین کتاب ص ۱۷۷

آب و گل افتاده بود.[۱]

شاه‌عباس پس از کشتن صفی‌میرزا، چون به بیگناهی او پی برد، از کرده پشیمان شد. برای اینکه نام پسر را جاوید سازد، دستور داد محلی را که شاهزاده در آنجا کشته شده بود، محصور کردند و در آنجا بقعه‌ای ساختند و شهیدیه نام نهادند و آنجا را بست و پناهگاه مقصران و مجرمان ساخت. برای نگاهداری «شهیدیه» و دستگیری از فقرا و تنگدستان در آن محل نیز موقوفاتی تعیین نمود و میرزا حسنعلی نام از معاریف اصفهان را متولی و نگاهبان آن بقعه کرد.[۲]

محل مردابی که جسد صفی میرزا را در آن انداختند، میان منزل کنونی آقای پیشوا و چاه معروف به چاه‌صفی است فعلاً جزء حیاط مسجد و محصور به نردهٔ آهنین است.

چاه‌صفی یا چاه صاحب الزمان، چاهی است در این مسجد که مردم با چشم احترام بدان می‌نگرند. شبهای جمعه بر سر این چاه می‌آیند و نامه هائی که برای حضرت قائم نوشته‌اند، در آن می‌اندازند. پس از انداختن نذور، در چاه، آب آن را برای تبرك و ادامه‌سلامتی با خود می‌برند و می‌نوشند. مردم می‌گویند که شیخ صفی‌الدین اردبیلی به‌سبب قرابت با تاج‌الدین ابراهیم ملقب به‌شیخ‌زاهد گیلانی، به گیلان آمد و قصد داشت در این محل چاهی کند، خانقاهی ساخت و چله نشست. کرامات و خوارق عادت به این چاه نسبت می‌دهند.

وضع فعلی مسجد

بنای اصلی مسجد به‌طول ۲۳ و عرض یازده متر است (عکس شمارهٔ ۱۷۲) سه فیلپا از شرق به‌غرب در وسط بناست که دوتای آنها گچبری دارد (عکس شمارهٔ ۱۷۳ و ۱۷۴ و ۱۷۵) محراب مسجد، سراسر گچبری است و اطراف آن کاشیکاری

---

(۱) زندگانی شاه عباس اول ج ۲ ص ۱۷۸ و ۱۷۹ (۲) سفرنامهٔ تاورنیه و تذکرهٔ نصرآبادی ص ۲۰۰ نصرآبادی صریحاً می‌نویسد «. شهیدیه مکانی است که چون صفی‌میرزا به‌فرمودهٔ شاه‌عباس ماضی به‌قتل رسید، پادشاه موقوفات جهت آن مکان تعیین نمود (نقل از

[illegible]

که بر کاشیها بسمله و انما یعمر مساجدالله من آمن بالله تا فادخلوها بسلام آمنین. ودر گچ بریها، انما یعمر مساجد الله الی آخر الایه و آیةالکرسی تا «اللهولی الذین آمنوا یخرجهم من» گچ بری شده است. در وسط محراب سنهٔ ۱۲۴۴ وزیر آن بسمله واز دوطرف« انا فتحنا لك فتحاً مبیناً» ووسط «افوض امری الی الله انّ الله بصیر بالعباد» گچ بری شده‌است (عکس شمارهٔ ۱۷۶)

حاشیهٔ زیرطاق مسجد کاشیکاری است و بر کاشیها شکسّتات «جناب مجتهد العصروالزمانی حاجی سید محمد باقر» نوشته شده است.

بر یکی ازکاشیهای سمت‌راست محراب این عبارت دیده‌می‌شود

تاریخ بنای جدید مسجد درسنهٔ ۱۳۴۴ .

درسمت جنوب شش پنجرهٔ قدیمی ودو دربه انبارو آبدارخانه‌است. درطرف شرق ده پنجرهٔ تازه‌سازاست درطرف شمال، سه پنجرهٔ سراسری بزرگ است واردو در ورودی که دردوطرف پنجره‌هاست به‌دو کفش کن می‌رود در طرف غرب دو دربه آبدارخانه، یك در ودو پنجرهٔ متوسط به‌حیاط دارد قسمتی ازسمت غرب مسجد، غرفهٔ زنانه‌است که ازحیاط پلکانی دارد

برهلال سردر ورودی مسجد، بسمله سبحان الذی تاالمسجدالاقصی وولایة علی بن ابی طالب حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی عمـل احمد ولد مرحوم حاجی یوسف کاشی ساز ۱۳۴۴.

مسجد و مدرسهٔ مستوفی
میان راسته‌مسگرها وخیابان مسجد صفی و بادی‌الله (= بدیع‌الله)

مدرسهٔ‌مستوفی بیست وپنج حجره کرسی بلنددارد که بیست و پنج تن طلبه درآن ساکن بود . علاوه برحجره‌ها ، محلی برای مدّرس و اطاق بزرگی برای کتابخانه دارد

حیاط مدرسه بزرگ است وحوض وچاهی‌در وسط آن است حاجی‌شیخ مهدی‌لاکانی این مدرسه‌را درسال ۱۳۶۸ قمری تعمیر ومرمّت کرده است این

کتیبه درحیاط برسرمدخل قدیمی‌مسجد دیده می‌شود :

آخرین یادگار وآثار خیریهٔ فقید سعید جنّت‌مکان آیة الله آقای حاج شیخ مهدی لاکانی طاب‌الله ثراه ساختن مدرسهٔ‌مستوفی است که خود درتاریخ شروع ساختمان آن‌سروده .

برای تاریخ آن سرود مهدی (بدل ـ اساس این مدرسه به زهد و تقوی شده) .

مسجد مستوفی ۱۳۶۸قمری

مسجدمستوفی کرسی بلند ودرطول‌حیاط مدرسه بناشده است. طول‌فعلی آن۱۶وعرض آن۱۲ متر است دوفیلپای آجری هشت‌ضلعی که قسمت‌بالای آنها گچ‌بری‌مقرنس است دروسط شبستان‌است. درضلع‌شمالی پنج‌پنجرهٔ سراسری تازیرسقف است که بالای آنها هلال است . درضلع جنوب چهارپنجره بزرگ و محرابی باکاشیهای قدیمی است . درکاشیهای محراب با خط کوفی چهارگوشه «لااله الا الله» رانوشته‌اند. (عکس‌شمارهٔ ۱۷۷)پشت محراب‌را درحیاط‌کاشیکاری کرده‌اند (عکس‌شمارهٔ ۱۷۸) ازارهٔ مسجد واطراف پنجره ها کاشیکاری قدیمی است سابقاً دوقسمت شرقی‌وغربی که امروز جداست، جزءشبستان مسجد بوده است قسمت شرقی‌فعلاً کتابخانه وقسمت غربی محل سکونت مدرّس است . درقسمت شمالی مسجد بالای دیوار کتیبهٔ کوفی چهارگوشه که برآن عبارات و کلمات لااله‌الاالله، محمد وعلی و نظایر آنها دیده می‌شود (عکس شمارهٔ ۱۷۹) هیچگونه تاریخی دراین‌مسجد دیده نشد

مسجد بدیع‌الله (= بادی‌الله)
درمحلهٔ بدیع الله

صحن‌مسجدبعلاوه دارای دوقسمت اصلی است قسمت بزرگ،زیرگنبدمدوری است وقسمت دیگر باسه‌ستون بزرگ که درپائین‌هشت ضلعی ودروسط مدوّر ودر بالا چهار ضلعی‌هستند، جدا می‌شود غرفهٔ زنانه. بالاخانه مانند ومتکی براین

ستونهاست. محراب مسجد گچبری و کلمات زیر باخط نسخ بدیبرمحراب گچبری شده است :

یاالله، یاالله، یاقاضی الحاجات، یاکریم، یارحیم، بسمله وسورهٔ «انا انزلنا» تا «حتی مطلع الفجر».

درضلع غربی، مدخل غرفهٔزنانه وپنج پنجرهٔ نورگیراست درضلع شمالی دوپنجرهٔ بزرگ تا زیرسقف و در ورودی است که از کفش کن بهصحن مسجد می‌روند. بالای کفش کن اطاق خادم است . درازارهٔ داخلی مسجد چهار ردیف کاشی منقش آبی و سفید به ارتفاع ۶۵ سانتیمتر از کف و در پایهٔ فیلپا ها ، سه ردیف کاشی به ارتفاع نیم متر چسبانده‌اند .

سقف‌سراسرمسجد لمبه‌کوبی خطدار و بام گنبد ومسجد خلب سر است (عکس شمارهٔ ۱۸۰)

قبر بدیع الله ــ بانی‌مسجد ــ در قسمت شمالی‌است واین‌عبارت برصندوق آن دیده می‌شود. «احداث‌این‌مسجد۱۳۴۴قمری» آبدارخانهٔمسجددر کفش کن شمالی است. چندپاره‌ستونهای‌سنگی لاچلنگری ماریبچ جلومسجد افتاده است که معلوم‌نشد متعلق به‌چه بنائی بوده است .

مسجدحاجی سمیع
در محلهٔ ساغری سازان

طول وعرض مسجد، غیراز محوطهٔ زیر غرفهٔ زنانه ۱۹/۳۰ × ۱۷/۲۰متر است صحن مسجد به‌چهار قسمت اصلی تقسیم شده است. میان‌قسمت اول ودوم شش فیلپا ومیان قسمت‌دوم وسوم‌نیز شش‌فیلپا ومیان قسمت‌سوم وچهارم‌سه‌فیلپا است چهارفیلپا ، هشت ضلعی ، دوفیلپا شش ضلعی و باقی چهارضلعی است در پایه‌های فیلپاهای چهار ضلعی‌شش ردیف‌کاشی سبزرنگ به ارتفاع ۹۰سانتیمتر وپائین‌چهار فیلپای دیگر، پنج ردیف کاشی گلدار به ارتفاع ۸۸سانتیمتراست وپایه‌های فیلپاهای‌هشت ضلعی‌کاشیکاری ندارد. غرفهٔ زنانه‌طرف غرب است واز

حوضخانه و کفش کن می گذریم و به صحن مسجد می رسیم. در ورودی دیگری در طرف شرق است. اطراف بنا پنجره های متعدد دارد دو محراب ساده طرف قبلی مسجد است سقف سراسر بنا لمبه کوبی با دورپوش خطدار و بام سفال سر است این مسجد، مدرسه ای قدیمی سمت جنوب داشت که طلاب علوم قدیمی در آن درس می خواندند و ساکن بودند یکی دو تن از پزشکان قدیمی نیز در این مدرسه مطب داشتند. این مدرسه موقوفات زیادی در حدود شش هزار قوطی برنج داشته که فعلاً از رقبات این موقوفات نشانی نیست و به جای مدرسهٔ قدیمی هم دبیرستان دخترانهٔ شاهدخت بنا شده است این مسجد و مدرس را مرحوم حاجی سمیع خان رشتی بنا کرد

بقعهٔ آقا سیدعباس و آقا سید اسماعیل فرزندان امام موسی الکاظم علیه السلام درمحلهٔ ساغری سازان شهر رشت

مزار این دو برادر در اطاقی به طول ۷/۹۰ و عرض ۳/۹۰ متر پهلوی یکدیگر است ضریحی مشبک چوبین به طول دو متر و عرض ۱/۷۰ و ارتفاع ۱/٤۰ متر که بالای آن گهواره ایست، مرقدرا پوشانده است. در ورودی شمالی است و حوض صحن دو درغربی و دو درشرقی دارد که از آنها می توان به اطاقهای اطراف صحن رفت. سقف صحن لمبه کوبی است و بالای ضریح را محفظه ای هشت ضلعی از سقف درآورده اند بام سراسر بنا سفال سر است در ورودی بقعه دو لنگه و از چوب آزاد است ارتفاع هر لنگه ۱۸٦ و عرض آن ٥۲ سانتیمتر است (عکس شمارهٔ ۱۸۱)

بر بائوی چپ لنگهٔ سمت راست بسمله و آیة الکرسی تا «وماخلفهم ولا» بر بائوی راست لنگهٔ سمت راست از «یحیطون بشیءٍ تا «ومن یکفر» بر بائوی راست لنگهٔ سمت چپ از «بالطاغوت» تا «والذین کفروا» بر بائوی چپ لنگهٔ سمت چپ از «اولیائهم» تا «فیها خالدون» ودر آخر این حاشیه این عبارات دیده

می‌شود: کتبه عبدالله بن محمد مؤمن سفره‌چی باشی علی بن موسی ۱۲۴۳.[۱]

بر تنکه‌های بالا و پائین هر دو لنگه کنده‌کاری بسیار ظریف است (عکس شمارهٔ ۱۸۲) و در دو تنکهٔ وسط دو سرو، با نقوش بسیار ظریف در اطراف آن، کنده‌کاری شده است (عکس شمارهٔ ۱۸۳)

بر پاسار بالای لنگهٔ سمت راست . از لطف تو هیچ بنده نومید نشد

بر پاسار پائین آن مقبول تو جز مقبل جاوید نشد

بر پاسار پائین آن زیر سر و سمت راست : لطفت بکدام ذره پیوست دمی

۱۲۴۳

بر پاسار پائین لنگهٔ سمت راست کان ذره به از هزار خورشید نشد

بر پاسار بالای لنگهٔ سمت چپ . در دیده تنگ مور نورست از تو

بر پاسار پائین آن، بالای سرو. در پای ضعیف پشه زور است از تو

بر پاسار پائین زیر سرو . ذات تو سزاست مر خداوندی را

بر پاسار پائین لنگهٔ سمت چپ هر وصف که ناسزاست دور است از تو

بر گوشهٔ چپ بالای لنگهٔ سمت راست سید اسمعیل.

بر گوشهٔ راست بالای لنگهٔ سمت چپ سید عباس .

در ورودی بقعه در مسجدی است که غیر از ضلع شمالی، ازارهٔ سه ضلع دیگر آن را به ارتفاع ۹۶ سانتیمتر کاشیکاری کرده‌اند ابعاد این کاشیها ۴۹×۳۱ سانتیمتر است (عکس شمارهٔ ۱۸۴) و دو کاشی را از طول روی هم قرار داده‌اند . بالا و پائین کاشیها، قرنیسهائی متصل به خود کاشی است این کاشیها نقوش برجستهٔ دارد و بانی امر خیر و کاشی ساز آن بر یک کاشی بدین شرح معرفی شده‌اند

بانی امر خیر این کاشیهای هزاره آقای آقا مشهدی سلیمان کریم اوف از همهٔ آقایان التماس دعا داریم عمل مشهدی محمد کاشی ساز ولد مرحوم حاجی یوسف بتاریخ ۱۵ شهر رمضان ائیلان ئیل ۱۳۳۵

---

(۱) رابینو نام این شخص را «عبد بن محمد مؤمن سفره‌چی باشی علی بن موسی الرضا» خوانده است (گیلان رابینو ص ۷۵)

طول این مسجد ۱۳/۹۰ وعرض آن ۶/۳۰ متراست بنارا از درازا با قرار دادن سه ستون چوبی، به دو قسمت کرده‌اند.

درمحراب گچبری این مسجد عبارات وکلمات زیر دیده می‌شود.

افوض امری الی‌الله انّ‌الله بصیرٌ بالعباد ـ یا رفیع الدرجات ـ یا قاضی الحاجات ـ انا فتحنا لک فتحاً مبیناً . (عکس شمارهٔ ۱۸۵)

بالای کاشیهای ازارهٔ دیوار با گچبری متوسطی این آیات واحادیث را گچبری کرده‌اند.

انما یعمر مساجد الی آخرالآیه ـ آیةالکرسی الی آخرالآیه ـ آیهٔ نور الی آخرالآیه ـ الصلوة عمود الدین وان قبلت قبلت ماسویها وان ردت ردت‌ما سویها ـ لا اله الا الله محمدرسول الله علی ولی‌الله سقف بنا لمبه‌کوبی‌خطدارو سراسر بنا سفالسر است

حمام‌حاجی محمد جعفر حج‌فروش
در بازار ساغری‌ساران شهر رشت

سردر این حمام نسبةً قدیمی وکار مشهدی یوسف کاشی‌ساز پدرمشهدی محمد ومشهدی احمد است که پس ازپدر بکاشی‌سازی اشتغال داشته‌اند.

در دو طرف سردر، کاشیهای گل و بته‌دار رنگین و بالا، صحنهٔ جنگ رستم با دیو سفید و زیر آن مناظری از باغ و بوستان و خانه و افراد مختلفی دیده می‌شود

در بالای صحنهٔ جنگ رستم «عمل مشهدی یوسف کاشی‌ساز بتاریخ مارس ئیل ۱۳۰۸ وسمت راست قسمت پائین نیز عین این عبارت دیده می‌شود . (عکس شمارهٔ ۱۸۶)

مسجد ساغری سازان
درمحلهٔ ساغری‌سازان سهر رشت

مسجدساغری‌سازان ازمساجد قدیمی شهر رشت است کتیبهٔ گلدستهٔ‌مسجد حاکی ست که این‌مسجددر ربیع الثانی‌سال ۱۲۰۴ به دستور حاجی علی تاجر

شیروانی بناشده است [۱]

بعدها آقای سیدرضی رودباری ـ امام‌مسجد ـ آن‌را مرمت کرده است

این‌مسجد به‌طول ۱۸متر وعرض ۱۱/۶۰ متراست هشت فیلپا در دو ردیف درصحن مسجد است . پایهٔ فیلپاها پنج‌ردیف کاشی به‌ارتفاع ۹۵ سانتیمتر دارد. محیط قسمت پائین فیلپاها که هشت ضلعی وکاشیکاری است ۲۶۰سانتیمتر است . ارتفاع کاشیکاری داخل محراب ۱۰۵ سانتیمتر وارتفاع کاشیکاری ازارهٔ مسجد ۸۰سانتیمتر است

محرابی دارد که باخط بسیار بدی سیماه وآیهٔ‌نور وصلوات‌بررسول خدا وآل‌او ونامهای‌پنج‌تن ونصرٌ من‌الله وفتح قریب‌را گچ بری کرده‌اند

پنجره‌های‌بزرگ وکوچك درچهارضلع‌بنا دیده‌می‌شود ومسجـدشامل کفش‌کن وآبدارخانه وقسمت زنانه است (عکس شمارهٔ ۱۸۷)

کمر گلدستهٔ آجری این مسجد ، کتیبه‌ای کاشی‌است که‌به خط نستعلیق ازچپ به‌راست آیهٔ نوررا نوشته‌بوده‌اند مقداری ازاین کتیبه‌فعلاً زیرسیمان کاری رفته‌است

کتیبهٔ گلدستهٔ مسجد برسنگ مرمرسفیدی به ابعاد ۴۰×۳۰سانتیمتر در بدنهٔ گلدسته درمیان سیمان‌کاری نصب است واین عبارات برآن‌حك شده‌است·

هوالله تعالی شأنه العزیز وقف‌مؤبد نمود این‌گلدسته‌را خیر الحاج‌حاجی علی تاجرشیروانی بتاریخ شهرربیع الثانی سنهٔ بارس ئیل ۱۲۰۴ تـا ثواب‌آن‌در یوم لاینفع مال ولابنون الا من اتی الله بقلب‌سلیم عاید او گردد اللهم اغفرله و لوالدیه بحرمة محمد وآله الطاهرین‌المعصومین [۲] . (عکس‌شمارهٔ ۱۸۸)

مسجد سوخته تکیه
درمحلهٔ سوخته تکیه‌رشت

مسجدفعلی به‌طول ۱۲/۵ وعرض ۱۲/۲۰ متر است ساختمان قدیمی را

---

(۱) رابینو درص ۷۵ و ۸۷ گیلان‌خود ازاین کتیبه یاد کرده است

(۲) رابینو در سفرنامهٔ مازندران واسترآباد ص ۷۰ این کتیبه را آورده است

خراب کرده‌اند و به‌جای آن ساختمانی نوساز با آجر و سنگ مرمر و سنگ سیاه ساخته‌اند. بنای فعلی شامل قسمت زنانه و کفش کن و حوض خانه و آبدارخانه است (۱)

بقعهٔ خواهر امام (۲)
درمحلهٔ خواهر امام‌رشت

بنای اصلی بقعه هشت‌ضلعی وطول هرضلع آن ۳/۳۰ متر است. چهار در، درچهارجهت اصلی دارد. ازدرهای شرقی وغربی، به دوایوان شرقی وغربی واز درشمالی به‌مسجد می‌روند. درجنوبی، در ورودی اصلی بقعه است که ازایوانی بسیارمجلل وبلند به‌صحن بقعه‌می‌رود. درمیان چهارضلع دیگر طاقنما مانندی بنا کرده‌اند. صندوق وضریح چوبی را درسال ۱۳۴۳ شمسی به ضریحی آهنین بدل کرده‌اند وشیشه‌های سبز رنگ، درآلات آهنی ضریح، نصب کرده‌اند.

ازداخل، بردورگنبد که سقف اصلی بقعه‌است باخط نستعلیق سفید برزمینهٔ آبی، آیات ومطالب زیر را گچبری کرده‌اند

بسمله، آیة‌الکرسی تافیها خالدون صدق الله‌العلی العظیم وصدق رسوله نبی‌الکریم وصدق علی‌بن ابی‌طالب امیرالمؤمنین ونحن علی ذلك من‌الشاهدین بامر مبارك حضرت والا اسعد ابوالنصر میرزا حسام‌السلطنه این بنده‌محمد میرزا تحریر نمودم باهتمام میرزا . عباد قاجار مسعودی عمل حاجی علامحسین سنهٔ ۱۳۰٦ (عکس شمارهٔ ۱۸۹)

ایوان جلو بقعه به طول بیست متر وعرض ٤/٥ متر است. دروسط این ایوان سرسرائی است که از زیر آن به طرف در اصلی بقعه می‌روند. طول این سرسرا ۸/٦۰ وعرض آن ٤/۳۲ متراست. سقف ایوان وسرسرا، لمبه کوبی بادرزدوش خط داراست. چهارستون عظیم، جلو ایوان است که‌فواصل آنها ٤/۹۰ متر ومحیط دایرهٔ هریك ازآنها ۱/٤۰ متر است (عکس شمارهٔ ۱۹۰ و۱۹۱)

---

(۱) زابینو سوختن تکیه را جزء محنهٔ زاهدان ضبط کرده است (۲) گیلان زابینو ص ۷۵ و ۱۰۰

سردر ورودی حیاط بقعهٔ خواهر امام، از آجرهای لعاب‌دار چیده شده و این
ات در کاشیهای سردر است

یارب بنای کیست مر این طاق بی نظیر
کز رفعتش سپهر معلق بود قصیر
در میدهد بهشت نشان جدول درش (؟)
شنگرف آفتاب فلك سوده در حریر
ماهش اگر بطوف بیاید بپای خویش
دست ادب ز بام سپهرش کشد بزیر
در حیرتم که بانی این آستانه کیست
کز آب خضر کرده گلش را ملك خمیر
مانا که هست باعث این طاق و این بنای
در این بهشت بقعه که خاکش بود عبیر
سلمان روزگار شریعتمدار دهر
کز اوج عرش بگذردش پایهٔ سریر
تاریخ این بنای که چون ضوء آفتاب
تا روز رستخیز نباشد حال پذیر
پرسیدم از خرد که چه باشد بلوح نور
با آب زر نوشت باسقاط یا صغیر
نامه بات معمی بحرم قلم بکش (؟) ۱۲۹۰
روزی که مرغ و مور کشد از جگر صفیر

(عکس شمارهٔ ۱۹۲)

کتیبهٔ سنگی بر سمت چپ در ورودی بقعهٔ خواهر امام

السلطان ابن السلطان ابن السلطان ناصرالدین شاه قاجار ـ یا حفیظ یا حافظ ـ پوشیده نماند که سرکار اقدس همیون این فرمانرا بخواهش جناب بحرالعلماء والمجتهدین حاجی ملارفیع مرحمت فرمودند ـ آنکه چون بشکرانهٔ فضل و کرم والا نعم خداوند بی‌مثل ونظیر الذی لیس له‌شریك ولا وزیر خوان نعمتش در بسیط زمین گسترانیده وسایهٔ رحمتش وجود سلاطین بافرّ وتمکین‌را زیب سریر سلطنت گردانیده دیهیم سلطنت‌را بوجود همیون ما مزّین فرمود و تخت خلافت‌را بقدوم‌مبارك گلشن نمود همواره‌خاطرخورشید اشراق‌شاهنشاهی بآرایش بلاد وعباد متعلق‌است ورأی‌پادشاهی‌را دررعایت رعیّت و ولایت توجه مطلق بپیوسته‌همّت ملوکانه بر آن داشته‌ایم که سایهٔ‌رحمت برکافهٔ عباد بگسترانیم وعامّهٔ انامرا به نعمت ورفاهیت مسرورانیم تا ملك ازشمول عاطفت‌آراسته‌تر از گلشن گردد ودیدهٔ ایام بفروغ معدلت‌خدیوانه روشن‌شود ووضیع وشریف‌رعیّت را دعاگوئی بقای این دولت واستدامت این‌شوکت ورد زبان‌آید ازجمله از قراریکه بعرض مقیمان عتبهٔ خلافت کبری رسیده بواسطهٔ مالیاتی که بدکاکین خبازی‌دارالمرز رشت از دیوان اعلی جمعست اهالی‌آنجا درخانه های خود از پختن نان ممنوعند واز این رهگذر سکنه وعابرین از غریب وبومی بعلّت قلت نان نوعی‌عسرت وتنگی‌واقع می‌شود محض‌مرحمت شاهانه ازهذه السنه لوی ئیل وما بعدها برای‌حصول دعای‌دولت وتوسعهٔ‌معیشت اهالی ازقرار این همیون توقیع مالیات‌دیوانی‌دکاکین‌خبّازی دارالمرزرشت‌را بتخفیف‌ابدی مقرّر وصنف مزبوررا ازتکالیف دیوانی‌معاف ومسلم فرمودیم که‌ازاین به‌بعد هرکس‌بخواهد دکان خبّازی در هرجا بگشاید و نان در خانه‌های خود بجته در بازار بفروشد واحدی‌قادر برادیّت وآزارآنها نبوده‌باشد مقرر آنکه‌سلاطین‌خجسته آئین‌دولت ابد واخلاف واعقاب خلافت‌عظمی ازقرارهمین‌فرمان قضاجریان معمول داشته ابدالدهر دیناری وحبّهٔ‌مالیات وعوارض وصادر برخباز بلدهٔ رشت وارد نیاورند وخلاف آن‌را مخالف‌رضای‌خدا شمارند مقرر آنکه عالیجاهان رفیعجایگاهان

حکام ومباشرین حال واستقبال گیلان حسب‌المقرر معمول داشته‌همه‌ساله بخرج گیلان‌مجری دانند ـ الحمدالله که اتمام‌این‌سنگ بسعی سلالة السادات العظام آقا میرابوطالب تاجر رشتی درقزوین خاله آئین انجام گرفت ـ کتبهٔ ملك محمد قزوینی فی شهر شعبان ۱۲۷۲ [1] (عکس شمارهٔ ۱۹۳)

مسجد خواهر امام

در محلهٔ خواهر امام(۲)

این‌مسجد که سابقاً به مسجد لالەشوی[3] معروف بود، روی درخرابی داشت، حاجی‌شیخ‌مهدی لاکانی آن‌را مرمت کرد بنای‌اصلی‌مسجد به‌طول ۲۳/۵ وعرض ۱۲/۵ متراست محرابی‌ساده دارد ازارهٔ مسجد وصفه‌ها، به ارتفاع ۹۸ سانتیمتر کاشی گاداراست هشت فیلپا که دردو ردیف‌قرار گرفته‌اند،سطح‌مسجد را به‌سه‌قسمت تقسیم کرده‌اند محیط پای‌فیلپاها ۳/۸۰ متراست وتا ارتفاع ۹۸ سانتیمتر کاشیکاری است نقش‌کاشیها ،گلدان و گل‌زنبق است. درضلع شرقی و غربی مسجد غرفه‌هائی برای زنان است‌که هرغرفه متکی بردو فیلپاست در ورودی از کفش کن‌شرقی‌است درضلع‌جنوبی،دری‌به‌بقعهٔ مسجد ودری‌به‌صحن خواهر امام‌دارد واز در دیگری می‌توان به‌ایوان پشت حرم رفت . پنجره‌های متعدد کوچك وبزرگ دراضلاع مختلف بناست

مسجد محمد آباد

درمحلی معروف‌به یهودی تپه درشهر رشت

بنای اصلی مسجد به‌طول ۱۱/۵ و عرض ۷/۶۰ متر است دروسط هشت ستون‌چوبی دریك‌ردیف،صحن مسجدرا به‌دو قسمت اصلی‌تقسیم می کند محرابی باگچ‌بری ساده دارد که پاره‌ای ازاسماء حسنی نظیر یامنان یاسبحان یا دیان یا رحمان وعبارت افوض امری‌الی الله ان الله‌بصیر بالعباد گچ‌بری‌شده است

---

(۱) این کتیبه‌را رابینو درسفرنامهٔ مازندران واستراباد صفحات ۶۶ و۶۷ و۶۸ با اختلافاتی آورده است (۲) رابینو محل مسجدرا درمحلهٔ زرجوب راهدان ذکرکرده است (گیلان ص ۷۵ و ۱۸۸) (۳) مزار لالەشوی (تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۱۷۵)

ساختمان مسجد دوطبقه است ودر زیر، حوضخانه و انبار واطاق متولی است ىنجره هـائی به اندازه هـای مختلف در اصلاع چهارگانهٔ مسجد دیده می‌شود.

سنگ مزار مگردیچ پسر خواجه‌آودیس

کلیسای قدیمی‌ارامنهٔ شهررشت درمحلهٔ بازار،سرای‌قروینیان‌بودفعلاً در خیابان‌سعدی کلیسائی نو ساخته‌اند. (عکس شمارهٔ ۱۹٤) درکلیسای جدید که اراضی مدرسهٔ قدیم ارامنه است، سنگ‌قبری نسبةً قدیمی کـه به خط ارمنی مطالبی برآن‌نوشته‌اند که ترجمهٔ آن ازاین قرار است:

بنیان‌گذار این مدرسه به نام انوشیروان و مگردیچ اورتانیان است.

آودیس وزنش وپسرش‌مگردیچ دراینجا مدفونند .مگردیچ‌در۱۱ اکتبر ۱۹۱۱درسن۶۱سالگی فوت‌شد وزنش‌مریم در۲۰ فوریه‌۱۹۱۸ درسن ۵۵سالگی ومگردیچ در۲۰ اکتبر ۱۹۰۵ درسن بیست سالگی فوت‌شد بنیـان‌گذار مدرسه درسال‌فوت پسرخواجه آودیس یعنی مگردیچ حیات‌داشته ومدرسه‌را به‌نام او نام‌گذاری‌کرده است

آثار و بناهای تاریخی بخش موازی
بقعهٔ سید هارون‌بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ آتشگاه موازی

بنای اصلی بقعه به طول ۴٫۹۰ وعرض ۳٫۵۰ متر است. صندوقی مشبك درشت به طول ۱/۷۰ وعرض ۸۸ و ارتفاع ۱۰۰ سانتیمتر، مرقد را دراین اطاق پوشانده است از در شرقی بقعه، به مسجد و ازدرشمالی، به کفش‌کن می‌توان رفت

بقعهٔ سید یعقوب‌بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
درگوراب آقا سید یعقوب

بنای اصلی بقعه به طول ۱۹/۵ و عرض ۶/۷۰ متر است صریحی‌تخته‌ای قدیمی از چوب آزاد به‌طول ۱۸۵ وعرض ۱۲۰ و ارتفاع ۱۱۰ سانتیمتر بر مزار

است. ضلع شرقی، یك درورودی با دوپنجره وضلع شمالی یك در ورودی باچهار پنجره دارد . سقف سراسر بنا لمه کوبی و بام حلب سر است . درخت آزاد بزرگی به محیط دایرهٔ ۸٫۵ متر نزدیك بنای بقعه است

بقعهٔ آقامیرعظیم بن موسی بن جعفر علیه السلام در دهکدهٔ گوراب موازی

بنای اصلی بقعه به‌طول ۹/۳۰ وعرض ۷ متر است. صندوقی نسبةً قدیمی به طول ۱۷۰ و عرض ۱۱۰ و ارتفاع ۱۲۵ سانتیمتر که بالای آن گهواره ایست نزدیك به دیوار شرقی، برروی قبر است. پنجره هائی به اندازه های مختلف در سه ضلع بناست سقف واشان کشی، بدون دل کوبی و لمه‌کوبی است مسجد متصل به بقعه‌را خراب‌کرده بودند ونوسازی می کردند. اطراف بقعه پنج اصله درخت کیش وچندین اصله درخت آزاد قدیمی بود .

آقاپیر سنبل دردهکدهٔ پلکومی(۱) موازی

بنای قدیمی‌را خراب‌کرده بودند و به‌جای‌آن بنائی نوساز به‌طول ۶٫۹۰ وعرض ۴٫۲۰ ساخته بودند مسجدی در غرب بقعه بود که طول داخلی آن ۱۱ متر وعرض آن ۶/۹۰ متر بود. برکاشی‌های متفرق و بامنظم محراب «وان یکاد» و «نصر من‌الله و فتح قریب» و «ولایة علی بن ابی‌طالب‌الحق» دیده می‌شد. دوستون چوبین قدیمی وسط مسجد بودکه صحن مسجد را در طول به دوقسمت می کرد سقف لمه کوبی و بام آن حلب‌سر بود

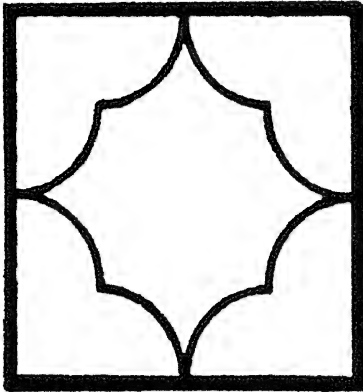
بقعهٔ آقا پیرسید معروف به پسل (۲) بقعه در پشه‌ور موازی

در اطاقی به طول ۳/۸۰ و عرض ٤ متر، صندوقی چوبین به طول ۱۹۰ و عرض ۱۰۰ و ارتفاع ۱۲۰ سانتیمتر است چهار طرف بنا ، ایوان و ستونهای چهارسو دارد. دودرخت آزاد کهنسال درمحوطهٔ قبرستان بقعه است

(۱) بفتح پ وسکون لام (۲) پسل در گیلکی به معنی بزرك است

آقا پیر صالح
در دهکدهٔ میشاوندان موازی

بنای اصلی بقعه از داخل به‌طول ۵/۵۰ وعرض ۴/۷۵ متر است . صندوقی مشبّك به طول ۱۸۵ متر و عرض ۱۳۰ وارتفاع ۱۲۸سانتیمتر دروسط بناست که طرح نگارآن درشکل نشان داده شده است (شکل شمارهٔ ۳) مسجدی متصل به بقعه‌است که به دوقسمت زنانه ومردانه تقسیم شده‌است، طول خارجی مسجد با بنای بقعه ۲۹/۲۰ متر است . پنجره‌هائی به اندازه های مختلف در

شکل شمارهٔ ۳

دیوارهای مسجد و بقعه دیده می‌شود. درخت آزادکهنسالی درمحوطهٔ بقعه است که‌محیط دایرهٔ تنهٔ آن ۶/۵ متر است . مراسم علم بندی دراین بقعه اول محرم ومراسم علم واچینی بیست‌وهشتم صفر یعنی روز قتل امام حسن علیه‌السلام برپا می شود

بقعهٔ سید ابراهیم‌بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ لاکان موازی

طول بنای اصلی بقعه ۱۸/۵ وعرض آن ۹/۶۰ متر است. صریح بقعه‌طرف غربی اطاق است سقف بقعه سراسر لمه‌کوبی و بام حلب سر است. درقبرستان وسیع اطراف بقعه هفت اصله درخت آزاد کهنسال دیده می‌شود.

بقعهٔ سلیمان داراب (۱)
در دهکدهٔ سلیمان داراب موازی

بنای اصلی بقعه بر بلندی است ودرحدود دومتر ونیم ازکف جاده وسطح زمین‌های اطراف‌ارتفاع دارد طول‌داخلی‌آن ۷متر وعرض آن ۵/۴۵ متراست.

(۱) درگیلان رابینو ص۲۴۱ نیز ازاین بقعه یاد شده است

مصالح اصلی بنا، آجر است قسمت داخلی اطاق را سفیدکرده‌اند ارسی بزرگ قدیمی در طرف جنوب وارسی کوچکتری درطرف غربی است ارسی دیگری، طرف‌شرق است‌که به‌اطاق مجاور باز می‌شود در ورودی کنده‌کاری بسیارظریف داشته‌که درحدود ٤٥سال پیش به سرقت رفته است صندوقی باکنده‌کاری بسیار ظریف نزدیك به ضلع شمالی است طول آن ۲٦۰ وعرض‌آن ۱۱۲ وارتفاع آن ۹۰ سانتیمتر است و بر پایهٔ چوبینی نصب شده‌که ارتفاع آن ٤۰ سانتیمتر است (عکس شمارهٔ ۱۹٥) حاشیهٔ بالا و پائین صندوق سراسر سورهٔ یس با خط بسیار خوشی حك شده است (عکس‌شمارهٔ ۱۹٦) در بدنهٔ شمالی صندوق دوکتیبه طرف راست وچپ آن داشته‌که اوایل بهمن‌ماه سال ۱۳٤٦ به‌سرقت رفته است چهار طرف بقعه ایوان وعلام‌گردش دارد سقف بقعه لمبه‌کوبی و بام سفال‌پوش است

کتیبهٔ صندوق را رابینو درسفرنامهٔ مازندران و استراباد خود بدین‌شرح آورده است

کتیبهٔ صندوق مقبرهٔ پیر سلیمان (۱)
در سلیمان داراب رشت

قدامر بجعل‌هذا الصندوق المبارك السلطان العادل الكامل قدوة الامراء العظام امین الخواقین الفخام المختص بعواطف الله الملك العلام المؤید بتأییدات الملك المنّان سرافراز سلطان خلدالله تعالی ظلال سعادته ورفعته وجلالته وعظمته وافاضه العالی للمرقد المعطر والقبر المنور الشیخ الفاضل السالك الكامل المرحوم المغفور المسرور زبدة المشایخ بیر سلیمان بن حمزه دارابی الرشتی جعله الله تعالی من الآمنین الفائزین الذین لاخوف علیهم ولاهم یحزنون فی ذیحجه سنة ثلث وخمسین وتسعمائه بتفضّل الله تعالی من السلطان العادل مدّ ظله العالی هذه المبرات والخیرات ورزقه یوم القیامة المراتب العظمی والدرجات الکبری خلّدالله ظلال عظمته و سعادته وجلالته فی الدنیا علی ما یهواه و یتمنی وضاعفته الحسنات

(۱) سفرنامهٔ مازندران واسترااباد ص۷۰ و ۷۱ رابینو درسطر اول کمیمه «الکامل» را «العارف» خوانده است

از پسر سلیمان بن حمزهٔ دارابی رشتی خبری نداریم اما نام سرافراز سلطان که به دستور او صندوق مقبرهٔ سلیمان داراب را ساخته‌اند، یک‌بار در تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی در وقایع سال ۹۴۵ بدین شرح آمده است

« در اثنای این حالت (یعنی هرج‌ومرج ولایت بیه پس) حکم‌شاه‌طهماسب به خان احمد رسید که الکای بیه پس را متصرف شده، باج و خراج که مظفر سلطان، هر ساله می‌داده، روانه نماید خان‌احمدخان ـ والی‌بیه‌پیش‌گیلان ـ در باب تسخیر و تصرف‌مملکت‌بیه‌پس درحرکت‌آمده، بتاریخ‌هفدهم‌جمادی‌الاول سنهٔ خمس واربعین وتسعمایه، سرافراز سلطان چپك را سردار لشکر بیه‌پیش نموده، با بیست هزار کس پیاده وسواره، به قصد جنگ و جدال بر سر امیره سلطان محمد وپسرش به بیه‌پس فرستاده، در سیاه رودبار رشت، تعارف‌فریقین دست داده، جنگ عظیم اتفاق افتاد سلطان محمد و پسرش امیره شهنشاه در معرکهٔ جنگ ومیدان نام وننگ به ضرب تفنگ به قتل رسیدند »(۱)

از نوشتهٔ عبدالفتاح بر می‌آید که سلطان‌سرافراز چپك در جمادی‌الاولی سنهٔ ۹۴۵ سردار قشونی بوده که به بیه‌پس آمده است صندوق سلیمان داراب که به دستور او ساخته شده است مورخ ذیحجهٔ سال ۹۵۳ است اگر تمام‌شدن کار صندوق در غرّهٔ ذیحجه باشد، فاصلهٔ مابین مأموریت نظامی او وتاریخ‌اتمام صندوق، در حدود هشت سال و شش ماه و سیزده روز می‌شود و مسلماً در این فاصله سرافراز سلطان بر شهر رشت حکومت‌کامل داشته است

نکتهٔ دیگر که از کتیبهٔ صندوق بر می‌آید اینست که‌سرافراز سلطان‌نه‌تنها سپه‌سالار بوده، بلکه سلطان عادل‌کامل وقدوهٔ امرا وامین خواقین و نظایر آن بوده است (۲)

قبر میرزاکوچك‌خان جنگلی در قسمت شرقی بقعهٔ سلیمان داراب است واطراف آن را دیواری کوتاه مدورکشیده‌اند چون سنگ قبر اورا با سیمان

(۱) تاریخ گیلان ص ۱۸ و ۱۹

(۲) نقل از مقاله مرحوم سعید نفیسی در مجلهٔ فرهنگ سال سوم از ص ۳۵۹ به بعد

پوشانده بودند مطالب آن خوانده نشد. اطراف قبر او سه اصله درخت آزاد کهنسال ودرختان دیگر است.

قبر میرزا حسین خان کسمائی، طرف شمال شرقی بقعه، نزدیک در ورودی است

امامزاده اسماعیل وامامزاده ابراهیم ابنان امام علی‌النقی علیه‌السلام معروف به آقا دو برادران در دهکدهٔ آجی ویشهٔ موازی

بنای اصلی بقعه تقریباً مربع شکل و به ابعاد ۴/۵ × ۴/۱۰ متر است. صندوق بقعه در وسط بنا و به طول ۲۱۰ و عرض ۱۲۴ و ارتفاع ۱۶۰ سانتیمتر است که قسمت بالای بدنه‌های آن مشبّك وطاق آن گهواره‌ایست. جلو بنا ایوانی است که هشت عدد ستون چهارسو دارد راهروئی در شمال بقعه و مسجدی متصل به راهروست. سقف بنا لمبه‌کوبی و بام حلب‌ سر است. هشت اصله درخت آزاد کهنسال در حیاط ومحوطهٔ قبرستان بقعه است.

خانه و باغ عمیدالملك در دهکدهٔ بوسار موازی

در شمال رشت، بر سر جادهٔ پیر بازار، خانه و باغی است که به نام «باغ عمیدالملك» معروف است.[۱]

کارخانهٔ ریسندگی امین‌الضرب در دهکدهٔ بوسار موازی

رابینو از این بنا وکارخانه یادکرده است[۲] ولی نگارنده در بوسار اثری از آن نیافت

تپهٔ شال‌کوه در دهکدهٔ شال‌کوه موازی

عبدالفتاح فومنی محل این تپه را در شرق رودخانهٔ سیاه رودبار تعیین کرده است[۳] شال‌کوه، دهکدهٔ کوچکی در راه حمام است.

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۳۹ (۲) و (۳) گیلان رابینو ص ۲۳۹

بقعهٔ آقا پیر حسن
در خوناچاه موازی

بنائی است آجری به طول ۸/۲۰ و عرض ٤متر . صندوق بقعه نزدیك به دیوار شرقی و به‌طول ۱۹۰ وعرض ۱۰۵ وارتفاع ۱۱۰سانتیمتر است. بالای صندوق طرح کلاه درویشی دارد در ورودی بقعه شرقی است و از طرف شمال مسجدی آجری، متصل به‌بقعه‌است که‌یازده متر طول وهشت‌متر عرض دارد پنجره‌هائی به اندازه‌های مختلف دردیوارهای بقعه ومسجد است .

آقا دو برادران
در لچه‌گوراب (۱) موازی

این بقعه برسرراه رشت به لاهیجان درکنار راه است . بنای بقعه زیاد قدیمی به‌نظر نیامد مولانا آقاجان ملقب به شمس گیلانی (۱۲۵۳-۱۳۵۳قمری) در بیست وششم محرّم درگذشت و درقبرستان این بقعه به خاك سپرده شد[۲] رابینو نیز ازاین‌بقعه یادکرده است[۳].

بقعهٔ آقا سید ابوجعفر و آقا سید ابراهیم ابنان علی بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
معروف به تازه بقعه
در دهکدهٔ تازه بقعه موازی

شامل اطاقی به‌طول ۷/۸۰ وعرض ۳/۶۵ متراست. صندوقی چوبی مشبّك لوزی نسبةً قدیمی باطاقی گهواره‌ای برمرقد این‌دو برادر است. مسجدی درطرف غربی‌بقعه ومتصل به‌آن‌است، سقف‌بقعه ومسجد، واشان کشی و بام هردوحلب‌سر است . مراسم علم بندی روز اول محرّم و مراسم علم واچینی ، شب یازدهم و گاهی شب سیزدهم محرم برپا می‌شود در بقعه چند سنگ سیاه ، نظیر احجار ساقطهٔ سماوی است که برای رفع جوش صورت و چشم درد به صورت و چشم می‌مالند. این سنگهارا درمیان دو انگشت شصت می‌گیرند وبیّتی می کنند اگر

---

(۱) بصم لام (۲) تاریخ علما وشعرای گیلان ص۶۷ (۳) گیلان رابینو ص۲٤۰

حرکت کرد، می‌گویند بیّت بر آورده می‌شود

بقعهٔ آقاسیدعلی‌کیائی بوهٔ موسی بن جعفر علیه‌السلام
در شیرکوه(۱) تمل(۲) مواری

بنای اصلی بقعه اطاقی است مربع که از آجر بنا شده است و چهار در ورودی درچهار جهت اصلی دارد ضریحی مشبّك چوبین مرقدرا بوشانده است چهار طرف بنا ایوان دارد سقف ازداخل لمبه‌کوبی و بام حلب سر است

بقعهٔ درویش محمد
در حشك بحار حمام

بنائی است هشت ضلعی که طول هریك از اضلاع آن ۲/۸۰ متر است در هر یك از اضلاع دری و بالای آن حفنگی مشبّك بورگیر جای داده شده است ایوانی هشت ضلعی، اطراف بناست که لبه‌ای یك پشته دارد سقف بنا و ایوان، واشان کشی و بام آن حلب‌سر وسفال‌سر است (عکس شماره ۱۹۷) زیر ایوان در مقابل هرضلع دوطاق برای امانت‌گذاشتن اجساد ساخته‌اند

بقعهٔ آقا سید بسر بوهٔ امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در بلس کله(۳) چوکام حمام

بنای اصلی بقعه اطاقی کوچك است و در وسط صندوقی چوبی مرقد را پوشانده است در ورودی بقعه شرقی است وازطرف غرب متصل به‌مسجد است سقف سراسر بقعه و مسجد لمبه‌کوبی است مراسم علم بندی اول محرّم و علم واچینی در بیست‌وهشتم صفر برپا می‌شود دراین‌صفحات معمولاً علم بقاع‌متبرك را تا بیست و هشتم صفر نگاه می‌دارند ولی علم تکیه‌ها و مساجد را سوم محرم وامی‌چینند

---

(۱) بکسر راء (۲) بفتح باء وکسر میم (۳) بفتح باء و لام وکاف

بقعهٔ آقا سید زکریا و آقا سیدعبدالله ابنان امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ بسته‌ دیم حشك بحار حمام

بنای اصلی بقعه اطاقی است به طول ۵/۹۴ وعرض ٤ متر صندوقی مشبّك قدیمی در وسط اطاق است که طول آن ۳۷٤ وعرض آن ۱۰۰ و ارتفاع آن ۱۳۲ سانتیمتر است این صندوق طاقی گهواره‌ای مشبّك چوبین دارد گنبد مانندی هشت‌ضلعی درطاق اطاق بالای ضریح تعبیه شده است داخل اضلاع گنبد «وان یکاد» تا آخر و نامهای پنج تن دیده می‌شود که فواصل آنهارا آئینه‌کاری کرده‌اند درچهار جهت اصلی چهار در ورودی است که بالای آنها خشتگی نصب کرده‌اند چهارطرف بقعه ایوان است و درهر ایوان هشت ستون چهارسو باسرستونهای قدیمی است مراسم علم بندی دراین بقعه اول محرم و مراسم علم واچینی عصر سیزدهم محرم برپا می‌شود

علم این بقعه بسیار قدیمی است وکنده‌کاریهای ظریف دارد قسمت بالای علم بسمله و «انافتحنا» تا «ماتأخر» پائین آن این آیات وعبارات است

لافتی الاعلی لاسیف الاذوالفقار

ای چرخ غافلی که چه بیدادکردهٔ

وزکین چها (ازهفت بند محتشم کاشانی)

نادیان نامیان پاخیان یارهان

بسمله قل هوالله احد الخ نصر من‌الله وفتح قریب

بسمله اذا جاء نصرالله والفتح الخ

یا محمد (چهاربار تکرار شده است)

نامهای دوازده امام و پائین آنها بند اینانی از هفت بند محتشم کاشانی

بسمله الله لااله الا هوالحی الخ حسن محمد وزیر اینها بند اینانی از هفت بند محتشم را حك کرده‌اند شاید این علم ازدرکاربرین علم‌هائی باشد که درصفحات گیلان باقی مانده است

هفت سنگ قبر
در دهکدهٔ امیر نکندهٔ حشك بحار حمام

✿ سنگ سمارهٔ یك به طول ۱۰۲ وعرض ۵۵ وقطر ۲۵ سانتیمتر نوشته‌های آن خوانده نشد در بدنهٔ سنگ نگارهای بسیار زیبا و پرکار است (عکس شماره ۱۹۸ و ۱۹۹)

* سنگ شمارهٔ دو به طول ۱۳۰ و عرض ٦۵ وقطر ۳۲ سانتیمتر پاره‌ای از نوشته‌های آن بدین ترتیب خوانده شد الحمدلله‌المتوحد بالعظم والکبریا العزة رالجبروت (عکس سمارهٔ ۲۰۰)

* سنگ شمارهٔ سه به طول ۱۱۰ وعرض ۷۰ وقطر ۳۱ سانتیمتر که فعلاً جلو مسجد است، نقش و نگار و نوشته‌هائی داشته‌که‌کم و بیش ازمیان رفته‌است

* سنگ شمارهٔ چهار به طول ۷٤ وقطر ۲۷ که یك‌پهلو داخل خاك بود و عرض آن اندازه‌گیری نشد مطالب ونقوشی بر آن حك بوده است

* سنگ شمارهٔ پنج فعلاً شکسته و غیرقابل اندازه گیری وخواندن‌بود

* سنگ شمارهٔ شش به طول ۸۵ وعرض۲۵ وقطر ٤۹ سانتیمتر که‌مطالب ونقوش آن تشخیص داده نمی‌سود

* سنگ شماره هفت به طول ۱۱۵ وعرض ۵۰ وقطر ۲۹ سانتیمتر که‌این مطالب بر آن خوانده می‌سود

بر چهار حاشیهٔ بالای سنگ نام چهارده معصوم بدین سرح اللهمّ صل علی‌النبی والوصی والبتول والسبطین الخ پائین سنگ قال امیرالمؤمنین و امام‌المتقین علی‌بن ابی طالب علیه‌السلام (عکس سمارهٔ ۲۰۱)

بقعهٔ درویش علی
در حشك بحار حمام بخش موازی

بنای اصلی اطاقی است مربع، به ابعاد ۳/۹۰ متر درهر ضلع یك در و در دو طرف آنها ، دو پنجره وبالای درها و پنجره‌ها جمگ نصب سده است چهار طرف بقعه ، ایوان وجلو ایوانها ستونهای چهارسو بدون سرستون است سقف بقعه وایوانها لمبه کوبی وبام حلب‌سر است

امامزاده حسن
در حمام موازی

بنای بقعه اطاقی است به طول ۹/۱۳ وعرض ۷/۱۰ متر صندوقی تخته‌ای که بالای آن مشبّك و به شکل منشور مربع‌القاعده است به طول ۱۹۷ وعرض ۱۲۳ و ارتفاع ۱۲۰ در وسط اطاق است در ورودی طرف قبلی است و در سایر اضلاع پنجره‌هائی به اندازه‌های مختلف تعبیه شده است مسجدی متصل به بقعه است که ابعاد آن ۱۲ × ۱۱/۵ متر است ازارهٔ داخلی مسجد را شش ردیف کاشی سبز رنگ به ارتفاع ۹۰ سانتیمتر پوشانده است کاشیهای محراب گلدار است و بالای آنها گچ بری ساده است طرف شمالی مسجد قسمت زنانه و شامل دو طبقه است درها و پنجره هائی به ابعاد مختلف در اضلاع مسجد نصب شده است کتیبه‌ای از آیات کلام‌الله مجید بر دیوارهای جنوبی وغربی است و تاریخ ۱۳۴۸ هجری قمری در این کتیبه دیده می‌شود سقف سراسر بنا لمبه کوبی با درزپوش حطدار است (عکس شمارهٔ ۲۰۲) رابینو نیز از این بقعه نام برده است (۱)

بقعهٔ آقا بابا حسن
در محلهٔ سربیجار کل چوکام حمام

شامل اطاقی ساده است که در آن صندوقی چوبین ، نزدیك ضلع جنوبی بر پایه‌ای کاشیکاری نصب شده است مسجد در شرق بقعه و متصل به آن است سقف بقعه و مسجد لمبه کوبی است دو درخت آزاد کهنسال در حیاط بقعه است محیط دایرهٔ یکی از آنها ۴۸۰ ودیگری ۴۴۰ سانتیمتر است رابینو نیز از این بنا یاد کرده است (۲)

بقعهٔ سید زکریا
در میان محلهٔ شیجان (۳) حمام

بنائی است ساده با ضریح چوبین مشبّك که بالای آن به شکل هرم مربع‌القاعده است در ضلع شرقی بقعه سه باب ارسی با حاشیه‌های رنگین تعبیه شده است

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۳۴ (۲) گیلان رابینو ص ۲۳۵ (۳) بکسر شین وسکون یاء

ضلع شمالی بقعه متّصل به مسجد است و در ضلع شرقی مسجد نیز شش باب ارسی نظیر ارسیهای بقعه دیده می‌شود

بقعهٔ شاهزاده اسمعیل و شاهزاده احمد ابنان امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام معروف به آقا دو برادران در دهکدهٔ درمچه (= در مسجد) حمام

بنای بقعه اطاقی است به طول ٦ و عرض ٥ متر صندوقی چوبی مسبك به طول ۲۱۰ وعرض۱۷۵ وارتفاع ۱۲٤، باطاقی گهواره‌ای، دروسط اطاق است بر این صندوق یادگاری مورخ ۱۲۹۲ دیده شد مسجدی متصل به بقعه است طول بنای مسجد با بقعه ۲۰/۲٥ متر است در اضلاع بقعه ومسجد پنجره‌هائی به ابعاد مختلف دیده می‌شود

زیارت دستخط علی‌بن ابی طالب علیه‌السلام در دهکدهٔ کیجای کهدم مواری

در کیجای کهدم قرآنی است که می گویند به خط علی‌بن ابی‌طالب‌است عبدالفتاح‌در وقایع‌سال۹۹۸قمری ازاین‌قرآن یاد کرده است وچنین‌می‌نویسد

« شاه جمشیدخان ازعالم‌غفلت‌و‌بادانی وساده‌لوحی ، منصب وکالت خودرا به کامران میرزای کهدمی رجوع نمود و در حکم وکالت قید نموده بود که چون همواره میانهٔ ما وکامران میرزا الفت روحانی ومؤانست جسمانی‌بوده بناءً علی هذا منصب جلیل‌المراتب وکالت‌را من‌حیث‌الانفراد والاستقلال‌به‌برادر جانی و مصاحب روحانی میرزاکامران شفقت فرمودیم ومقرّر نمودیم که اختیار مالکی ومالی ولشام وسیاهی مملکت بیه‌پس در دست او بوده تا هزار تومان از مال سرکار اسخاب را به مهر خود ، به هر کس که خواهد ،اراده داشته باشد بدهد و مال وجهات ووجوهات الکای تولم را علاوهٔ رسم‌الوکاله نموده ، به اقطاع و انعام همه سالهٔ او مقرّر نمودیم که سرکار وکالت بناه معظم الیه ضبط نماید و کامران نیز ایمان استحکام عهود و مواثیق را به قرآن مجید حمید که دستخط مبارك وعنوان طراز صحیفهٔ ولایت ونسخهٔ دیباچهٔ امامت اسدالله‌الغالب

امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه‌افضل‌الصلوات واکمل‌التحیّات بود ودرفرینهٔ کیجای کهدم می‌باشد ، ار روی تأکید ایمان و تسدید بنیان عهد و پیمان ار برای ساه جمشیدخان قسم یاد نموده بود » رابینو نیز ار این قرآن یاد کرده است (۱) نگارنده این قرآن را ندید

بقعهٔ امامراده هاشم بن محمدبن عبدالله بن حمره بن محمد حنفیة بن علی‌بن ابی‌طالب علیه‌السلام بردیك سراوان کهدم

بقعهٔ‌امامراده هاسم ، در دو کیلومتری سراوان وسی‌ودو کیلومتری‌جنوب رشت ، بر سر راه رشت به قروین ، بر روی تپه‌ای که صد و پنجاه متر ارتفاع دارد بنا شده است

استوپك (Eastwick) می‌نویسد که بنای این امامراده را منوچهر خان معتمدالدوله ساخت و بعدها مکرر این محل را نیز تعمیر کرد (۲)

احتمال می‌رود که این بقعه بنائی‌قدیمی‌داشته‌ومنوچهرخان معتمدالدوله نوسازی‌کرده است بنای منوچهرخان نیر دیری نپائید درجنگ‌اول‌جهانی، روسها در تپهٔ بالای امامراده ، مهمات و قورخانه داستند بر اثر احتراق این مواد ، بنا وصندوق‌وسایر آثار امامراده‌ازمیان رفت بنای‌فعلی‌به‌امراعلیحضرت فقید رضا ساه کبیر ساخته سده است گویا طرح قدیمی بنا را در تعمیر حفظ کرده‌اند صحن اصلی تقریباً مربع وبه ابعاد ۱۳٫۵ × ۲۵٫۵ متر است صندوق وضریح در وسط این اطاق است در ورودی سمالی است وابتدا به کفش‌کنی به طول ۵/۱۳ وعرض ۲/۵ متر وارد می‌سود مقابل این کفش کن، در ضلع‌جنوبی، ایوانی به همین عرض و طول است که جلو آن را آلت بندی کرده و شیشه انداخته‌اند نظیر این ایوان در ضلع سرقی نیر دیده می‌سود دو طرف ضلع سرقی دو اطاق کوچك به ابعاد ۲٫۵ متر است طرف غربی ، مسجدی به طول

---

(۱) گملان رابینو ص ۲۳۷ (۲) استویك ج ۱ سال ۱۸۶۱ میلادی صفحات ۳۲۶ و ۳۲۷ به نقل ار گیلان رابینو ص ۲۳۷ و ۲۳۸

۸/۸۰ وعرض ٤/٥ متر ساخته شده که متصل به بنای بقعه است سقف بقعه، بالای ضریح گنبدی شکل و باقی سقف لمبه کوبی است دیوار های داخلی سفید کاری است و آیاتی از قرآن کریم به خط نسخ بر بالای دیوار نوشته‌اند ازاره و کف بنا ، کاشیکاری است بام سراسر بنا ، غیر از گنبد ، سفالسر است

کاروانسرای لات
در سراوان کهدم مواری

این کاروانسرا را منوچهرخان معتمدالدوله درسال۱۲٤٦قمری بنا کرده است (۱) حیاط آن مربع شکل و هر ضلع آن ۲۷ متر است و در هر ضلع هفت صفه دارد در کنجهای اضلاع شمالی وجنوبی ، صفه‌مانندی است که‌راه به‌مالبند زمستانی دارد پشت تمام صفه‌ها ، غیر از در ورودی وقسمت شاه‌نشین ، مال‌بند زمستانی‌است سردرکاروانسرا ، صفهٔ وسط ضلع شرقی است عرض در ورودی، سه متر و قطر فضای زیرگنبد که از در ورودی به این فضا وارد می‌شود سیزده متراست پلکان بام، طرف چپ در ورودی است وشامل شانزده پلهٔ۲۵سانتیمتری است مصالح دیوارها وطاق صفه‌ها وطاق مال‌بند آجرهائی به ابعاد ۲۲ و قطر چهار سانتیمتر است طول وعرض خارجی بنا پنجاه متر تمام است

در غرب‌کاروانسرا ، کوهی نسبةً مربع به نام «قلعه‌کوه» است احتمال دارد محل قدیمی قلعهٔ‌کوهدم باشد والعلم عندالله

بقعهٔ آکاشاه (= عکاشه)
در دهکدهٔ رود بردهٔ سنگر

بنای اصلی بقعه اطاقی است به طول ۳/٥٦ و عرض ۲/۹٥ متر صندوقی مشبّك در وسط اطاق ، به‌طول ۷۸۰ وعرض ۸٥ وارتفاع ۸۰ سانتیمتر بر پایه‌ای از سنگ و گچ نصب شده است سه‌ضلع‌جنوبی وشمالی وغربی در ورودی دارد چهار طرف بنا ، ایوان است ایوان غربی به طول ۸/۲۰ و عرض ۲/۷٥ متر ، ایوان شرقی به همان طول و به عرض ٤/٥ متر ، ایوان شمالی به طول ۹/٥۰ و

---

(۱) گیلان زا ببنو ص ۲۳۸

عرض ۱/۸۰ متر وایوان جنوبی به همان طول و به عرض ۱/۵ متر است جلوهر
ایوان هشت ستون با سرستونهای ظریف است سقف ایوانها وبقعه، واشان‌کشی
وبامسفال‌سر است در ایوان‌شرقی ، بالای‌در ورودی ، بر چوب‌ زبرسری‌واشانها،
لعنت نامه‌ای به این شرح دیده می‌شود

بعدیم نمود عالیشان معلّی مکان سلالة النجائی آقا محمـد حسین خلف
مرحمت وغفران پناه آقا محمدتقی کهدمی وبعد اقرارنمود که مادام حیوةخود
ملك رود بردهٔ پائین محله‌را باجاره ندهند اگر بخواهند بدهند زیاده بر یکسال
ندهند لعنت خدا برخود وبرادر خود بطناً بعد بطن اگر خلاف تقریر خود
بعد اگر خود بااولاد خود بتقریر خود صادق باشیم ازقول خدا بیرون ازقول
شیطان داخل لهذا نیّت عالیشان مزبور چنین است چنانچه بقدر گردش فلکی
بشود از دست اولاد مزبور ملك مذکوررا متصرف دیگری بشود لعنت خدا
براو وهفتاد پشت او اگر بخواهند بکنند وهمچنان لعنت خدا برمن وبراولاد
من اگر ضمانت دیگری‌را بکنند اگردوبهری مشکلی داشته باشند باید پیش
من ویااولاد من بقدر مقدور وجهی به‌او بدهند وضمانت‌نکنند هر کس این‌توقع
را ازمن یااولاد من بکند لعنت ونفرین رسول خدا برآن کس اگرتوقع بکند
وهمچنین هرچه ملکی که پدرم خریداری نموده است وقف است برای اولاد
ذکور بطناً بعد بطن سنهٔ ۱۲۲۸ هر کس این را سیاه بکند بلعنت خدا گرفتار
شود همچنان که هر کس دوباره آن را تعمیر بکند و بنویسد بلعنت خدا
گرفتار شود سنهٔ ۱۲۲۸

برهمین زبرسری ، تاریخ اتمام بقعه درسال ۹۲۰ قمری دیده می‌شود که
موافق اودئیل برکی بوده‌است ، ولی سبك عبارات ونامهائی که درمتن آمده
است متعلق به‌این زمان‌نیست احتمال دارد کسانی که این بقعه‌را درسال۱۳۱۹
قمری تعمیر کرده اند ، تاریخ قبلی را در اینجا آورده باشند این شرح نیز
مانند لعنت نامهٔ قبلی بامرکب سیاه برروی چوب نوشته شده‌است

هوالله تعالی شأنه

بتاریخ ۹۲۰ شهر ذیقعدة‌الحرام تمام شد ساختن بقعهٔ متبرکه آشیخ‌علی بن آقاکاشاه رضی‌الله عنه بحسب‌الامر عالیجاهان مقرب‌الحضرة علیه آقامهدی ولی آقا ارباب آقامشهدی صفرعلی کدخدای رود برده بتوسط دو نفر نجار اشرف‌الزوار کربلائی‌محمد واستادحسن ولدان‌عمران پناه استاد اسماعیل نجار شفتی‌الاصل باتمام رسانیده شد رحمت زیادی کشیدند خدای متعال بیامرزد پدر و مادر اشخاصی که باعث ساختن این بقعه متبرّکه شده‌اند خداوند اجر آخرت کرامت نماید بخودشان پدر و مادرشان عرض نقش کرماها نماید که دنیارا نمی‌بینم نمائی کاتب‌الحروف ملازمصانعلی ولد مرحوم‌تقی ساکن قریهٔ رودبردهٔ کهدم التحریر یوم سه‌شنبه ۹۲۰ ذیقعدة‌الحرام‌هذه‌السنه اوذلیل هر که‌خواند دعا طمع دارم زانکه من بندهٔ گنهکارم سنهٔ ۱۳۱۹ هر که سیاه نماید این‌خطرا خدا سیاه کند روی‌شرا

سنگ قبری از مرمر سفید در ایوان بقعه است واین عبارات بر آن حك شده است وفات مرحومه مبروره ام سلمه خانم بنت کربلائی محمد فی شهر ذی‌الحجه‌الحرام ۱۲۲۷ نشانها بسمح ومهر ودوانگشتر درحاشیه

ای خاك تیره دلبر مارا عزیز دار

کاین نور چشم ماست که در بر گرفتهٔ

اطراف بقعه محوطه‌ای بسیار بزرگ ومصفاست که درختان آزاد زیادی در آن دیده می‌شود پنج اصله از این درختان بسیار کهنسال بود مردمان ناحیهٔ سنگر، به این بقعه زیاد علاقه دارند واز دور و نزدیك به‌زیارت می‌آیند روز سیزده فروردین در این زمین پهناور جائی برای نشستن نیست

بقعهٔ آقا سید عبدالله بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام

معروف به آقا سیاه پوش

در طالم سه شنبه سنگر

بنای اصلی بقعه اطاقی‌است بطول چهارمتر وعرض ۳/۷۰متر صندوقی

بحه‌ای باطاق گهواره‌ای مشبّك ، به‌طول ۱۸۰ وعرض ۷۵ وارتفاع ۹۰ سانتیمتر مرقدرا پوشانده است در ورودی شرقی است چهار طرف ایوان، باعرضهای مختلف است درهرایوان هشت ستون چهارسوی پخ رده دیده می‌شود سقف بقعه لمبه کوبی وسقف ایوان واشان کشی بدون لمبه کوبی وپل کوبی وسراسر بسا سفال سراست برعلم قدیمی بقعه آیات وعبارات نصرمن‌الله وفتح قریب ـ یاعلی مدد ـ الله محمد علی خوانده شد مراسم علم بندی پنجم محرم ومراسم علم واچینی روز سیزدهم محرّم برپا می‌شود

قطعه ای قاب کرده ، به خط محمد شفیع تبریزی به این شرح در بقعه دیده شد

الله محمد علی فاطمـه الحسن الحسین علی محمد موسی علی محمد علی حسن محمد مرویست که هر که هرروز وقت صبح ودروقت دیدن‌هرماه نو باین اسماء مبارکه نظر نماید آن روز و آن ماه را خوش می‌گذراند کتبه العبد محمد شفیع التبریزی ۱۲۰۶ (۱)

درحیاط بقعه یك‌اصله درخت آزاد و یك‌اصله درخت سمد (= داروں) کهنسال دیده‌می‌شود

مسجد جامع امشه
درده‌کدهٔ امشهٔ سنگر

طول مسجد چهارده متر وعرض آن چهار متراست دردو باروی شرقی وغربی دوغرفه، مخصوص زنان‌است طرف شمال پنج پنجره مشبّك چهارضلعی جوبی (عکس شمارهٔ ۲۰۳) است که میان هردو پنجره یك‌طاقچه است بالای پنجره‌ها وطاقچه‌ها ، رفهائی است که طاق بلند دارد طرف جنوب ، درطرفین محراب ، دردر ورودی ازایوان مسجداست که فواصل آنهاطاقچه وبالای هردر وهرطاقچه رفی بنا شده‌است

درچهارضلع مسجد ، درزیرطاق کتیبهٔ گچ بری ازهشت بند محتشم کاشانی

---

(۱) رقم صفر ازمعمول بزرگتراست وعدد ۵ نیز خوانده می‌شود

است بالای محراب نصر من‌الله وفتح قریب و انافتحنا لك فتحاً مبیناً و ۱۲۸۱ ازراست به‌چپ وازچپ به‌راست گچ‌بری شده‌است داخل محراب، چهارردیف کاشیکاری‌است سقف‌سراسر صحن مسجد لمبه کوبی‌است

ایوان مسجد به‌طول ۱۸/۷۰ وعرض ٤/٥ متر وجلوآن هست ستون‌قطور چوبی‌است که محیط دایرهٔ هریك ۸۰ سانتیمتر است طرف غربی ستونها، فیلپاهای آجری هشت ضلعی‌است که محیط هریك ۲۸۵ سانتیمتراست

طرفین ایوان، غرفه شاه‌نشین مانندی دارد طاق ایوان واسان کسی و لبهٔ‌آن دوپشته و بام بنا سفال‌سراست (عکس شمارهٔ ۲۰٤)

این کتیبه درضلع شمالی ایوان دیده‌شد

این مسجد عالی که نمایان وجلی است

آبادی آن ز حاجی میرزا مهدی است

تاریخ بناش از خرد جستم گفت

درسال هزارو سیصد از هجری است

طرفین ایوان دودر ورودی‌دارد.

علمی قدیمی دراین مسجداست که بربالای تیغهٔ وسط آن «یاشاه شهید یاامام حسین۱۱۱۰» نقر شده‌است بربدنهٔ این تیغه که شکل سرو دارد، آیات زیر باخط خوش‌نسخ نقرشده‌است بسمله اذاجاء نصرالله یاایه‌کان نوابا بردو طرف‌علم دوسر اژدهاست که کاری بسیار ظریف‌است (عکس شمارهٔ۲۰٥)

ابنیه عمارت و باغ سیمرز در دهکدهٔ ابنیهٔ سنگر

باغ سیمرز ازچهار خیابان شمالی جنوبی که طرفین آن را درختان آزاد کاشته‌اند به‌وجودآمده‌است درختان آزاد این باغ نظیر درختان آزاد باغ‌محتشم رشت‌است ویکی ازمناظر زیبای بخش سواری ودهکدهٔ ابنیه‌است در انتهای خیابان‌وسط که عرض آن بیشتر است، خرابه‌های خانهٔ سردارمعتمد دیده‌می‌شود (عکس شمارهٔ۲۰٦)

این اشعار روی زمینه‌های آبی و قهوه‌ای با خط خوش نستعلیق بر طاق ایوان نوشته شده بود

که شد باعث خلقت ممکنات	محمد رسول همه کاینات
وجودی که مانند او هیچکس	
پدید آورد آسمان و زمین	خداوند یکتای جان آفرین
قدیم است وحی و علیم و صمد	رحیم است و رحمن و فرد و احد
که بنمود ما را عطا عقل و هوش	خداوند روزی ده عیب پوش

به علت خرابی طاق ابیات مقدم و مؤخر بر آنچه نقل شده است پیدا نشد

بقعهٔ آقا سید شریف از نوادگان موسی الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ آقا سید شریف از دهکده‌های وزرلات موازی

طول بنای اصلی بقعه از خارج ۱۱/۸۰ و عرض آن ۸/۳۰ متر است دو در ورودی در اضلاع جنوبی و غربی است و پنجره هائی به اندازه‌های مختلف در دیوارهای بنا دیده می شود ایوان غربی به طول ۱۲/۷۰ و عرض ۳/۸۰ متر است که جلو آن ده ستون چهارسوی چوبی است در فواصل ستونها، در لبهٔ ایوان، نردهٔ دستک صراحی است ایوان جنوبی به عرض ۹۰ سانتیمتر و دارای هفت ستون چهارسوست سقف بقعه و ایوان، لمبه کوبی، خطدار است

در پانزده متری این بنا، بنای دیگری است که می گویند سیدولی بن آقا سید شریف در اینجا به خاك سپرده شده است بنای اصلی این بقعه به طول ۹/۶۰ و عرض ۷/۴۰ متر است ضریح مشبك مرقد اورا پوشانده است

در دیوارهای بنا، پنجره هائی به اندازه‌های مختلف دیده می‌شود سقف ایوانها و بقعه لمبه کوبی است زوار کسی این بقعه‌ها روز جمعه است مراسم علم بندی اول محرّم و مراسم علم واچینی بیست و هشتم صفر برپا می‌شود

بازار فلك ده (۱)
در دهکدهٔ فلك‌ده از دهکده‌های وزرل مواری

درسال۱۲۶۱ قمری، محمدرضافرومی که معروف به کل[۲]محمدرضا بود این بازار را در این دهکده ساخته است[۳]

بقعهٔ آقاسید محمد شاه بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام
دردهکدهٔ گراکوی کوچسفهان

اطاقی‌است به‌طول ۵/۸۰ وعرض۴/۴۰ متر صندوقی تخته‌ای به‌طول ۱۸۰ وعرض۹۵ وارتفاع۱۵۰سانتیمتر باطاق گهواره‌ای مرقدرا پوشانده است درهای ورودی طرف قبلی و طرف شرقی است پنجره هائی به اندازه های متفاوت در دیوارهای بقعه است مسجدی‌متصل به‌بقعه است که طول آن باطول بقعه‌جمعاً ۱۴/۹۰ متر می‌شود

الماس کل
در دهکدهٔ کنار سر کوچسفهان

این بنه که از خاك دستی تشکیـل شده است ، احتمال دارد اثری تاریخی باشد

بقعهٔ سیدمعصوم‌بن موسی‌بن جعفر علیه‌السلام
در پائین محلهٔ بسکه (۴) درجنوب دهکده‌های
حسن‌مسجد و ویسکا ، کنار رودخانهٔ گشته دمرده

اطاقی به‌طول ۴/۸۵ وعرض ۳/۷۰ متر است صندوقی که قسمتی از آن مشبك وقسمتی تخته ایست به‌طول دومتر وعرض۹۰ وارتفاع ۱۴۰سانتیمترمرقد را پوشانده است مسجدی ازطرف‌شرق متصل به بقعه است که طول آن۱۳/۵ و عرض آن ۴متراست درورودی‌مسجد جنوبی است سقف سراسربنا لمبه کوبی و بام حلب‌سراست درمحوطهٔ بقعه چندفاصله‌درخت آزاد است که محیط تنهٔ یکی

---

(۱) فتح فاء و کسر لام (۲) بکسر لام صفت عدم است و به معنی کچل است
(۳) گیلان را بینو ص ۲۰۷ (۴) فتح ب

ازآنها ٤/٥ متر است در بالا محلهٔ پشکه بقعهٔ دیگری به نام آقا سید محمد است که مزار او در کنار مسجدی است که طول آن ۱۱/٥ و عرض آن ٥/٨٠ متر است

بقعه آقا سید احمد و آقا سید محمد ابنان امام موسی الکاظم علیه‌السلام معروف به دو برادران
در دهکدهٔ هندوانه بر دسر کوچصفهان

اطاقی است به طول چهار متر و عرض ۳/۷۰ متر صندوقی مرقد این دو برادر را پوشانده است در ورودی شرقی و در شمالی به مسجد متصل به به بقعه می‌روند

مزار پیر موسی
در دهکدهٔ پیر موسی درشرق بازار کوچصفهان

عبدالفتاح فومنی از مزار پیر موسی یاد کرده است [1] در فرهنگ جغرافیائی ایران آمده است « این مزار درده پیرموسی از دهستان حومهٔ بخش کوچصفهان شهرستان رشت دو کیلومتری جنوب شرقی کوچصفهان ودو کیلو ـ متری مشرق راه مالرو عمومی است گذشته از این مزار ، آثار ابنیهٔ قدیمی از قبیل آجر وسفال در نواحی این ده زیاد است نگارنده ازمرقد پیرموسی نشانی نیافت مسجدی در این آبادی بدین نام است که طول آن ۱۷/۸۰ و عرض آن ٥/۲۰ متر است در ضلع شرقی چهار باب ارسی قدیمی تعبیه شده است ودر سه ضلع دیگردرو پنجره‌ای نیست رابینو نیز از این‌مزار به‌نقل ازعبدالفتاح یاد کرده است [2]

بقعهٔ آقاسیدقاسم بن موسی الکاظم علیه السلام
در دهکدهٔ چولاب کوچصفهان

بنای اصلی بقعه مربع شکل ودرهر ضلع، یك در ورودی دروسط ودو پنجرهٔ بزرگ طرفین آن است عرض در ورودی کمی کمتر از عرض پنجره هاست

---

(۱) تاریخ گیلان ص ٦٥ (۲) گیلان رابینو ص۲۳۲

بالای پنجره‌ها و در ورودی جفتگی باهلالی‌شکسته است که تمام آنها ازخارج نجته کوبی شده است (عکس شمارهٔ ۲۰۷)

صحن بقعه، بنائی جداگانه داخل این بنای مربع شکل است این بنا، ازخارج مربع وازداخل هشت ضلعی‌است درچهار ضلع که درچهارجهت اصلی قرار می‌گیرند چهار در ورودی است (عکس‌شمارهٔ۲۰۸) وبالای هردر ورودی یك‌پنجره باطاقی‌هلال‌شکسته گچ‌بری شده‌است درچهارضلع دیگر، چهارصفه است که پائین آنها به‌ارتفاع یك‌متر درشش‌ردیف کاشیکاری گل وبته‌دار دوران قاجاری است وبالای آنها گچ‌بری مقرنس است درقسمتی از ازاره، این عبارت نوشته شده است «بانی این کارخیرمشهدی میرزا ابراهیم ولدمرحوم خان‌عموی متولی» بالای چهارچوب درها وزیر مقرنس صفه‌ها قصیده‌ای لایقرء است‌که با بسمله شروع‌می‌شود وبیت اول آن کم وبیش بدین ترتیب‌است

در جهان هر کس که برخوردار ازکردار شد

نی توان گفتن که‌هر کس محرم اسرارشد(؟)

وآخر ابیات نصرمن‌الله وفتح‌قریب وتاریخ ۱۲۸۲ روشن خوانده می‌شود

دورگنبد، ازداخل بسمله وابیاتی از هفت بند محتشم کاشانی است وآخر آنها «عمل استادمحمدهاشم‌خلف داود واستاد نجفعلی واستاد محمدقلی‌نجارنزرا فی‌سنهٔ ۱۲۸٤»

ضریح‌مشبکی، وسط این بنای هشت ضلعی، مرقدرا پوشانده است طول آن۳متروعرض۲/۱۰ وارتفاع۱/۸۰متراست (عکس‌شمارهٔ۲۰۹) مراسم علم‌بندی دراین‌بقعه اول محرّم ومراسم‌علم‌واچینی سیزدهم‌محرم برپا می‌شود سبك بنای این‌بقعه باسبك بنای بقعهٔ میرشمس‌الدین درشهرلاهیجان یکی‌است

بقعهٔ سیداحمدبن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام در گیلوای کوچصفهان

بنای‌اصلی بقعه‌از داخل هشت‌ضلعی‌که طول اضلاع یکی‌در میان ۲/۱۰و ۲/۲۰ متر است

در اضلاعی که درچهار جهت اصلی قرار می گیرند، چهار در ورودی ودر اضلاع دیگر یك طاقچه ویك رف است بالای درجنوبی ودرشرقی، پنجره های مشبّك چوبی است واشانهای سقف برجمالی مستحکم متکی است روی واشانها، پل کوبی بادرزپوش خطدار است بردیوار داخلی بقعه دوبیت از اشعار هفت بند محتشم، باخط خوش نستعلیق گچ بری شده است

ضریحی مشبك چوبین، وسط بنای هشت ضلعی است طول آن ۲/۳۵ وعرض ۱/۴۰ وارتفاع ۱/۸۰ متر است درلبه های بالای ضریح، جای روشن کردن شمع است اطراف بنای اصلی ایوانی به عرض یك متر است

خارج بقعه گچ بریهای نسبةً ظریفی دارد وابیاتی از هفت بند محتشم را در سه دیوار بقعه، بالای گچ بریها باخط نستعلیق گچ بری کرده اند در گچ بریهای شرقی وشمالی شیر وخرگوش ودرمقابل آنها، دوخرس چوب بدست ودوپرنده دیده می شود در گچ بریهای دیگر شیر و گاو باپرندگان مختلف واسلیمی های ظریف است (عکس شمارهٔ ۲۱۰) گچ بریها رنگین وخوشنما است

متصل به دیوار شمالی بقعه، مسجدی است که طول آن ۱۶ وعرض آن ۶/۸۰ متر است طرف شرقی مسجد، ده در ارسی قدیمی است طرف غرب از سه در ورودی مستقیماً به صحن مسجد می توان رفت از در ورودی دیگر، ابتدا به کفش کن و سپس بهصحن می روند لبهٔ بنای آن دو پشته وبام و بدنه ها، خامسر وبام اصلی مسجد، سفالسر است (عکس شمارهٔ ۲۱۱) برسنگ مرمری به ابعاد ۲۵ × ۲۷ سانتیمتر که درمسجد بود، این اشعار وعبارات نوشته شده بود

افسوس که روح در بدن نیست مرا آن بلبل مست درچمن نیست مرا

یاران و برادران مرا یاد کنید رفتم سفری که آمدن نیست مرا

وفات مرحوم مغفور میرزا محمد طاهر ولد کربلائی محمد بیك گیلوائی

تاریخ هجدهم محرم ۱۲۴۰

این لعنت نامه برسنگ خاکستری رنگی درمسجد دیده شد

هوالله‌تعالی شأنه

چون درقریهٔ گیلوا بجهت ترویج نمودن مبلغی حطیری ازمردم میگرفتند لهذا مسلمین در مشقت بودند جناب اقدس باری سبب ساخته جناب آخوند ملاحسن بن محمد وکهف‌الحاج حاجی عابدین‌صیقلانی خواهش نمودند ازاعیان قریه عالیشانان مشهدی خانجان ومیرزا رضا قلی و مشهدی میرزا قاسم و آقا اسمعیل‌که رفع آن بدعت‌ردیله نمایند حضرات مشارٌالیه قبول نمودند لعنت‌نامهٔ مبسوطی نوشتند چنانچه بعدالیوم الی یوم‌القیامه احدی از ایشان واولادایشان ازاین بابت دیناری ازاحدی مطالبه نمایند بلعنت ونفرین خدا و رسول و ائمه علیهم‌السلام گرفتار باشند و لعنت نامه نزد علمای بلد سپرده اند تا عندالحاجه حجت باشد من بدله من ماسمعه فلعنت‌الیه ۱۲۵۵ (عکس شماره ۲۱۲)

بقعهٔ آقا سید علی‌اکبر بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ گرباس ده کوچسفهان

بقعه‌اطاقی است به ابعاد ۴/۱۰ متروداری دری شرقی ودری شمالی‌است صندوقی مشبك چوبین‌وسط اطاق است طول آن ۱۸۸ وعرض آن ۱۵۰ وارتفاع ۱۸۵ سانتیمتر است چهارطرف بنا ایوان است هر طرف ایوان هشت ستون چهارسو بدون سرستون است ، فواصل ستونها ، تکائل تخته‌اییست سقف بقعه و ایوان لمبه کوبی با درز پوش خط دار، لبه بام ایوانها یك دشته وبام سراسر بنا حلب سر است

بقعهٔ آقا سیدرضی‌بن امام موسی‌الکاظم
در هشکوای (۱) کوچسفهان

بنای اصلی بقعه به ابعاد ۷/۸۰ × ۷/۹۰ متر است صندوقی در وسط به طول ۲۰۹ وعرض ۱۲۸ و ارتفاع ۱۴۰که بالای‌آن‌گهواره‌ای نوك تیز است، در ورودی جنوبی وطرف شمال دری به مسجد دارد پنجره هائی به اندازه‌های مختلف درسایر دیوارهای بنادیده می‌شود سقف لمبه کوبی وبام حلب‌سراست طول مسجد با بقعه به ۲۰ متر می‌رسد

---

(۱) بفتح ها وسکون شین و کسر کاف

مرغانه برد

در نهر نورود در لاله دشت کوچسفهان

مصالح پل آجرهائی به ابعاد ۱۸×۱۸×۴ سانتیمتر و ۲۳×۲۱×۴ سانتیمتر است دارای پل بیست متر و عرض آن ۳/۹۰ متر و ارتفاع آن از سرتیزی هلال شکسته تا سطح آب ۹۰ر۳ متر است رابینو نیز از این پل یاد کرده است[1] و در فرهنگ جغرافیائی ایران، ذیل نام دهکدهٔ لاله دشت نیز نام این پل را ذکر کرده‌اند (عکس شمارهٔ ۲۱۳)

حشت مسجد و مرقد آقا سید دانیال بن موسی الکاظم علیه‌السلام

در دهکدهٔ حشت مسجد کوچسفهان

حشت مسجد، مسجدی است آجری به طول داخلی ۱۹/۱۰ و عرض ۶/۲۰ متر درهای‌ورودی مسجد شمالی‌وغربی است، پنجره هائی به اندازه های متفاوت در دیوار های مسجد تعبیه شده است مرقد سید دانیال در یك طرف مسجد است ضریح آن مشبك وروی صندوقی ساده قدیمی است طول‌آن ۲۵۰ وعرض۱۶۵ وارتفاع ۱۵۰سانتیمتر است (عکس شمارهٔ ۲۱۴) غرفهٔ زنانه درطرف شمال‌مسجد وزیر آن‌شش ستون چوب آزاد قطوراست مسجد شامل‌حوضخانه و انبار وکفش‌کن نیز هست

سنگ مرمر کوچکی در این مسجد دیده شدکه عبارات زیر برآن حك شده بود

تاریخ وفات مرحومه رحمه بی‌بی بنت حاجی هادی ملکی یوم چهارشنبه ربیع‌الاول سنهٔ ۱۰۲۳ نشانها تسبیح، مهر، شانه، دو عدد انگشتر و دلواره و بیت معروف «ای خاك تیره» الخ برآن حك است (عکس شماره ۲۱۵)

بقعهٔ آقا سید قاسم بن امام موسی الکاظم

در دهکدهٔ رودکل کوچسفهان

بنای بقعه متصل به مسجد است طول و عرض بقعه ۷/۹۰×۶/۹۰ متر

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۳۲

است صندوقی مشبّك طرف شمال این اطاق است که طول آن ۱۶۵ و عرض آن ۱۰۰ و ارتفاع آن ۱۳۰ سانتیمتر و طاق آن گهواره ایست در دیوار شمالی سه در ورودی است که به مسجد راه دارد پنجره هائی به اندازه های مختلف در دیوار های دیگر تعبیه شده است سقف سراسر بنا لمبه‌کوبی است

باقی بناها و آثار تاریخی بخش مواری

۱ـ آقا میرخلیل نزدیك شد سنگر در شاه‌آغاچی مواری

۲ـ آقاسیدحسن « « « «

۳ـ آقا سیدمحمود « « « «

٤ـ آقا سیدرضا « « « «

۵ـ پل آجری خراب سرراه امسه و سنگر

۶ـ بقعهٔ آقا میرکریم نزدیك آقا پیرسنبل در دهکدهٔ بلکومی مواری

۷ـ عباس مزار نزدیك آقا میرکریم در دهکدهٔ پلکومی مواری

۸ـ مسجد قدیمی توران سرا

۹ـ آقا پیرحسن درمیشاوندان مواری (گیلان رابینو ص ۲٤۱)

۱۰ـ آقاجوبان در بجاربنه مواری (گیلان رابینو ص ۲۳۹)

۱۱ـ باغ معینی درسال‌کوه[1] علیا دربخش مواری (گیلان رابینوص۲۳۹)

۱۲ـ باغشاه در محل حلواش‌کله امروزی نزدیك شهر رشت بوده است (گیلان رابینو ص ۲٤۰)

۱۳ـ مسجد عربا دردهکدهٔ جعفرآباد داوچاه ناحیهٔ حمام بخش مواری (گیلان رابینو ص ۲۳۰)

۱٤ـ انجیله پرد(۲) درجعفرآباد داوچاه ناحیهٔ حمام بخش مواری

۱۵ـ امامزاده سید ابوجعفر در دهکدهٔ داوچاه حمام مواری

۱۶ـ آقا میر سلطان در دهکدهٔ داوچاه حمام مواری

---

(۱) سال‌کوه دهکدهٔ کوچکی برسر راه حمام است (۲) پرد به معنی پل است

۱۷- کاخ ناصرالملک نایب‌السلطنه در جوکام حمام
۱۸- آثار خرابه‌های یهودی محله حمام
۱۹- بقعهٔ بوشر در بحش حمام
۲۰- بقعهٔ امیر سلطان در دافچاه حمام مواری
۲۱- مسجد حاجی سمیع در دافچاه حمام مواری
۲۲- سیده خورشید در خواجان حمام
۲۳- آقا سید قاسم در سپیه حمام
۲٤- آقا پیر در مرردشت حمام
۲۵- سید اسمعیل در لات حمام
۲٦- سید معصوم در کمه‌سر[1] حمام
۲۷- میر خورسید وسید رکریا درکلاچای[2] حمام
۲۸- آقا پیرمحمد در فشتکه حمام
۲۹- حاجی سهدا درکوشای حمام
۳۰- بقعهٔ آقا سید یحیی وحشت مسجد در دهکدهٔ اشکیك حمام
۳۱- بقعهٔ آقا سید ابراهیم بن‌امام‌موسی‌الکاظم در دهکدهٔ شیسه‌گوراب، حشك بحار حمام
۳۲- بقعه آقا سید بیر در محلهٔ میان‌کل (= بلس‌کله) چوکام حمام
۳۳ - بقعهٔ سید فقرا درحاجکین حمام
۳٤ - عمارت خاصهٔ امیره رستم در کوهدم که به دست جمال الدین احمد سوزانده شد (تاریخ گیلان و دیلمستان سیدظهیر الدین چاپ نگارنده ص ۳۸۱)
۳۵ - مزارآقا سیدان ومسجدآن دراراضی دهکدهٔ رودبردهٔ سنگر
۳٦- بقعهٔ آقاسید احمدبن امام موسی‌الکاظم دردهکدهٔ سرامدان‌سنگر

---

(۱) صحیح کاف و سین (۲) بضم‌کاف

سابقاً درخت کیش کهنسالی بود وامروز بنائی بوسار جای آن‌را گرفته است

۳۷ ـ بقعهٔ آقا سید هاشم بن موسی بن جعفر علیه السلام در ورارگاه سنگر کهدم

۳۸ ـ مسجد ومزار احاق درکیله پردسر سنگر

۳۹ ـ آقا پیران = آقا پیرمحمدعلی در دهکدهٔ دلچهٔ[1] سنگر

٤۰ ـ مزار بارنجان در کوی چاه (= کوچاه) [2] لات (گیلان رابینو ص ۲۳۸)

٤۱ ـ زیارتگاه استاد بادله و سفید مسجد در نمل [3] لات (گیلان رابینو ص ۲۳۸)

٤۲ ـ خشت مسجددردهکدهٔ خست مسجد دسیجان مواری (گیلان‌رابینو ص ۲٤۳)

٤۳ ـ زیارتگاه بوشان در وشتم[4] رحاپیس مواری

٤٤ ـ بقعهٔ سیدکاظم درجولاب رحاپیش مواری (گیلان‌رابینوص۲٤٥)

٤٥ ـ بقعهٔ آقا سیدمستوفی‌در اراضی رودبارکی وچالك [5] ازدهکدهای رحاپیش مواری (گیلان‌رابینو ص۲٤٥)

٤٦ ـ باره بقعه درحسکاروندان از دهکده‌های رحاپیش مواری (گیلان رابینو ص ۲٤٤)

٤۷ ـ بقعهٔ آقاسید ناصر در دهکدهٔ کتك[6] لاهیجان از دهکده های رحاپیش‌مواری (گیلان رابینوص ۲٤٤)

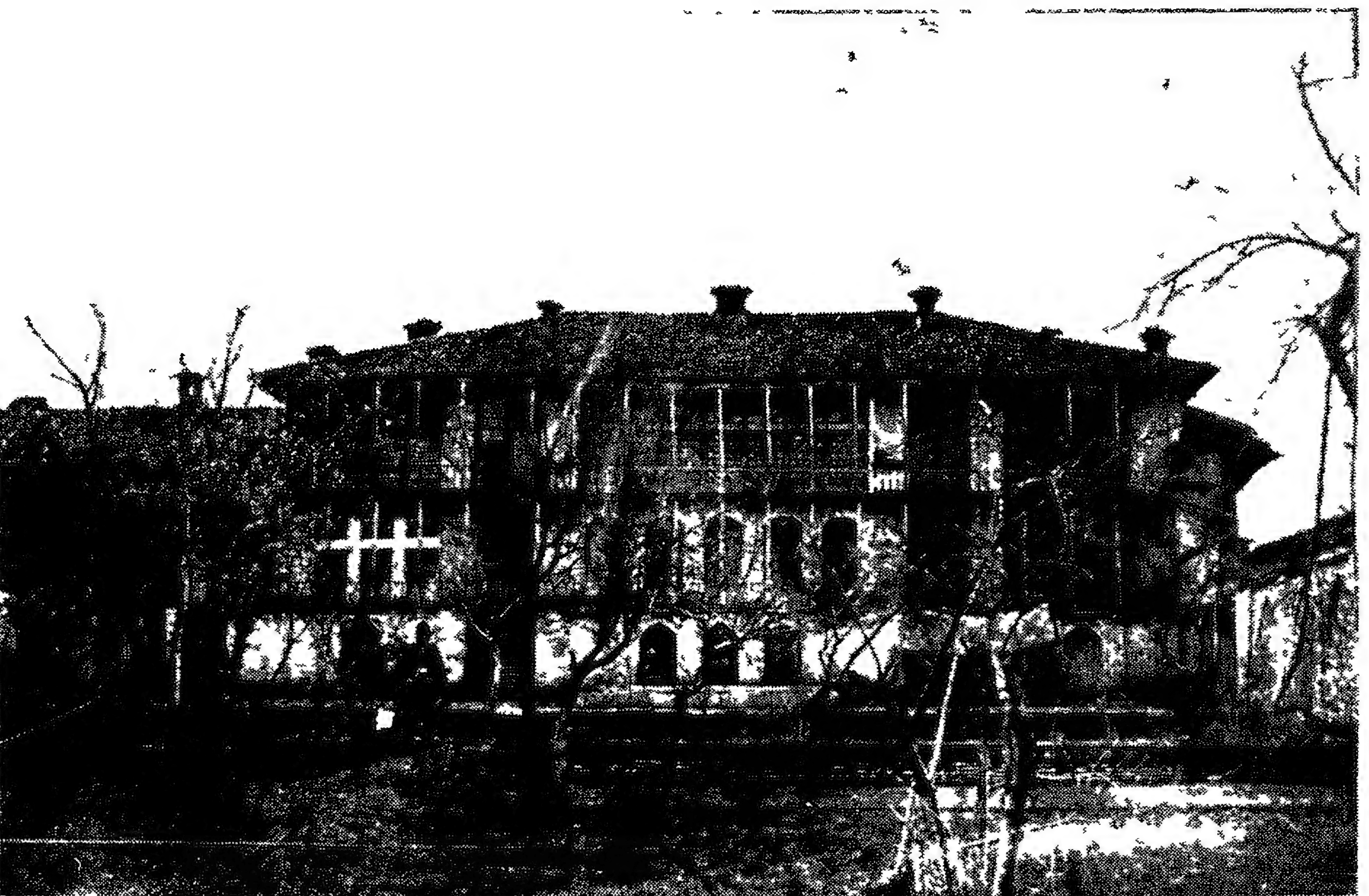
٤۸ ـ مساجد وتکایاوکاروانسرا وپل سربازار ازدهکده‌های سیاه‌رودحان مواری (گیلان‌رابینو ص ۲٤٦)

٤۹ ـ بقعهٔ‌سید سلیمان در دهکدهٔ لاسهٔ کوچسه‌پان

٥۰ ـ بقعه‌ای در ماسك کوچسه‌پان

---

(۱) فتح دال ولام (۲) فتح کاف وکسر واو (۳) فتح باء وميم (٤) ضم واو و تاء (٥) کسر لام (٦) کسر کاف وتاء

عکس شمارهٔ ۱۱۵ – عمارت دیوانی شهر رشت که ناصرالدین شاه در آن منزل کرده است عکس شمارهٔ ۱۲۱۹۷ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده است

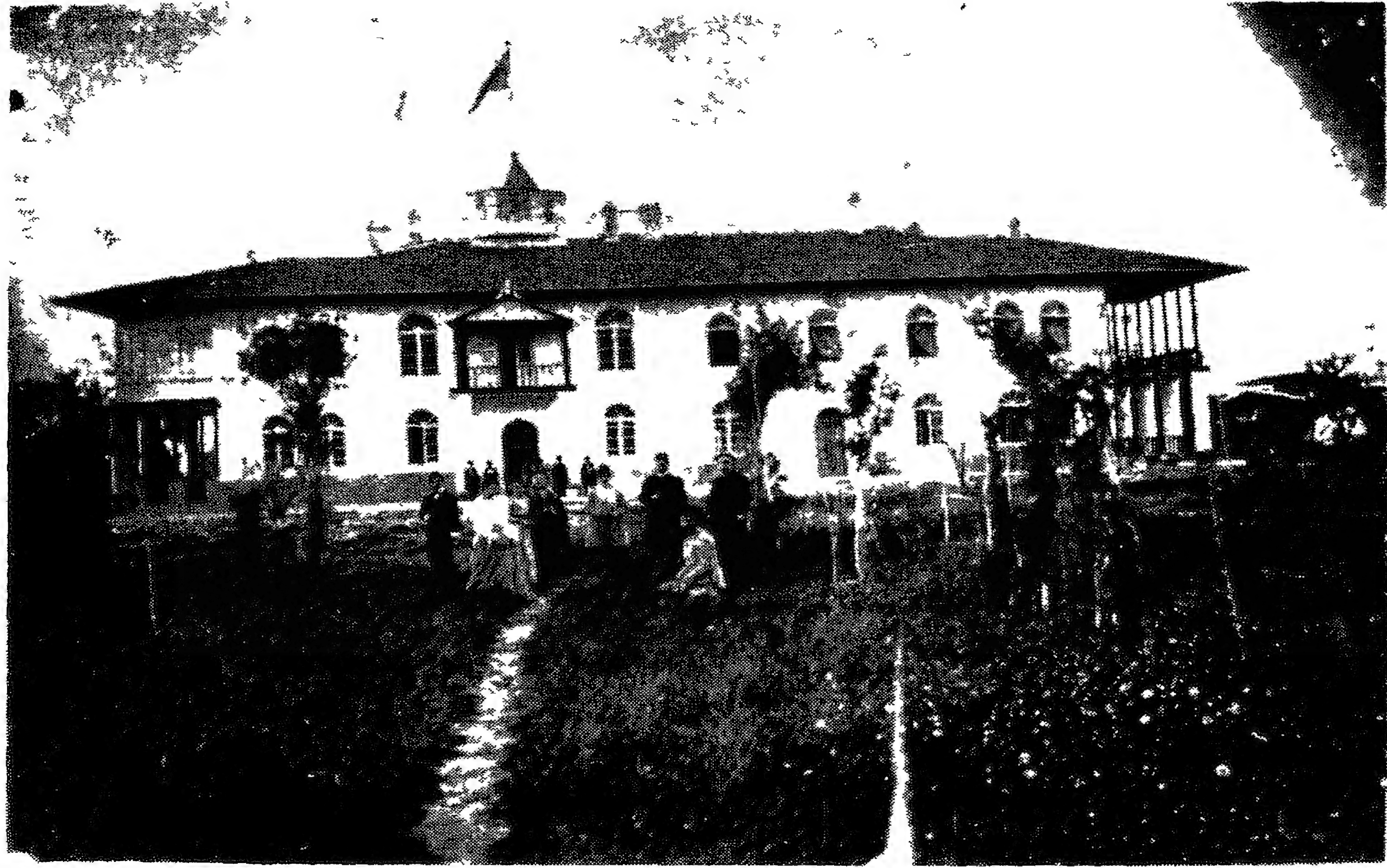

عکس شمارهٔ ۱۱۶ ـ عمارت ناصری در بیرون شهر رشت که از بناهای قاسم‌خان والی است عکس شمارهٔ ۱۲۲۰۷ کتابخانهٔ مرکزی
دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین‌شاه در کتابخانه سلطنتی گرفته‌شده است

عکس شماره ۱۱۷ – خانه میرزا محمدعلی‌خان امین‌دیوان در رشت

عکس شمارهٔ ۱۲۱۹۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین شاه در کتابخانه سلطنتی گرفته شده است

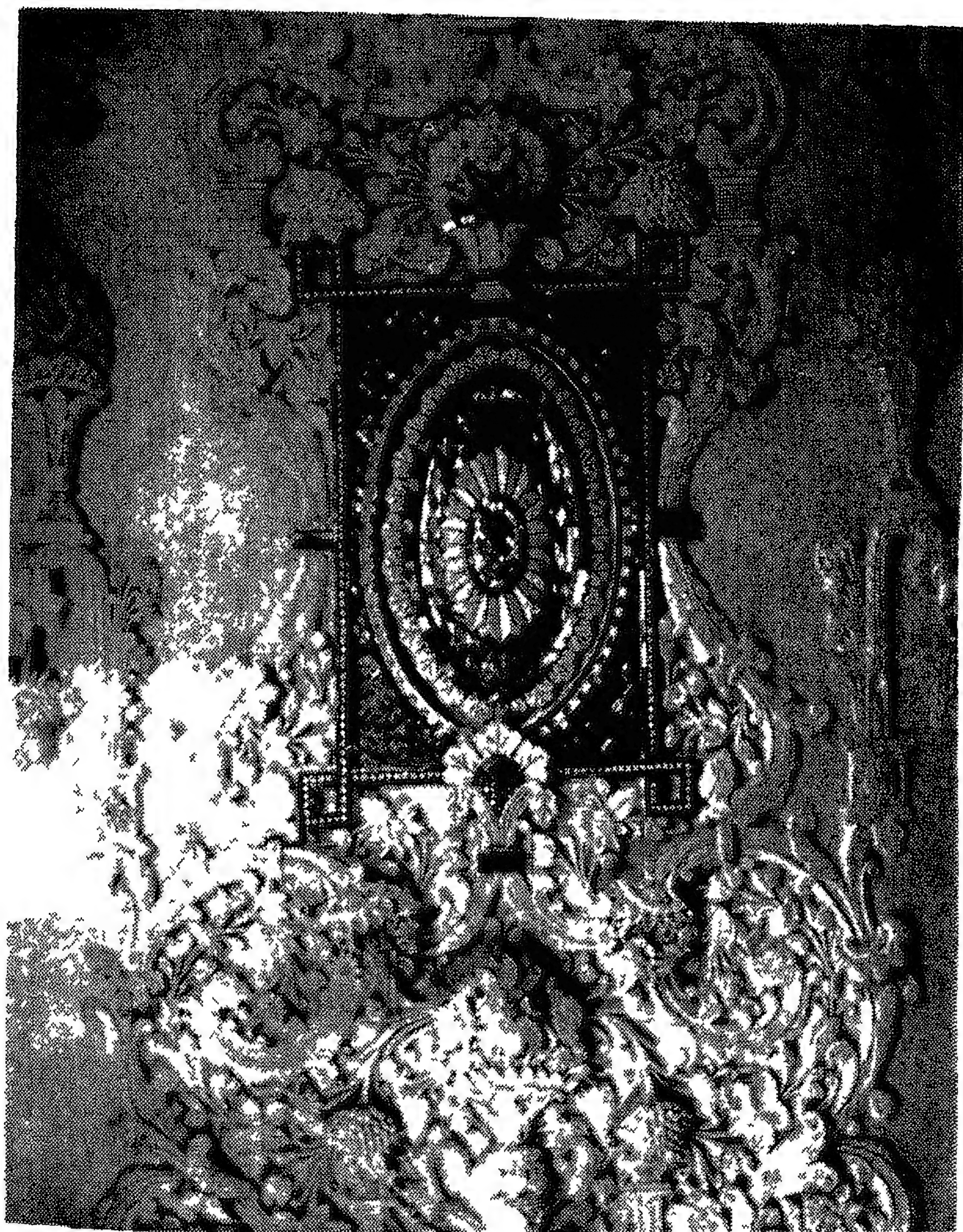

عکس شماره ۱۱۸ – عمارت امیرخان سردار که از صدرالسلطنه خریداری کرده است

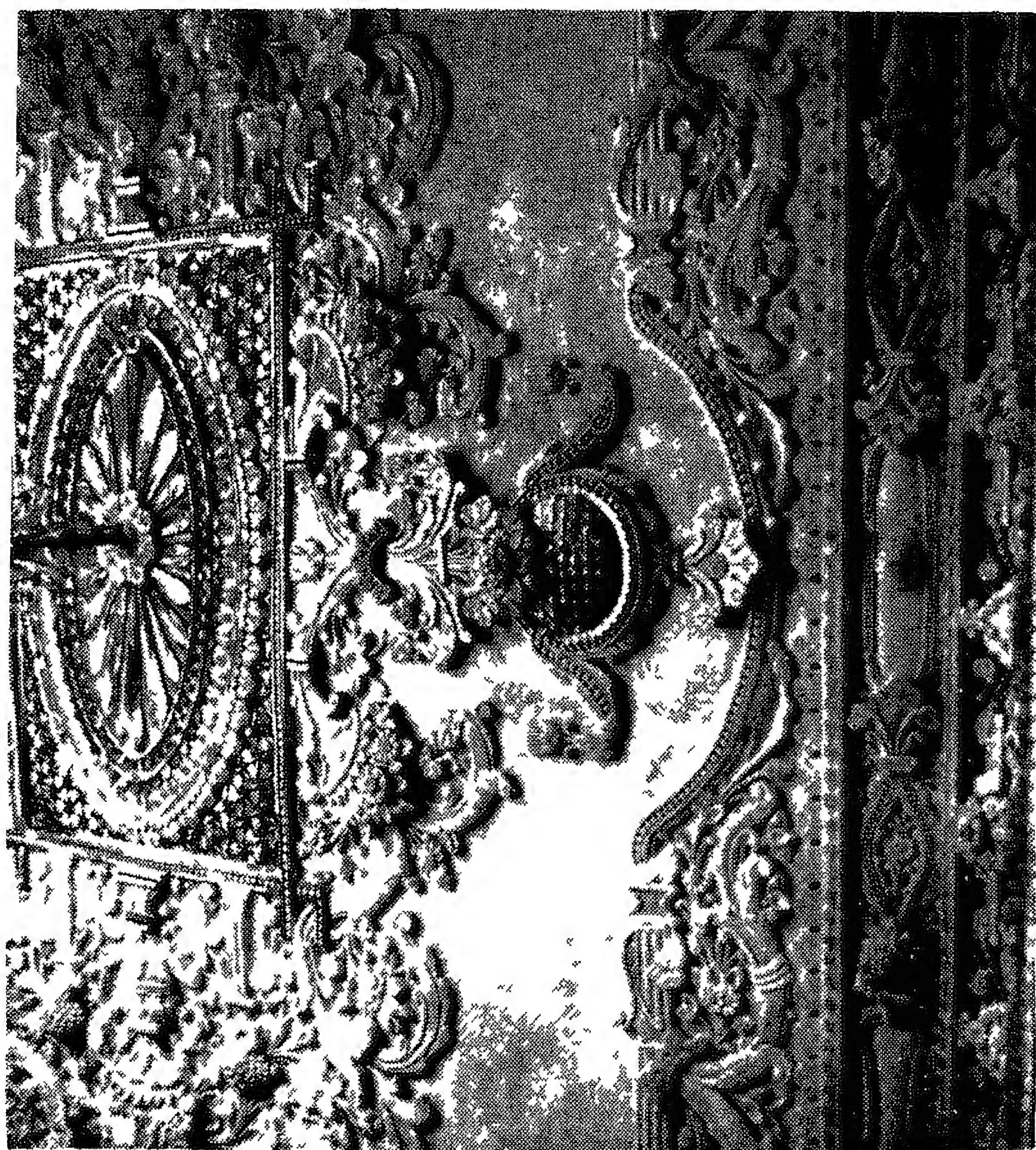
عکس شماره ۱ ۹۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده است

عکس شماره ۱۱۹ـ قسمتی از گچبریهای طاق تالار منزل میرزا علی آقا شمس در شهر رشت

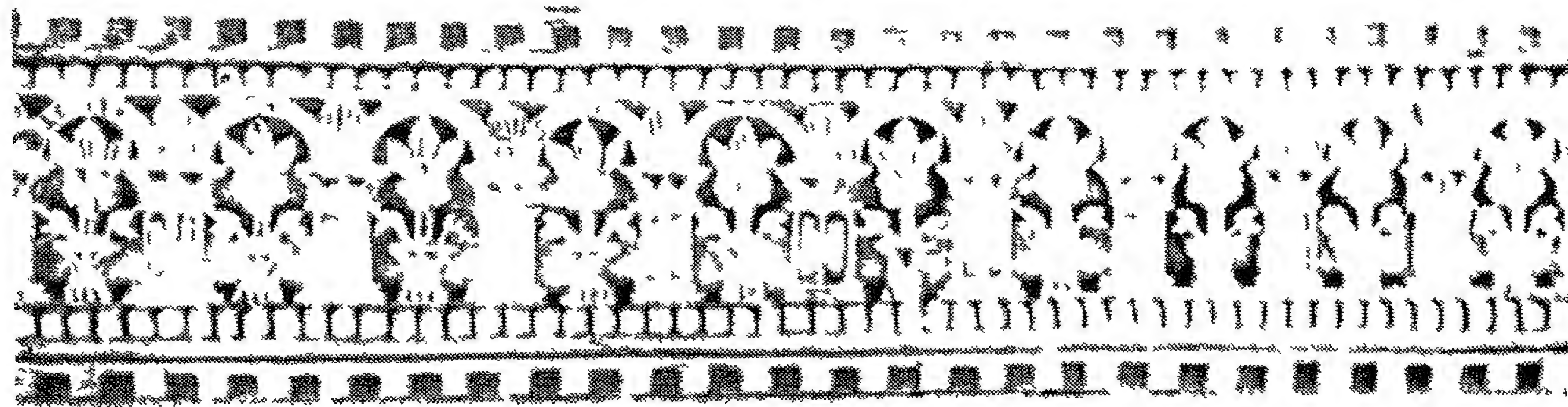

عکس شمارهٔ ۱۲۰ - گچ بری وسط طاق طالار منزل میرزا علی‌آقا مقیمی در شهر رشت

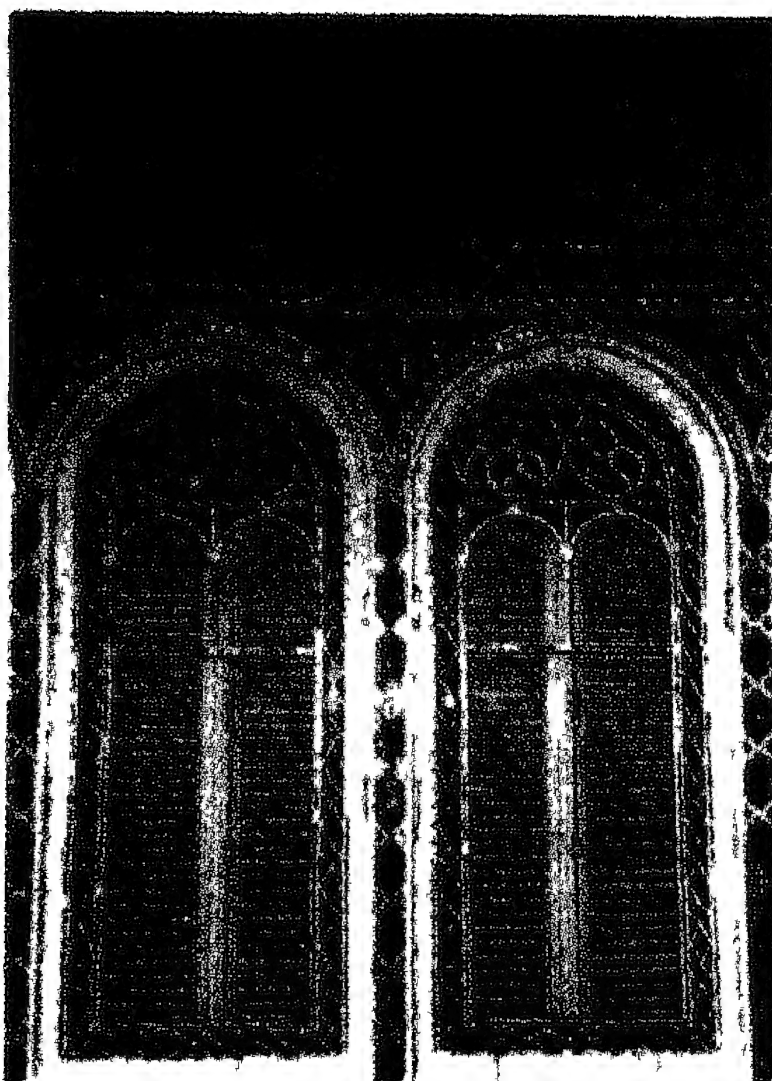

عکس شمارهٔ ۱۲۱- گچ بری قسمتی از طاق تالار منزل میرزا علی مقیمی در شهر رشت

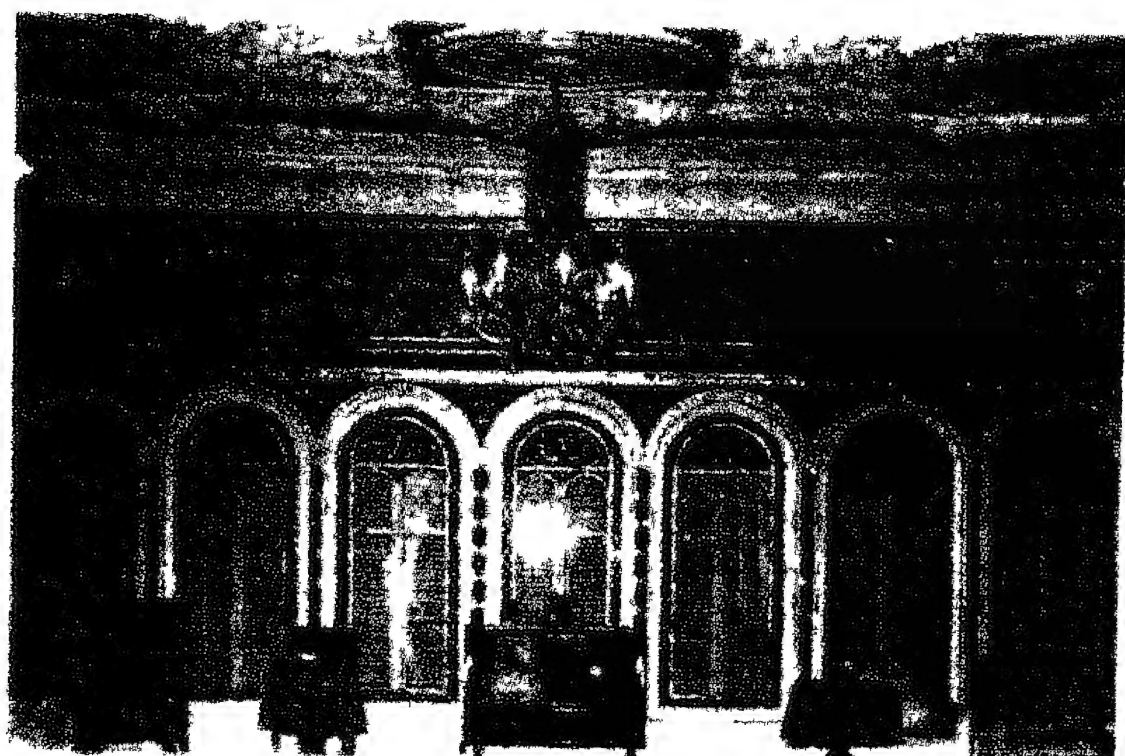

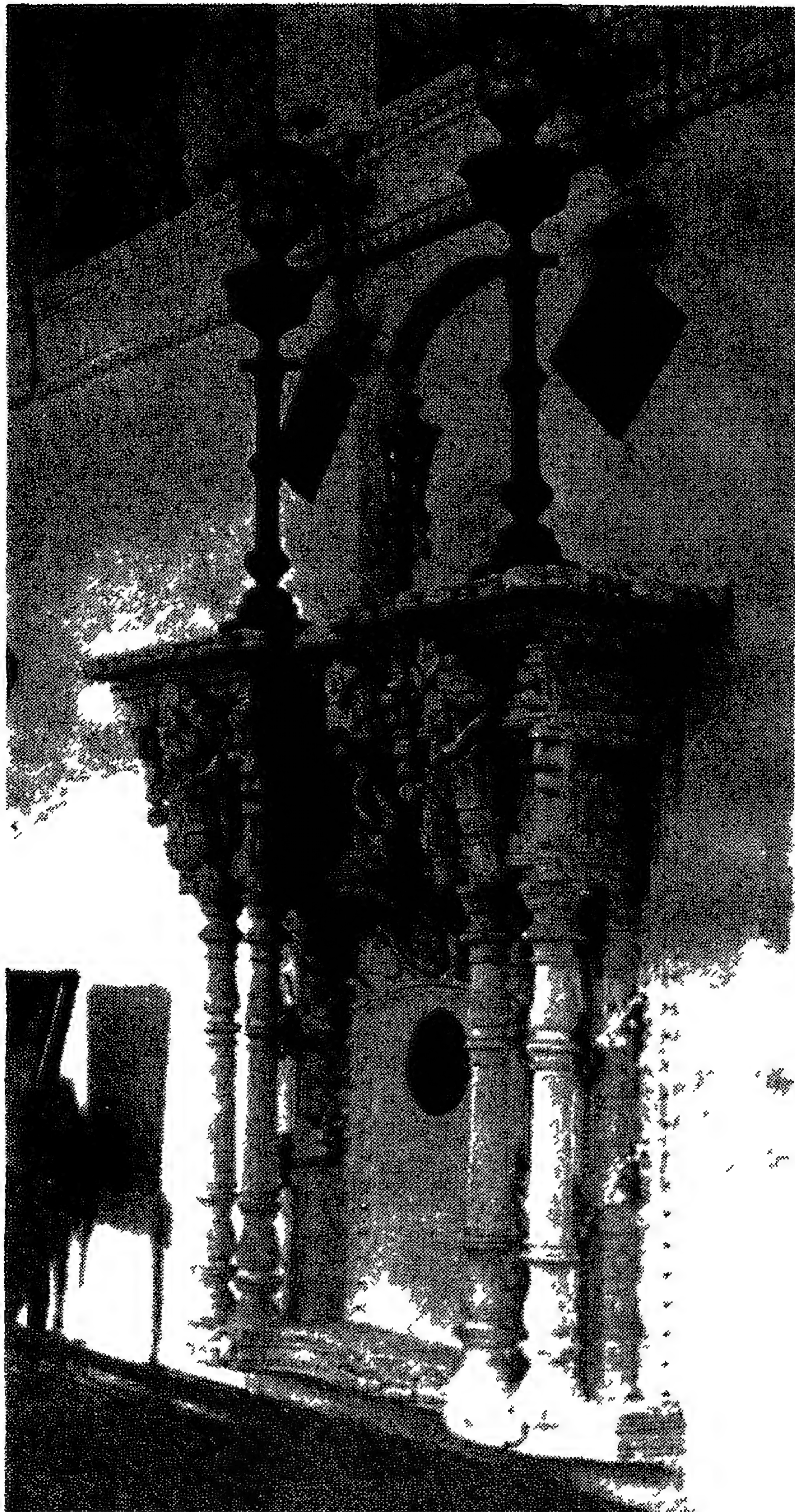

عکس شماره ۱۲۲ ـ یکی از رفهای طالار منزل میرزا علی معصومی در شهر رشت

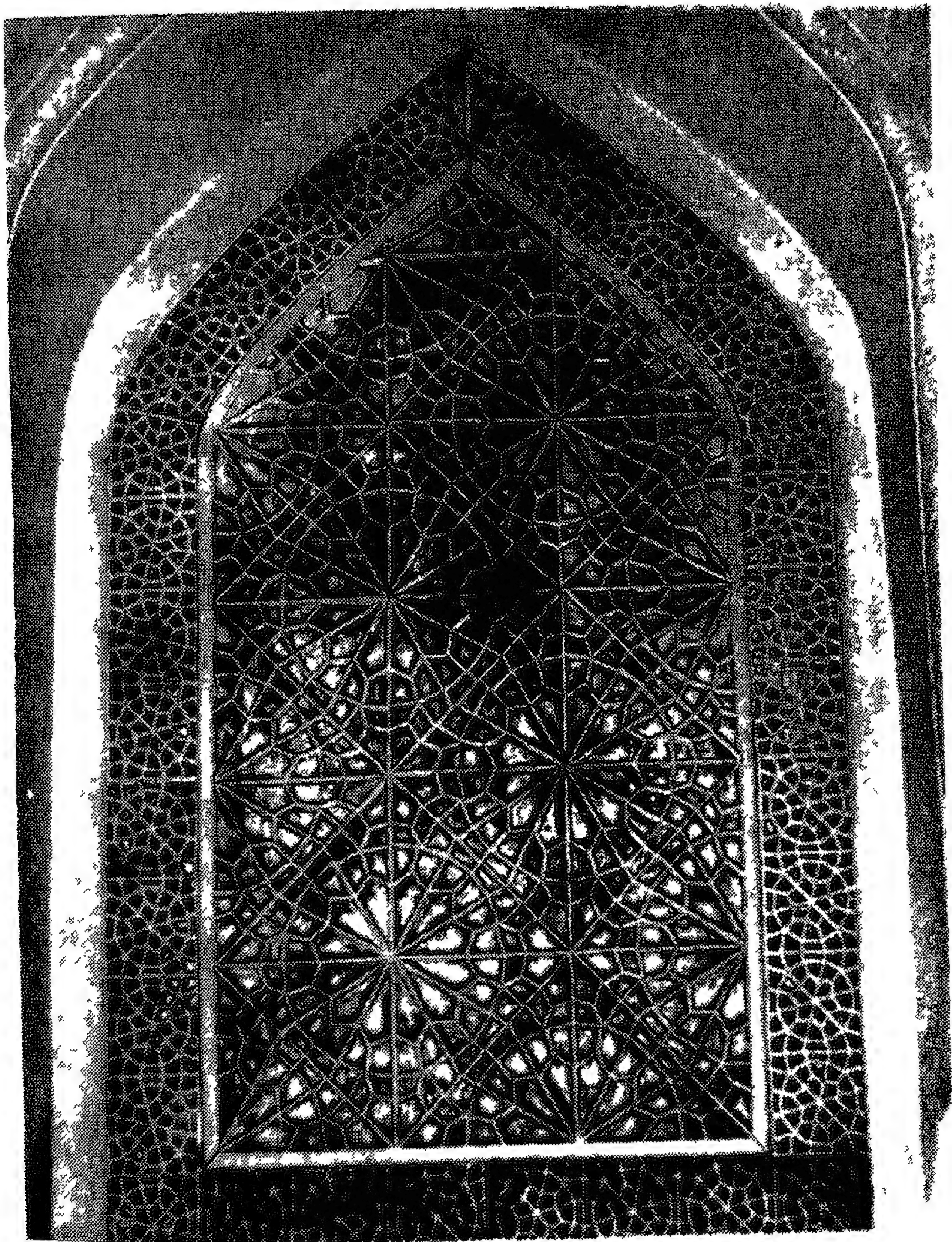

عکس شمارهٔ ۱۲۳ ـ پنجره‌های ارسی منزل میرزاعلی‌آقا قمی در شهر رشت

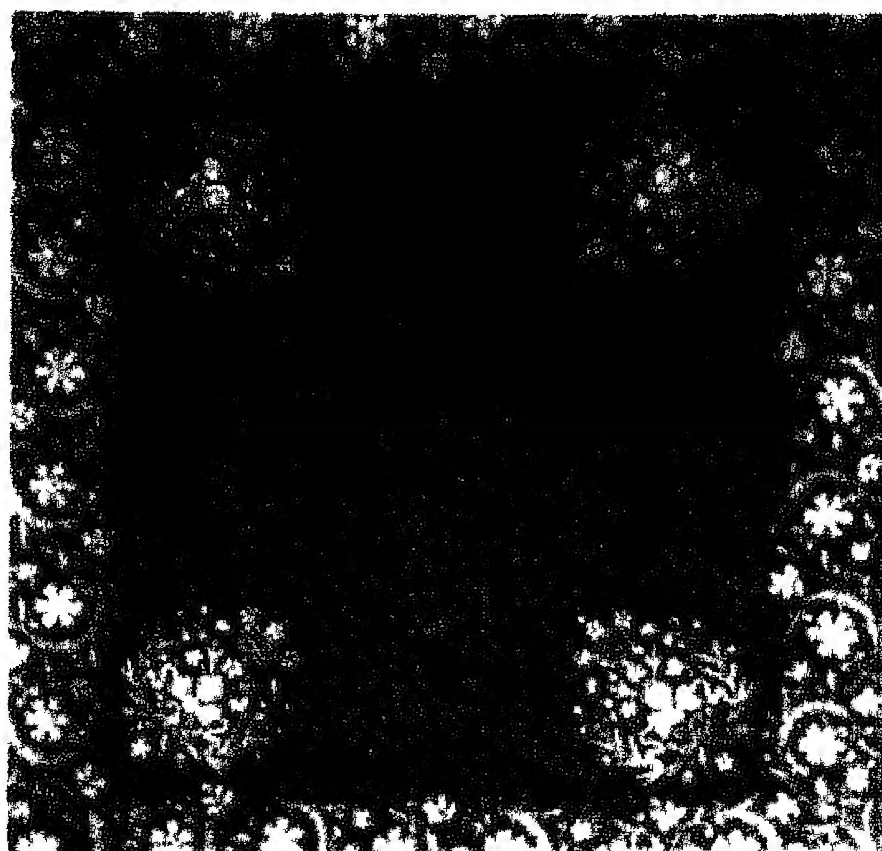
عکس شمارهٔ ۱۲۴ ـ یکی از سربخاری های شکم دریدهٔ مهمان در طالار منزل مهدی علی آقا

عکس شمارهٔ ۱۲۷– یکی از پنجره های طالار منزل سید اسمعیل حسینی صابری درشهر رشت

عکس شماره ۱۲۵ ـ از کارهای دستی گملان که در منزل میرزا علی آقا مقدمی در شهر رشت است

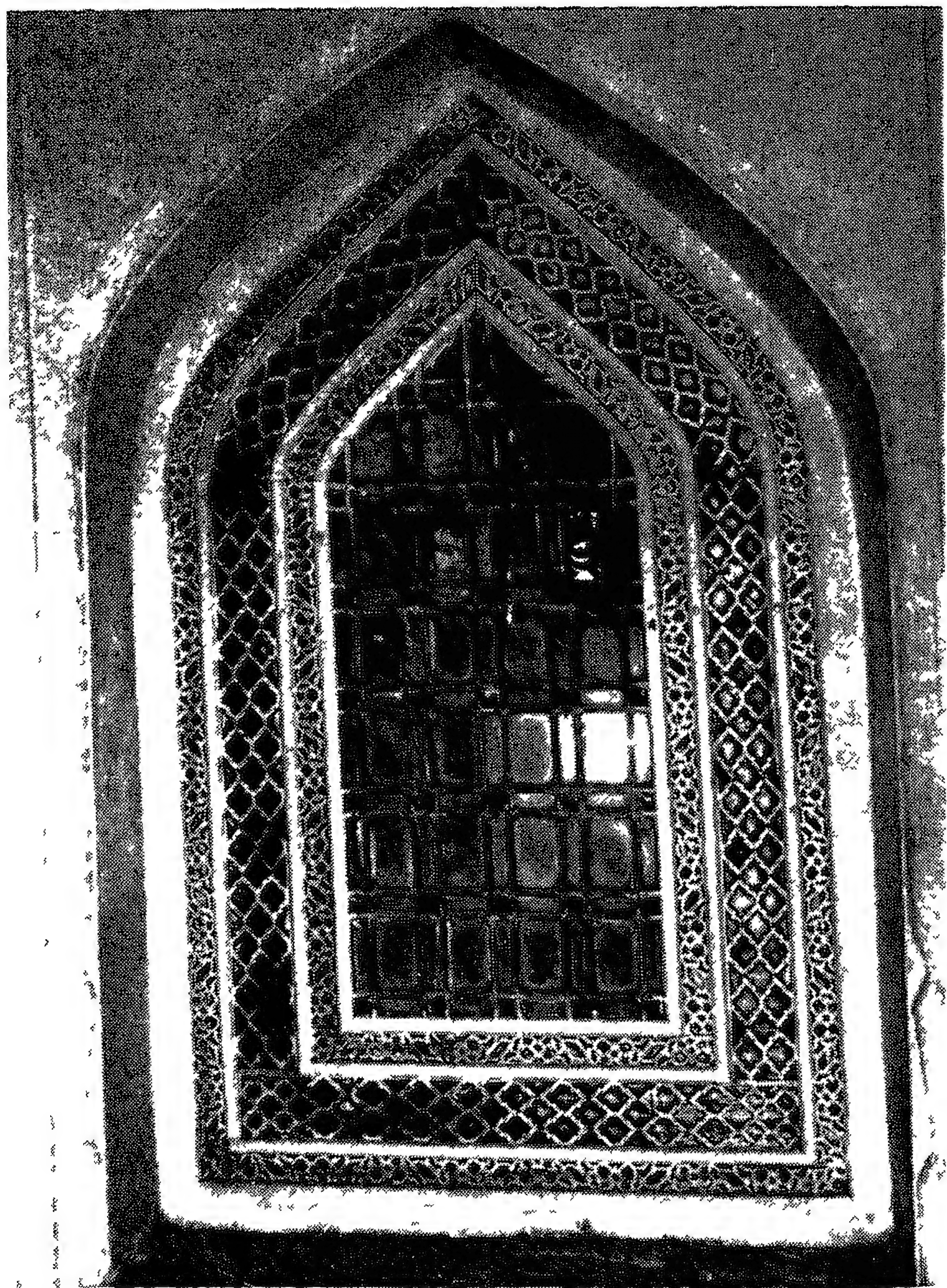

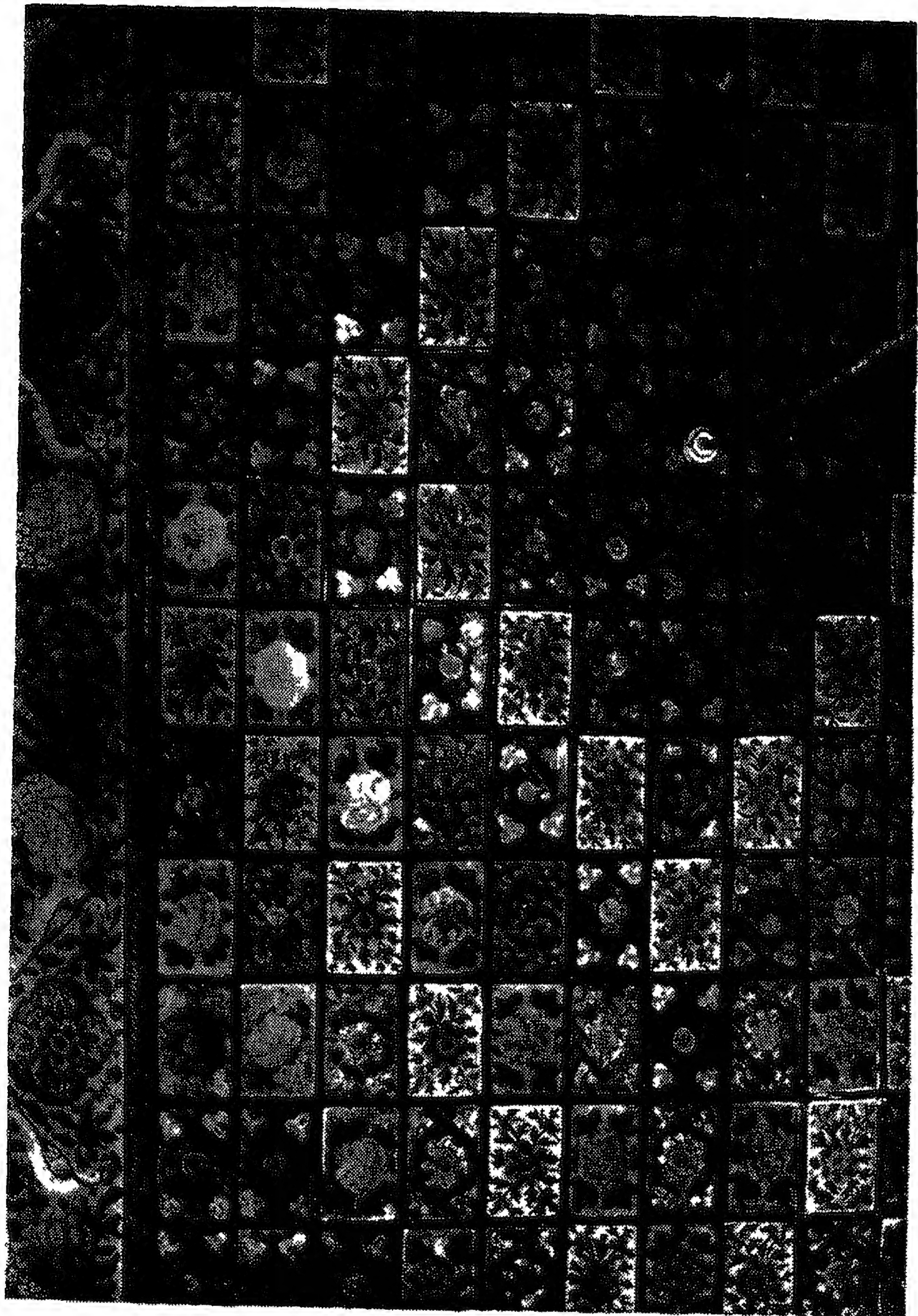

عکس‌سمار ۱۲۶ ـ هاسه‌های‌رفهای دالار اندرری ممرل سیداسمعمل حسیمی صما ری‌درسهر سب

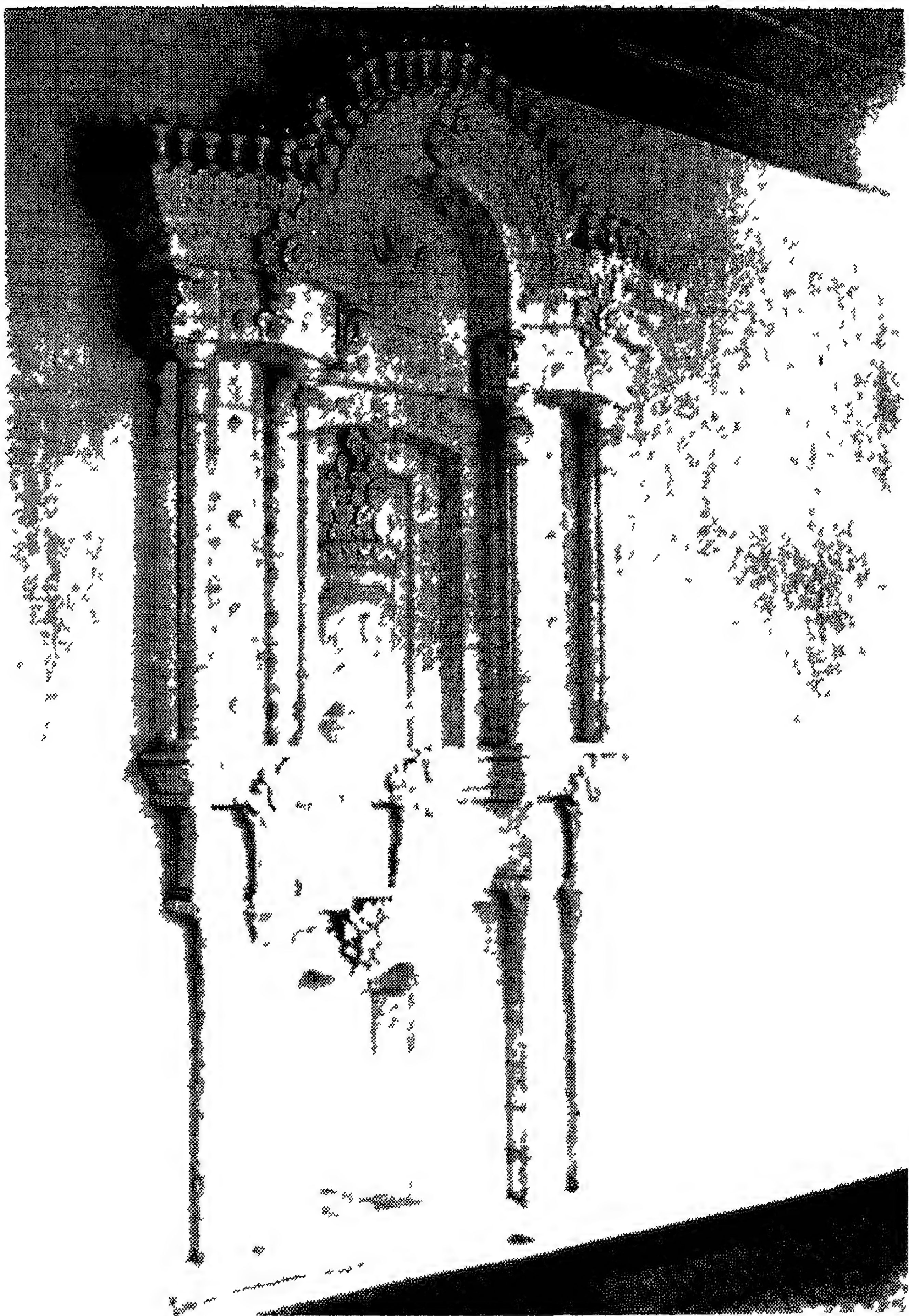
عکس شمارهٔ ۱۲۸ - یک از پنجره‌های تالار کوچک منزل سید اسمعیل حسینی صباری در شهر رشت

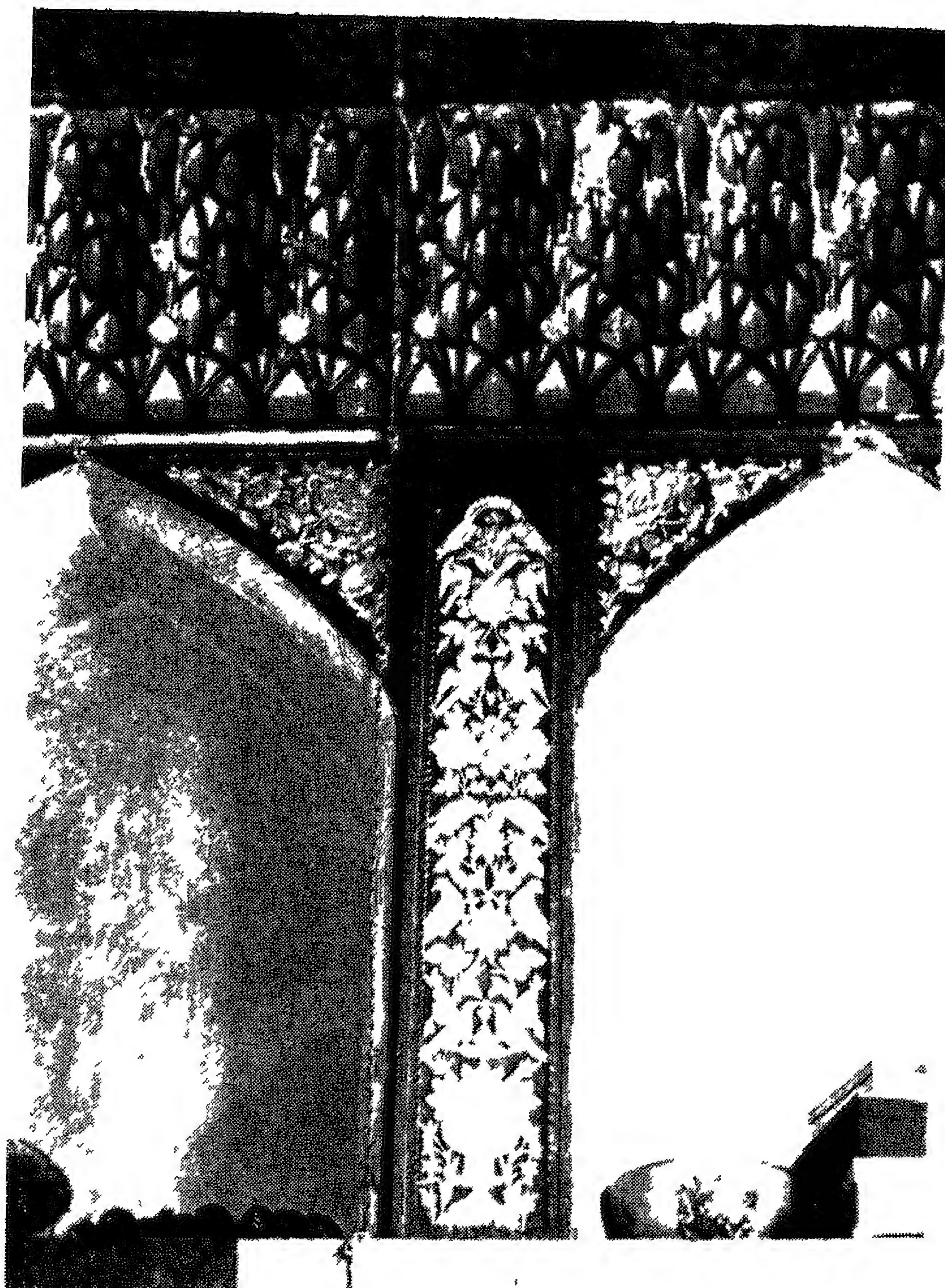
۲ ۱ ۱۷۹ اس سوفاطا كەحاك منصا هطالا مرلسيداسمعيل حسيني صادرى در–مرر ب

عکس شمارهٔ ۱۳۰ ـ نمونه‌ای از ستونها و گچ‌بریهای منزل سردار در شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۳۱ - یکی از سر بخاریهای اطاق بزرگ منزل سردار در شهر رشت

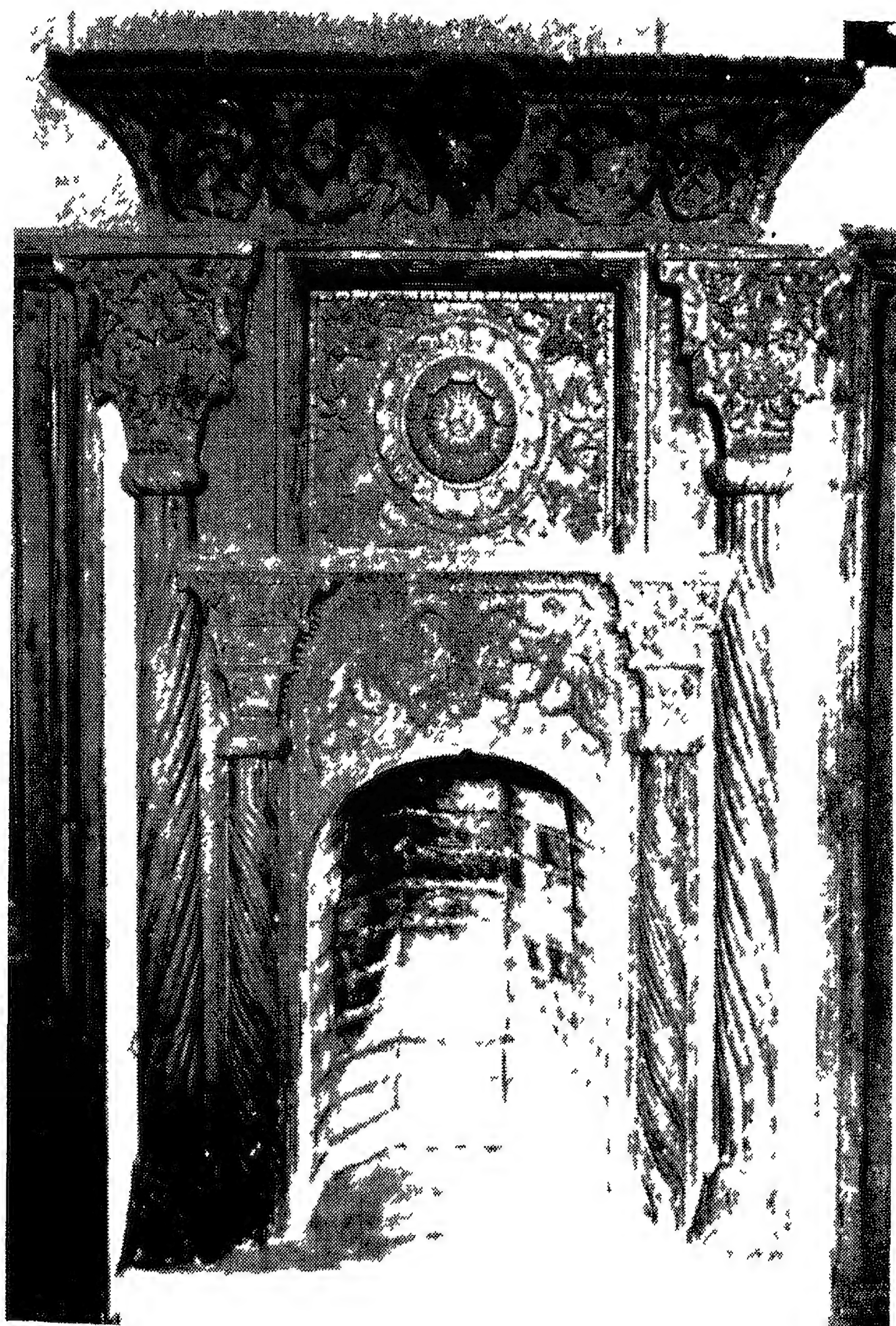
عکس شمارهٔ ۱۳۲ ـ گچ بری دوطرف رفها و مقرنس کاری بالای آنها درطالار در حسحوای
منزل سردار در شهر رشت

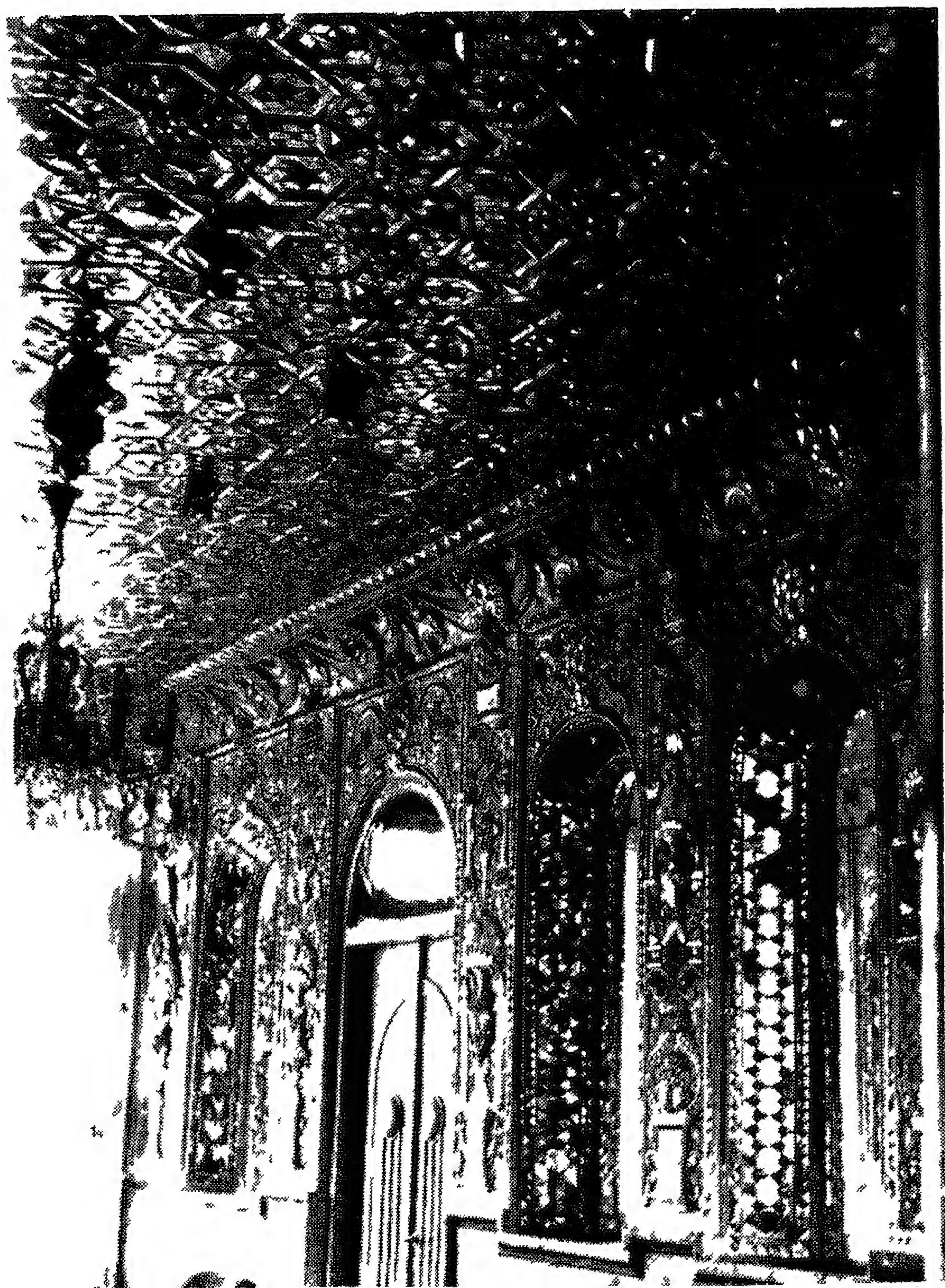
عکس شمارهٔ ۱۳۳ ـ نقاشی سقف تالار دو تختخوابی منزل سردار در شهر سب

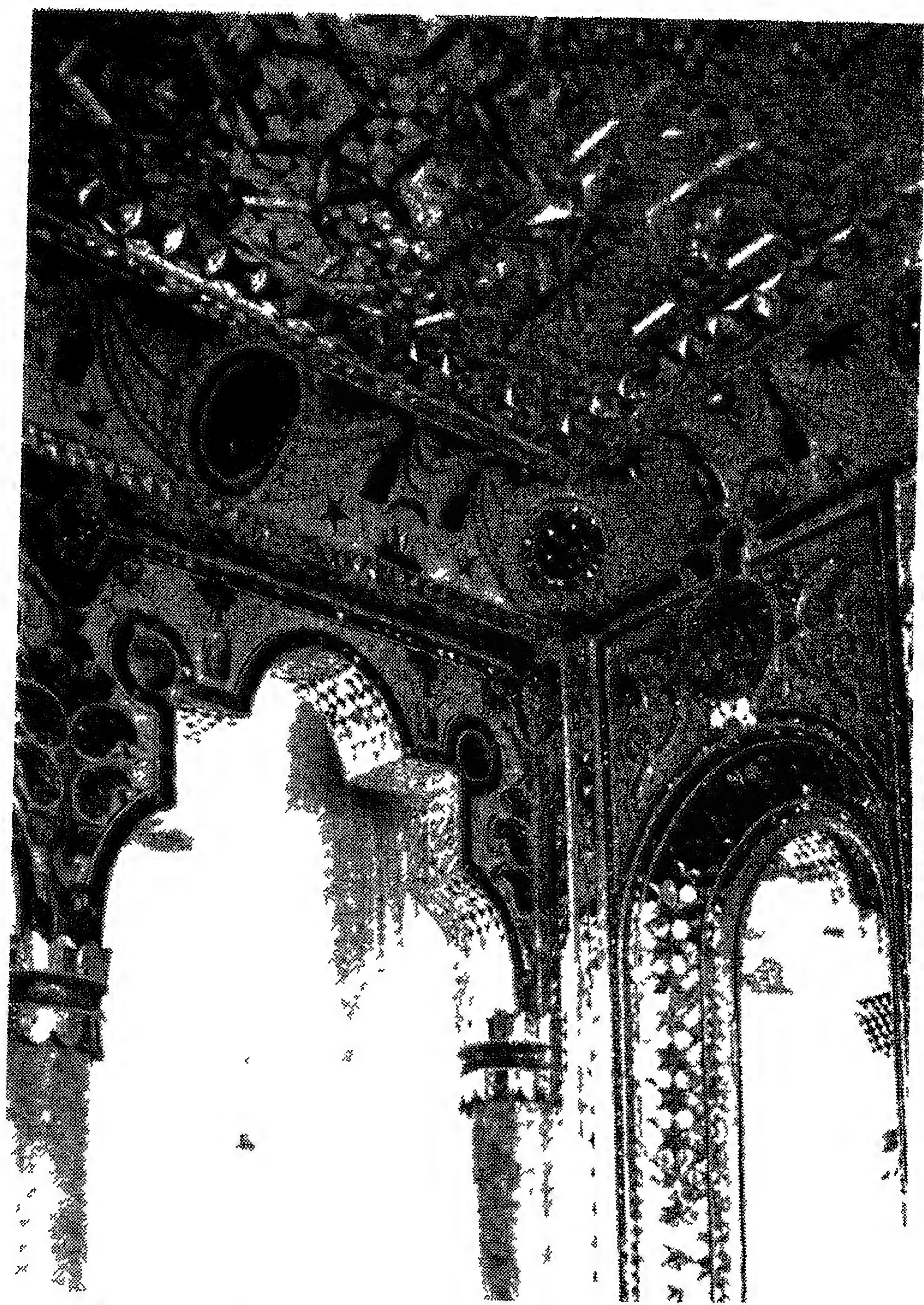
عکس شماره ۱۳۰ – یکی از درهای تالار ده تخت‌خوابی اندرونی منزل سردار در شهر بم

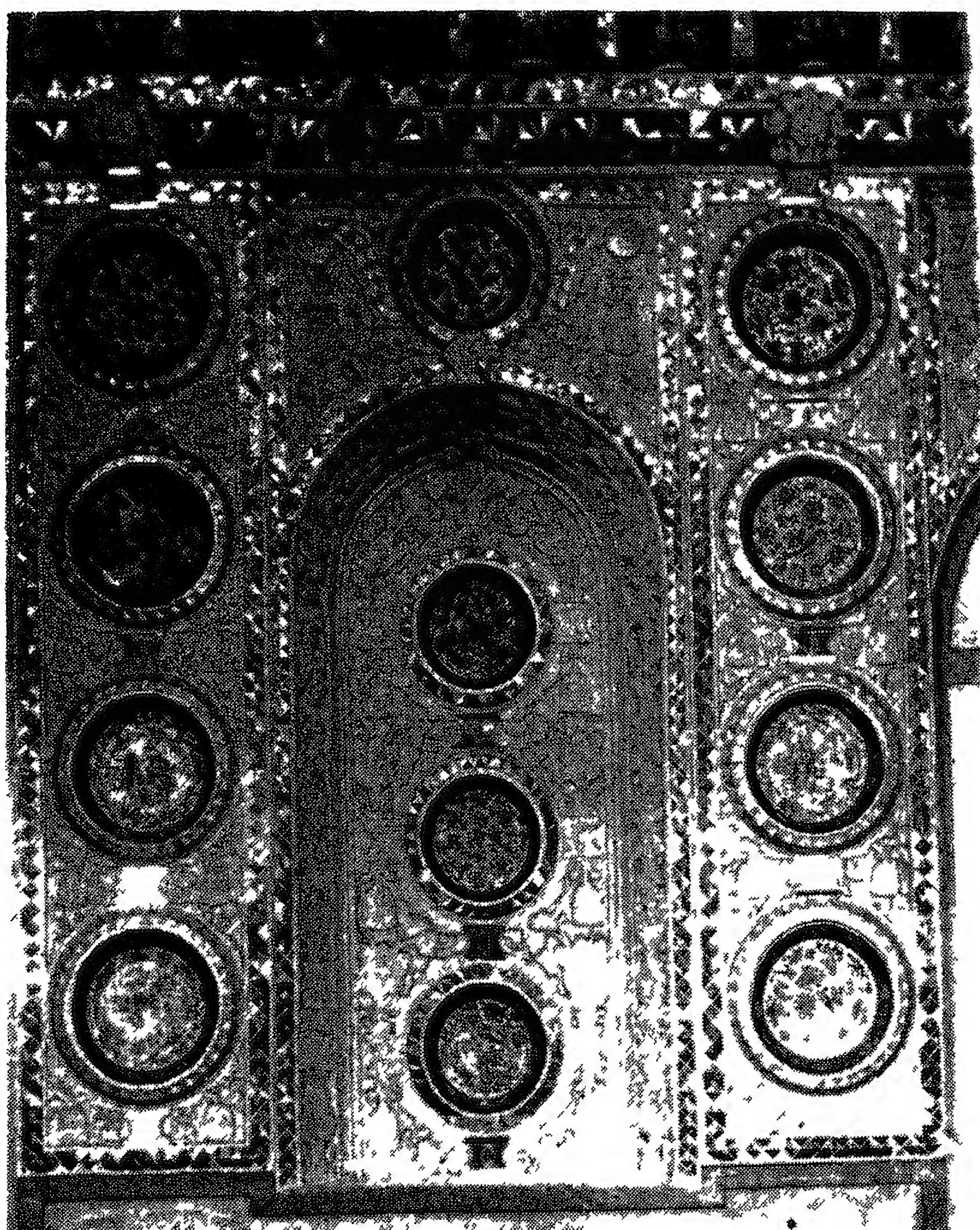
عکس شمارهٔ ۱۳۵ـ گچبری سرجای تالار دو بخشوای در اندرون منزل سردار در شهر دست

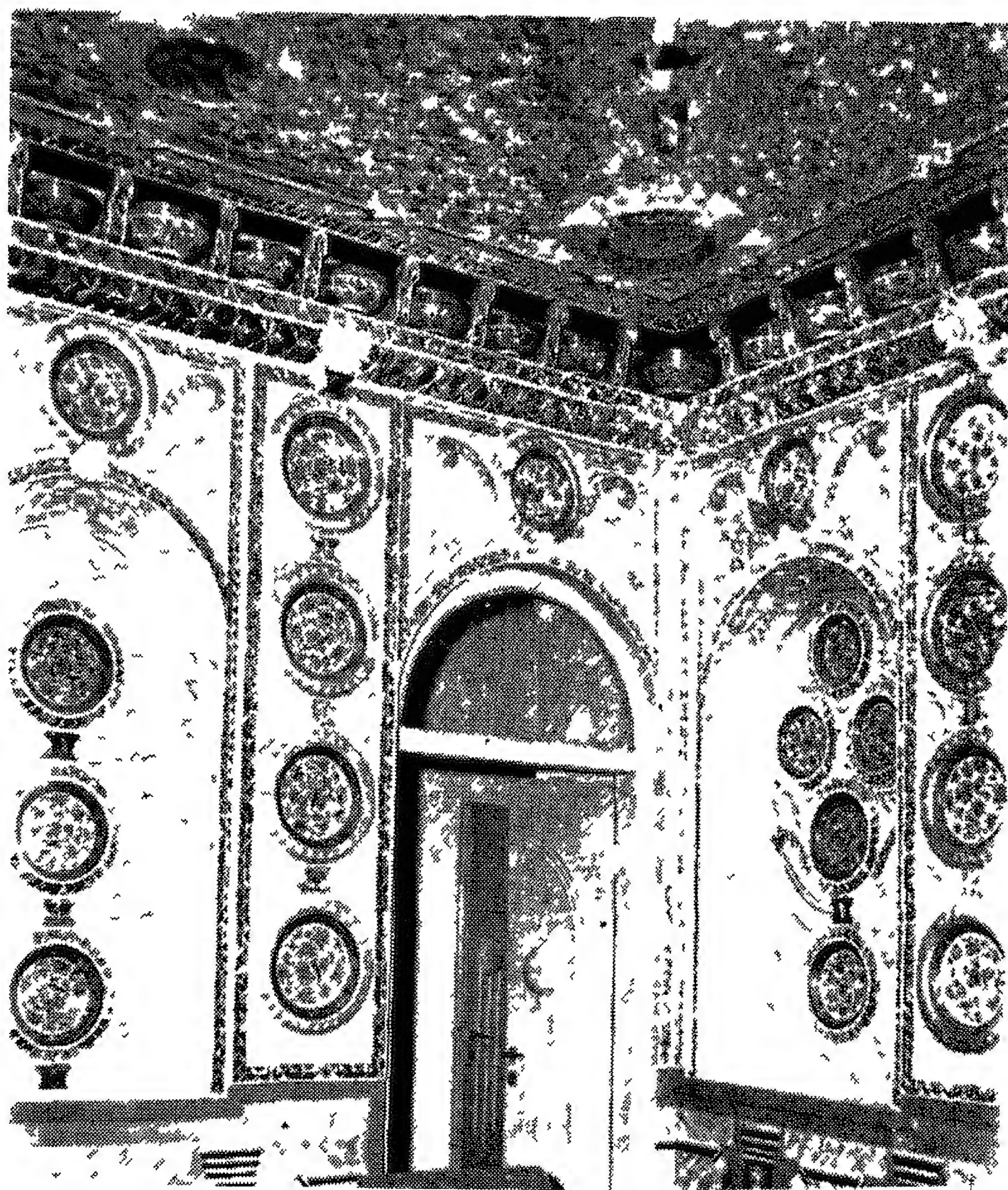
عکس سما ۱۳۶ ـ د وا لاق الا آ سه درمدل حاجی ممر ا احمد ا رسمی د سه ردس

عکس شماره ۱۳۷ - قسمتی از تالار آینه در منزل حاجی میرزا احمد ادریسمی در شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۳۸ - دیوار بالارحمی خانه در منزل حاجی‌میرزا احمد ا رسمی درشهر رشت

عکس سمار ۱۳۹ ـ گملوئی طاق بالار حسی حانه در مد ل حاجی ممررا احمد ا رسمی در

سهر رسب

عکس شماره ١٤٠ ـ کلاه فرنگی باغ سردار محتشم که فعلا خانه فرماندار رشت است

عکس شمارهٔ ۱۴۱ – پل عراق

عکس شماره ۱۵۹۱۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده است

عکس شمار ۱۴۲ – دلهدور ه سرا سعب رد ل هسهرسب

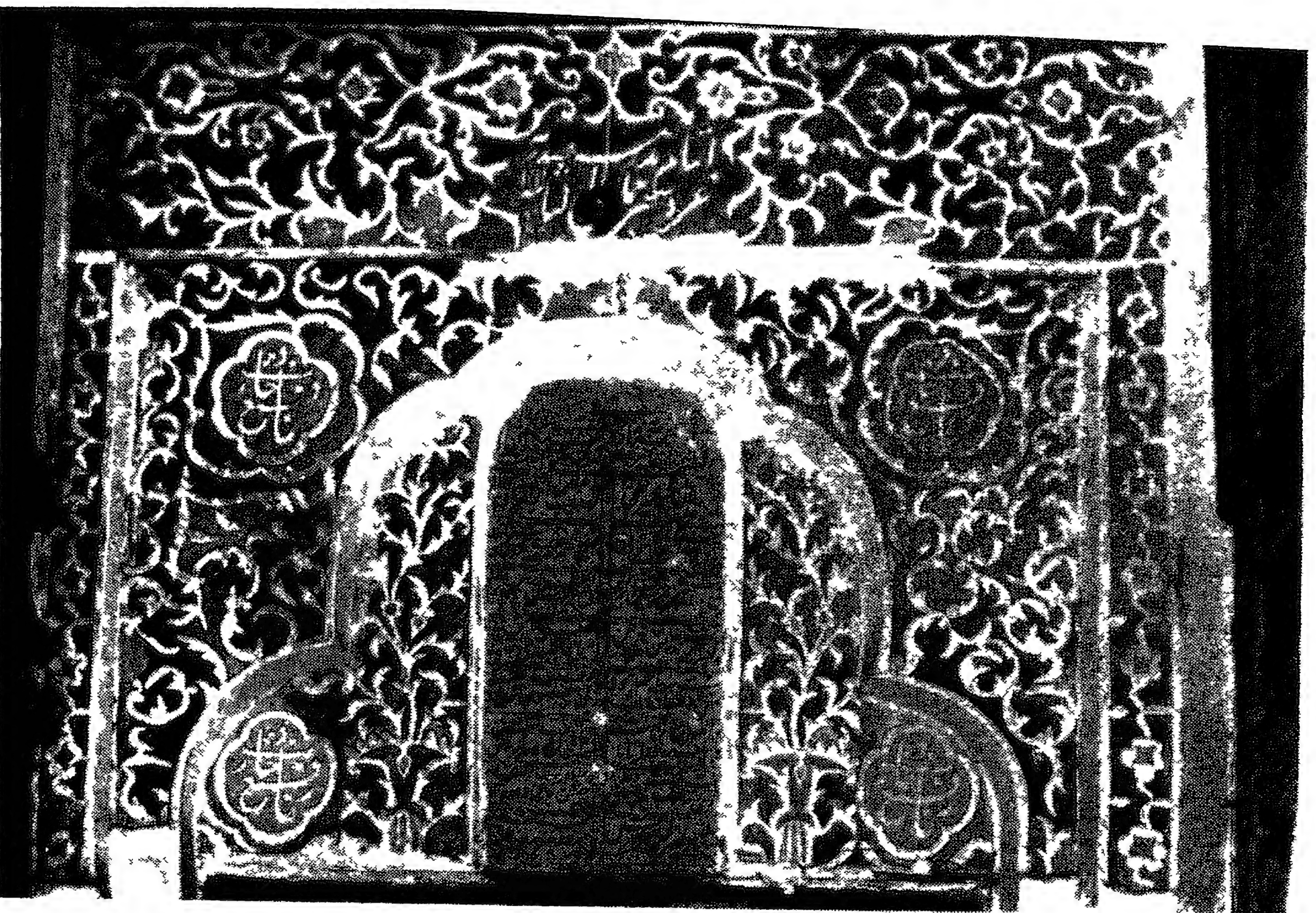
عکس شمارهٔ ۱٤۳ـ پل لساربدان در جمعه بازار شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۴۴ ـ گلدسته مسجد کاسه فروشان در شهر رشت

عکس شماره ۱۴۵ – نمای از بقعه آقاسید فخرالدین معروف به بقعهٔ آقافخرا در محله آقفخرای شهر رشت

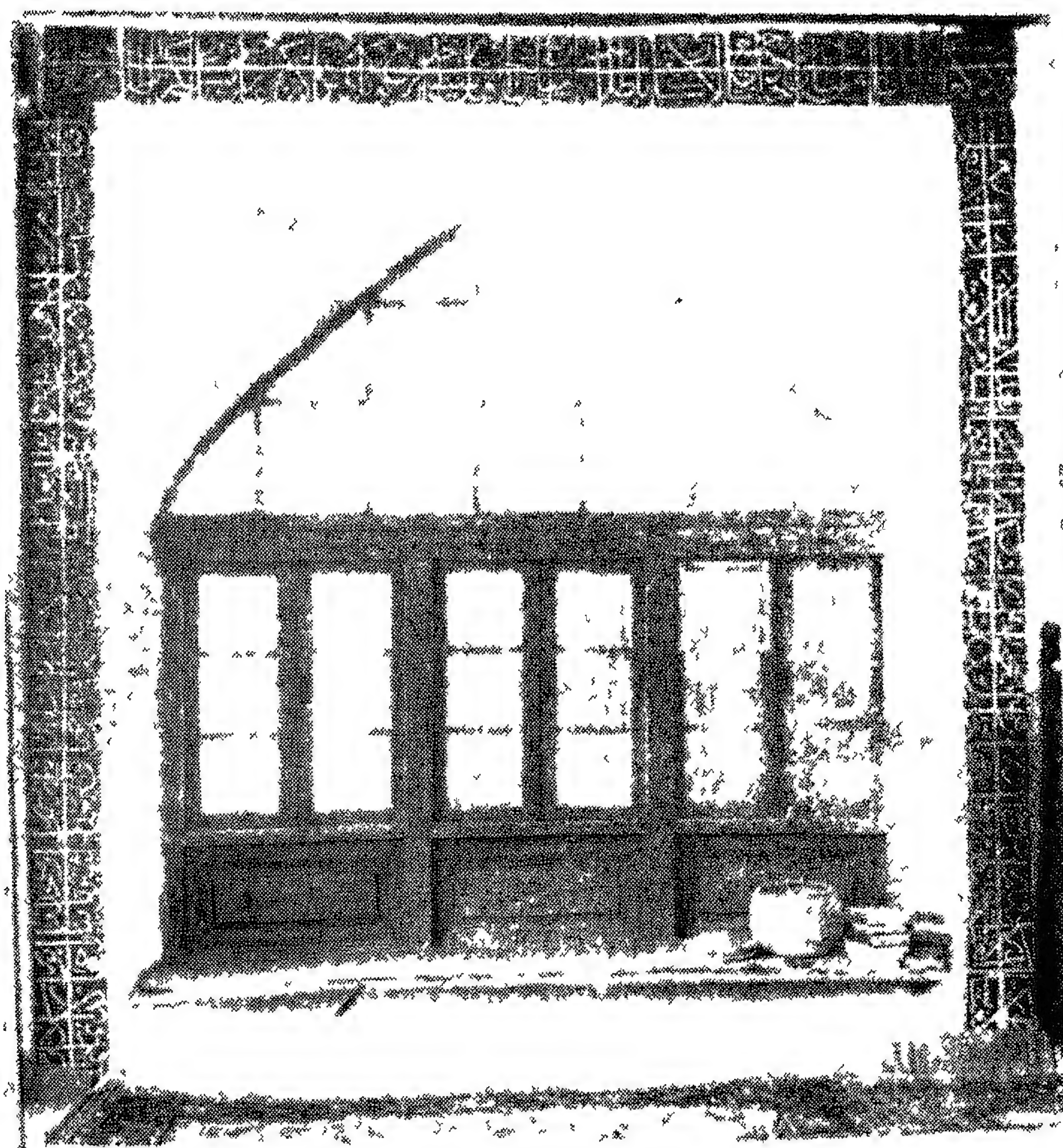
عکس شماره ۱۴۶ – کتیبه بالای مدخل مدرسهٔ باب‌الصدر معروف به مدرسهٔ حیدریه در بازار زرکشان نزدیک میدان کوچک

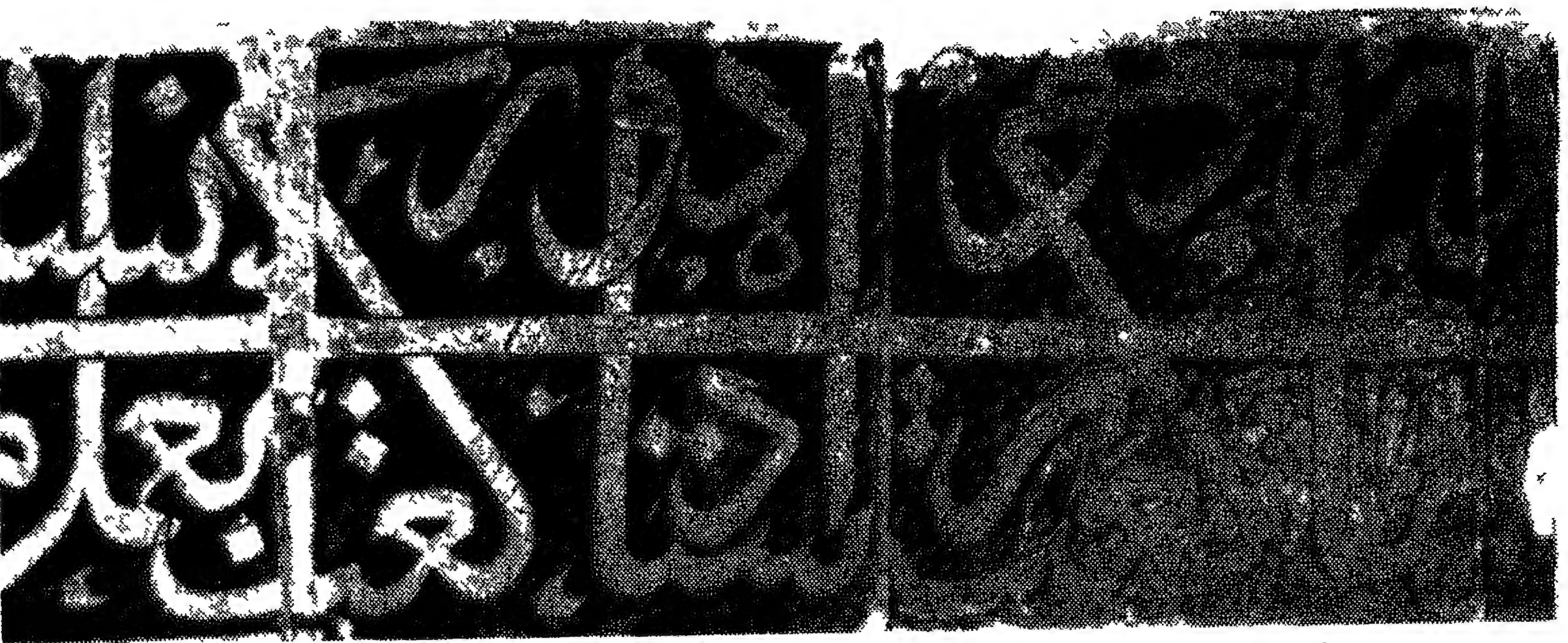
عکس شمارهٔ ۱۴۷ ـ مسجد مستوفی با لاکانی در محله استادسرا در شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۴۸ـ محراب مسجد مستوفی و کاشیکاریهای آن در محله استادسرا در شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱٤۹ - یکی از پنجره‌های مسجد مستوفی با کتیبه کاشیکاری اطراف آن در محله استاد سرای بهر رست

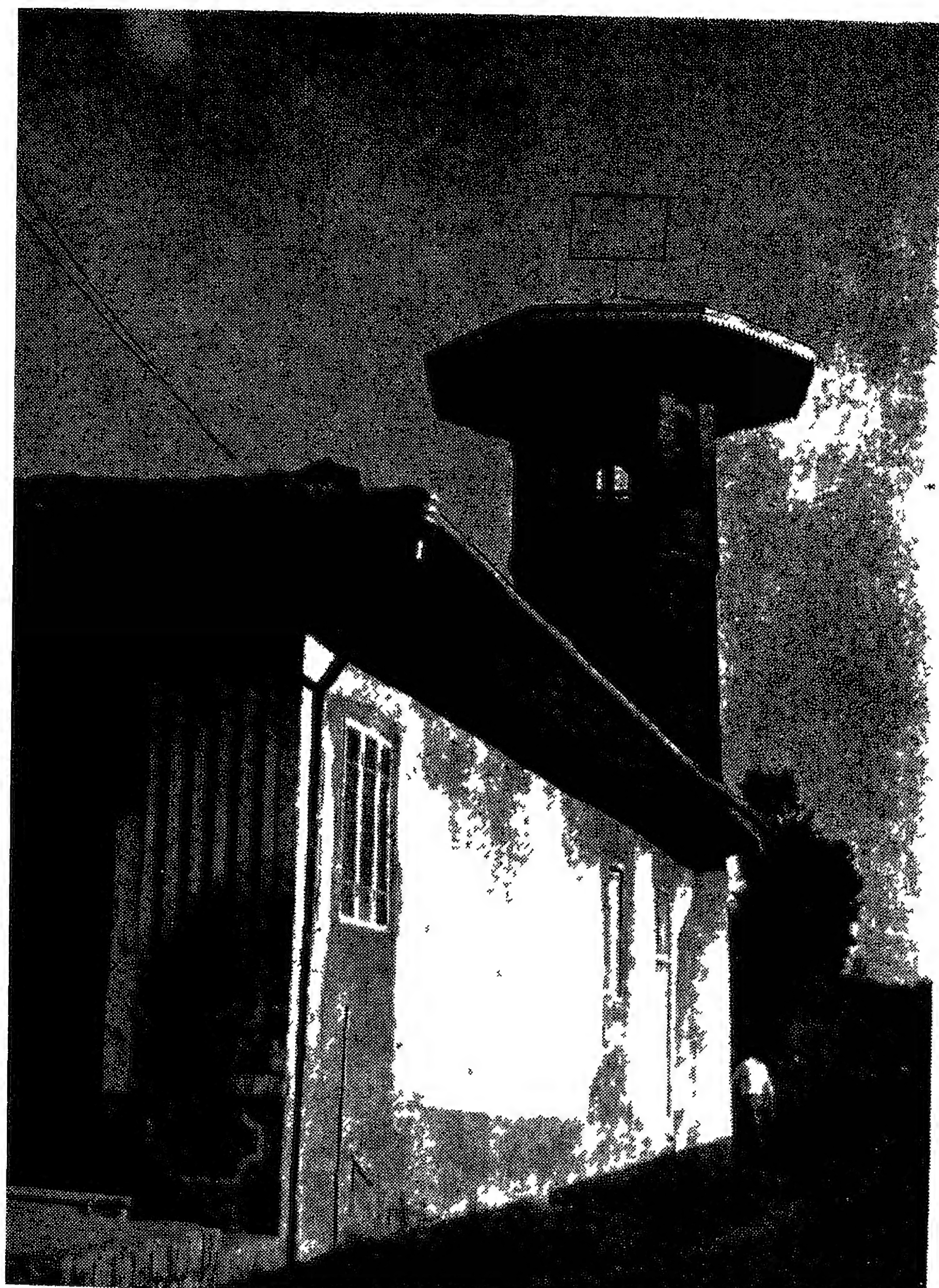
عکس شمارهٔ ۱۵۰ – نمونه‌ای از خط کتیبه های مسجد مستوفی در محلهٔ استادسرای شهر رشت

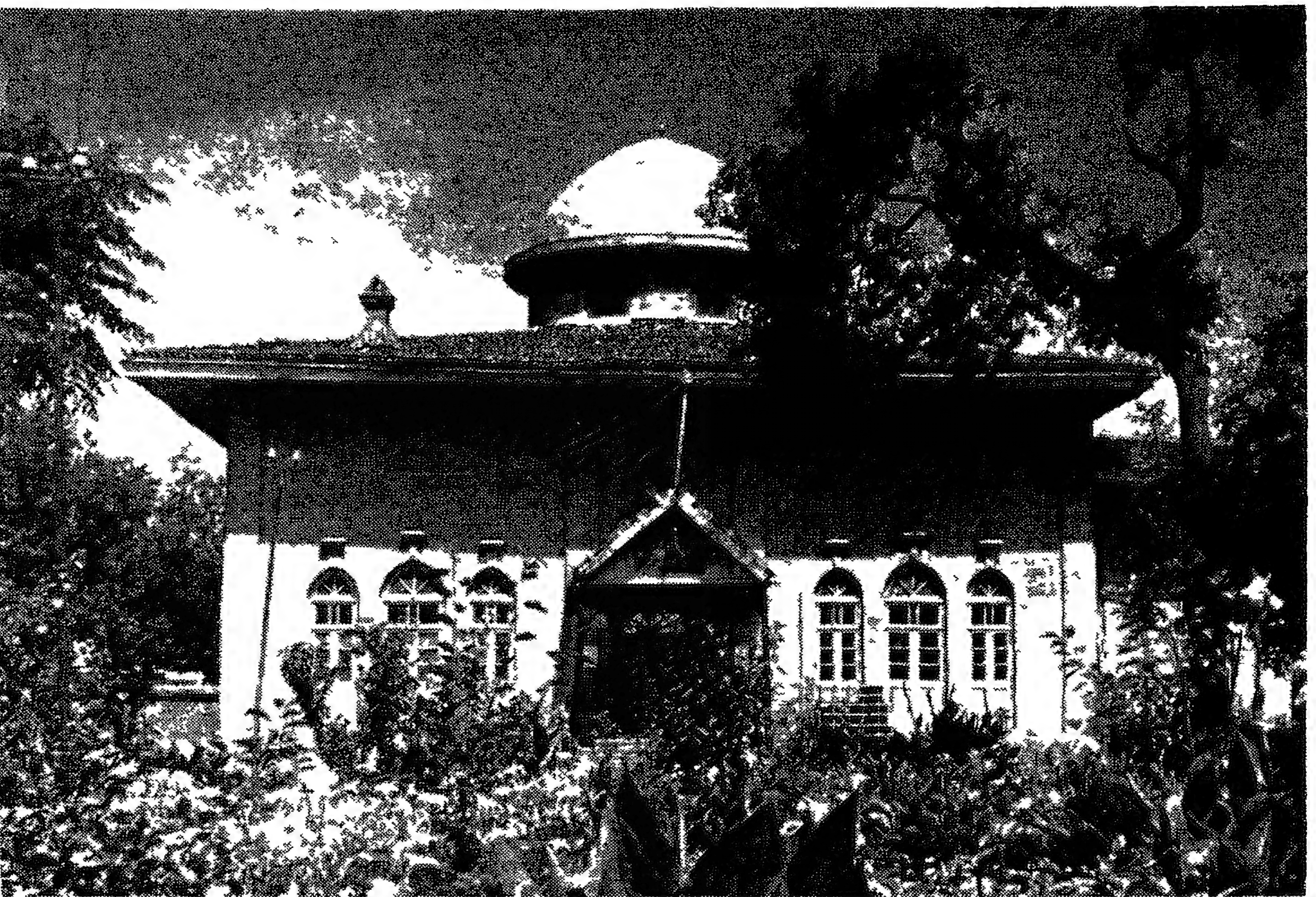
عکس شمارهٔ ۱۵۱ ـ گلدستهٔ مسجد مستوفی در محلهٔ استادسرا در راه بجارکن

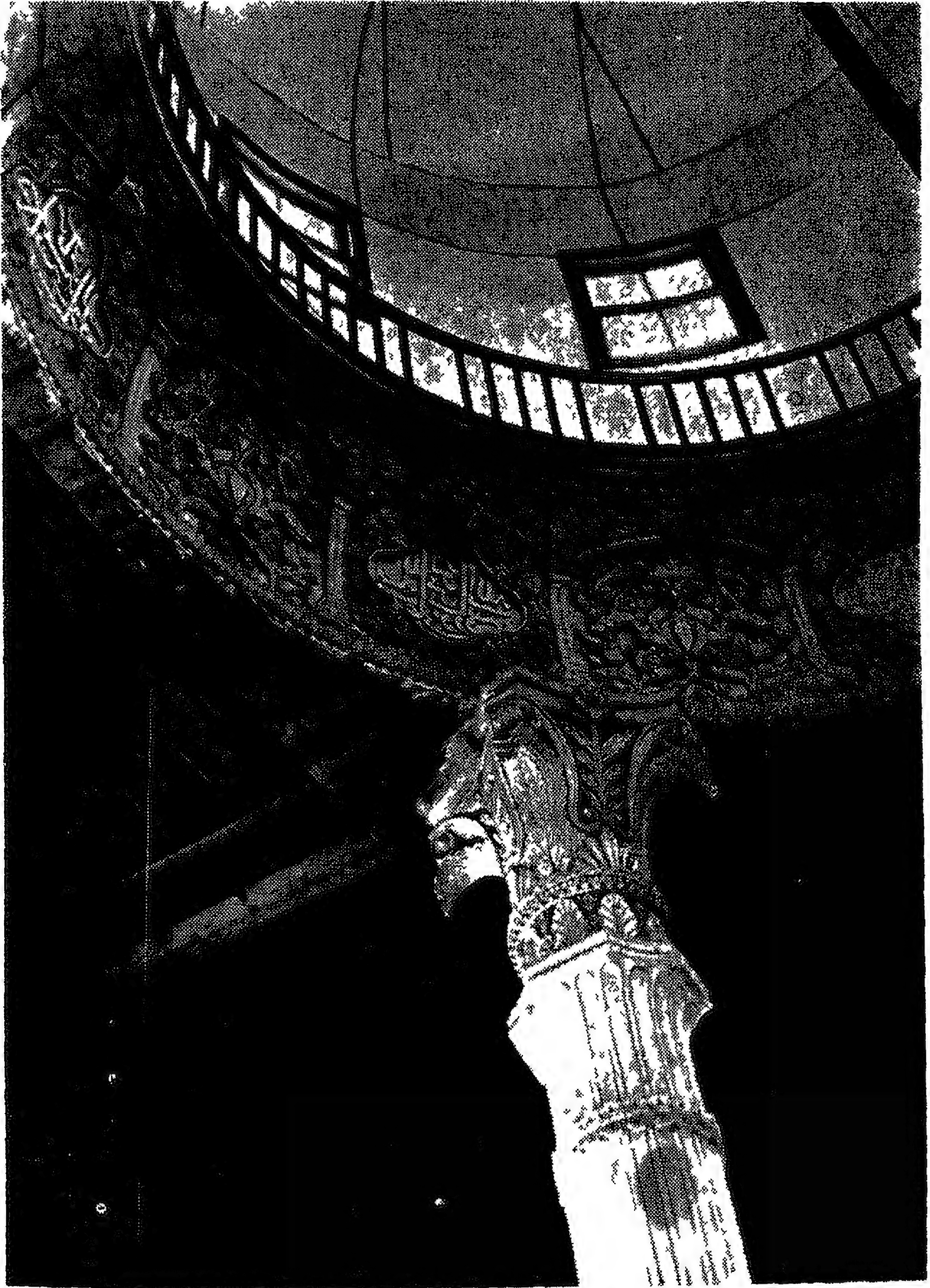
عکس شماره ۱۵۲ - نمای عمومی خانقاه آقا میرنظام‌الدین در محله خانقاه شهر رشت

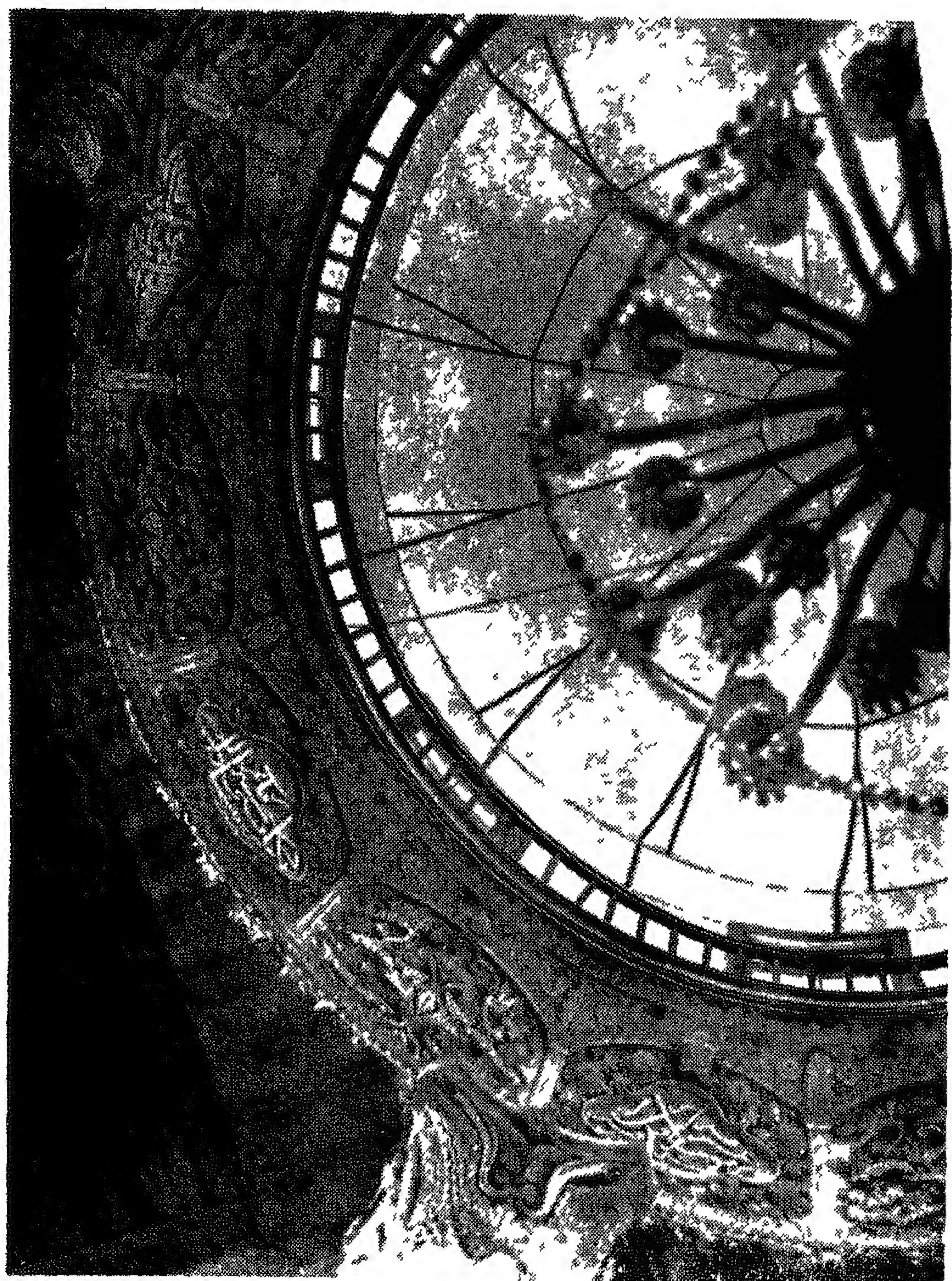
عکس شماره ۱۵۳ ـ گلدستهٔ تکیه خانه آقا میر نظام الدین در محلهٔ تکیه خانهٔ شهر رشت[۲]

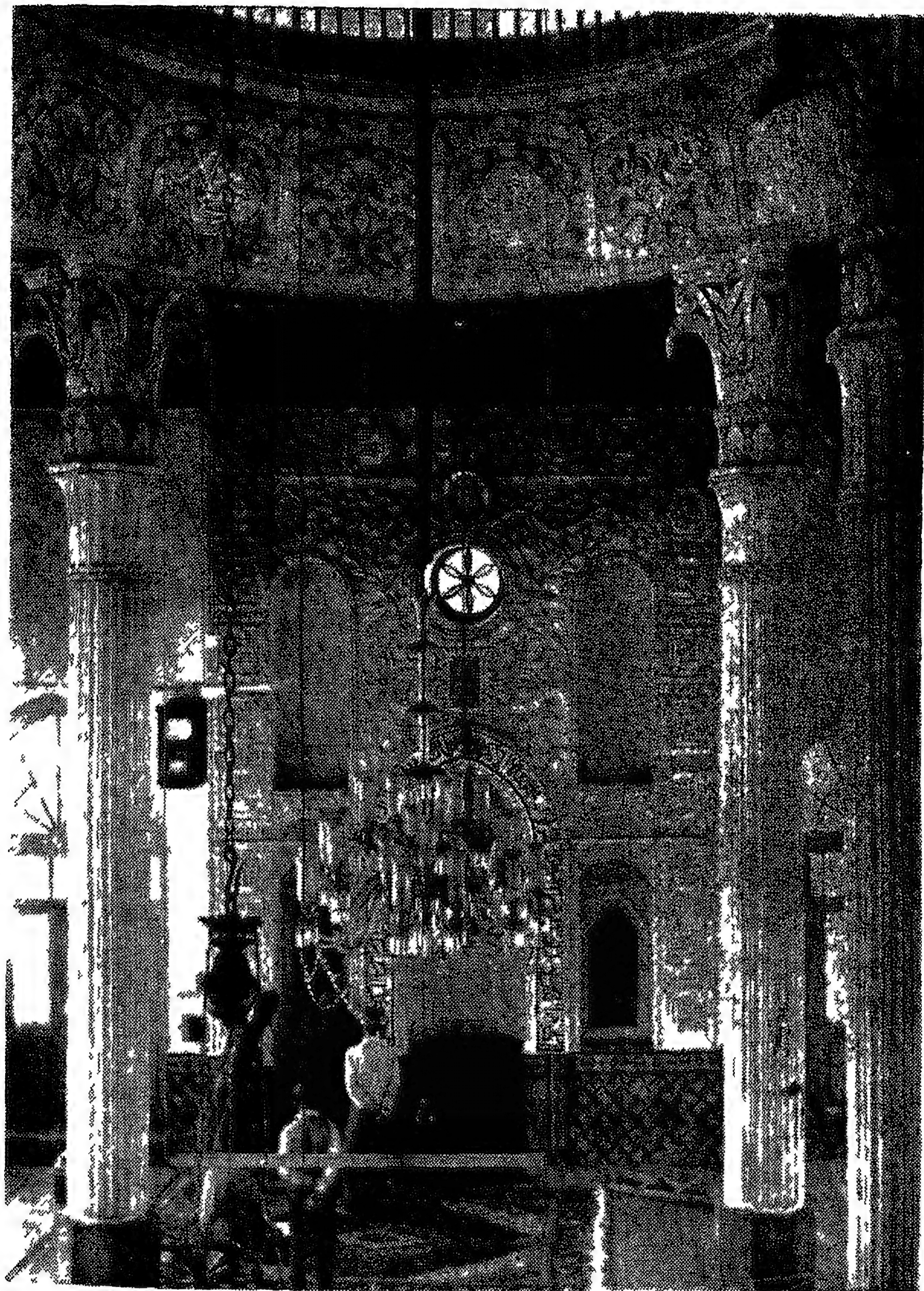
عکس شماره ۱۵۴ – نمای عمومی مسجد حاجی صمدخان در محله اوز آباد شهر رشت

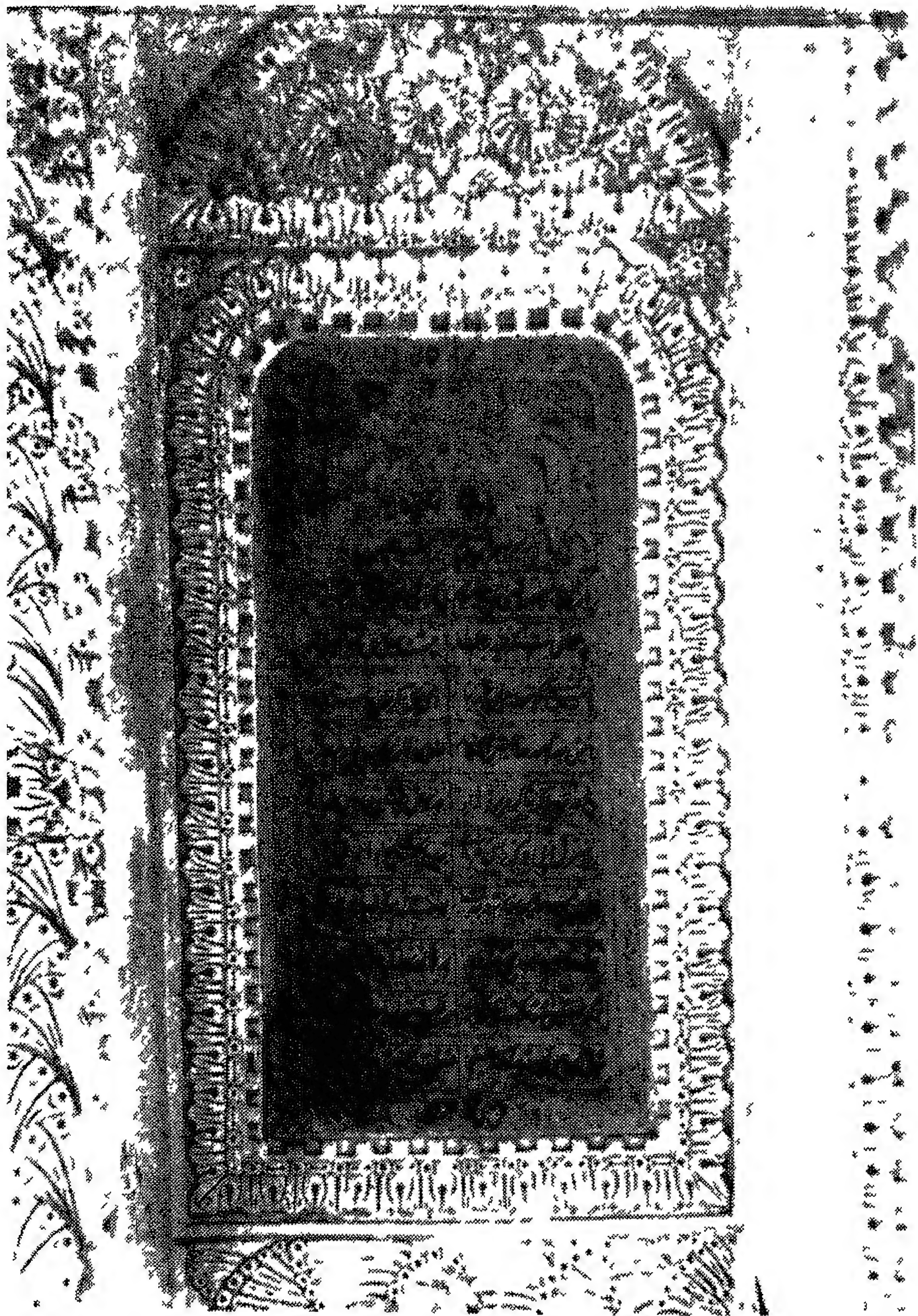
عکس شمارهٔ ۱۵۵ - گچ‌بری داخل گنبد مسجد صمدخان در محله اوں آباد شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۵۶ - نمای داخلی گنبد مسجد حاجی صمدخان در محلهٔ باقرآباد شهر رشت

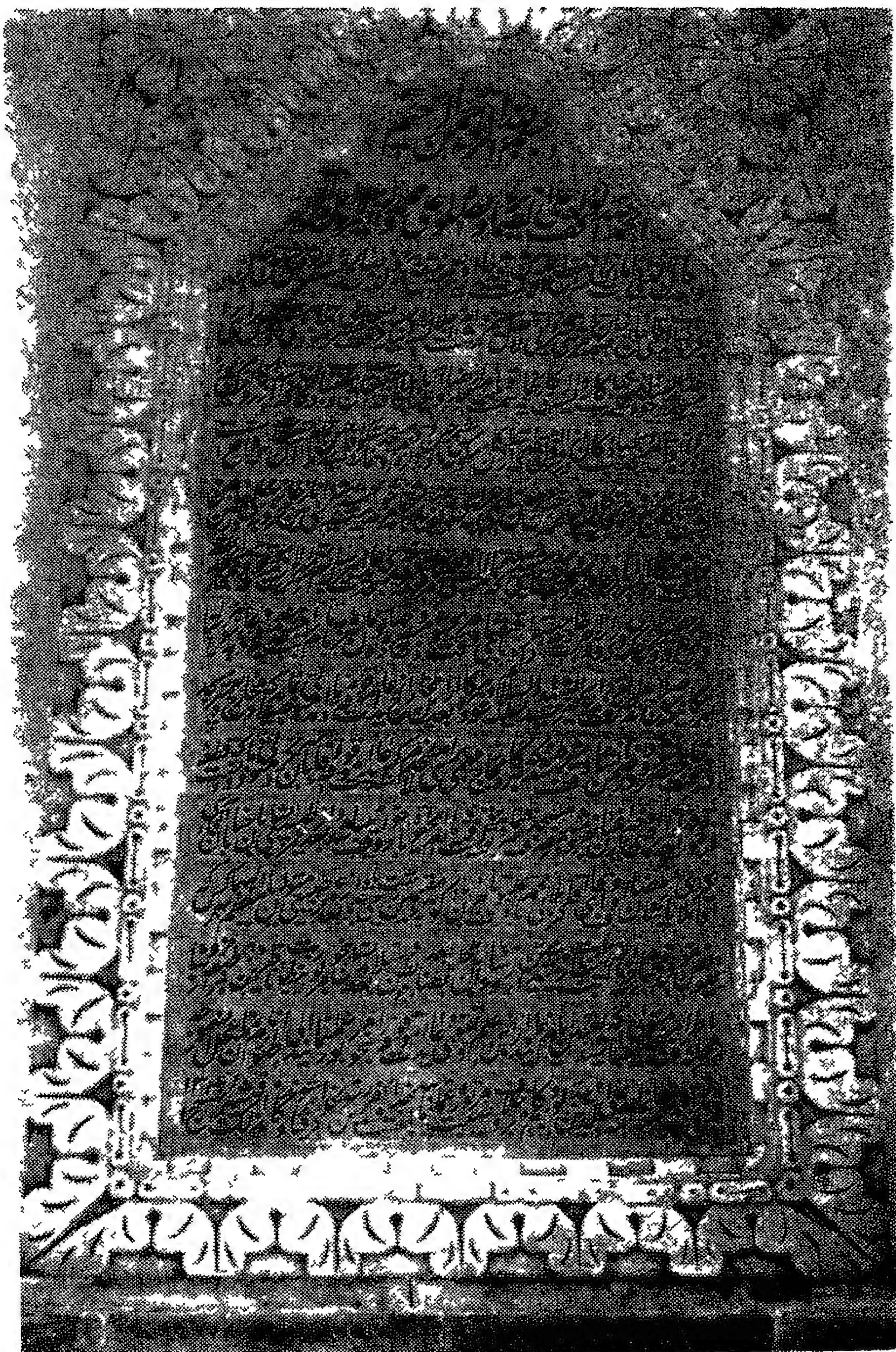

عکس شمارهٔ ۱۵۷ ـ محراب و ستونهای مسجد حاجی صمدخان در محلهٔ باقر آباد شهر رشت

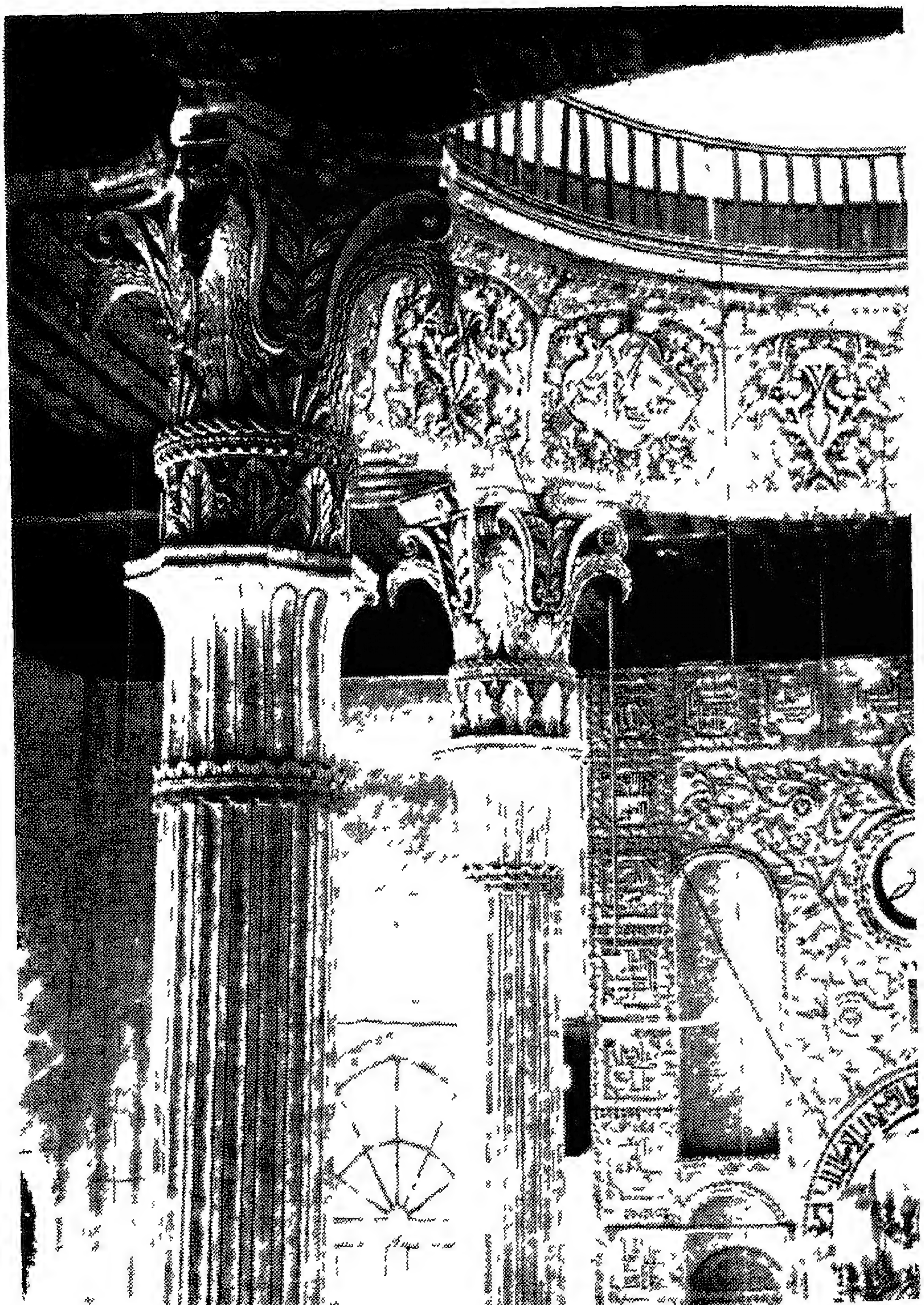

عکس شمارهٔ ۱۵۸ ـ کتیبه سمت چپ محراب مسجد حاجی صمد خان در محلهٔ باور آباد

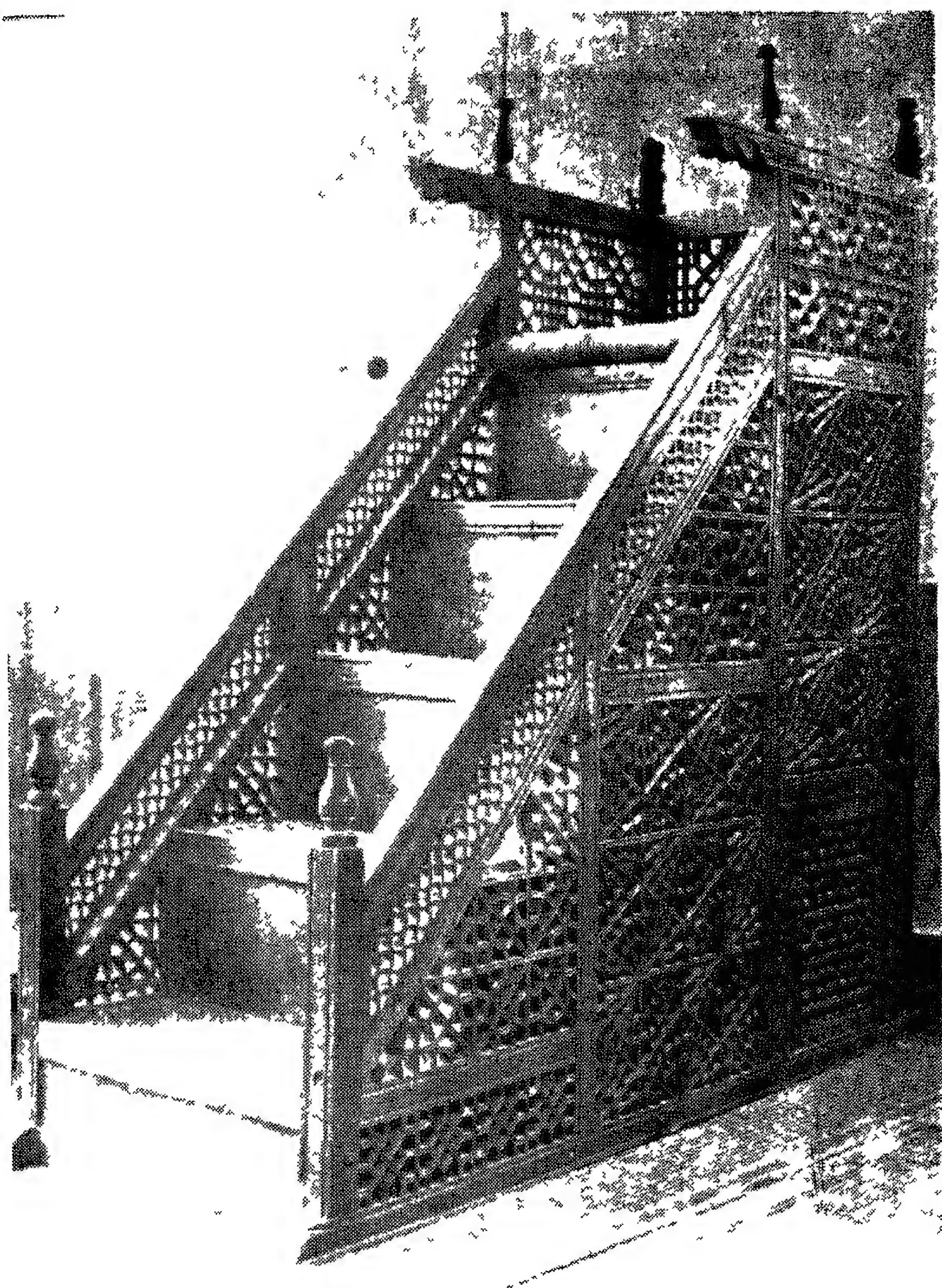
شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۵۹ ـ صورت رقبات موقوفات مسجد حاجی صمد خان در سمت راست محراب
مسجد در محلهٔ باقر آباد شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۶۰ - گچ‌بریهای داخل گنبد و سر ستونهای مسجد حاجی صمدخان در محلهٔ باقرآباد در شهر رشت

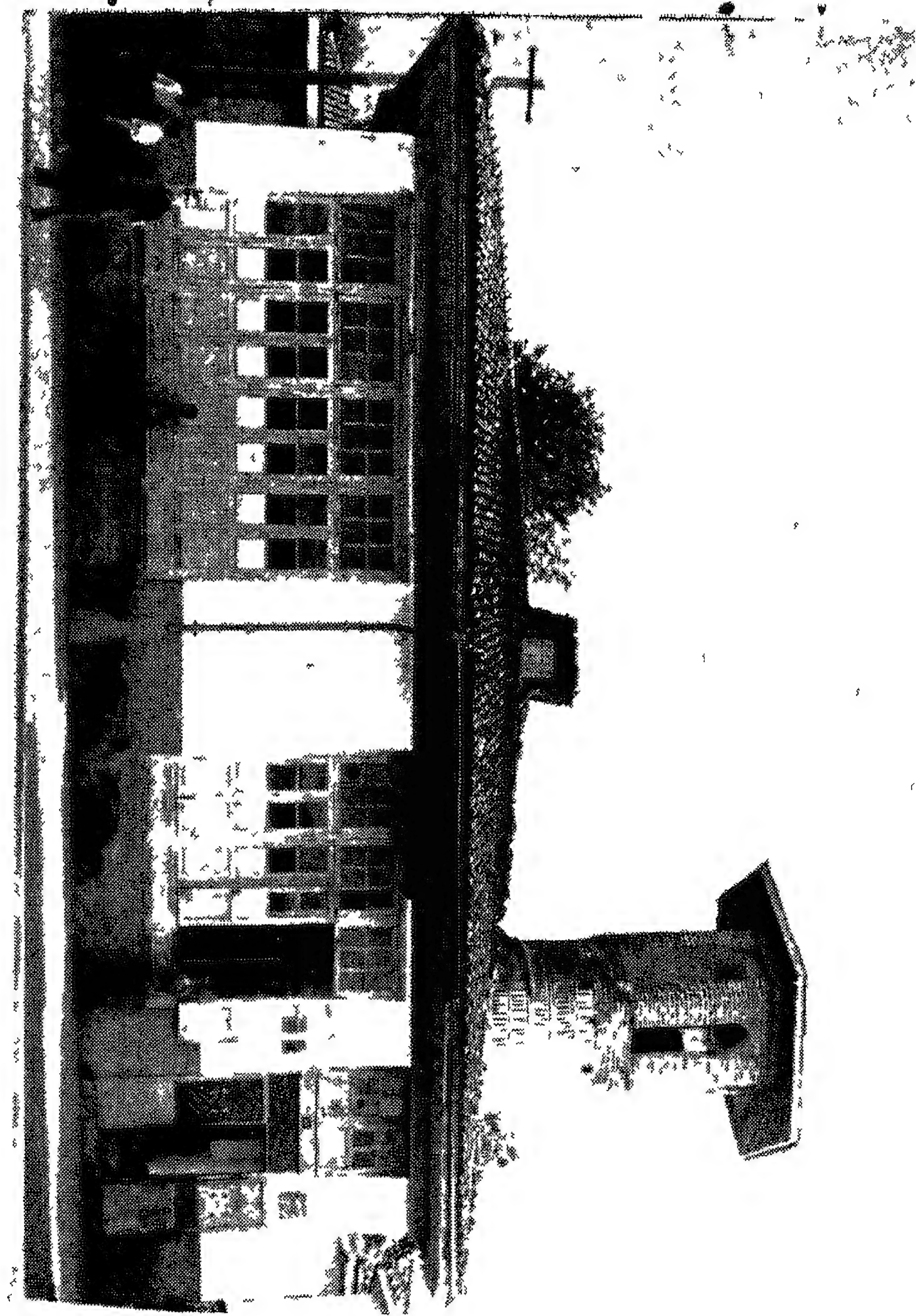

عکس شمارهٔ ۱۶۱ ـ منبر ظریف مشبک کاری مسجد حاجی صمد خان در محلهٔ باقر آباد

شهر رشت

عکس شماره ۱۶۲ – مسجد چهل تن خمیران در محلهٔ خمیران شهر رشت

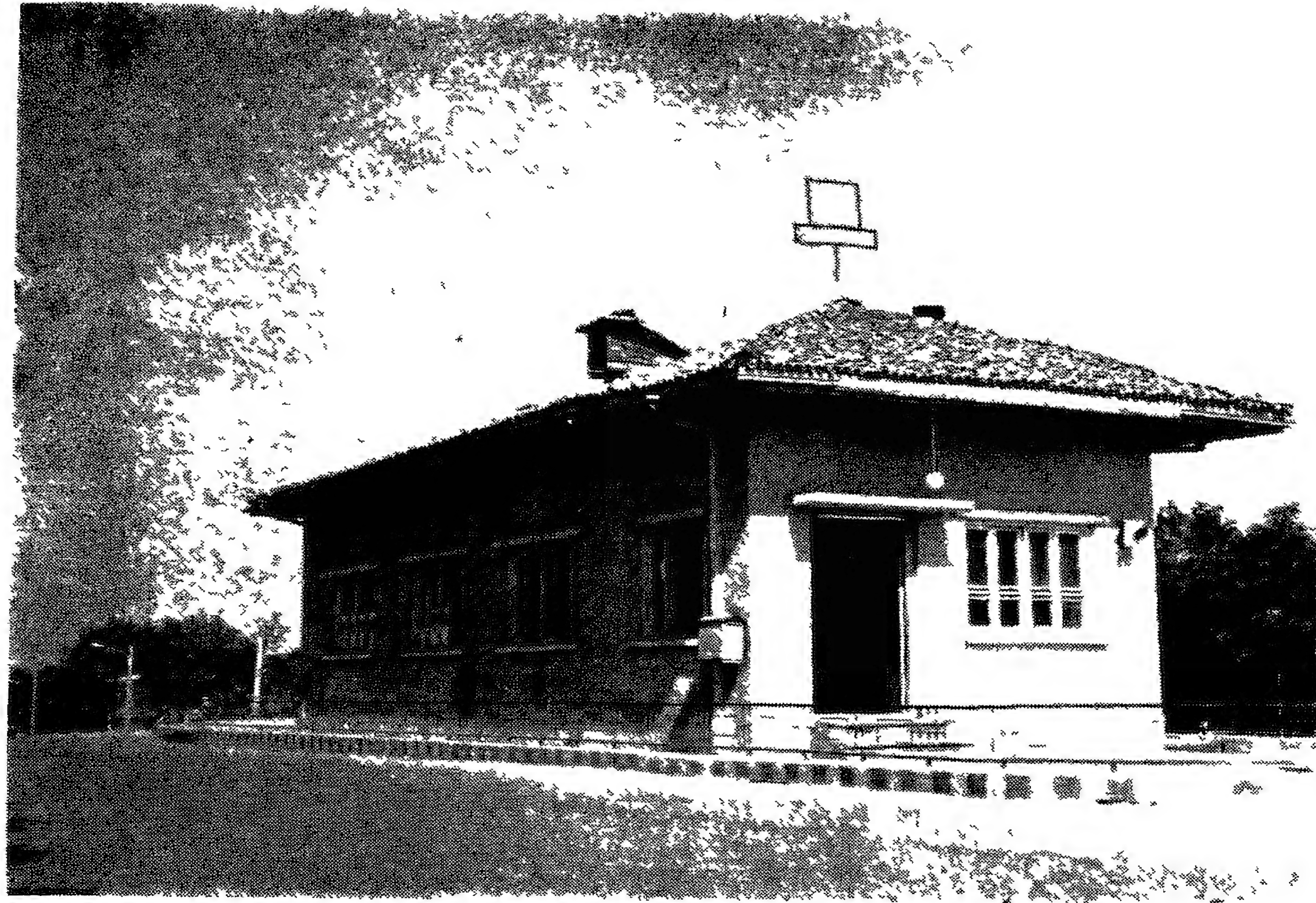
عکس شمارهٔ ١٦٤ ـ بقعه سید ابوالقاسم در محله سید ابوالقاسم در شهر رشت

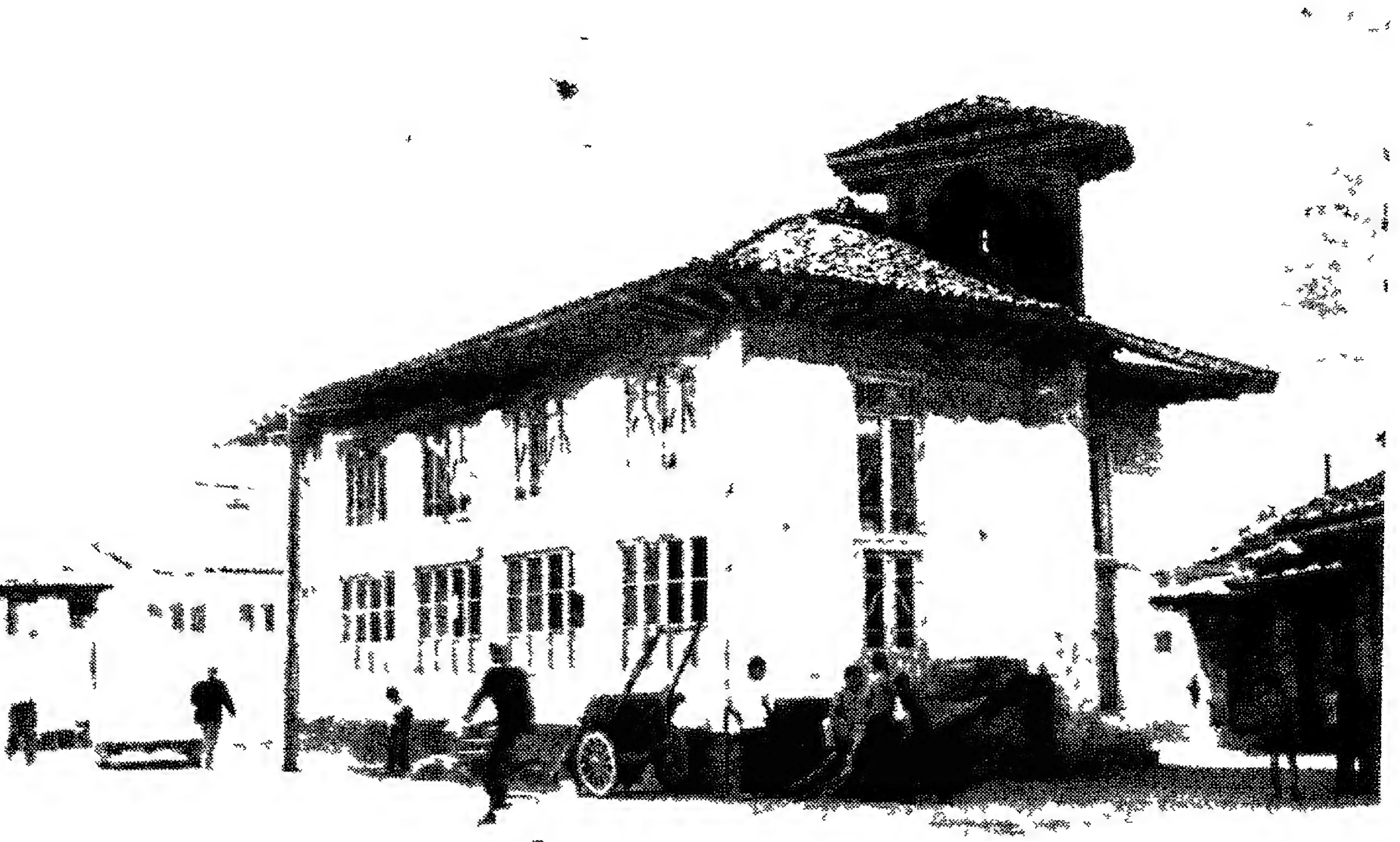
عکس شماره ١٦٥ ـ برج چهارسرا در محله چهار سرای شهر رشت

عکس شمار ١٦٦ ـ گلدسته مسجد چمارسرا در محله چمارسرای کتاب در شهر رشت

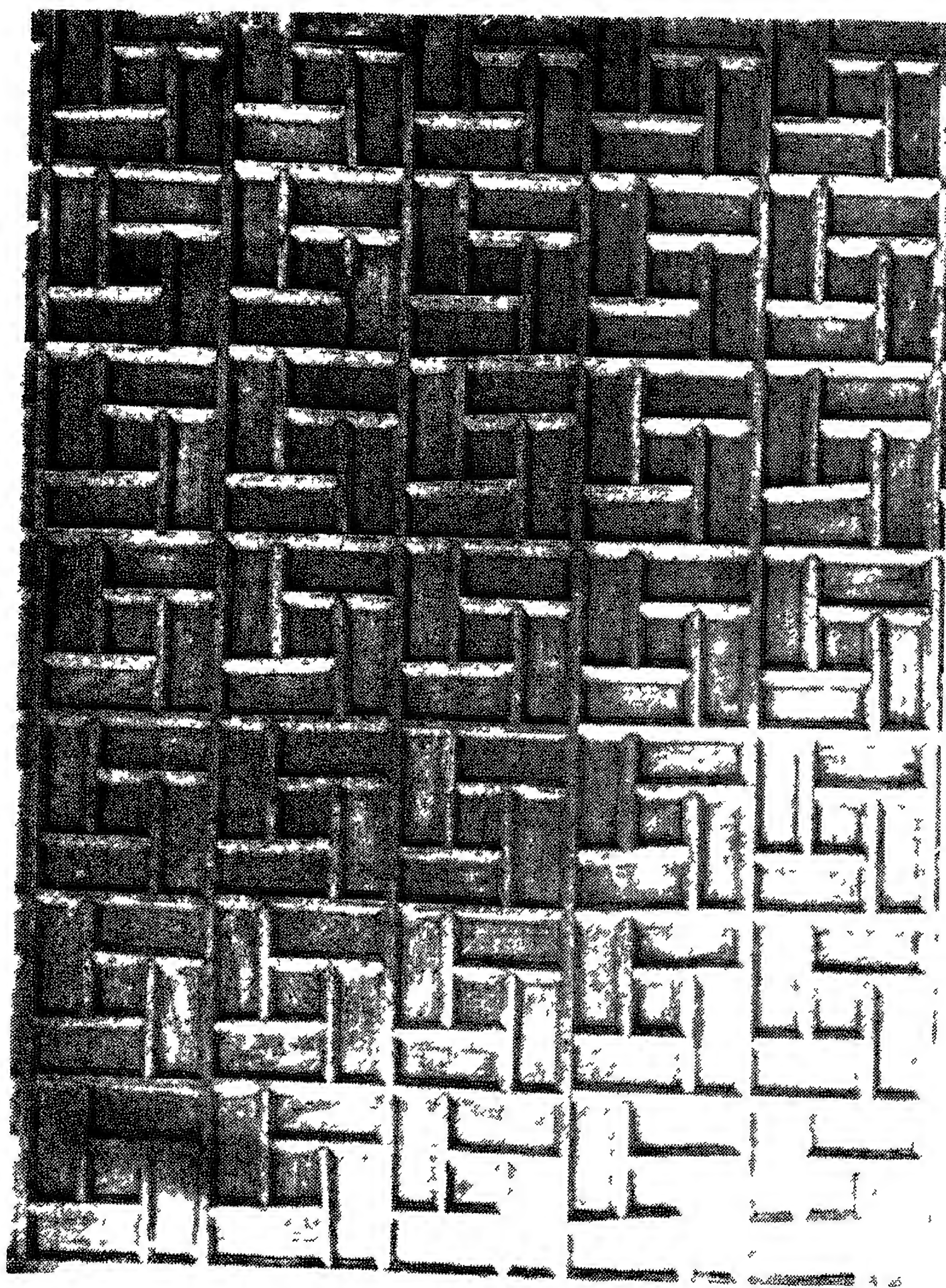
عکس شمارهٔ ۱۶۷ ـ بقعهٔ دانای علی در محلهٔ چمارسرای کیاب در شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۶۸ ـ مسجد ملاعای محمد در چاله کباب در شهر رشت

عکس سمار ۱۶۹ ـ حمام سرسرا در محلهٔ سر سرای سهر رست

عکس شمار ۱۱۰ ـ قسمتی از صندوق قدیمی بقعه آقاسید ابراهیم در محلهٔ بدیع الله در

شهر رشت

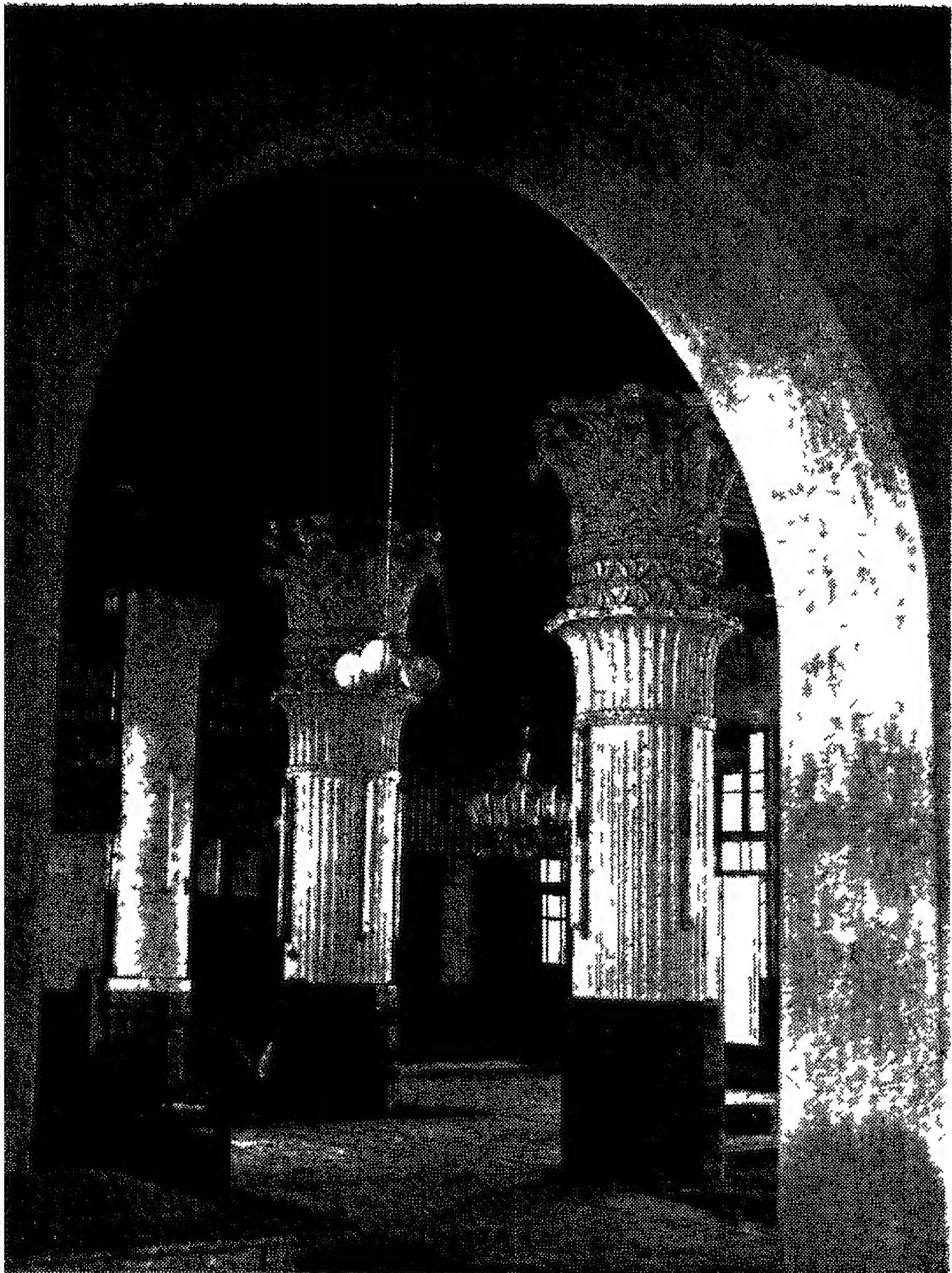
عکس شمارهٔ ۱۷۱ - نمونه‌ای از کاشیکاری حیاط بقعهٔ آقا سید ابراهیم در محله بدیع‌الله در شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۷۲ – نمای شمالی مسجد صفی در محله مسجد صفی در شهر رشت

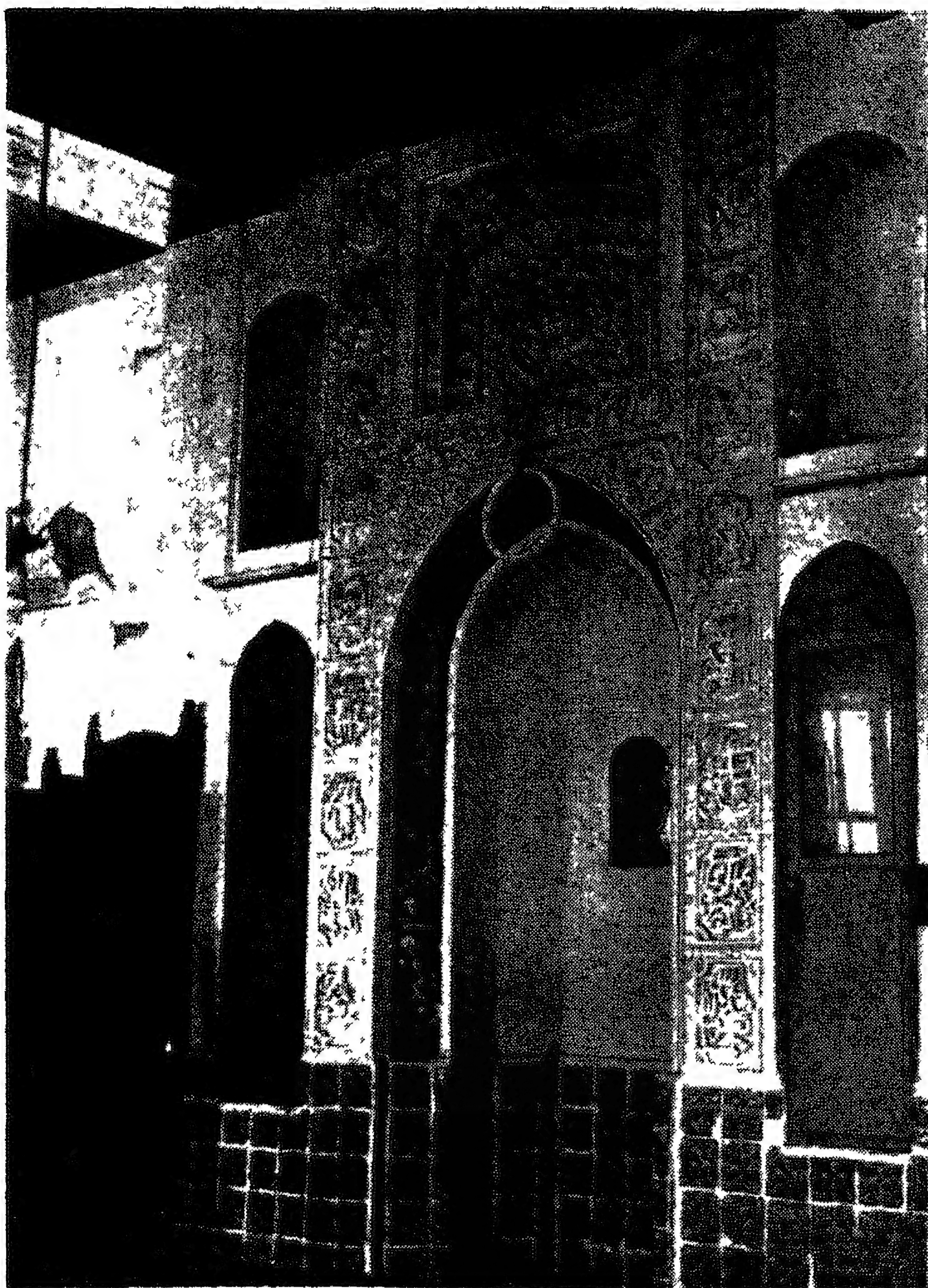
عکس شمارهٔ ۱۷۳ ـ نمای داخلی مسجد صفی از دیدگاه شرقی و فیلپاهای گچ بری آن
در محلهٔ مسجد صفی در شهر رشت

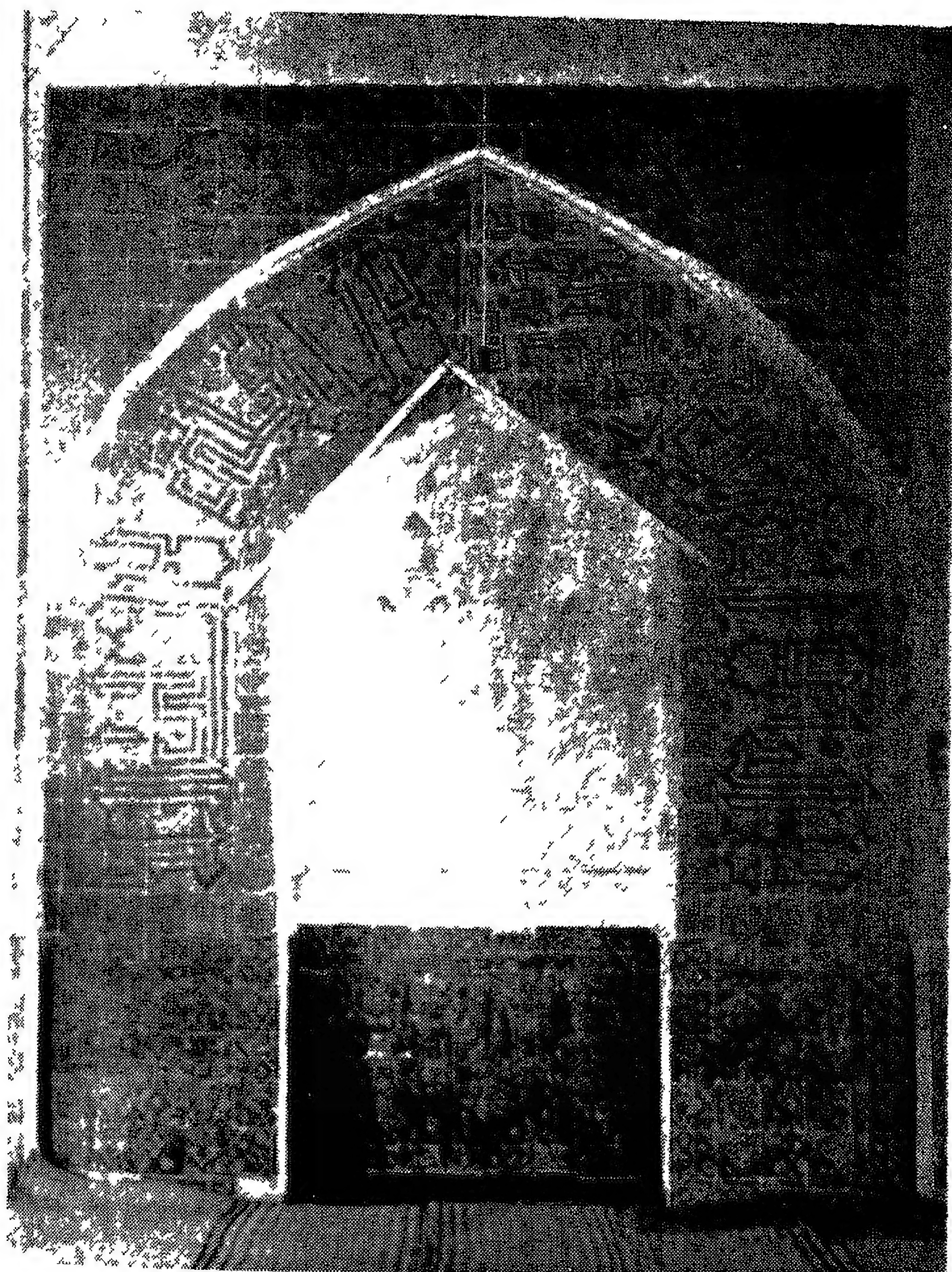
عکس شمارهٔ ۱۷۴ - نمای داخلی مسجد صفی از دیدگاه جنوب شرقی و فیلپاهای گچ بری
آن در محله مسجد صفی در شهر رشت

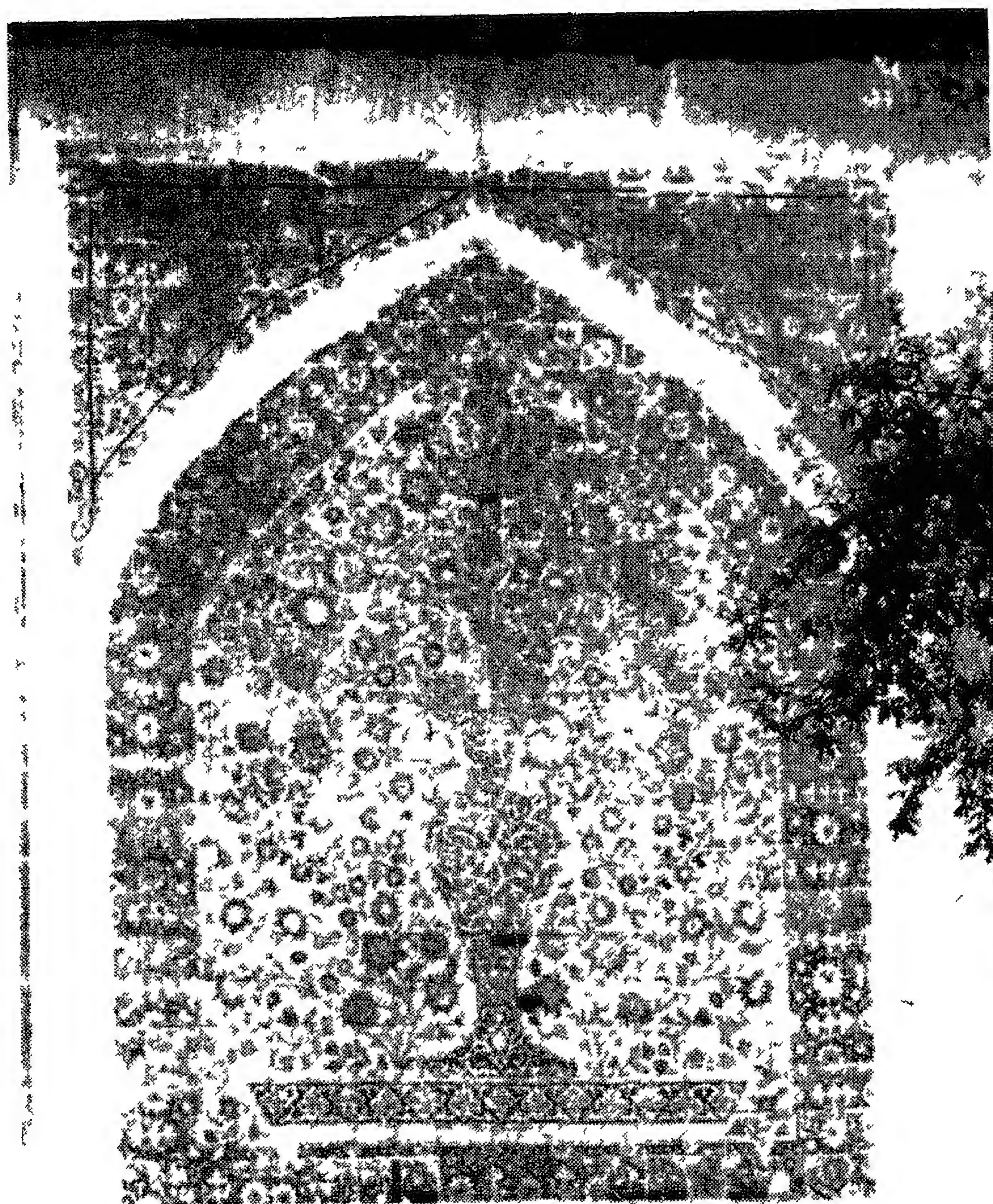
عکس شمارهٔ ۱۷۵ ـ یکی از سرستونهای مسجد صفی در محلهٔ مسجد صفی در شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۷۶ ـ محراب مسجد صفی در محله مسجد صفی در شهر رشت

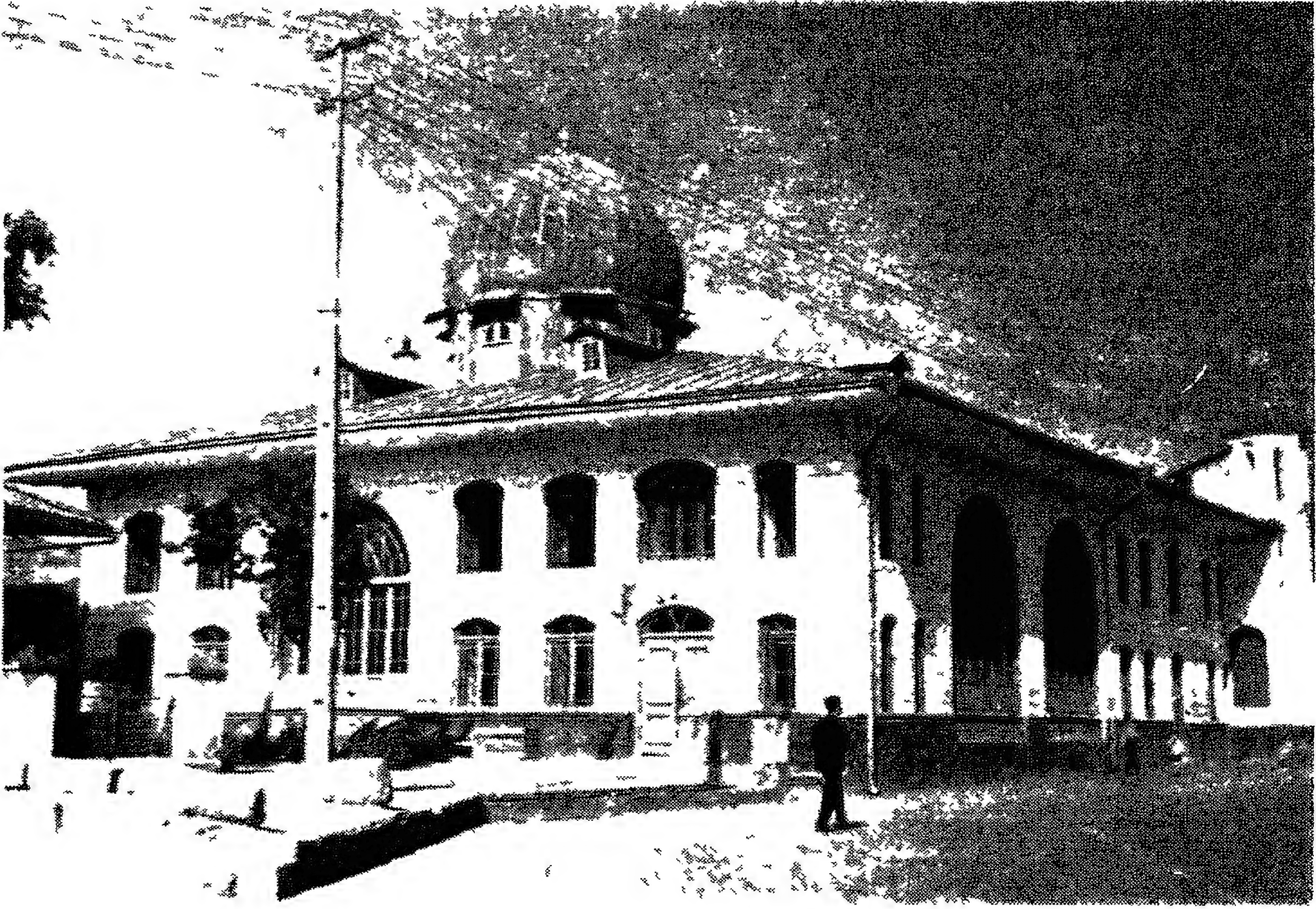

عکس شمارهٔ ۱۷۷ - کتیبهٔ کوفی چهار گوشه بر محراب مسجد مدرسهٔ مستوفی در راسته
مسگرها در شهر رشت

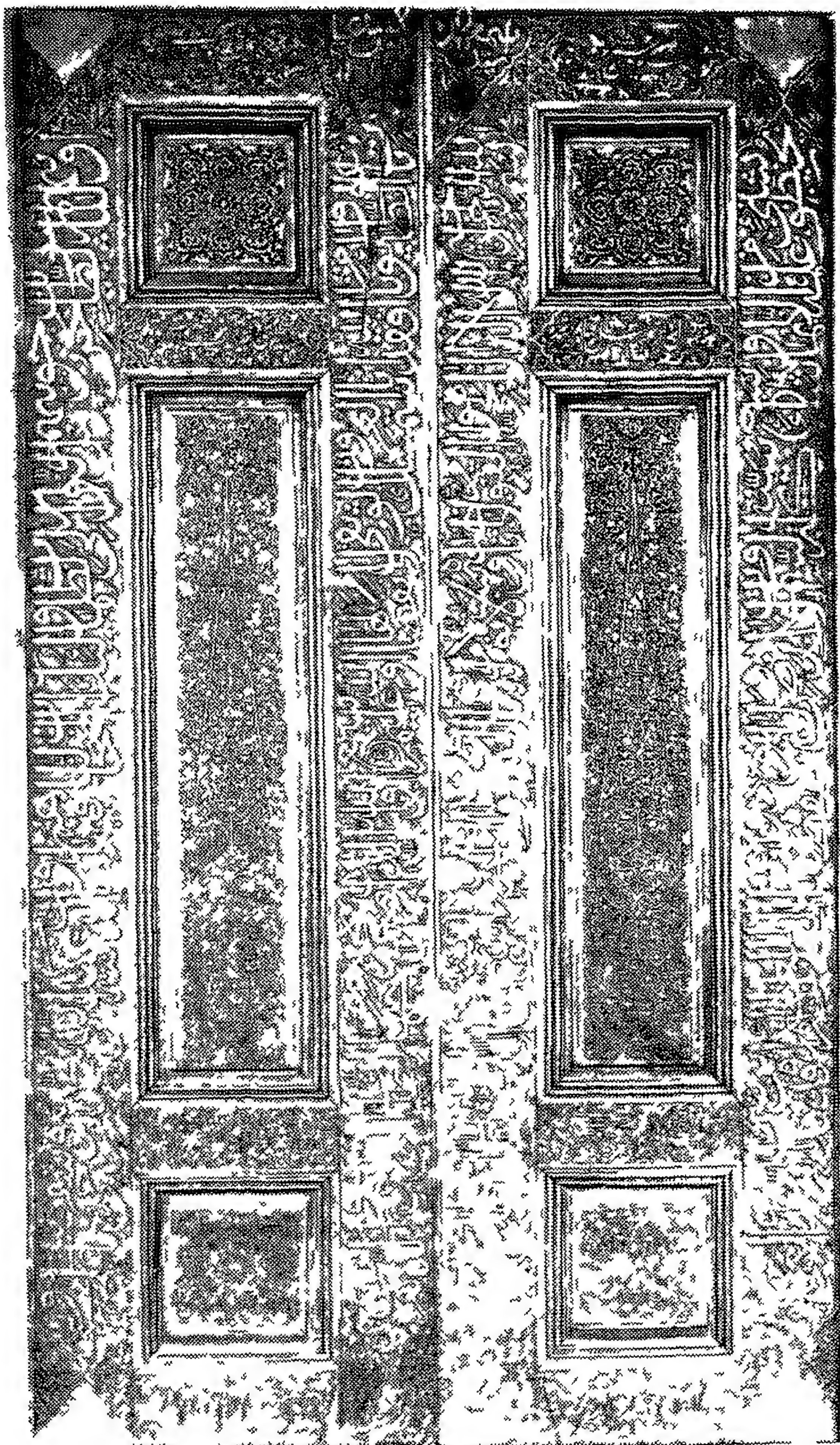

عکس شماره ۱۷۸ ـ کاشیکاری پشت محراب در حیاط مدرسه مستوفی در داسمه سنگرها
در شهر رشت

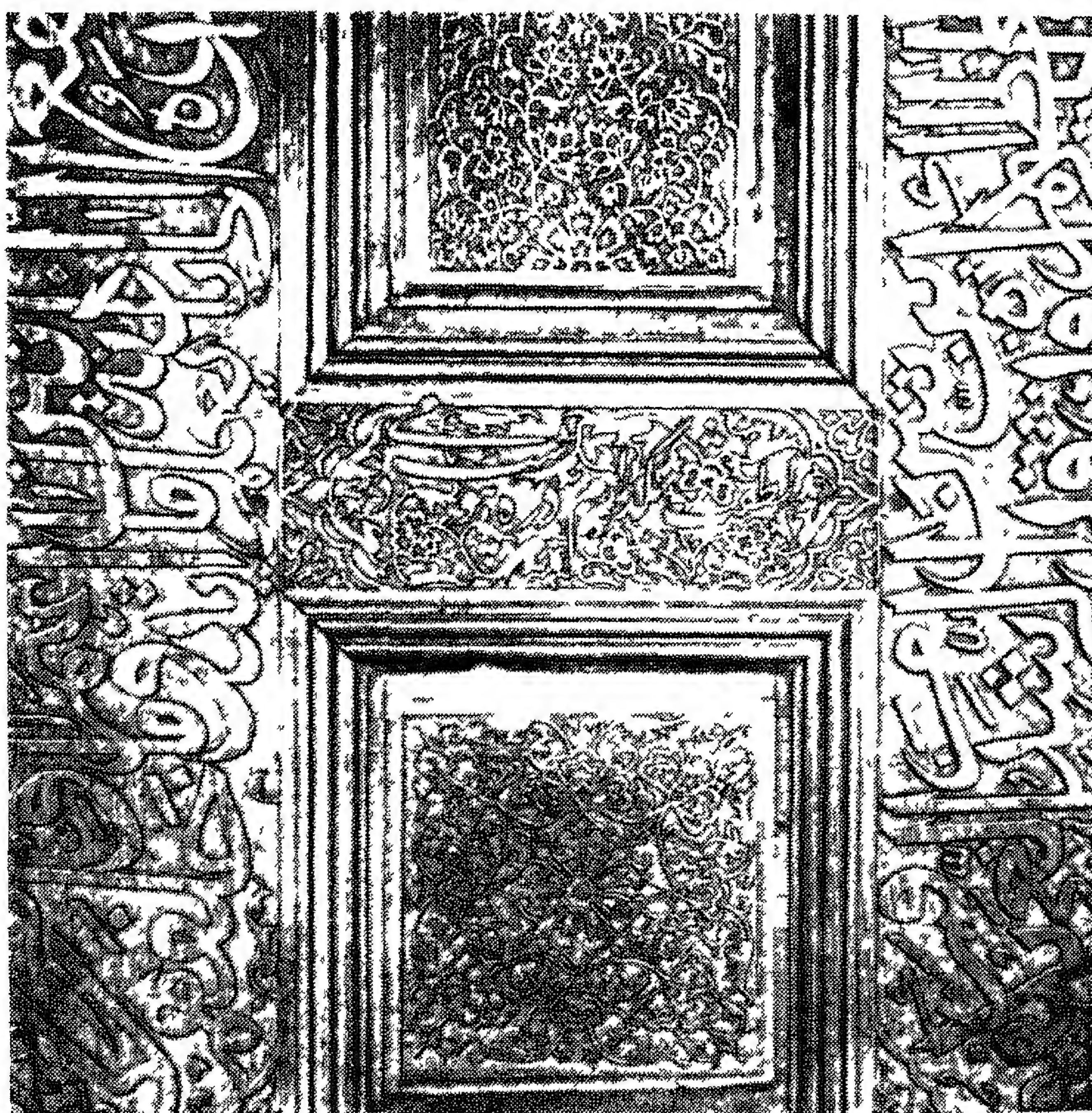
عکس شمار ۱۷۹ - نمونه‌ای از کتیبهٔ کوفی چهارگوشه بالای دیوارهای داخل مسجد مدرسه مستوفی در راستهٔ مسگرها در شهر رشت

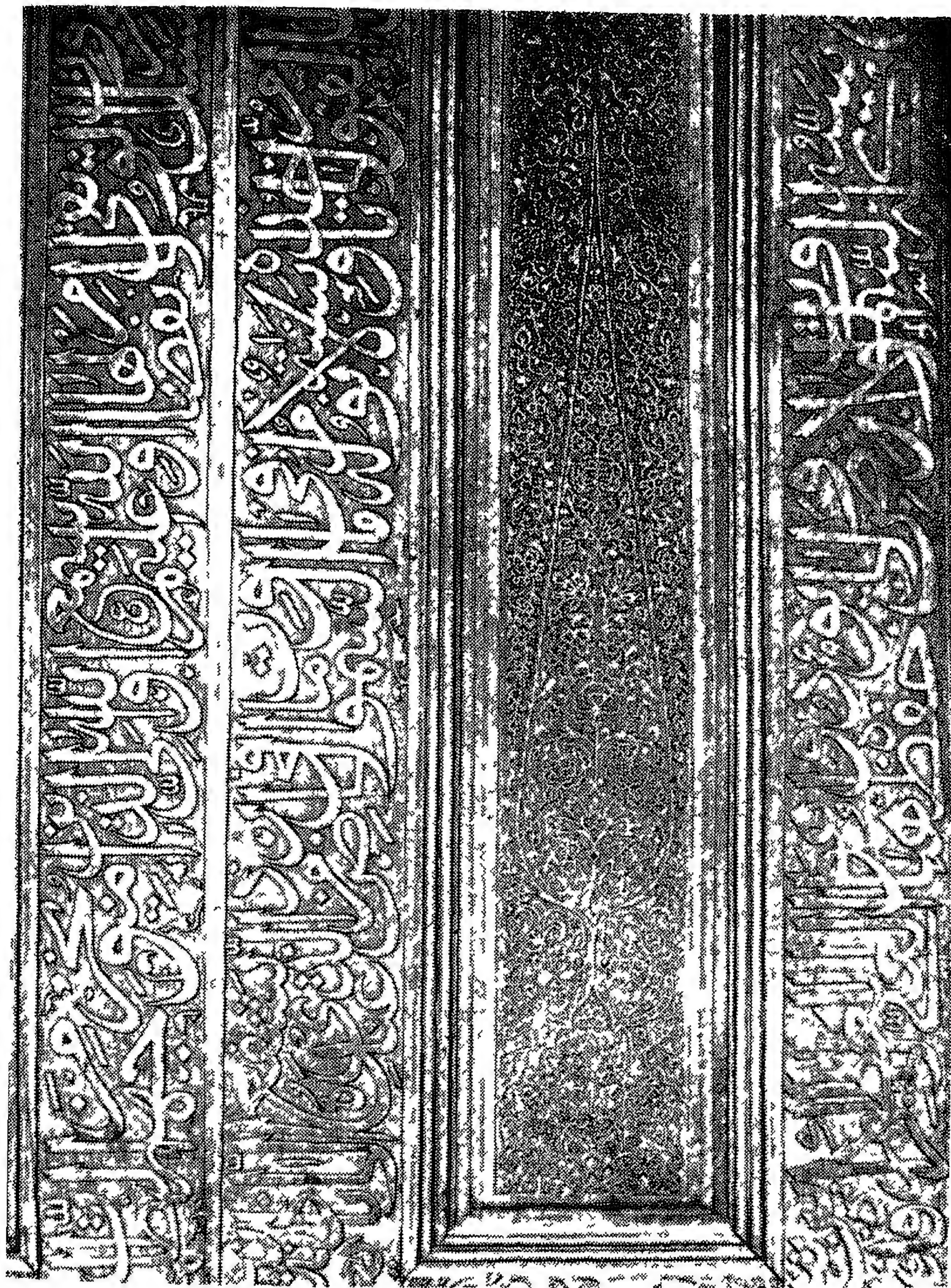
عکس شمارهٔ ۱۱۰ ـ مسجد بدیع‌الله در محلهٔ بدیع‌الله در شهر رشت

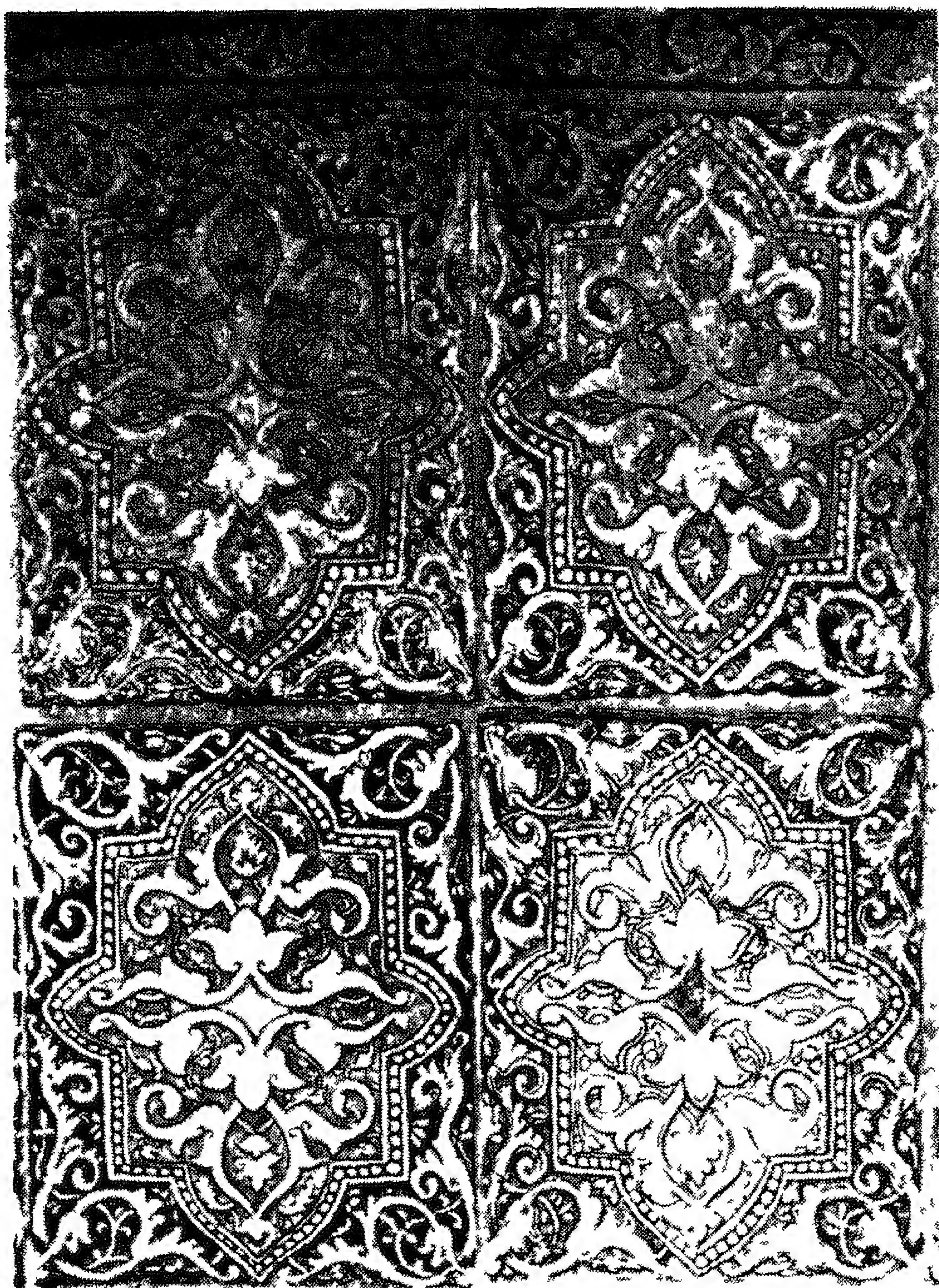
عکس سمارهٔ ۱۸۱ – در ورودی بقعه سید عباس و سید اسمعیل در محلهٔ ساعری‌ساران سهررست

عکس شماره ۱۸۲ ـ منبت کاری طرفین در ورودی بقعه سیدعباس و سید اسمعیل در محله
شاعری‌ساران شهر است

عکس شماره ۱۱۳ - نقش سرو و آیاتی از کلام‌الله مجید بر در ورودی بقعه سید عباس
و سید اسمعیل در محله ساغری‌سازان شهر رشت

عکس شماره ۱۱٤ ـ کاشیهای ازاره مسجد معه سید ماس رسد اسمعیل ـ محله
ساری‌سا ان سهر است

عکس شماره ۱۸۵ ـ محراب مسجد بقعه سید عباس وسیداسمعیل در محله ساغری‌سازان

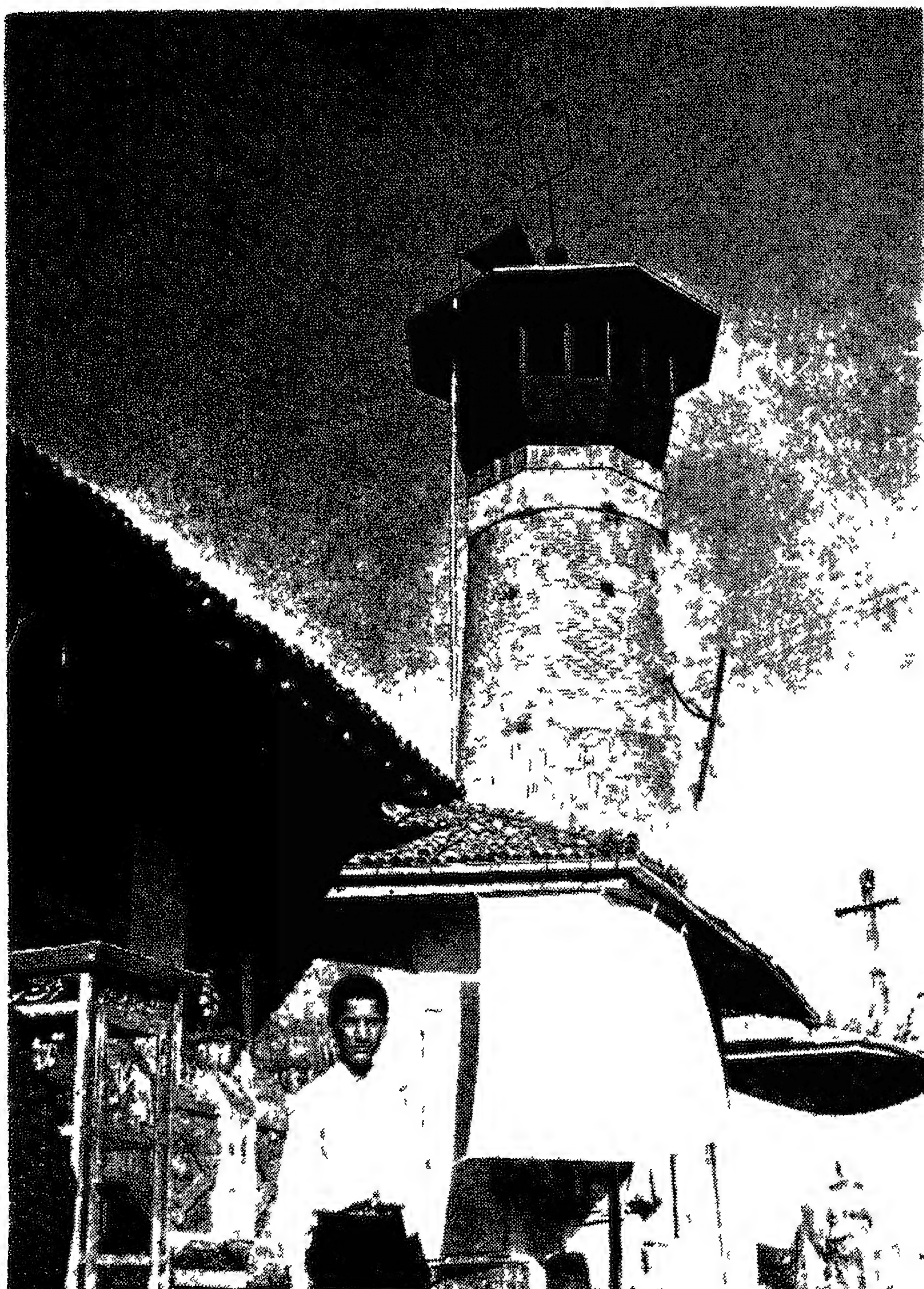
شهر رشت

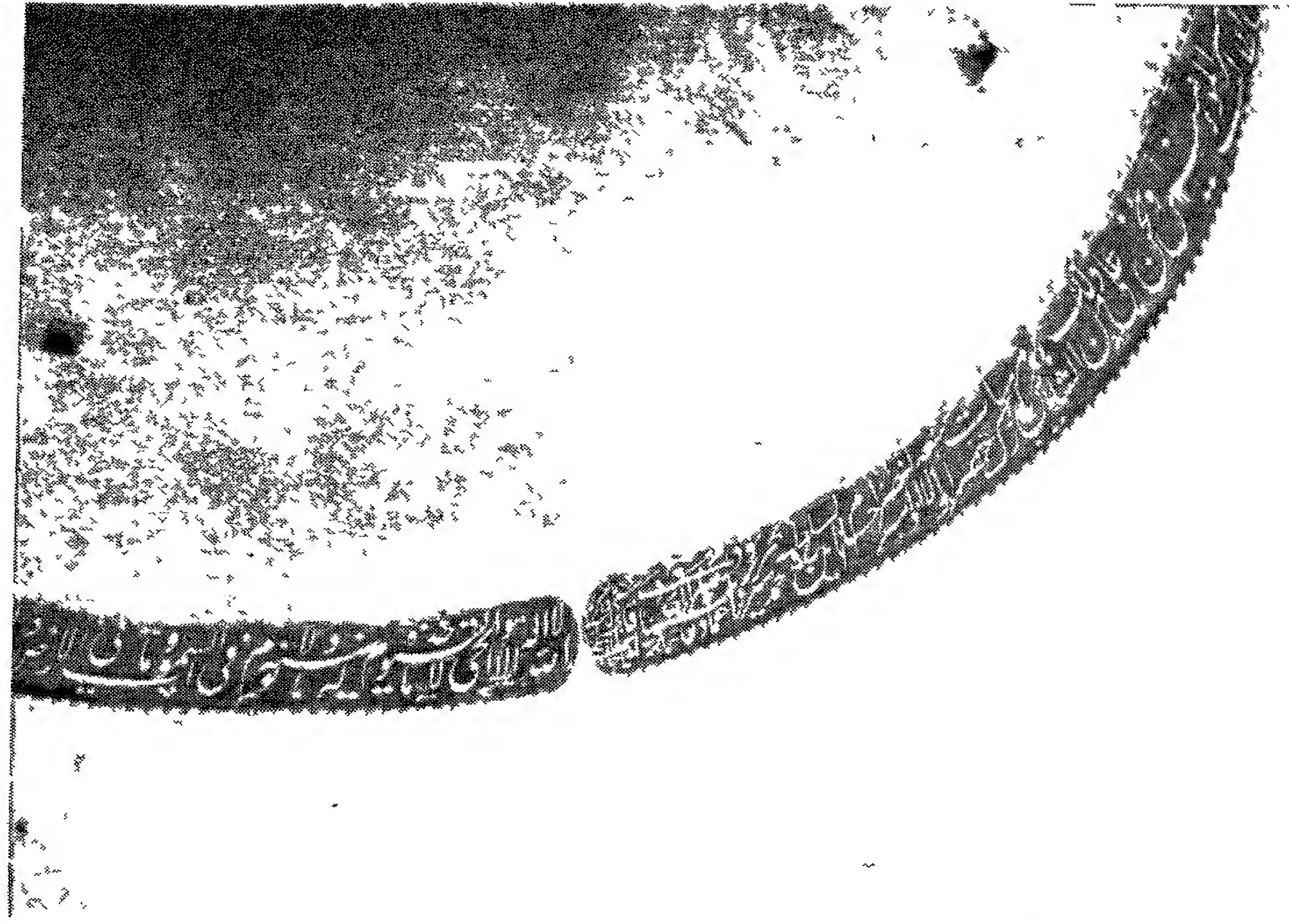
عکس شمارهٔ ۱۸۶ - سردر حمام حاجی‌محمد حج‌فروش در بازار شاعری‌سازان شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۸۱ – نمای عمومی و گلدستهٔ مسجد ساغری‌سازان در محلهٔ ساغری‌سازان شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۸۱ - گلدستهٔ مسجد ساغری‌سازان در محله ساغری‌سازان شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۸۹ ـ کتیبه داخلی گنبد بقعه خواهر امام در محله خواهر امام شهر رشت

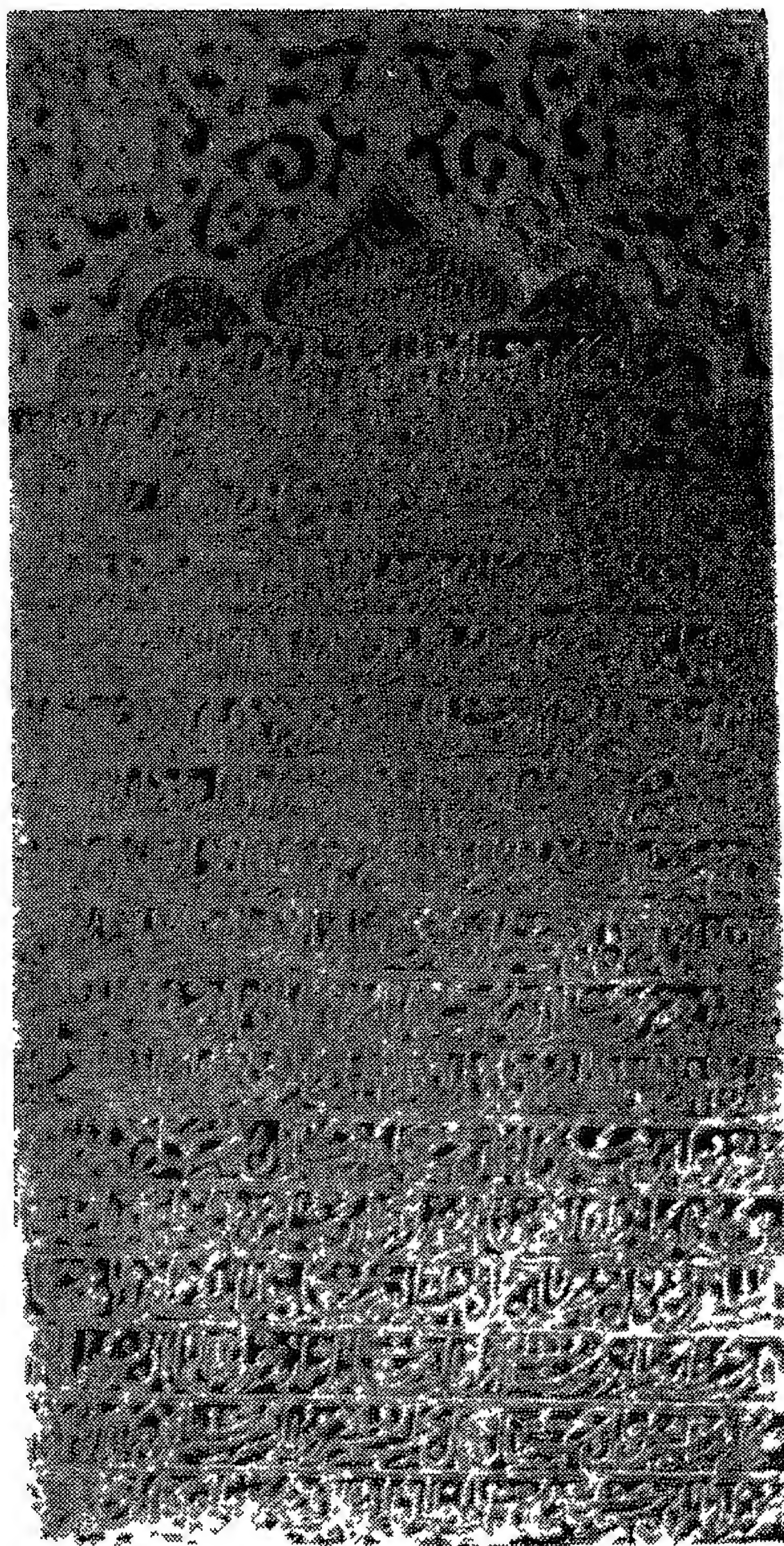
عکس شماره ۱۹۰ – بنای بقعه خواهر امام در شهر رشت فیلم شماره ۹ ۱۲۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
که از آلبوم ناصرالدین عکسبرداری شده است

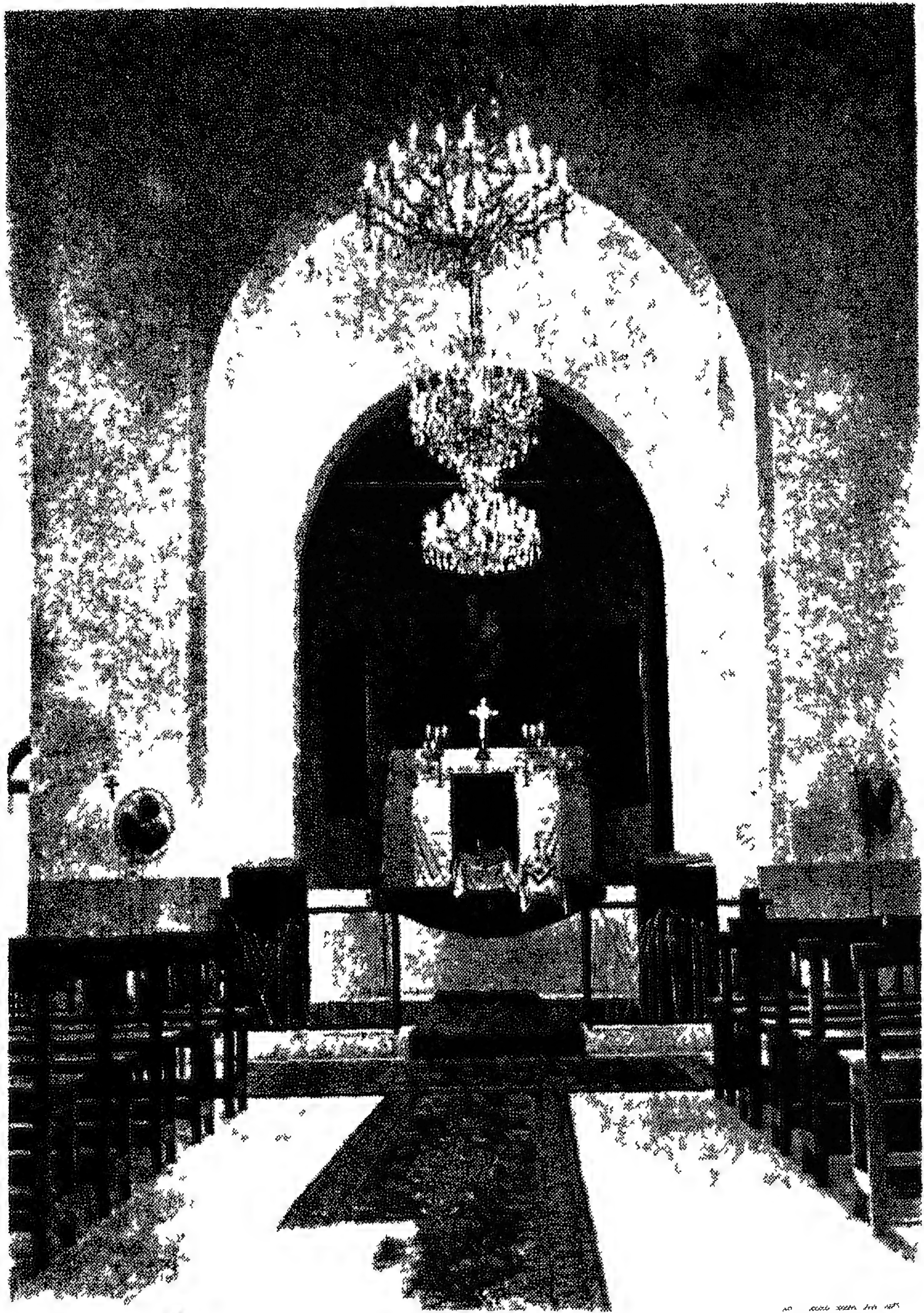
عکس شمارهٔ ۱۹۱ – نمای جنوبی بقعه خواهرامام در محلهٔ خواهر امام شهر رشت

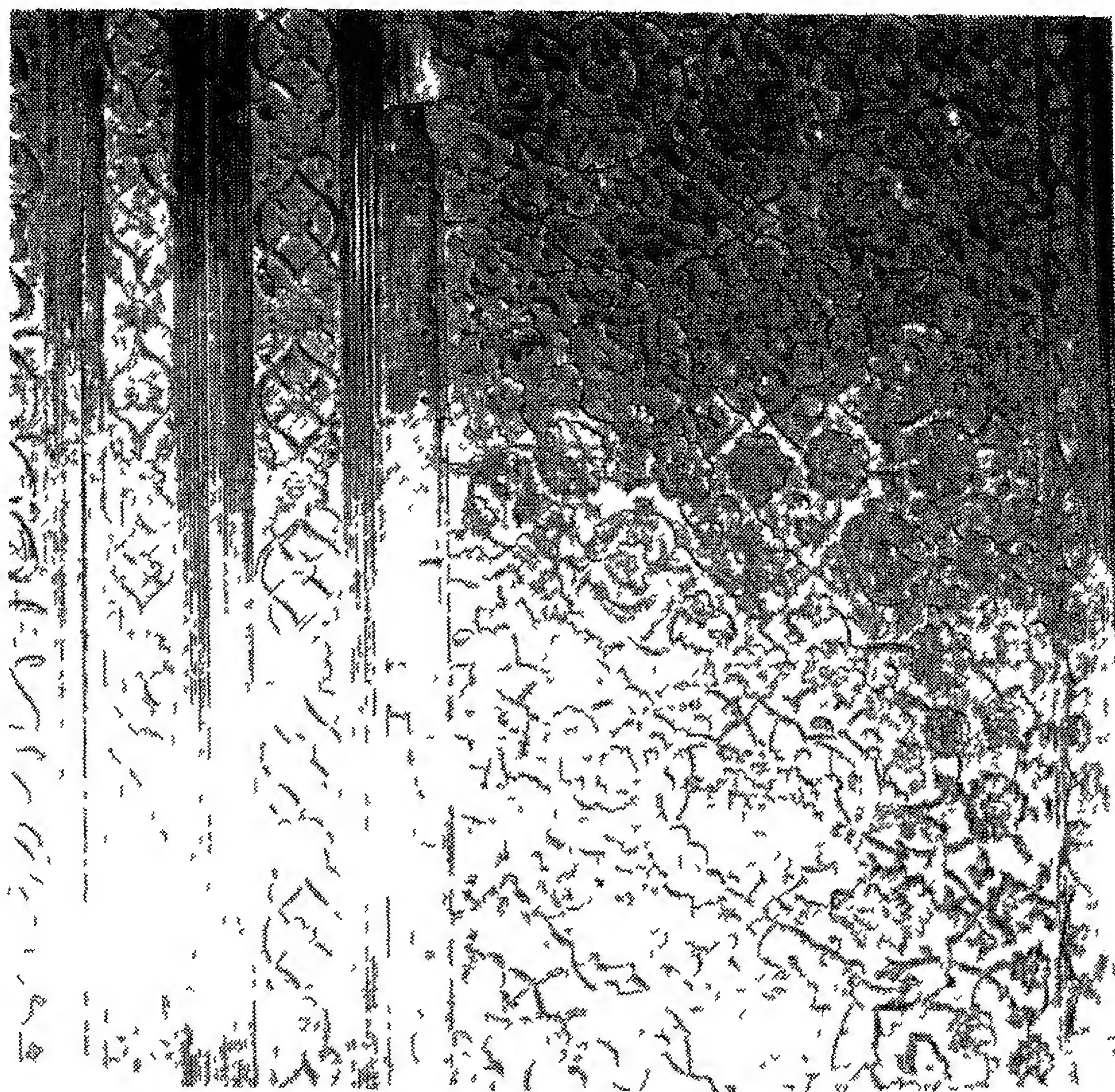
عکس شمارهٔ ۱۹۲ – سردر ورودی بقعه خواهر امام که رو به حیاط بقعه است در محله خواهر امام شهر رشت

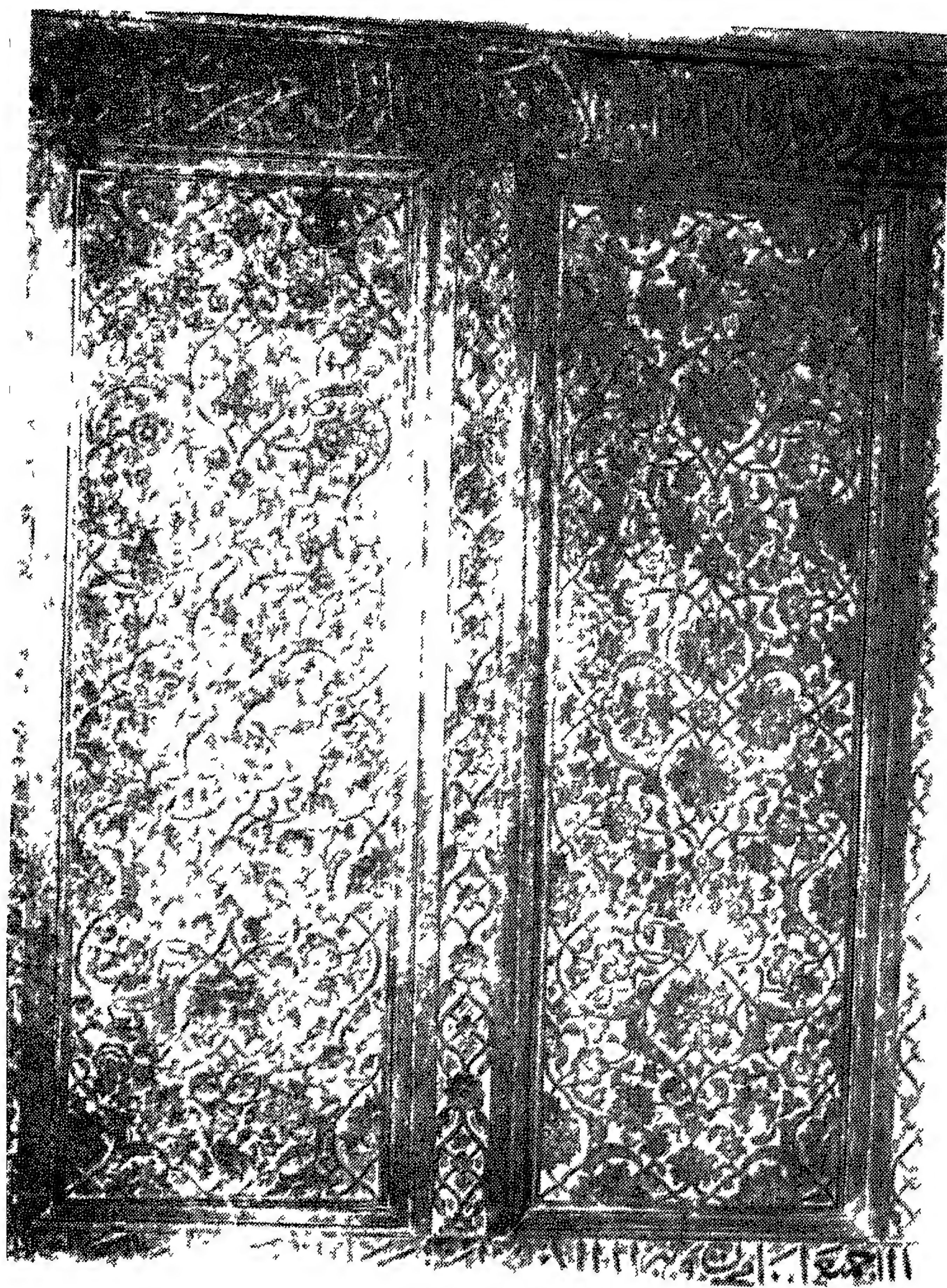
عکس شمارهٔ ۱۹۳ ـ کتیبه طرف چپ در ورودی جنوبی بقعه خواهر امام که در آن ناصرالدین شاه
خبازان را از مالیات معاف داشته است درمحلهٔ خواهر امام شهر رشت

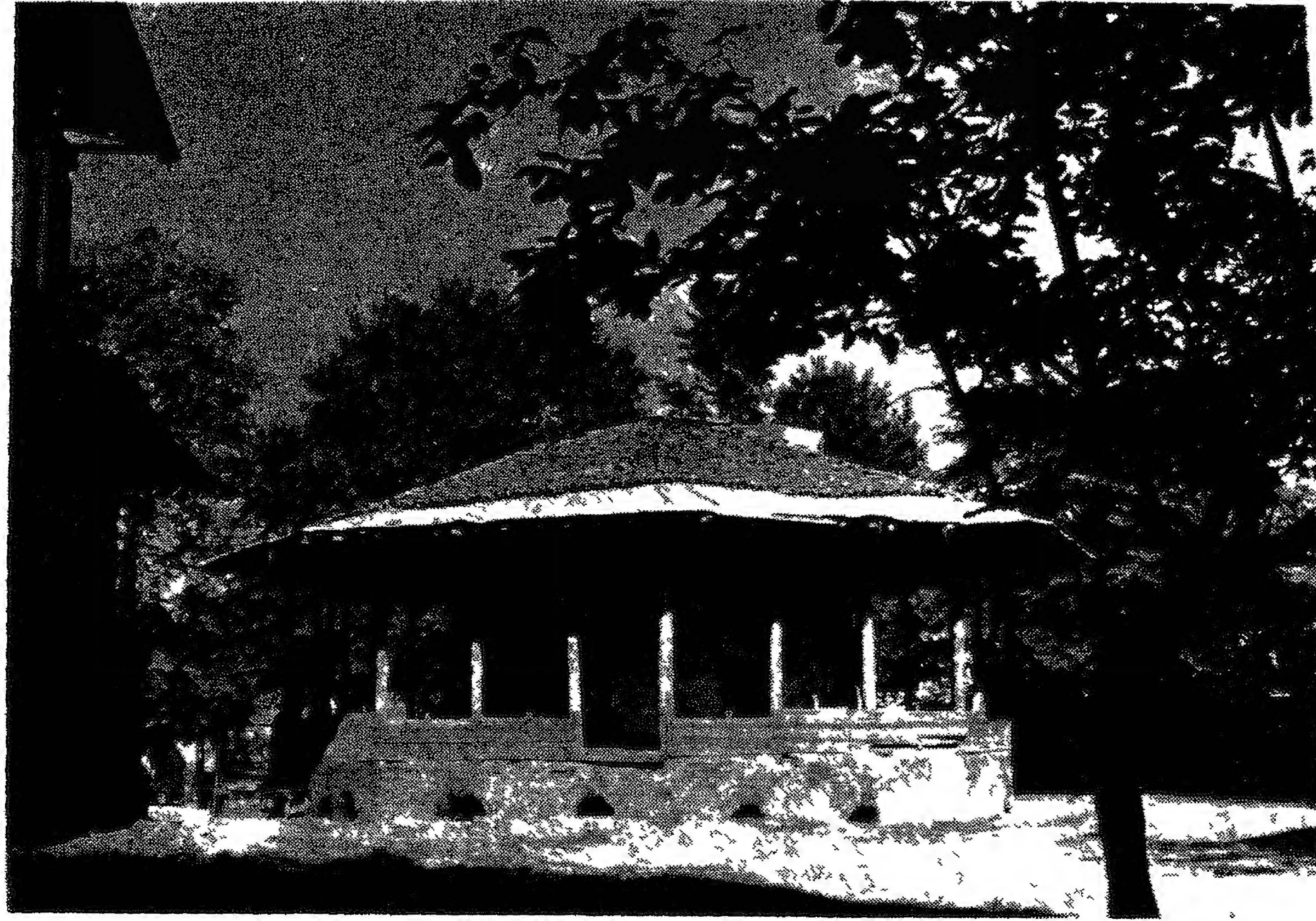
عکس شمارهٔ ۱۹۴ ـ کلیسای ارامنه درخیابان سعدی تهران

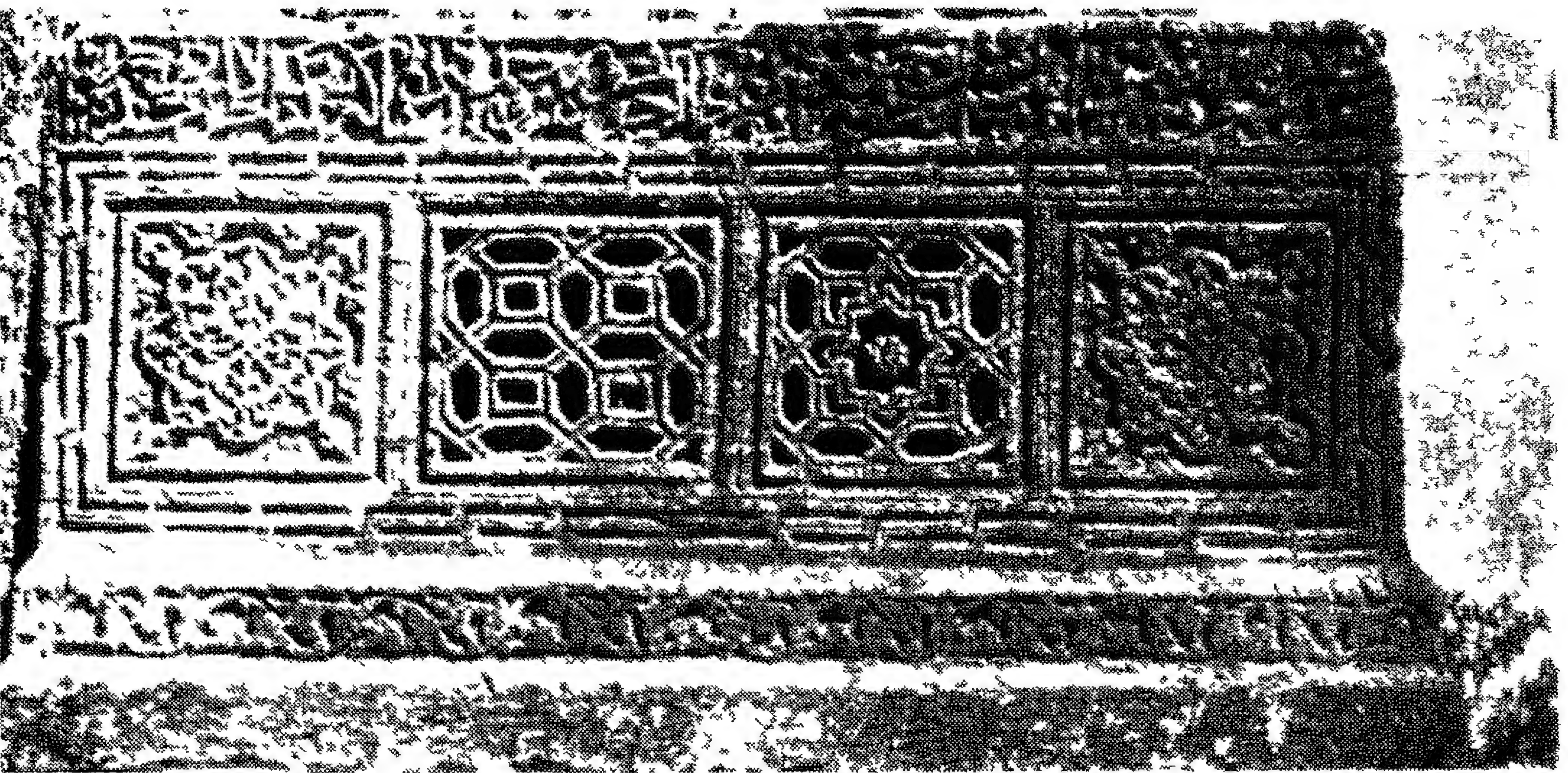
عکس شمارهٔ ۱۹۵ ـ منبت‌کاری صندوق سلیمان داراب در دهکدهٔ سلیمان داراب مواری

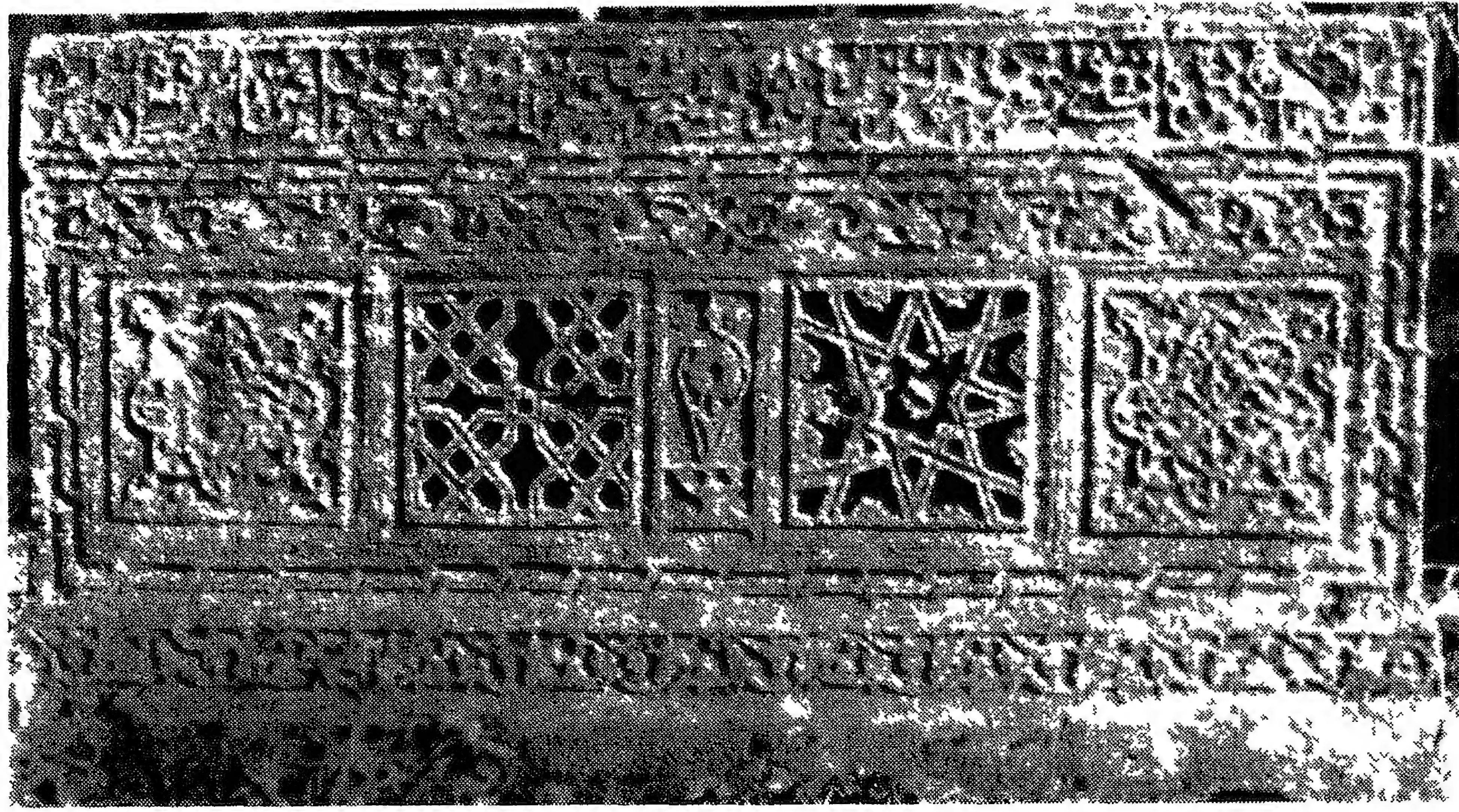
عکس شمارهٔ ۱۹۶– کتیبه زمینه‌کاری صندوق سلمان داراب در دهکده سلمان داراب هواری

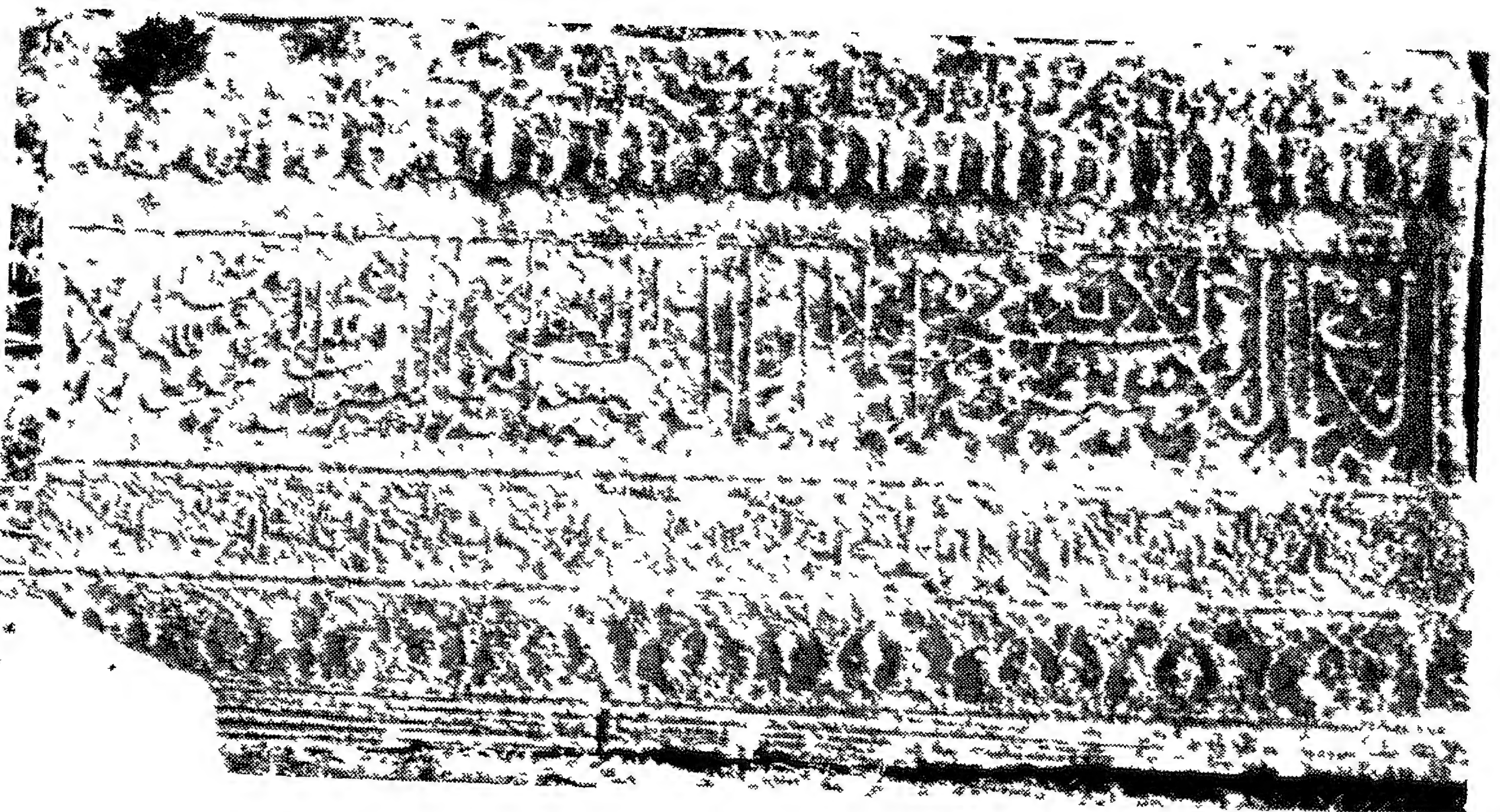
عکس شماره ۱۹۷ ـ بقعه درویش‌محمد در جنب حار حمام هواری

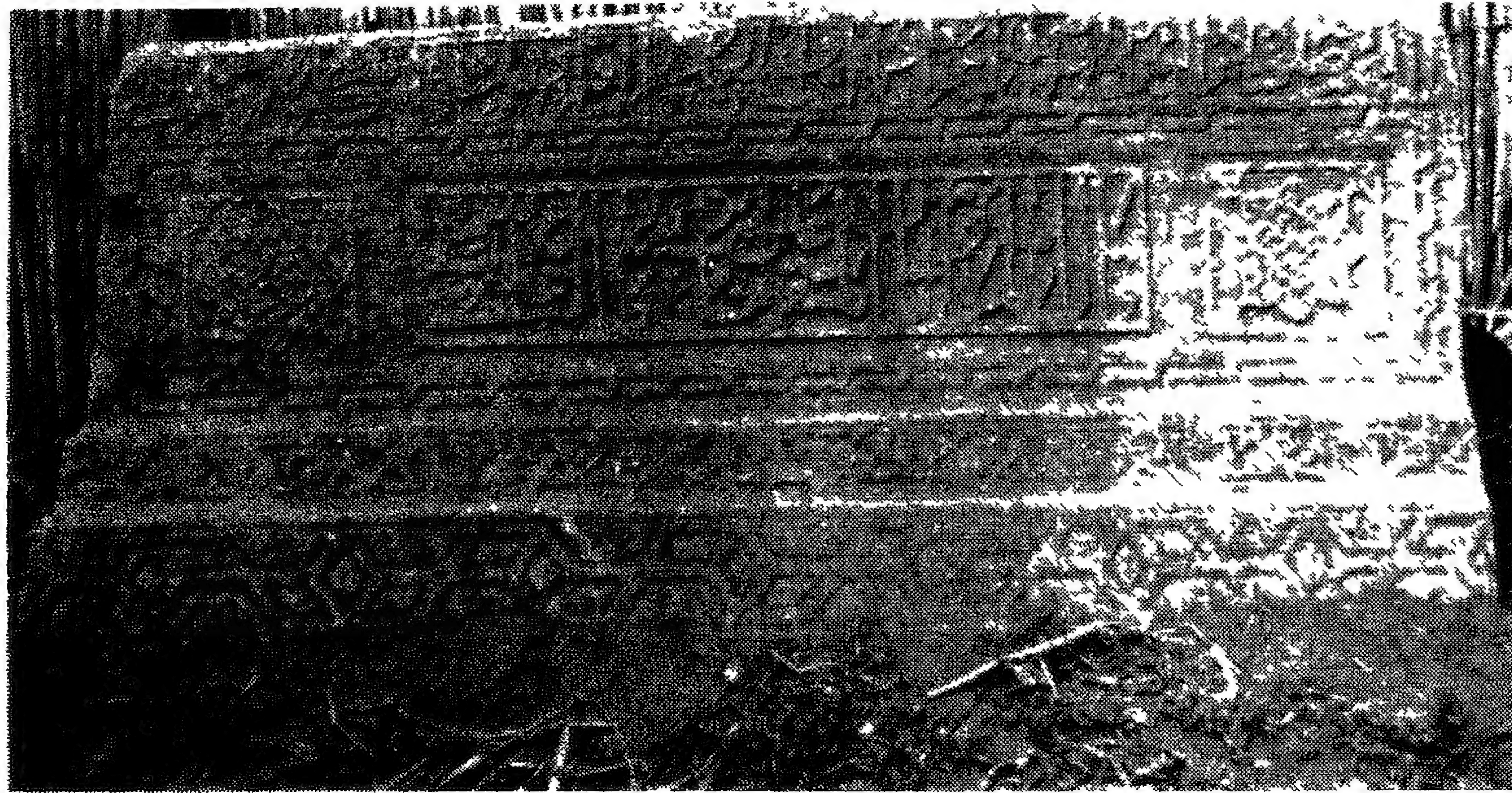
عکس شمارهٔ ۱۹۸ – سنگ شماره یک از هفت سنگ ورودی دهکدهٔ امیر کندهٔ حسنک بحار حمام مواری

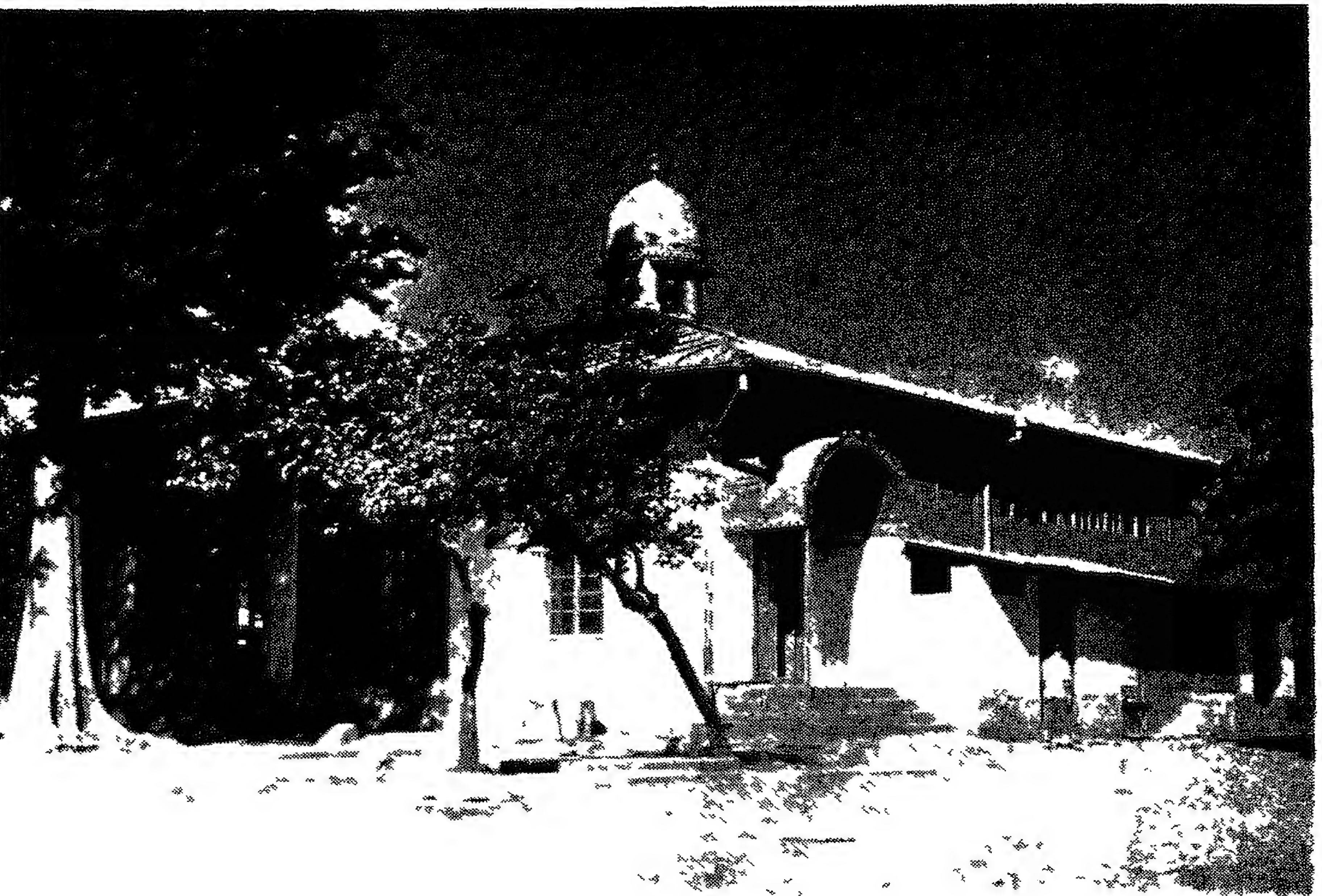
عکس شمارهٔ ۱۹۹ ـ نمای دیگر از سنگ شماره یک از هفت‌سنگ قبر در دهکده امیر کندهٔ حسک بجارحمام

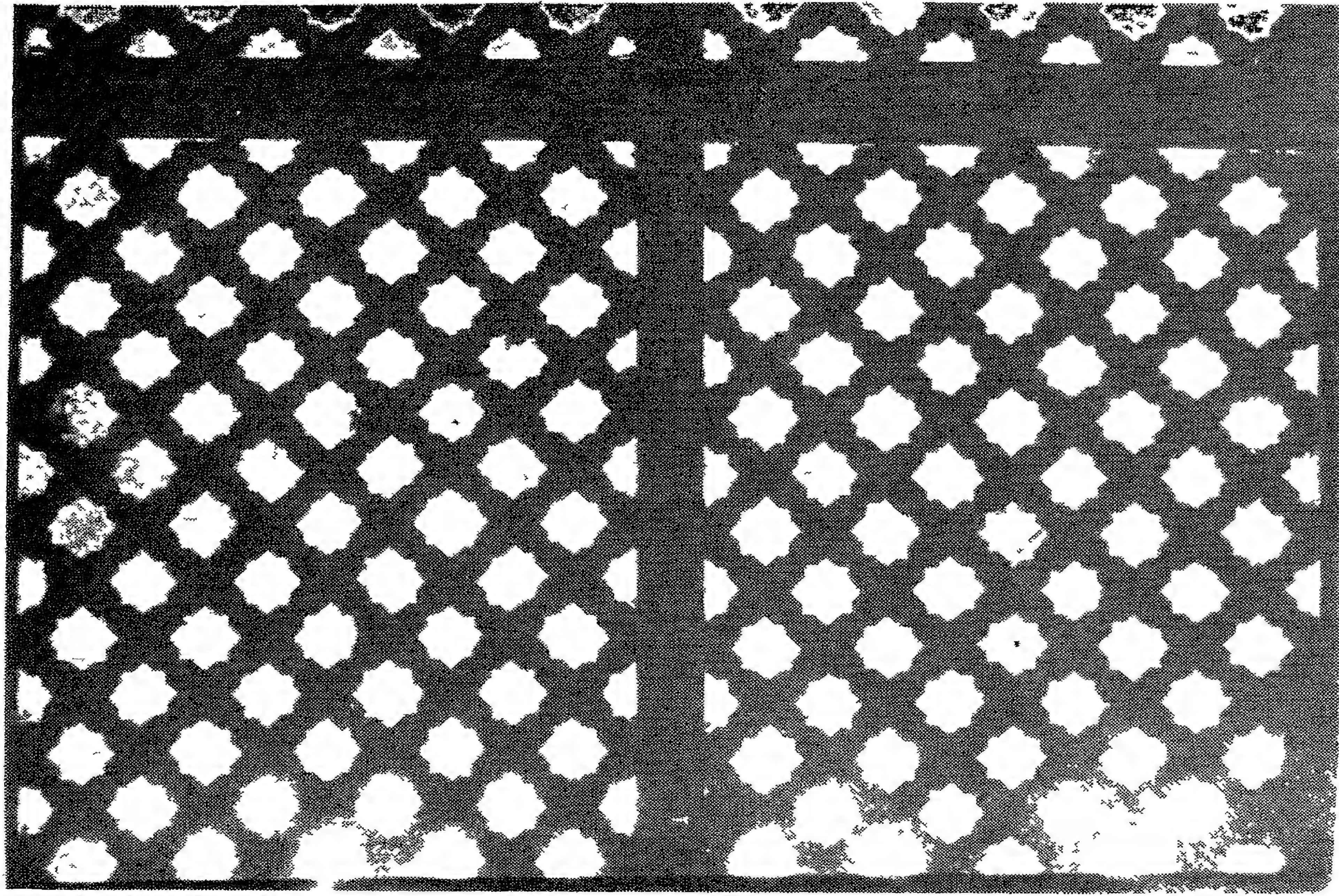
عکس شمارهٔ ۲۰۰ ـ سنگ شماره دو از هفت سنگ قبر در دهکدهٔ امیرکلا جنب جار حمام

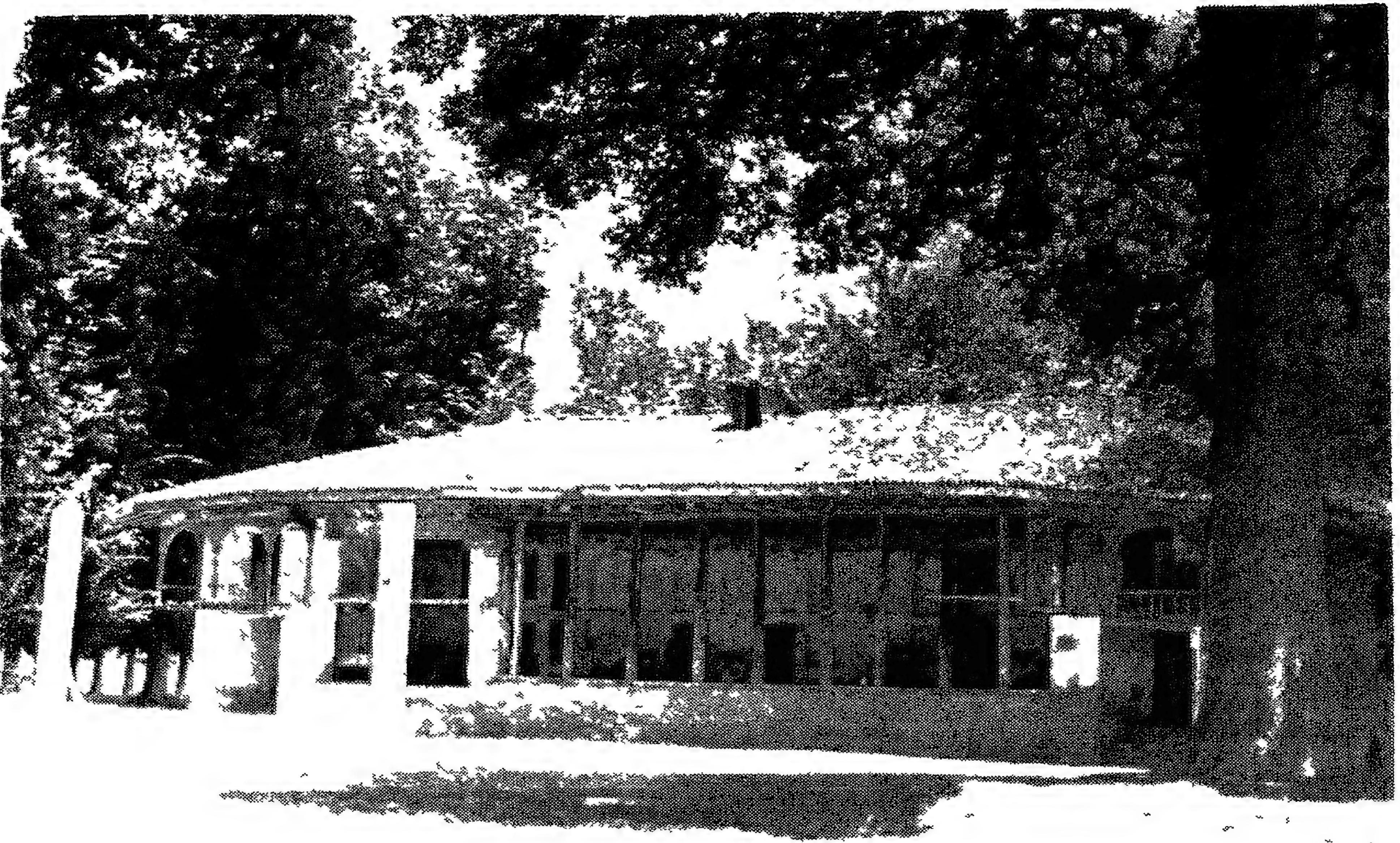
عکس شمارهٔ ۲۰۱ ـ سنگ شمارهٔ هفت از هفت سنگ قبر در دهکدهٔ امیر مکنده خشک بجار حمام

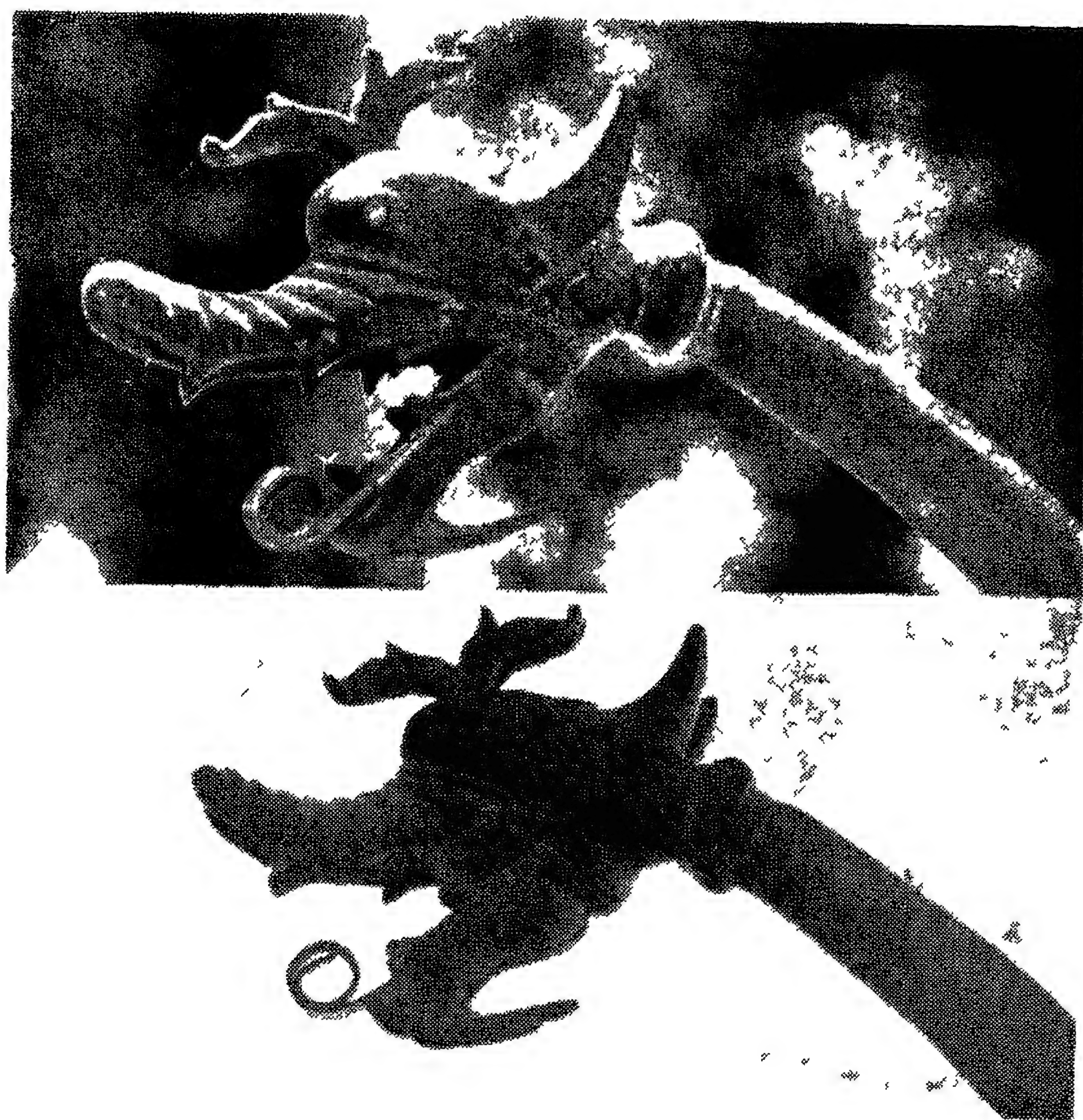
عکس شمارهٔ ۲۰۲ ـ بقعهٔ امامزاده حسن در دهکدهٔ حمام موا ی

عکس شماره ۳ ۲ ـ یکی از پنجره‌های مشبک چوبی مسجد جامع امسه در دهکده امسهٔ سنگر

عکس شمارهٔ ۲۰۴ ـ مسجد جامع امسه در دهکدهٔ امسه سنگر

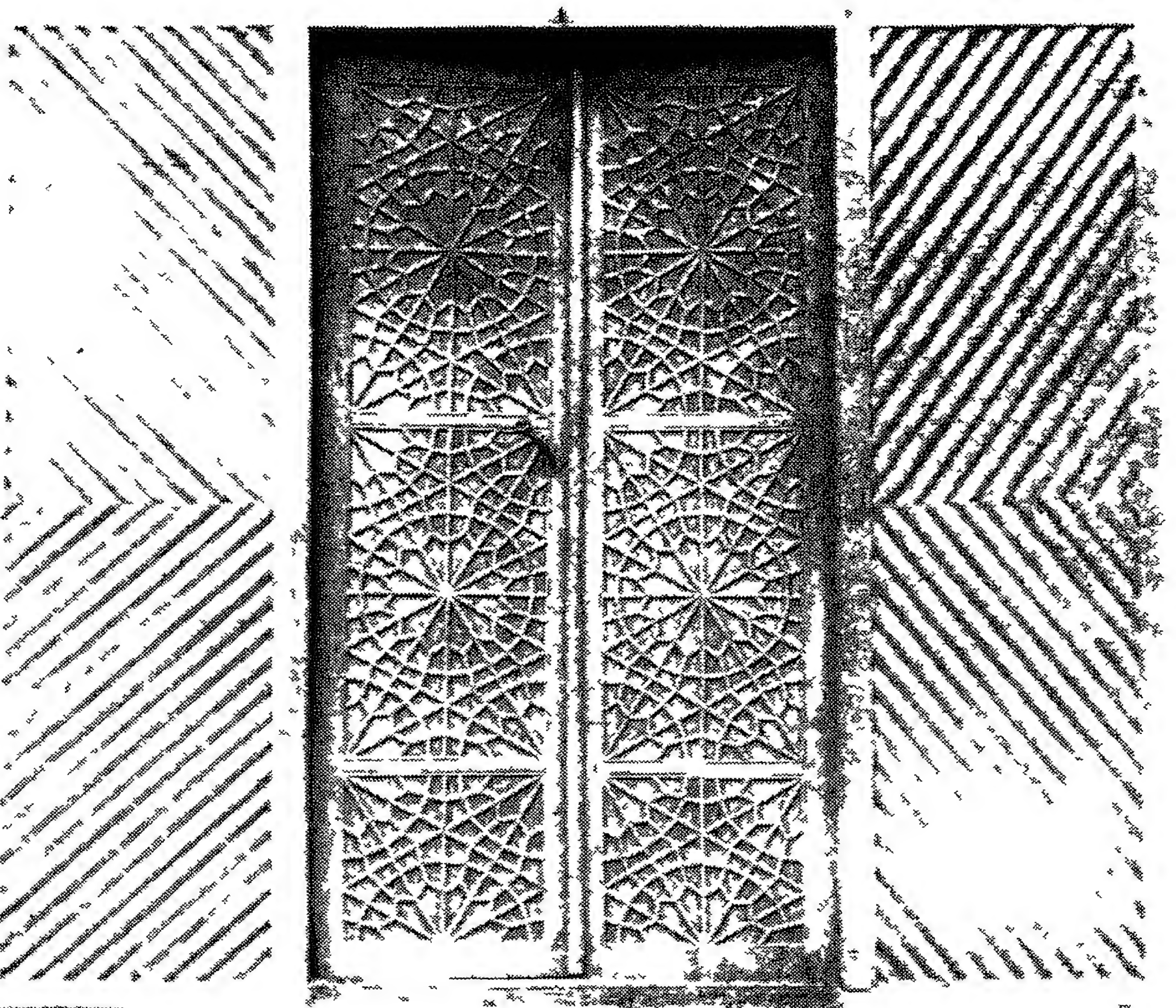

عکس شمارهٔ ۲۰۵ ـ اژدهای علم مسجد جامع امسه در دهکدهٔ امسه شمکر

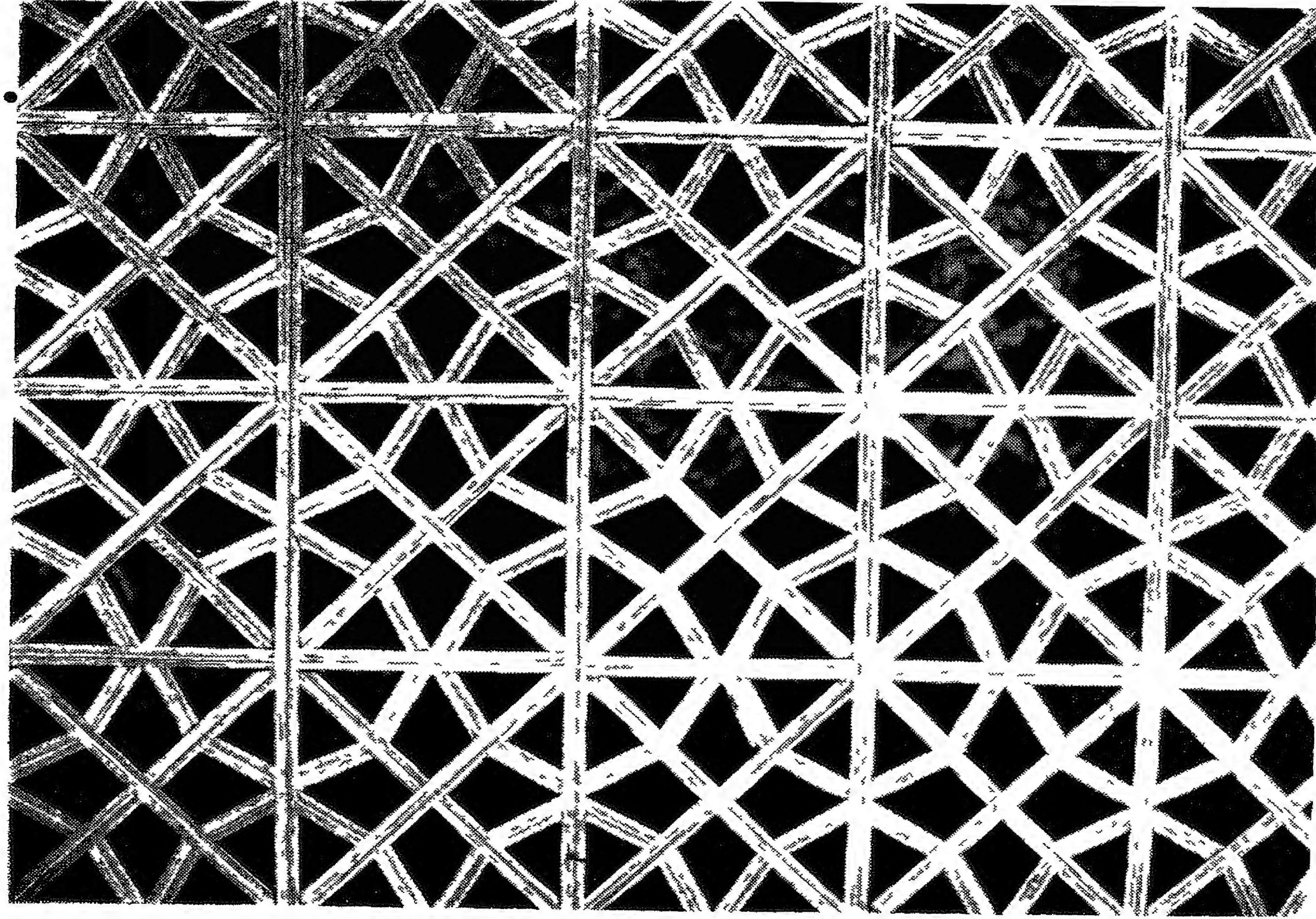

عکس شمارهٔ ۲۰۶ – خرابه‌های منزل سردار معتمد در باغ شمس امید در دهکدهٔ اسپیسکر

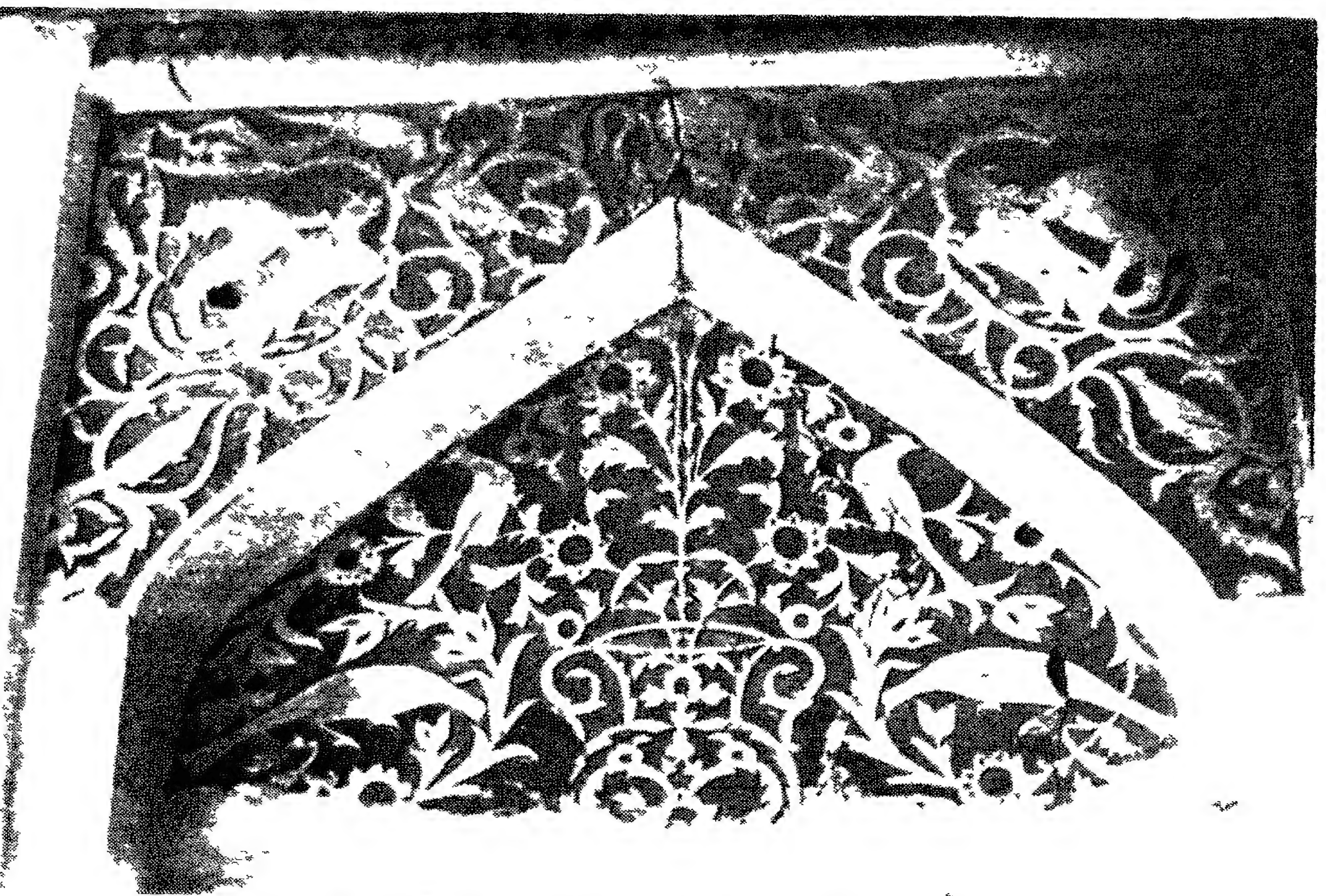

عکس شماره ۲۰۸ – یکی از درهای ورودی بقعهٔ امامزاده قاسم در دهکده چولاب کوهستانهای هواری

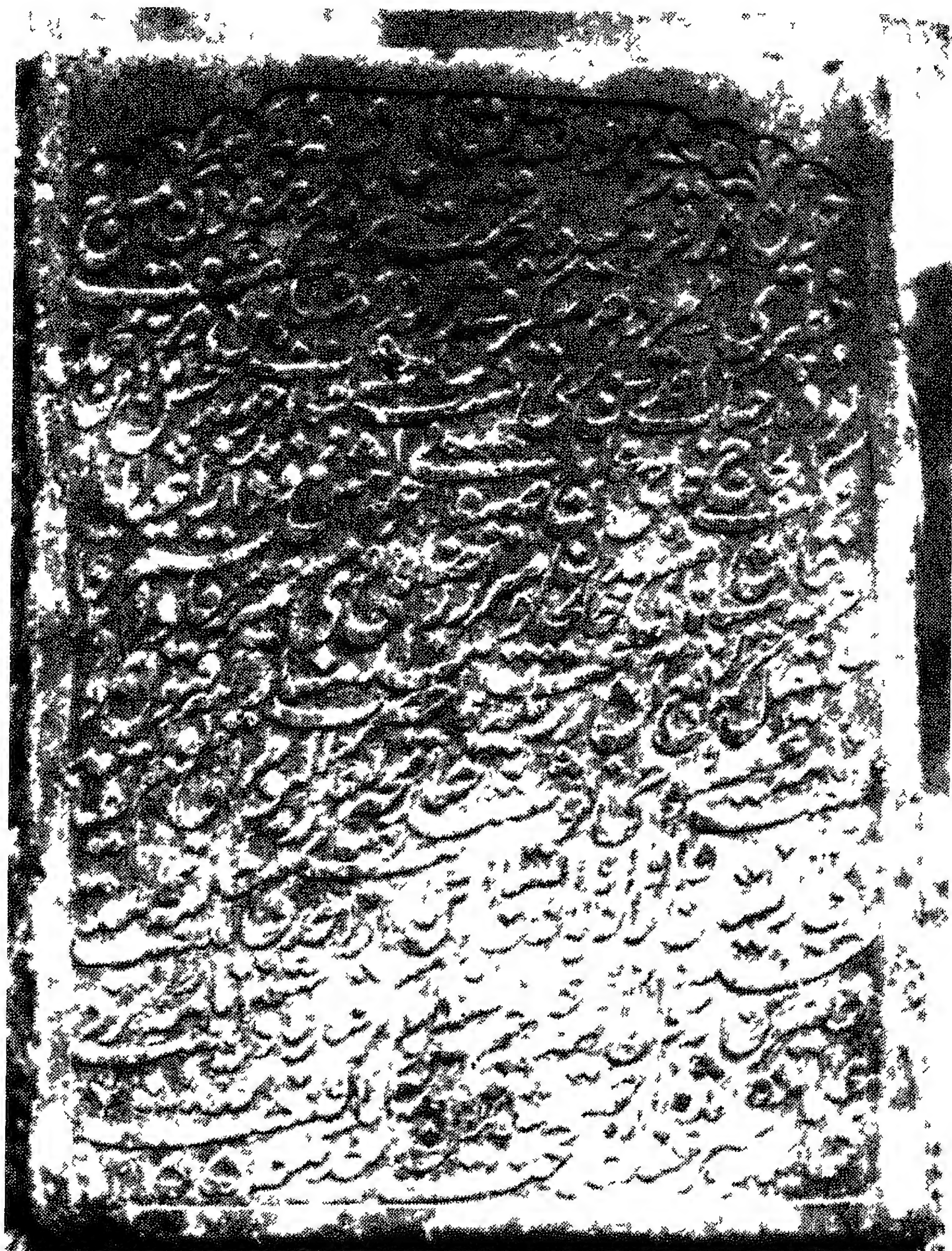
عکس شماره ۲۹ - ضریح امامزاده قاسم در دهکدهٔ حولان کوهسه‌پان‌مواری

عکس شمارهٔ ۲۱۰ ـ قسمتی از گچبریهای امامزاده سید احمد در دهکدهٔ کیلوای کوچسه‌پان موادی

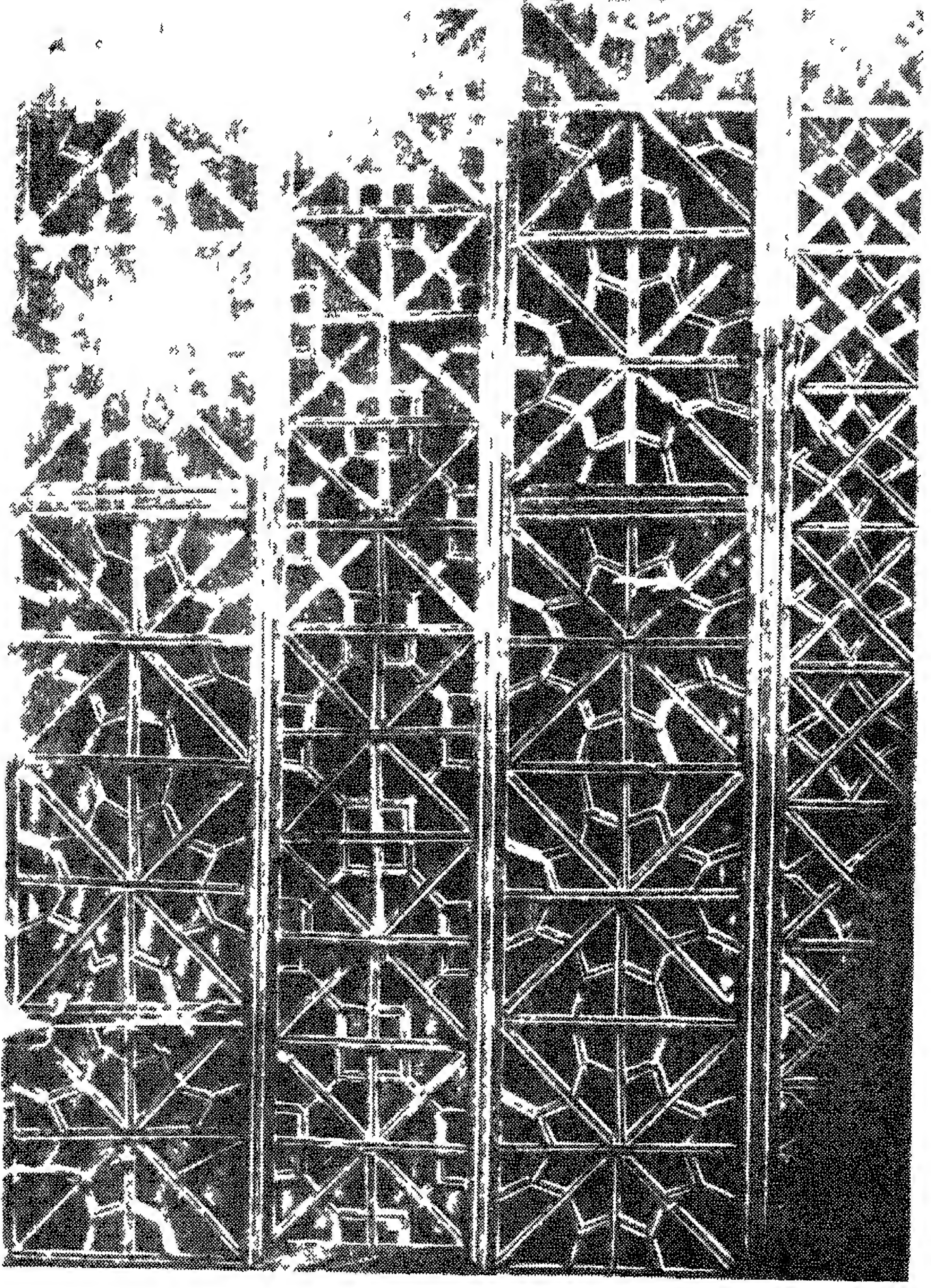

عکس شمارهٔ ۲۱۱ – بقعه ومسجد امامزاده احمد در دهکدهٔ کیلوای کوچصفهان مواری

عکس شمارهٔ ۲۱۲ ـ لوح نامه‌ای در امامزاده احمد در دهکدهٔ کماوای کوهسمهان مواری

عکس شمارهٔ ۲۱۵ ـ سنگ قبری از مرمر در دهکدهٔ خشت مسجد کوچسفهان مواری

بخش چهاردهم

۱ــ جغرافیای تاریخی لشتنشاه

بخش لشتنشاه ، درکنار دریای خزر است، ازمشرق به‌لاهیجان وازجنوب وغرب به‌بخش مواری محدود می‌شود شعب مصب سفیدرود، دراین خاك است و خاك لشتنشاه اررسوبات این رودخانه به‌وجود آمده است

پیش ازدوران سلطنت سادات کیائی ، لشتنشاه جزئی از خاك کوچصفهان بود هنگامی که سیدعلی‌کیا ، سلطان لاهیجان شد ، مردم شیعی مذهب زیدی لشتنشاه، ازاودرخواست کردند که خاك لشتنشاه‌را به‌قلمرو حکومت‌خودببرا بد وایشان‌را ازدست امیره‌مسعودبن بوپاشاین سالوك که بدرش حاکم کوچصفهان بود ودرسال۷۶۸ فوت شده بود، رها کند (۱) سیدعلی کیا لشکری آراست و به کوچصفهان رفت وآنجارا بگرفت

درسال۷۸۲ خاك لشتنشاه داخل‌حکومت پاشیجا بود وتحت آن‌ملك‌گوراب داشیجا بود (۲)

درسال ۹۱۳که شاه اسمعیل اول به‌گیلان آمد، به‌وساطت شیخ‌نجم‌رشتی‌ـ امیرالامرای‌دربار‌ـ شاسد که‌خان‌احمدخان، اراضی‌لشتنشاه‌را به‌امیرحسام‌الدین فومنی واگذارد خان احمدخان، این حکم را بپذیرفت و اظهار می‌داشت که نمی‌خواهد مردم شیعی مذهب را به دست اهل سنّت بسپارد سال دیگر ، امیر حسام‌الدین، قصد داشت که مردم لشتنشاه‌را به‌زور مسخر کند ساکنان‌لشتنشاه که ازاین امرخبردارشدند، اهل وعیال خودرا به‌رودسر بردند، تا با تصمیم‌امیرـ

(۱) تاریخ گیلان ودیلمستان سیدظهیرالدین خان گارنده ص ۴۵و۴۶ (۲) همین کتاب ص ۹۶

حسام‌الدین مخالفت کرده باشد

درسال۱۰۰۳، شاه عباس پس ازطغیانی که درلشتنشاه‌شد امر کرد بااهالی را قتل‌عام کنند درویش محمدخان اروملو- حاکم‌لاهیجان - سه روز به‌ایشان مهلت داد، تاآن محل‌را ترك کنند وپس از سه‌روز، هر که در آنجا بود کشت و سرباراش هرچه دیدند، به‌غارت بردند

افراددوطایفهٔ اژدر وچپك (= اژدهابندوچپك‌بند) برسرمقام‌وکیل‌السلطنه وصاحب اختیاری بیه‌پیش رقیب یکدیگر بودند و تا سال ۱۰۲۱ که بهراد بیك وزیرگیلان، ایشان رابه‌سیلاخور کوچ داد، جنگهای خونینی می کردند (۱)

براثر بدی آب وهوای سیلاخور، این دوطایفه، درآنجا ازمیان رفتند و کسانی که دوباره به‌لشتنشاه بازگشتند، اردم بیع گذشتند وسرزمین ایشان‌جزء املاك خالصه شد این دو طایفه که سیصد سال دراین خاك زندگی می کردند، اصلشان معلوم نیست از کجاست

در سال ۱۰۳۸ پس از شورش وطغیان غریب‌شاه، ساکنان لشتنشاه مجبور شدند به‌اسارت سرباران سلطان بن دردهند

هنگامی که خسروخان حاکم‌گیلان بود، بیشتر اراضی لشتنشاه‌را به‌ثمن بخس، خریداری کرد نایب‌الحکومهٔ آنجا کـه ارمنی جدید الاسلامی به نام «قاسم خان سیروانی » بود، به‌نابتجت آمد تا ازاو به فتحعلیشاه شکایت برد در بازگشت به‌گیلان، به‌امر خسروخان کشته شد شاه املاك خسروخان‌رامصادره کرد وبار خاك لشتنشاه جزء املاك شاهی به‌حساب آمد درحدود هفتادسال‌پیش باشرایطی به رعایا واگذار شد

مرکز اصلی‌لشتنشاه، دهکدهٔ خورشر (بفتح شین)است که درزمان‌رابینو (۱۳۳۱ قمری) بازار وحمام ومسجد جامع داشته است و بهسه محلهٔ زیر تقسیم می‌شده بالامحله- مروان کلانه - محلهٔ سربازار ساکنان این بخش گیلك و شیعی مذهبند(۲)

---

(۱) تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۱۵۳-۱۵۶ (۲) گیلان رابینو ص ۲۴۹-۲۵۱

راه کوچصفهان به جورشر از دهکده‌های جوربجار کل- همدوانه‌پردسر- کنارسر- لیموچاو گفشه می‌گذرد

جمعیت لشت‌نشاء در زمان رابینو هزار و ششصد و نود و دو خانوار بوده است در این بخش، چهل‌وچهار دهکده بوده، که بیشتر آنها بعداً جزء بخش لاهیجان به‌حساب آمده است (۱)

۴- بناها و آثار تاریخی بخش لشت‌نشاء

بقعهٔ آقا سید محمدرضا بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام در جورشر لشت‌نشاء

بنای اصلی بقعه، هشت‌ضلعی است چهارضلع از این هشت ضلعی که مقابل جهات اصلی قرار می‌گیرند، بلندتر وچهار ضلع دیگر آن کوتاه‌تر است طول ضلع بزرگتر ۳/۷۰ متر وطول ضلع کوچکتر ۹۵سانتیمتر است محل اتصال دو ضلع کوچك و بزرگ، دیواره‌ای به‌طول ۲۳ سانتیمتر است که با ضلع بزرگتر موازی است (عکس شمارهٔ ۲۱۶) ضریحی مشبّك دروسط وصندوقی چوبین میان آن است آلات‌ضریح رابسیار ظریف تراشیده‌اند وطرحهای آن‌بسیار زیباست (عکس شمارهٔ ۲۱۷) طول آن ۲۸۵ وعرض آن دویست وارتفاع آن ۱۲۰سانتیمتر است ودر ورودی کوچکی دارد (عکس شمارهٔ۲۱۸) طاق ضریح به‌شکل‌منشور مستطیل‌القاعدهٔ ناقص‌است وتمام‌آن نیز مشبّك است چهاردر ورودی در چهار جهت اصلی قرار داده‌اند یکی از آنها فعلا دری نداشت ودرگاه مانند بود طاق درگاهها هلال شکسته است وبالای هریك پنجره‌ای مشبّك چوبین است

درداخل بنا، ازاره‌ای درپنج ردیف‌کاشی فاخاری‌گل و بلبل دار به ارتفاع ۸۲ سانتیمتر بردیوار نصب شده است سقف بقعه ازداخل گنبدی و مدور، و از خارج سراسر بقعه‌وایوانها سفال‌سر است گلدسته‌ای آجری که‌روی‌آن سیمان کاری است، ازبام سفالین بنا سر بیرون‌آورده است (عکس شمارهٔ ۲۱۹) اطراف بنای اصلی ایوان است ایوانی‌که در اصلی بقعه (عکس‌شمارهٔ ۲۲۰) درآن باز

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۵۳

می‌شود، با درنظر گرفتن دوعرض ایوانهای شمالی وجنوبی به‌طول ۱۵ متر و به عرض ۳/۹۰ متر است طول ایوان قبلی تاانتهای پشت بنا، ۱۲/۳۵متر و عرض آن ۲/۳۰ متر است

جلو ایوان اصلی که در ورودی بقعه درآن است، دوازده ستون چهارسو باسرستون و مجموع ستونهای سه‌ایوان دیگر بالغ بربیست‌عدد ستون چهارسو باسرستون است طرف شمال دیوار اصلی بقعه ، دری کوچك برای بالا رفتن به گلدسته است سقف ایوانها تمام لمبه کوبی خطدار است سنگ قبر کوچکی درصحن بقعه به‌این شرح دیده شد

تاریخ وفات مرحوم کربلائی علی حسن‌ابن آقامحمدکاظم ۱۲٤۸

در میان‌کاشی‌های ازارهٔصحن، این‌کاشی مزار دیده شد

وفات مرحومه زینب سلطان بنت مرحوم مشهدی آقاجان قزوینی عیال بزازه مشهور میرزامحمد تحریرا فی‌صفرالمظفر ئیلان ئیل ۱۳۲۳

برسنگ مرمر دیگری به‌طول ٤۰سانتیمتر و عرض ۲۲ سانتیمتر با خط نستعلیق خوشی این‌عبارات دیده شد

وفات‌مرحوم میرمحمدکاظم ولدمرحوم میرسیدعلی‌الحسینی ۱۲۳۰نشانها مهر، تسبیح شانه، رحل، قلمدان ودوانگشتر

بنای بقعهٔ آقا سیدمحمدرضا قدیمی است،ولی تاریخی که قدمت آن را نشان‌دهد، درخود بنا دیده نشد رابینو می‌نویسد بنای این‌محل متبرك درسال ۱۰۵۵ هجری قمری یعنی در دوران سلطنت شاه‌عباس دوم تمام شده است ماده تاریخ بالای درورودی، این‌تاریخ‌را نشان می‌دهد (۱) ازقرار اظهار اهالی این سردر خراب شده است وسردر جدیدتری به‌جای آن بناکرده‌اند ازماده تاریخ اثری نبود متولی بقعه دوبیت شعر بالای سردرراکه مصراع آخرآن‌ماده‌تاریخ است چنین به‌خاطر داشت

---

(۱) گیلان رابینو ص۲۵۱

دروازهٔ ساقی[1] که نمایان وحلی است

آبادی آن ر سرنوشت ارلـی است

ساریح سایش رحرد حستم گفت

اس طاق حلـی ریمس عماسقلی است

مصراع ماده‌تاریح باسال ١٠٥٥ هحری قمری که رابیمو بدان اشاره کرده، برابر است

کلمه «ساقی» درمصراع اول، اشاره به‌ساقی مرار است که نام قدیمی محل نقعهٔ سیدمحمدرصا بوده است عبدالفتاح ار «صحرای ساقی مرار لشتنشاه » نام می‌برد [2] رابیمو می‌نویسد این محل به‌نام«ساقی‌مرار» شهرت داشته‌است وسید طهیرالدین نیر این نام‌را در تاریح گیلان ودیلمستان آورده است [3] اما نگارنده در تاریح سیدطهیرالدین نام ساقی‌مرار را نیافت

تکیهٔ محاور نقعهٔ آقا سید محمدرصا

رابیمو ار تکیهٔ محاور نقعه یاد کرده‌است ومی‌نویسد که دراین تکیه حسد میررا علی‌حان امین‌الدوله مدفون است [4] مرحوم میررا علی‌حان امین‌الدوله که سالهای آحرعمر حودرا درلشتنشاه درتبعید به‌سر می‌برد، در بیست‌ودوم صفر سال ١٣٢٢، درعمارتی که حود درلشتنشاه ساحته بود، درگدشت ودرتکیهٔ نقعه به‌حاك سپرده شد قبراوامرور دراطاقی به‌طول ٥/٤٠ متروعرص ٥/٥متر ومفروس به‌قالی است سنگ قبر او سنگ‌مرمری است به‌طول ١٤٠ وعرص ٧٩ سانتیمتر واین اسعار باحط حوس نستعلیق بر آن حك شده است

هوالحی الدی لایموت

حرد حیران رکار چرح ودانا رو بفکرت شد

که دایم درپی حورو حفا با اهل غیرت شد

---

(١) اساره به «ساقی‌مرار» است (٢) تاریح گیلان ص ٢٢٦ (٣) و (٤) گیلان رابیمو ص ٣٥١

بدنیا دل نبست اهل خرد زیراکه این دنیا
وفا با کس نکرد وراحت او عین زحمت شد
سراسر مهر او کین، شادیش غم، شهداو حنظل
عطایش مسکنت، سودش زیان، عزّش مذلّت شد
یگانه گوهر دانش، امین دولت ایـران
ز دنیا رخت بربست و مسافر سوی جنت شد
زفوت او سبب گر دوستان پرسند می‌گویم
که دولت خواهی وملت‌پرستی این‌دوعلت‌شد
ز دولت خواهی وملت پرستی آن مهین دانا
نیاسودی، ولیکن حاصلش زورنج ومحنت‌شد
درین ماتم فلك گر خون بارد می سزد زیرا
که بیرون از جهان، اهل‌خرد ، اهل فتوت شد
نشسته بر کناری اشك ریزان عارف و عامی
شده پر خون دل دولت، شکسته پشت ملّت شد
چو در ماه صفر کرد او اجابت دعوت حق‌را
پیمبر میزبانش در مقام قرب عزّت شد
پی تاریخ صدری خون فشاند از دیده و گفتا
امین الدوله و اویلا سوی گلزار جنّت شد
۲۲ صفر ۱۳۲۲

درهمین‌اطاق ، پائین پای‌میرزاعلی خان امین‌الدوله ، مدفن محسن خان امین‌الدوله است بر قبر او سنگ مرمری به‌طول ۱۱۸ وعرض ۶۰ سانتیمتر قرار داده واین ابیات‌را بر آن حك کرده‌اند

هوالحی الذی لا یموت

دریغا رفت از این دار دنیا	امین الدوله مرد راد والا
رئوف با دلی ، مرد کریمی	که دادی بینوایان را هدایا
پدر بودش امین الدوله کاو بود	مهین صدر اجل بی‌مثل و همتا
وطن پرور مهی ، آزاده مردی	که شد رو پایهٔ مشروطه برپا
وزیر فاضل و فرزانه محسن	که فردوس برینش گشت مأوا
هزار وسیصد وشصت ونه ازسال	ز هجرت بود رفت از دار دنیا
هزار وسیصد وبیست و به آنگاه	ز سال شمسی این‌چون شدهویدا
سوی جنّت المأوا روان شد	بد آمرزیده در دنیا وعقبی
روانش باد دائم شاد وخرّم	ز الطاف خدای فرد یکتا

درحاشیهٔ همین‌سنگ این عبارات حك شده است

بسم الله الرحمن الرحیم

الهی بنبی عربی ورسول‌مدنی- واخیه اسدالله‌مسمی‌بعلی- وبزهراء بتول وبام ولدیها- وبسبطیه وشبلیه هما نجل زکی- وبسجاد وبالباقر والصادق‌حقا- و بموسی‌وعلی‌وبقی‌وبقی-وبذی‌العسکر والحجه القائم‌بالحق‌الذی-یضرب بالسیف بحکم ازلی -وعلیهم صلواتی وسلامی مأالف - بنهار ولیال وعداة وعشی

بردیوار جنوبی وشرقی دوعکس از مرحوم میرزا علی‌خان امین الدوله و دوعکس از مرحوم میرزا محسن‌خان امین الدوله وقابی چوبین بطول ۴۵ و عرض ۳۵ سانتیمتر دیده می‌شود در این قاب هشت بیت اشعار زیر باخط نستعلیق بسیار خوش درحاشیه‌بندی‌اکلیل وزنگ‌آبی نوشته شده است

هو الحی الذی لا یموت

عدیم المثل علی بن محمد	امین الدوله آن دستور اعظم
بعقل دور بین و طینت پاك	که اندر ذات پاکش بود مدغم
سزاگر خوانمش لقمان گیتی	رواگر گویمش سلمان عالم

ز تأئیدات یزدان خامهٔ او بحلّ مشکلات دهر ملهم
بعهد او بنای ظلم مهدوم بعصر او اساس عدل محکم
بسالی هفت درلشت نشا ماند بسجن اندر اسیر محنت وغم
پس شصت واند آنگاه بپیچید قضا طومار عمر وی چو برهم
وفار از بهر تاریخ وفاتش بحسرت گفت آه ای صدراعظم
١٣٢٢

عمارت حکومتی لشتنشاه

رابینو یادی ازعمارت حکومتی لشتنشاه کرده‌است ومی‌نویسد «خرابه‌ها وآثار خندق آن باقی است»(١) ازخرابه‌ها و آثار خندق این‌عمارت هیچگونه نشانی برجای نبود ومحل آن‌را نیز نمی‌دانستند

عمارت‌میرزا علی‌خان امین الدوله

مرحوم میرزا علی خان امین الدوله ، در سالهای آخر عمر خود که در لشتنشاه‌درسعید بسر می‌برد ، عمارتی برای خود ساخته‌است (٢)عمارت او در باغی بزرگ که اطراف آن خندقی دارد و درختان‌آزادآن دیدنی است ، تا امروزباقی است (عکس شمارهٔ ٢٢١) یك‌دستگاه‌عمارت دیگر نیز دراین باغ دیده می شود

مسجد جامع
درخورشر لشتنشاه

مسجد جامع خورشر ، بنائی مربع است که ازآجر ساخته شده است طول‌مسجد بیست وعرض‌آن چهارده متر است در شرق وغرب مسجد دوغرفهٔ چوبین برای زنان ساخته‌اند عرض این دوقسمت ٤/٥ متر وطول‌آن باندازهٔ عرض مسجد یعنی چهارده متر است طرف شمال مسجد ، درامتداد دوقسمت

(١) گیلان رابینو ٢٥١ (٢) گیلان رابینو ص ٢٥١ رابینو می‌نویسد که امین‌الدوله درسال ١٣٢١ قمری دراین عمارت فوت شده‌است درصورتی که امین‌الدوله ، چنانکه سنگ قبر او حاکی است ، در٢٢صفرسال ١٣٢٢ فوت شده است

رنانه‌راهروئی‌چوبین به‌عرض ۹۰ سانتیمتراست که جلوآن پردهٔ دستك صراحی است ودوقسمت‌محرای رنانه‌را به‌یکدیگرمتّصل می کند

سقف مسجد بردوسر بال اصلی‌متکی است این دو سر بال برچهار ستون چوبین بلند لاچ لنگری قرارداده شده است ستونها برروی چهارپایهٔ آجری مستطیل شکل به‌طول ۳۸ وعرض ۳۳ سانتیمتر نهاده شده است بالای ستونها باریکتر ازقسمت‌پائین آنهاست (عکس شمارهٔ ۲۲۲)

درطرف‌جنوب مسجد، دو ارسی‌باشیشه‌های‌رنگین تعبیه‌شده است

در طرف شمال ، دو ارسی با شیشه های رنگین و درِ ورودی مسجد به ارتفاع ۲/٤٠ وعرض ۱/۸۸ متر است که ازکفش کن وارد صحن مسجد می‌شود طرف‌غرب، در ورودی رنانه است ویك پنجرهٔ کوچك نور گیر دارد

درغرفهٔ رنانه درطرف شرقی دوارسی باشیشه‌های رنگین زیباست ودر طرف‌غربی یك‌در ورودی‌ویك‌پنجره است

درطرف‌شمال درراهروی چوبین میان‌دوقسمت رنانه،دو ارسی‌باشیشه‌های رنگین ویك‌پنجره ویك‌در ورودی به‌گلدسته است طرف جنوب قسمت شرقی بالاخانهٔ رنانه یك ارسی با شیشه‌های رنگین ودرطرف جنوب قسمت غربی آن یك پنجره تعبیه شده است

محراب مسجد سفیدکاری ساده ومنبرچوبین وساده‌ای‌کنارمحراب است سنگ مرمری برطرف‌چپ محراب به‌طول۷۵ وعرض۲٤سانتیمتر بردیوار نصب شده است این‌اشعار باخط نستعلیق برآن‌حك شده است

خسرو دوران محمد خان که عدل و داد وی

اهل عالم را بسوی درگه حق رهنماست

میر اسمعیل عالیشان والا مرتبت

آنکه جدّ امجدش خلق دو کون را پیشواست

در امید قصر مافیها عیون جاریه

کان بکو مسکن مقام عشرت اهل وفاست

ساحت این فرخنده مسجد را بدین نوعی که هست
بالحقیقت منتخب طرحی وعجایب دلگشاست
ای عزیزان با ادب گام اندرین مأوا نهید
زانکه این دلکش بنا ممطور الطاف خداست
بهر تاریخ بنایش اسف (کذا)[1] ازروی یقین
گفت الحق معبد ارباب دین مصطفاست[2]
(عکس شمارهٔ ۲۲۳) ۱۲۰۶

شابرده عددکاشی به ابعاد ۵۱×۲۵ سانتیمتر باخط خوش نستعلیق درشرح و تاریخ تعمیر مسجد، بالای سردر ورودی بوده است که در تعمیرات بعدی آنها را جمع کرده بوده اند، اخیراً قصد دارند، دوباره آنهارا به جای خودنصب کنند بریکی از آنها این تاریخ دیده شد

هزارو سیصدو هجده زهجرت بود بست

برسردرورودی حیاط مسجد (عکس شماره ۲۲٤) کتیبه‌ای سنگی است که اشعار زیررا باخط خوش نستعلیق برآن حك کرده اند

من یکن فی الجد احری فهو بالسعد قرین
یعبد الله تعالی شأنه فی کل حین
و متی یملك من دنیا ولی المسلمین
و جری من فیض جوده ابحر للوافدین
و غدا یعمر بیتا لآله العالمین
ابت یاد المحدار ّح دلك القول المتین
رد بهاعدة ابواب الجنان اجمعین
مسجداً اسس للتقوی باعمار الامین
۱۳۱۸

---

(۱) شاید آصف (۲) ماده تاریخ با تاریخی که بارقم برآن نوشته شده است یك سال اختلاف دارد یعنی ماده تاریخ معادل ۱۲۰۵ هجری قمری می‌شود

چنانکه از کتیبهٔ کاشی نیز پیداست، مسجد و سردر آن در سال ۱۳۱۸ هجری قمری مرمّت شده است

بقعهٔ آقا سید عبدالله بن موسی الکاظم علیه السلام در بالا جورشر لشتنشاه

بنای اصلی بقعه به طول ۷ و عرض ۳/۴۰ متر است در ورودی آن، طرف جنوب است پنجره‌ای نورگیر طرف شرق است، درطرف غرب، دری است که ازصحن به‌مسجد می‌رود ضریحی چوبین مشبك به‌طول ۲۲۰ وعرض ۱۰۰ وارتفاع ۱۲۵ سانتیمتر مرقد را پوشانده است طاق ضریح نیز مشبّك ومسطح است، سقف بقعه لمبه کوبی بادرزپوش خط‌دار است، مسجد درغرب بقعه ومتصل به‌آن است طول آن ۱۳/۵ وعرض آن ۴/۵۰ متر است طرف شمال مسجد، پانرده لنگه‌ارسی قدیمی‌است طرف غرب، اطاق کوچکی، برای آبدارخانه است سقف‌لمبه کوبی است عرض درزپوشها، به‌اندازهٔ عرض یك لمبه است (عکس شمارهٔ ۲۲۵)

بقعهٔ میرشاه محمود بن امام موسی الکاظم در دهکدهٔ شبخان گفشه لشتنشاه

بنای اصلی بقعه به طول ۴/۵۰ و عرض ۳/۷۵ متر است ضریحی چوبین مشبّك دروسط اطاق به‌طول ۲۸۵ و عرض ۱۹۵ و ارتفاع ۱۷۰ سانتیمتر، باطاقی مشبك ومسطح، مرقد را پوشانده است در ورودی درایوان شمالی است و بالای آن جفنگی‌نورگیر مشبّك است پنجره هائی مشبّك چوبین نیزدرسایر دیوار-های بنا دیده می‌شود

برصندوق مزار کتیبه‌ای باخطی بد میان نسخ و نستعلیق این‌عبارات حك شده است «نادعلیاً مظهر العجائب تاسر حقی بانور جای ادرکمی عمل استاد علی اصغر من شهور سنهٔ ۱۲۴۰» سقف بقعه واسان کسی و پل کوبی با درز پوش زده است

در ورودی بقعه دو لبی است ، هر لنگهٔ آن به طول ۱۶۵ و عرض ۴۷ سانتیمتر است این عبارت در سکهٔ بالای لنگهٔ سمت‌راست خوانده‌می‌شود

الله مفتح الابواب الله ولیّاً لتوفیق
بیت زیر بر تکهٔ بالای لنگه سمت چپ حک شده است
هر کسی کو بادب دست برین در بنهد
بیشك از پای درافتد بیقین سر بنهد (عکس شمارهٔ ۲۲۶)

چهارطرف بقعه، ایوانهائی به عرضهای مختلف است در ایوان شمالی شش ستون چوبین است که دو عدد از آنها لاچ لنگری است سه ایوان دیگر ستونهای چوبین ساده دارد چوب علم، لاچ لنگری و جای آن در ایوان شرقی است مراسم علم بندی در این بقعه، اول محرم و مراسم علم واچینی عصر بیست و هشتم صفر برپا می‌شود

مسجد قدیمی، با ده لنگه ارسی و یك در ورودی نزدیك بنای بقعه است درخت آزاد کهنسالی در محوطهٔ میان مسجد و بقعه است

بقعهٔ آقا سید محمد نبی بن امام موسی الکاظم
دردهکدهٔ لیچای (۱) لشتنشاه

بنای اصلی بقعه اطاقی است به ابعاد ۵/۲۰ متر ضریحی چوبین مشبّك به طول ۲۰۰ عرض ۱۰۸ وارتفاع ۱۱۰ سانتیمتر، باطاقی بشکل منشور مستطیل القاعدهٔ ناقص، دروسط بناست سه در ورودی، درجهات شرقی وغربی وجنوبی بناست بالای آنها جفنگهای مشبك نورگیر است سقف بنا لمبه کوبی و بام آن حلب پوش است

درقسمت بالای سطوح داخلی دیوار، اشعاری از هفت بند محتشم ودر سایر قسمتهای دیوار، عبارات زیر پراکنده و بی‌نظم با رنگ و روغن نوشته شده است

انا مدینه العلم وعلی بابها ـ یا اباعبدالله اغثنی ـ اللهم صلّ‌علی محمد و آل محمد ـ الحق مع علی وعلی مع الحق ـ در مدیحش مدایح مطلق ـ زهق الباطل است وجاء الحق ـ انا فتحنا لك فتحاً مبیناً ـ یا امیرالمؤمنین علی ـ

---

(۱) بکسر لام

عمل مشهدی آقاجان ولدمرحوم استاد علامحسین نقاش لاهیجانی ١٣٤٤

چهارطرف نقعه ، ایوانهائی بهعرضهای متفاوت است داخل ایوانها، بر سطوح خارجی دیوارهای نقعه، صحنههای زیر نقاشی شده است

صحنهٔ جنگ کربلا ـ لیلی وعلی اکبر ـ گهوارهٔ علی اصغر ـ اجساد شهدا سر حسین بن علی ـ پل صراط ـ حضرت قاسم ـ حکیم بن طفیل ملعون ـ نامه آوردن عرب واتمام حجت بهحسین بن علی ـ معراج رفتن پیغمبر ـ ابوالفضل العباس

در پایههای جلو ایوانها نیز صحنههائی دیده میشود هرپایهرا کسی بانی شده و اجرت نقاش را داده است بر یکی از آنها عبارت زیر دیده میشود بانی کربلائی ابراهیم ولدعلی لیچائی (عکس شمارهٔ ٢٢٧)

نقعهٔ آقا سید امیر کیا

دردهکدهٔ ولم لشتنشاه

دراطاقی به طول ٤/٦٠ وعرض ٣/٤٠ متر که سه در ورودی جنوبی و شرقی وغربی دارد، صندوقی نبتهایست بهطول آن ١٩٠ وعرض ١٠٥ وارتفاع ١١٠ سانتیمتر ایوانهائی درچهارطرف بناست کهجلوهر ایوان، چهارپایهٔ آجری است ومیان هردوپایه ، ستونیچوبین چهارسوست لبهٔ پائین ایوانها ، کتائل دارد سقف ایوانها و نقعه ، لمبه کوبی وبام آنها سفالسر است (عکس شمارهٔ ٢٢٨) در ورودی شرقی نقعه، دو لتی است برلنگهٔ بالای لنگههای چپ وراست این مطالب حک شده است

الله مفتّح الابواب الجنّة والرضوان ـ عمل احمد بن ابراهیم گوکهٔ عاقبت بخیر باد محمود زرگر

بر لنگهٔ پائین لنگههای چپ وراست این عبارات خوانده میشود

هذا المرقد المنور مشهدخواجه جانباز بن شرف الدوله فیذی الحجه سنه سبع وعشرین وثمانمایه

در لنگهٔ وسط کنده کاری گل وبتههای ظریف وپرکار دیده میشود

احت الدا ا حواجه جا ا اد کوچك امیر وجهار ر امیر وش ف

الدوله و نوهٔ امیره پهلوان ناصروند باشد که از امیران لاهیجان بوده‌اند امیره شرف‌الدوله، دختر سالوک اسمعیل و پدرا به‌زنی داشت این زن با جائی که می‌دانیم پسری به‌نام امیره جهان و دختری به‌نام تی‌تی‌طاوس بزاد این دختر همسر امیره نوپاشاس امیره محمد بن امیره پهلوان شد امیره شرف‌الدوله سلطنت لاهیجان را به‌پسرش - امیره‌جهان - داد و خود به‌عزم زیارت کعبه با پسر برفت و آنجا بیمار شد و بازگشت و در لاهیجان بمرد سال مرگ اورا درست نمی‌دانیم سید ظهیرالدین این وقایع را در فواصل سالهای ۷۶۳ و ۷۵٦ ذکر کرده است اگر فوت امیره شرف‌الدوله‌را درسال ۷٦٦ و در این سال خواجه جانباز را بیست‌ساله بدانیم درسال ۸۲۷ که سال فوت اوست، هشتاد و یک‌سال داشته است و چنین امری محتمل الوقوع است والعلم عندالله

عجیب اینجاست، با اینکه برزر این بنا خط جلی نوشته‌اند که قبر خواجه جانباز بن شرف الدوله در اینجاست، مردم این مزار را مرقد سید امیر کیائی می دانند

بقعهٔ آقا سید مهدی بن آقاسید محمد رضا بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ استلک (= سلک) (۱) لشتنشاه

بنای اصلی بقعه اطاقی است به‌طول ٤/۸۰ وعرض ۳/٦۰ متر که به‌مسجدی متصل است سه‌در ورودی در سه‌جهت جنوب وشرق وشمال دارد رفها وطاقچه های متعدد درسطوح دیوارهای داخلی ساخت صندوقی چوبین دروسط است که اطراف آن ضریحی مشبک چوبین به‌طول ۲۱۵ و عرض ۱۱۸ وارتفاع ۱۵۰ سانتیمتر ساخته‌اند بالای ضریح مشبک و گهواره ایست

سقف بقعه واشان کشی وازرو پل کوبی بادرز دوش زده است در شمالی بقعه به راهروئی باز می شود که باچند پله به پاگرد راهرو می رسد مقابل

(۱) اسلک بکسر الف وفتح تاء ولام وسلک بفتح سین ولام هردو به‌معنی اسبخر کوچک است

پلکان و راهرو ، اطاقی برای عربا ساخته‌اند در شمال این راهرو ، دَرِ ورودی مسجد است طول مسجد ۹ متر وعرض آن ۵/۵۰ متراست طرف شرقی مسجد، شش‌لنگه ارسی قدیمی است درجهات دیگرمسجد ، طاقچه‌ها ورفهای متعدد است سقف‌مسجد واشان کشی ولمبه‌کوبی است

در مسجد محلهائی برای آبدارخانه و انبار است (عکس‌شمارهٔ ۲۲۹) علمی‌قدیمی وظریف وپرکار وعجیب دراین بقعه بود (عکس‌شمارهٔ ۲۳۰)

خرابه‌های بلوچ واژدها وچپك

خرابه‌های بلوچ واژدها نزدیك به امیلدان ودرشمال این‌دهکده است خرابه‌های چپك درجنوب‌همین دهکده‌است (۱)

بقعهٔ آقا سید محمد سمرقندی
در بالا محلهٔ گمشهٔ لشتنشاه(۲)

دراطاقی به ابعاد ۳/۸۰متر ، صندوقی مشبّك به‌طول ۱۹۵ وعرض ۱۳۰ و ارتفاع ۱۴۰ سانتیمتر ، مرقد را پوشانده است در ورودی بقعه قفلی است و از ایوان وارد بقعه می‌شود بالای سطوح دیوارهای داخلی ، اشیائی از هشت‌بند مجسّم ور در آنها گلهائی نقاشی‌شده است دوپنجرهٔمشبّك درشرق وغرب‌بقعه است سقف‌بقعه واشان‌کشی زدل‌کوبی بادرپوش زده است چهارطرف بقعه ، ایوانهائی باعرضهای‌مختلف است جلو ایوانها ستونهای چهارسوی ساده است برسطوح‌خارجی دیوار بقعه،نقاشیهائی بوده‌است که فعلا روی‌بر خرابی دارد سقف‌ایوانها، واشان‌کشی ربام‌سراسر بنا خاب‌سر است

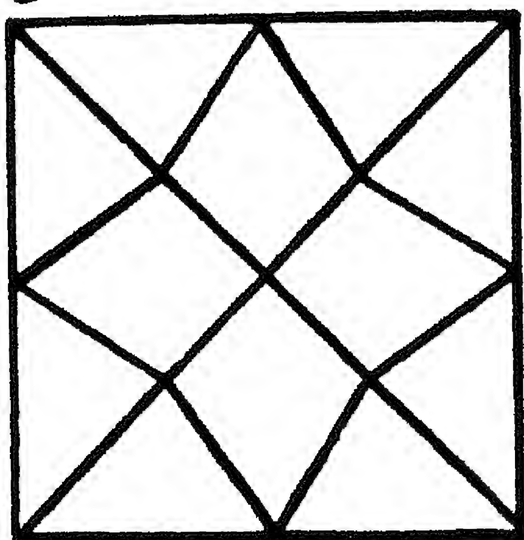
بقعهٔ آقاسید علی‌کیاش موسی‌الکاظم علیه‌السلام(۳)
در دهکدهٔ اژدها بلوچ لشتنشاه

بنای اصلی‌بقعه هشت‌ضلعی وطول‌هرضلع آن دومتراست دو دَرِ ورودی

---

(۱) گیلان [illegible] ص ۲۰۵ (۲) اینجا محل بقعه را در محله سبحان گشته می‌دانند (گیلان رابینو ص ۲۵۵) (۳) رابینو محل بقعه را در دهکدهٔ داردهالو، نوشته ومدفون آن را امامزاده آقاسیدعلی یاد می‌کند واو را ازجانبداران گیلان نمی‌داند (گیلان رابینو ص ۲۵۵)

باحفکی بالای هریك، در دوضلـع قبلی وشمالی است ودو پنجرۀ نور گیردر اضلاع شرقی وغربی است درچهارضلع دیگر که یکی درمیان، بین این اضلاع

(شکل شمارۀ ٤)

قرار می گیرند ، صفه ای پنج ضلعی باطاقی مدوّر است (عکس شمارۀ ۲۳۱) صندوقی چوبین دروسط و ضریحی مشبّك چوبین به طول ۲٤۰ وعرض ۱۸۵ وارتفاع صدسانتیمتر صندوق‌را احاطه کرده است (عکس‌شمارۀ ۲۳۲)بالای ضریح، گهواره‌ای ومشبّك است که درشکل شمارۀ ٤ نشان داده شده است

سقف‌بنارا به‌طرح هشت‌ضلعی لمبه‌کوبی کرده‌اند واروسط سقفی بالای‌ضریح گنبد مانندی‌درآورده اند

بنا‌رخارج چهار ضلعی است وچهارطرف آن ایوان است ایوانها به‌طول ۱۰/۳۰ وعرض دومتر است هر ایوان ده ستون چهارسو باسرستونهای قدیمی دارد لبۀ پائین ایوانها بکائل است ازارۀ ایوانها و ازارۀ داخل‌بقعه ، کاشیهای رنگین به طول ۳۲ و عرض ۲٤ سانتیمتر است که نقش دو پرنده و گل و بته درآنهاست (عکس شمارۀ ۲۳۳)

بالا وپائین کاشیها، قرنیسی به عرض ده سانتیمتر نصب است بر یکی‌از آنها این‌جمله دیده‌می‌شود رقم مشهدی‌محمد نقاش ولدحاجی یوسف ۱۳۲۰ بام بقعه وایوانها سابقاً سفال‌سر بوده است، اخیراً حلب‌سر کرده بودند لبۀ‌بام سابقاً دوپشته بود، بعدازحلب کوبی، سه پشته شده‌است

عَلمی قدیمی وظریف وپرکاروعجیب که‌طرفین آن‌دو اژدها داشت‌وقسمت وسط‌آن باز می‌شد دراین بقعه دیده شد (عکس‌شمارۀ ۲۳٤ و ۲۳۵)

سنگ‌مرمری به‌طول ۳۰ وعرض ۲۵سانتیمتر دراین بقعۀ دیده‌شد که این عبارات بر آن‌حك‌شده بود

وفات مرحوم میر عبدالرحیم بن عالیشأن آقا میر محمد تقی ۱۲۳۰
نشانها دو پرنده و یک سرو

بقعهٔ سید حمزه
در تاچای (= توچا) لشتنشاه

بنای اصلی بقعه به ابعاد ۵/۲۵ × ۵/۴۰ متر و ضریح مشبّک چوبین به طول ۲۱۳ و عرض ۱۴۲ و ارتفاع ۱۲۰ سانتیمتر که بالای آن منشور مستطیل القاعدهٔ ناقص است در وسط بناست سه در، در جهات جنوب و شرق و غرب دارد بالای هر یك از درهای شرقی و غربی جمجمگی تعبیه شده است چهار طرف بنا، ایوان است ایوان شرقی به ستون دارد که دو عدد وسط آنها لاچ لنگری مارپیچ و لاچ لنگری شکسته است یکی از این ستونها، رنگین است در میان ستونهای سمت جنوب نیز دو ستون لاچ لنگری است که یکی از آنها رنگین است لبه‌های پائین ایوانها، بکائل دارد سقف لمبه کوبی و بام حلب سر است رابینو نیز از این بقعه یاد کرده است (۱)

بقعهٔ سید صالح بن امام موسی الکاظم
در دهکدهٔ حشك رود لشتنشاه

بنای اصلی بقعه به طول ۴/۳۰ و عرض ۳/۸۰ متر که صندوقی چوبین در وسط بناست و ضریحی چوبین مشبّك با نگارهای لوزی شکل صندوق را احاطه کرده است طاق ضریح گهواره‌ای و مشبّك است در ورودی جنوبی است و طرف شرقی یك پنجرهٔ مشبك و طرف غرب پنجره‌ای کوچك نورگیر دارد چهار طرف بنا ایوان، با ستونهای ساده چهارسوست لبهٔ پائین ایوانها بکائل دارد لبهٔ بام بك‌نشته و ایوانها و بقعه سفالسر است رابینو از بقعه‌ای به نام آقا سید حسن در دهکدهٔ حشك رود یاد می کند در محل تحقیق شد چنین بقعه‌ای وجود نداشت (۲)

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۵۶ (۲) گیلان رابینو ص ۲۵۵

باقی بناها و آثار تاریخی بخش لشتنشاه

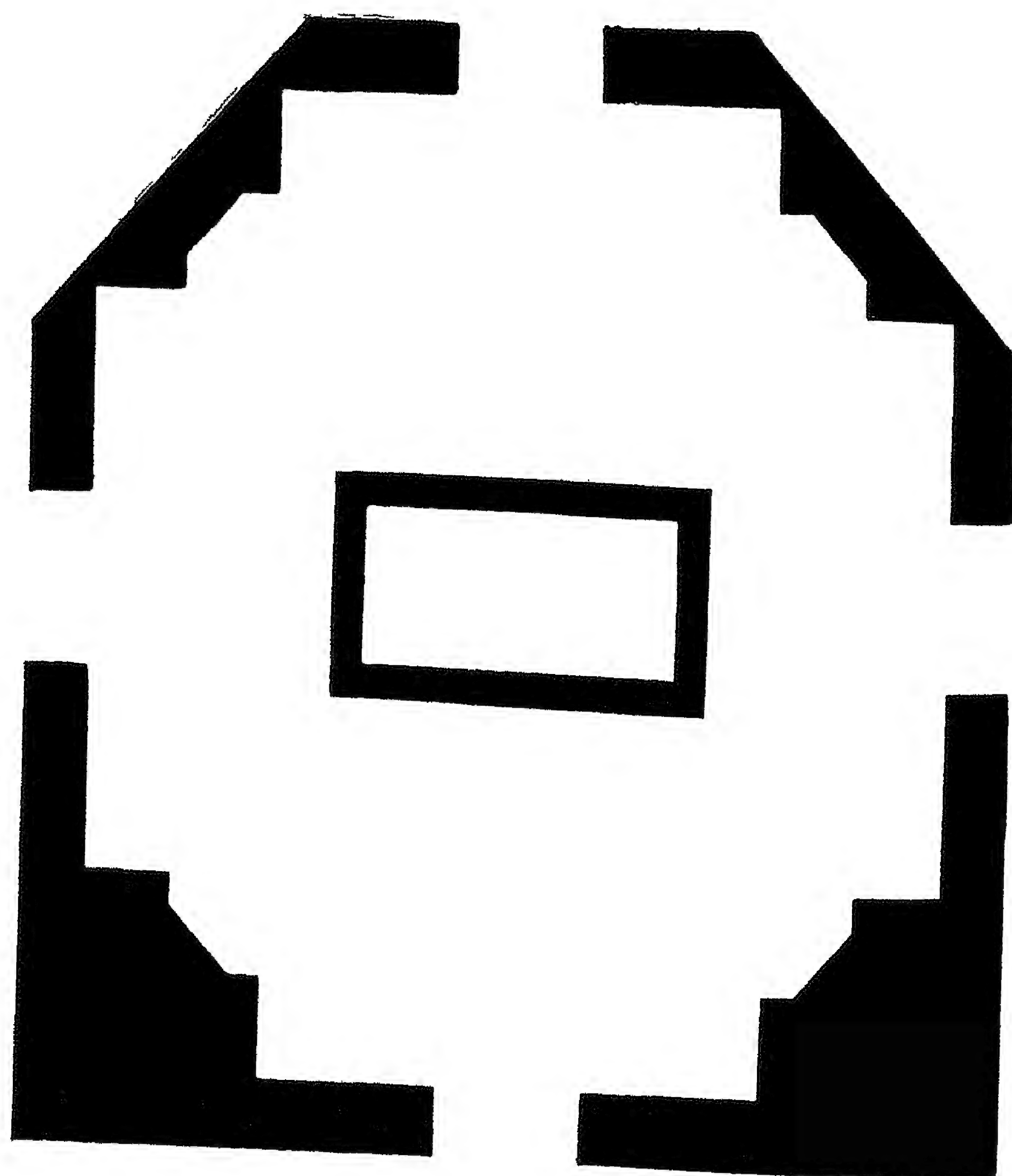
۱ ـ بقعهٔ آقا پیر ملاحاجی و سید محمد بن زین‌العابدین حسینی بکاسی در دهکدهٔ بوده لشتنشاه

۲ ـ بقعهٔ لاله‌گشه در دهکدهٔ لاله‌گشهٔ لشتنشاه در حیاط بقعه درخت آزادی کهنسال بود که محیط دایرهٔ تنهٔ آن ۶/۵ متر بود

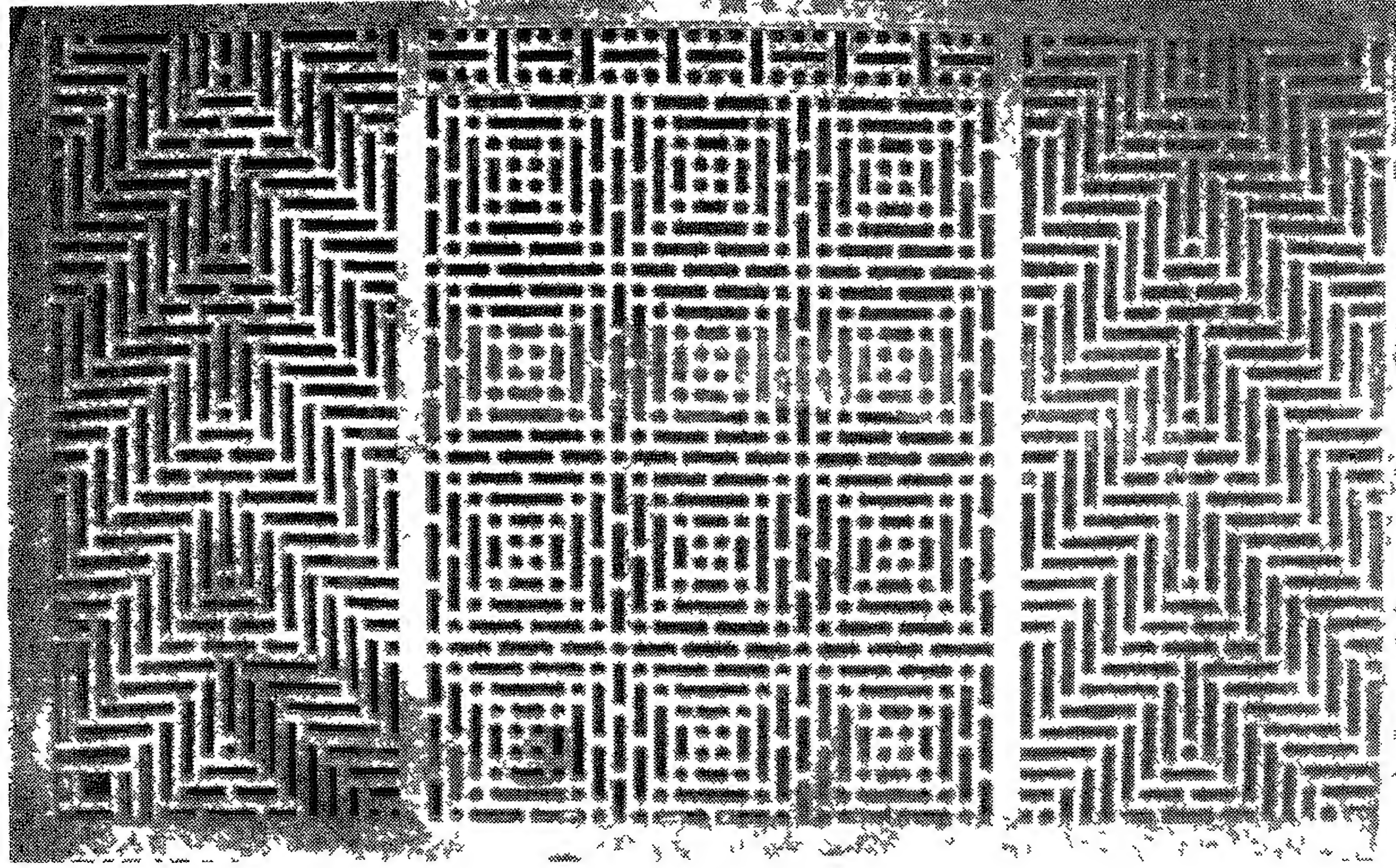
۳ ـ بقعهٔ آقا شیخ سلیمان در دهکدهٔ لاشای لشتنشاه

۴ ـ بقعهٔ آقا سید حسن در بالا محلهٔ حوز شهر لشتنشاه (گیلان رابینو ص ۲۵۱)

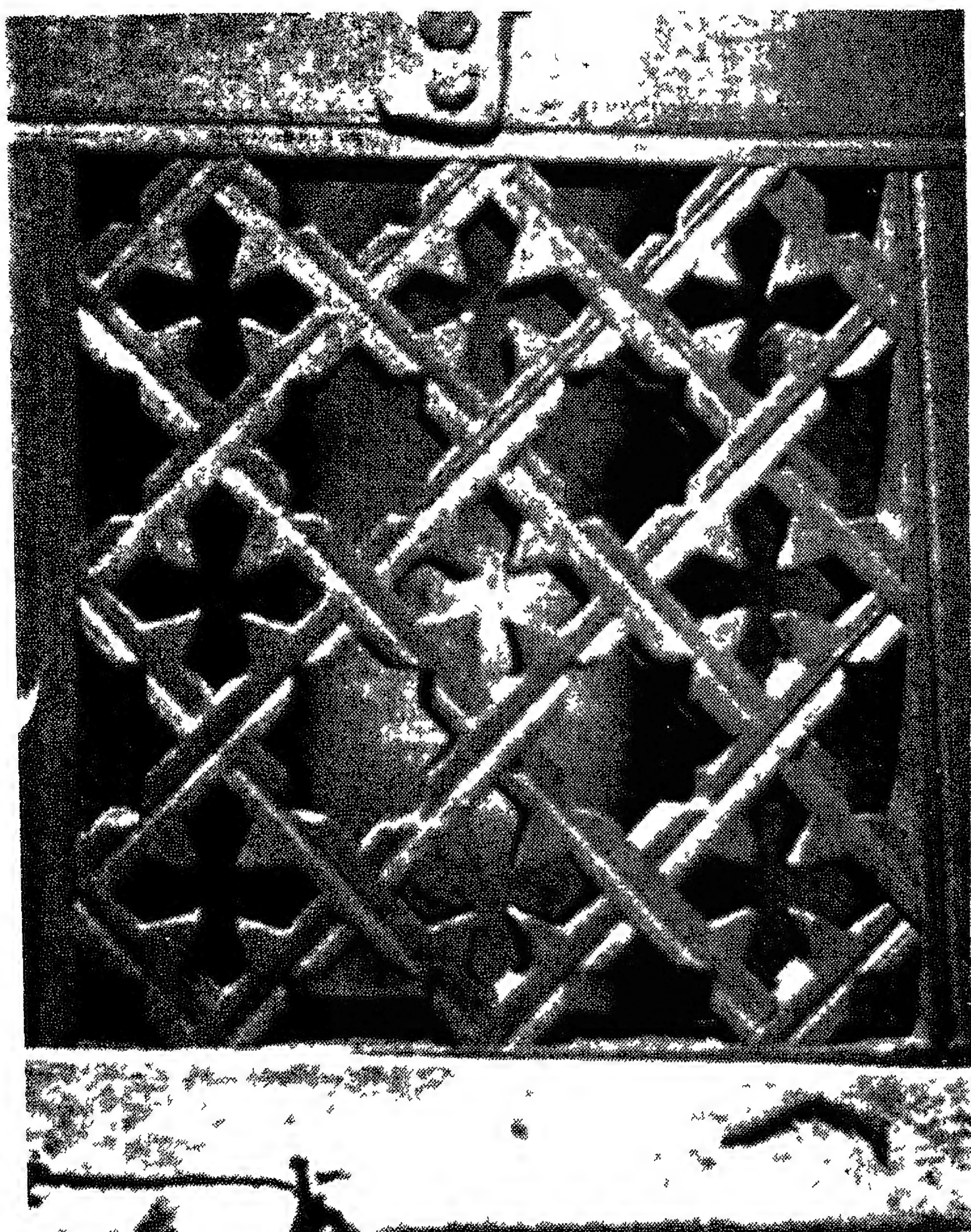

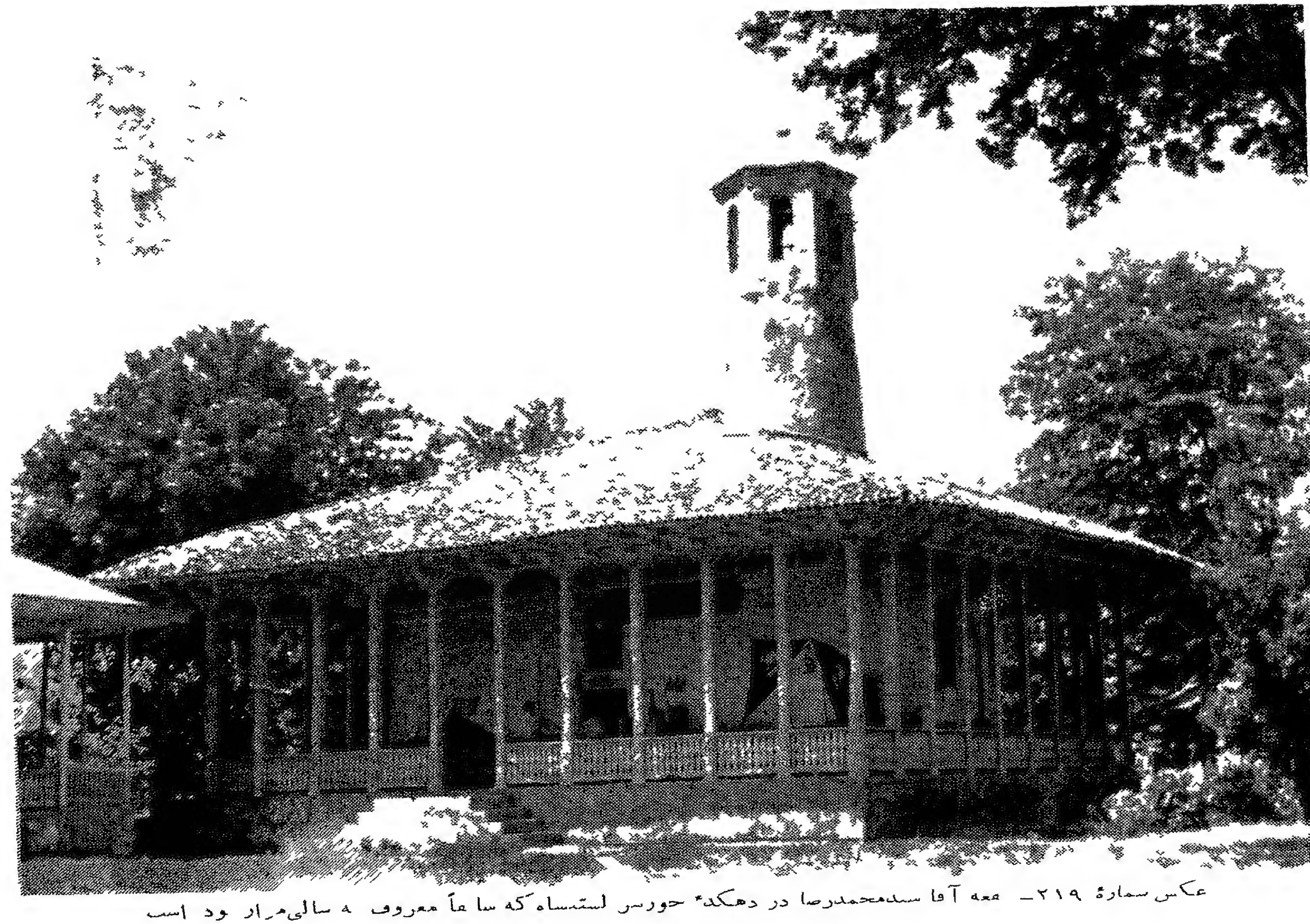
عکس شمارۀ ۲۱۶- کروکی بنای بقعه آقاسید محمد رضا در دهکدۀ جورسر لشتنشاه

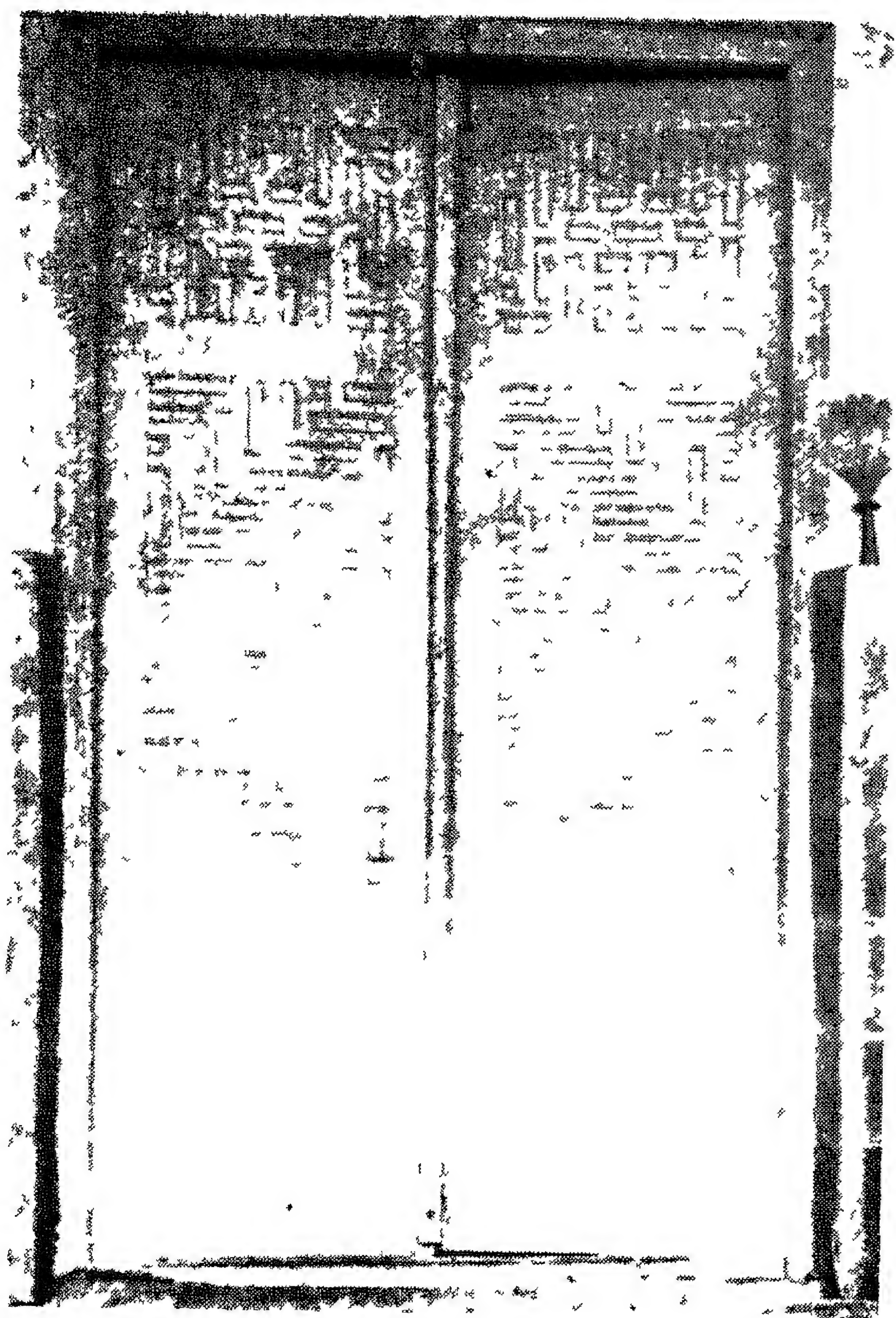
عکس شمارهٔ ۲۱۷- قسمتی از ضریح بقعهٔ آقا سیدمحمدرضا در دهکدهٔ جور سرلسسساه

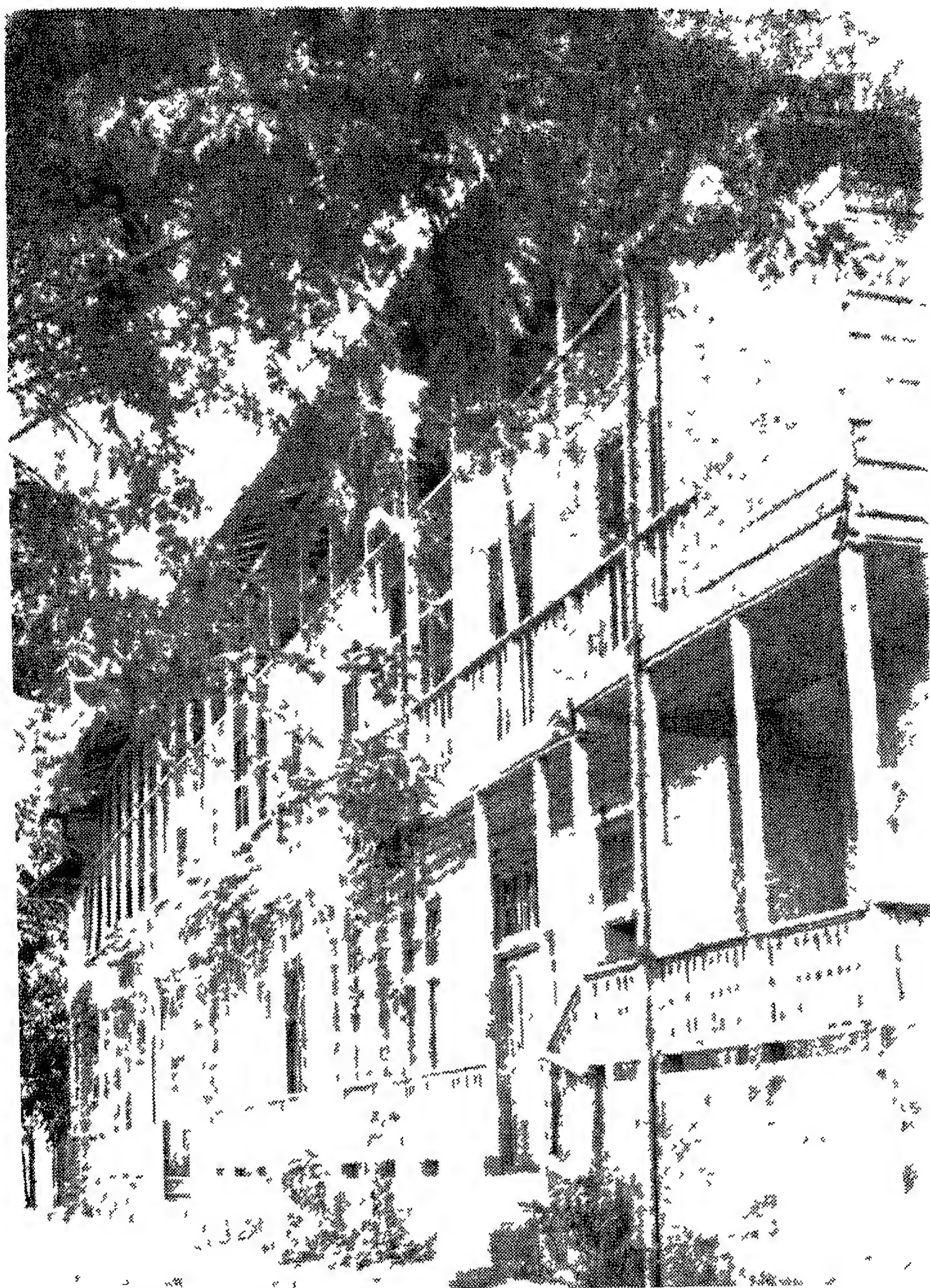

عکس شمار ۲۱۸ـ مشبک‌کاری در کوچک ضریح آقا سید محمدرضا در دهکدهٔ خورشر لشتنشاه

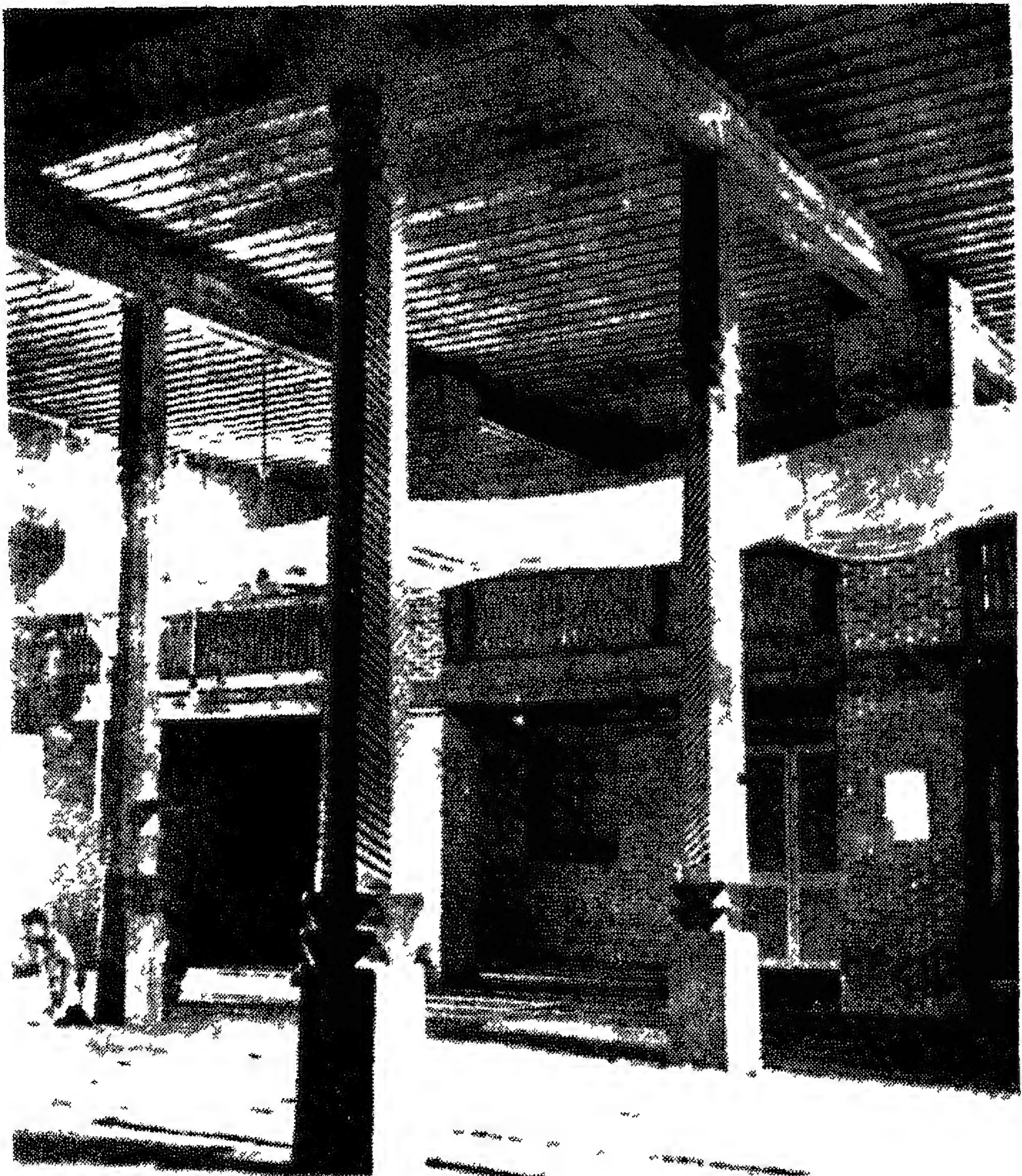

عکس شمارهٔ ۲۱۹ – بقعه آقا سید محمدرضا در دهکدهٔ حورسر لشت‌نشاه که سابقاً معروف به سالی‌مرار بود است

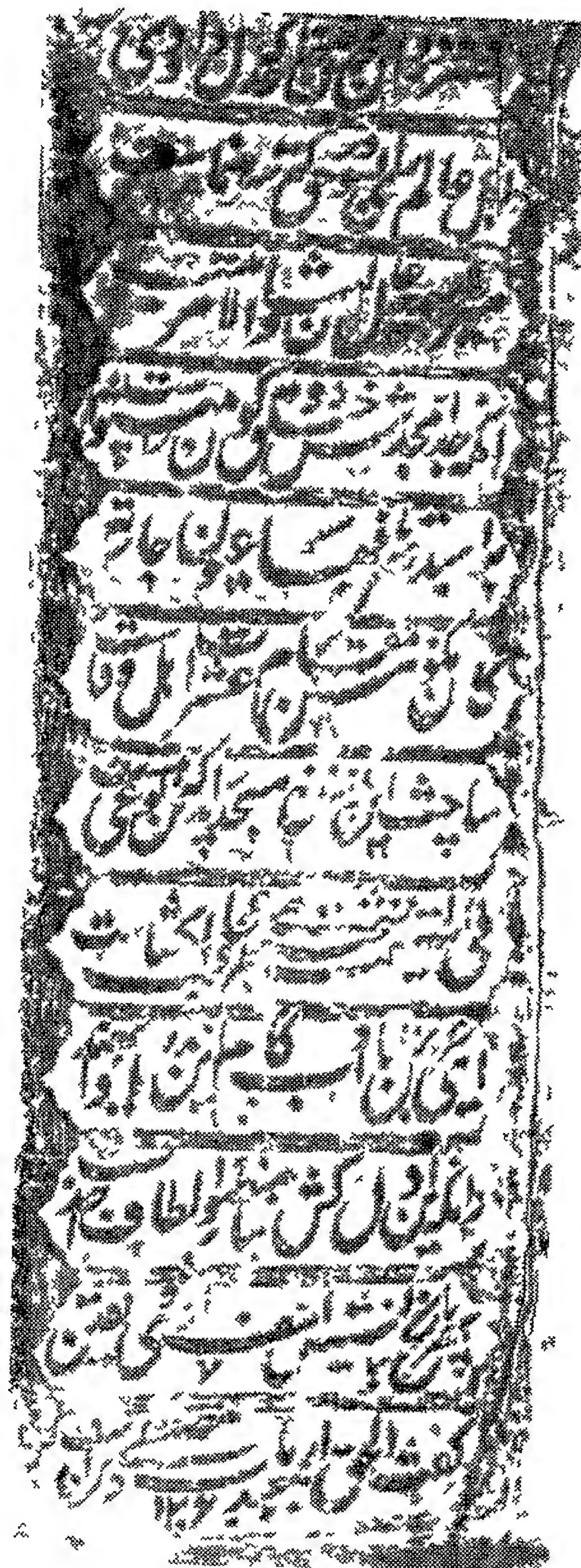

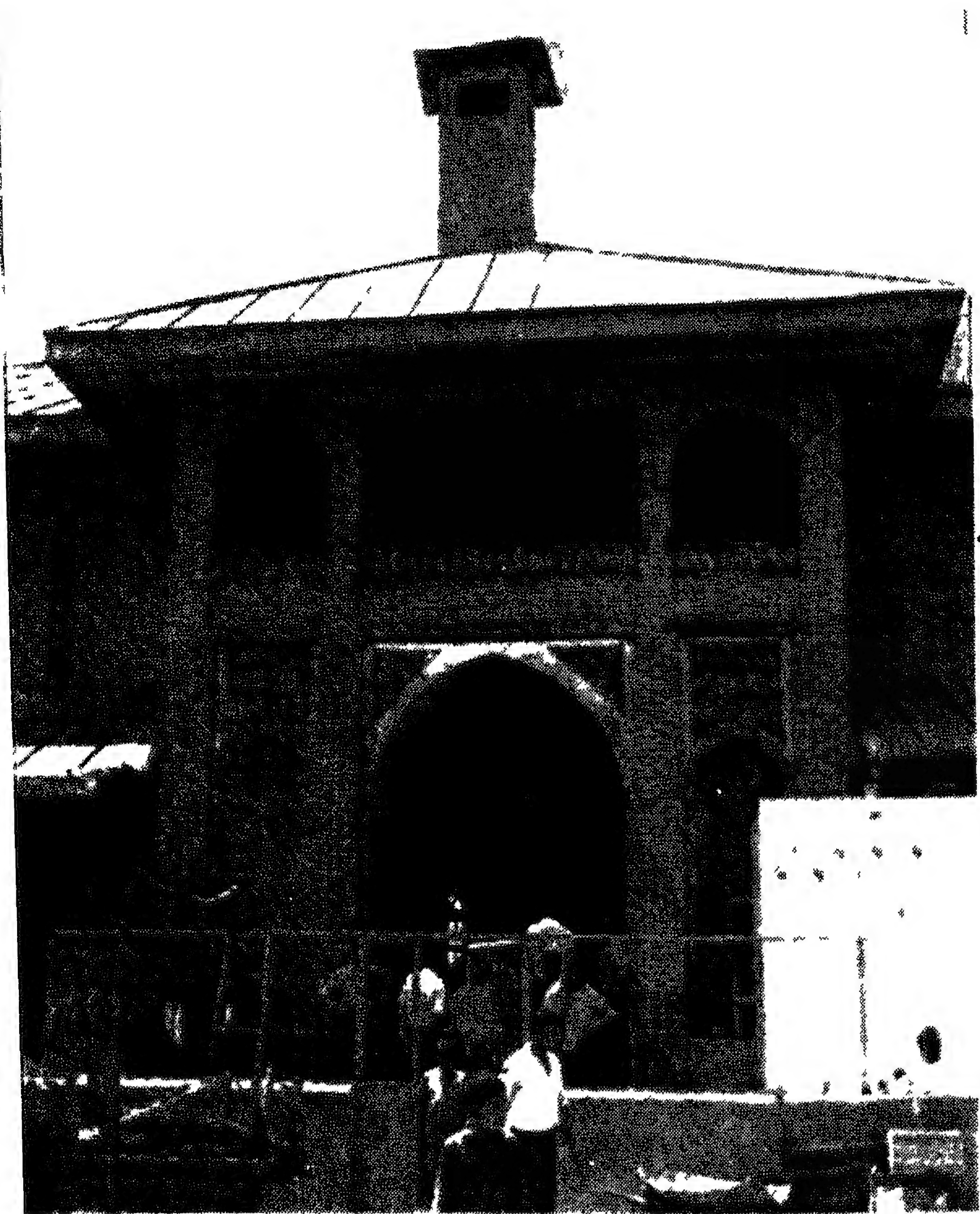
عکس شمارهٔ ۲۲۱ ـ خانهٔ میرزا علی‌خان امین‌الدوله در حورس لسمسساه که فعلاً در دست
ارماندگان اوست

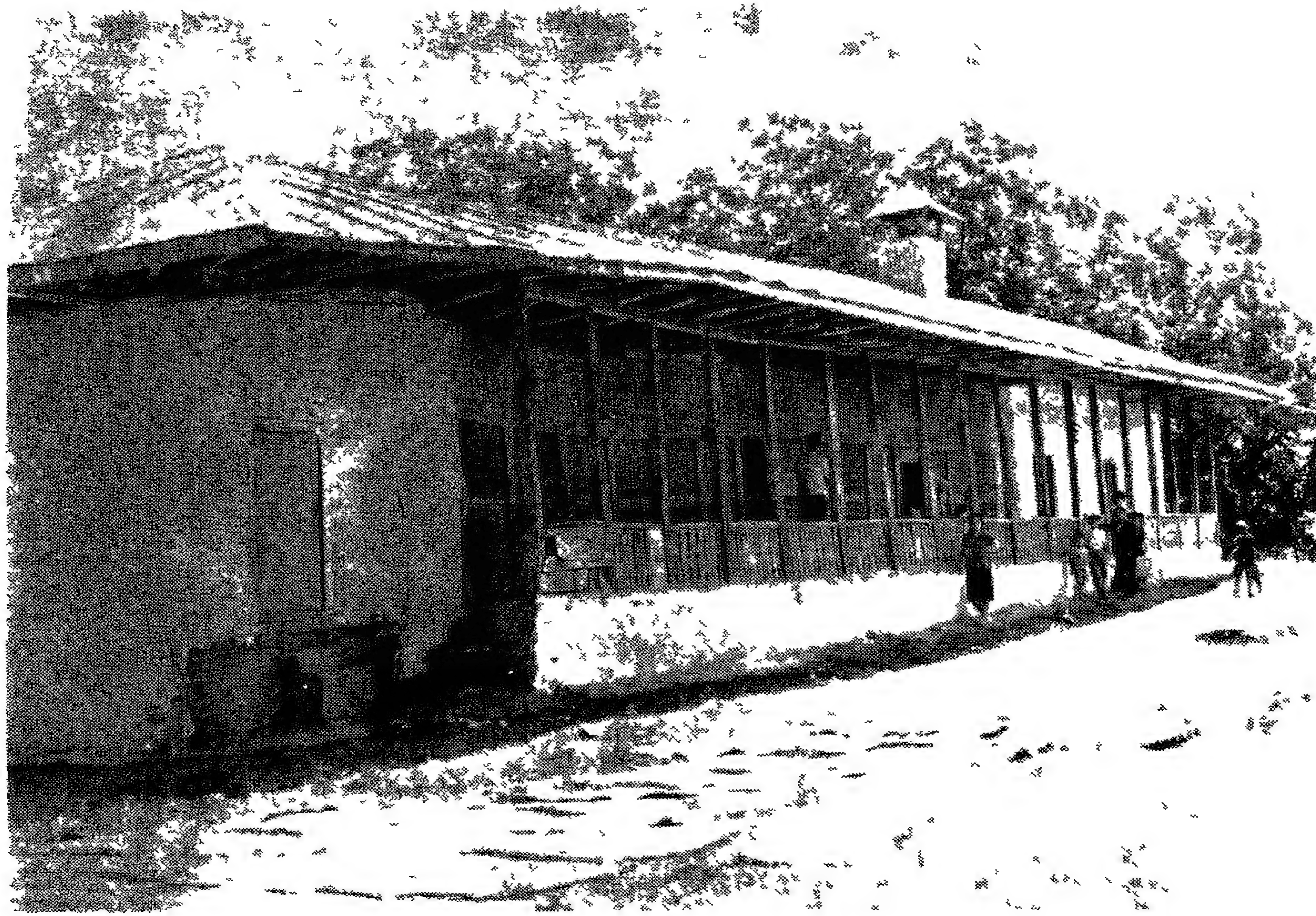
عکس شمارهٔ ۲۲۲ـ ستونهای چوبین و قسمت داخلی مسجد جامع حوىسر لسمساه

عکس شمارهٔ ۲۲۳ـ کتیبه‌ای در سنگ در طرف چپ محراب مسجد جامع جورسر لشت نشاه

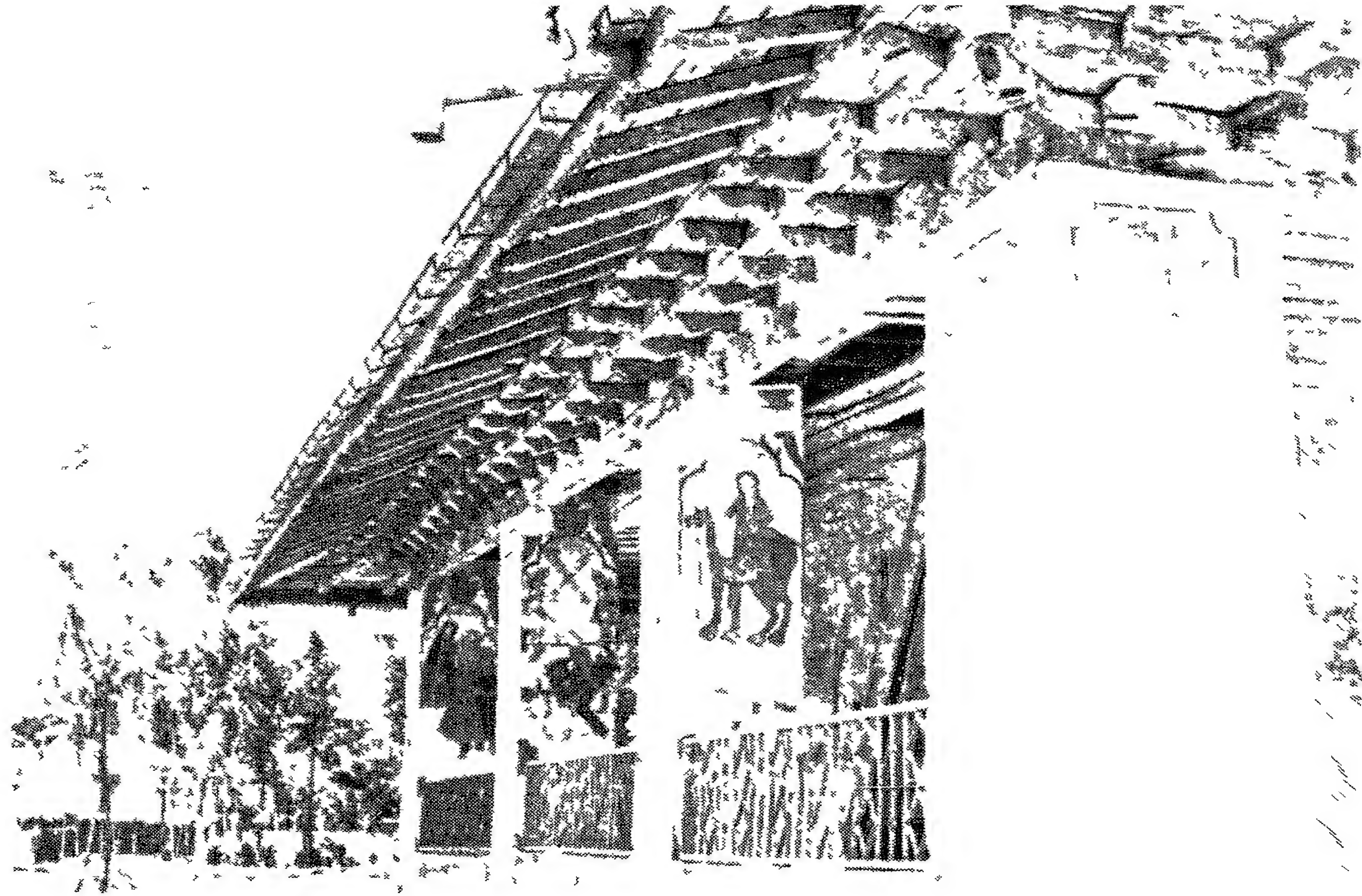
۲۲۴ـ سردر ورودی مسجد جامع حورسر لسمساه

عکس شمارهٔ ۲۲۵ ـ بقعهٔ آقا سید عبدالله در بالاجورس لشتنشاه

عکس شمارهٔ ۲۲۶ ـ در ورودی مقبرهٔ شاه محمود در سجان کتیبه لسمساه

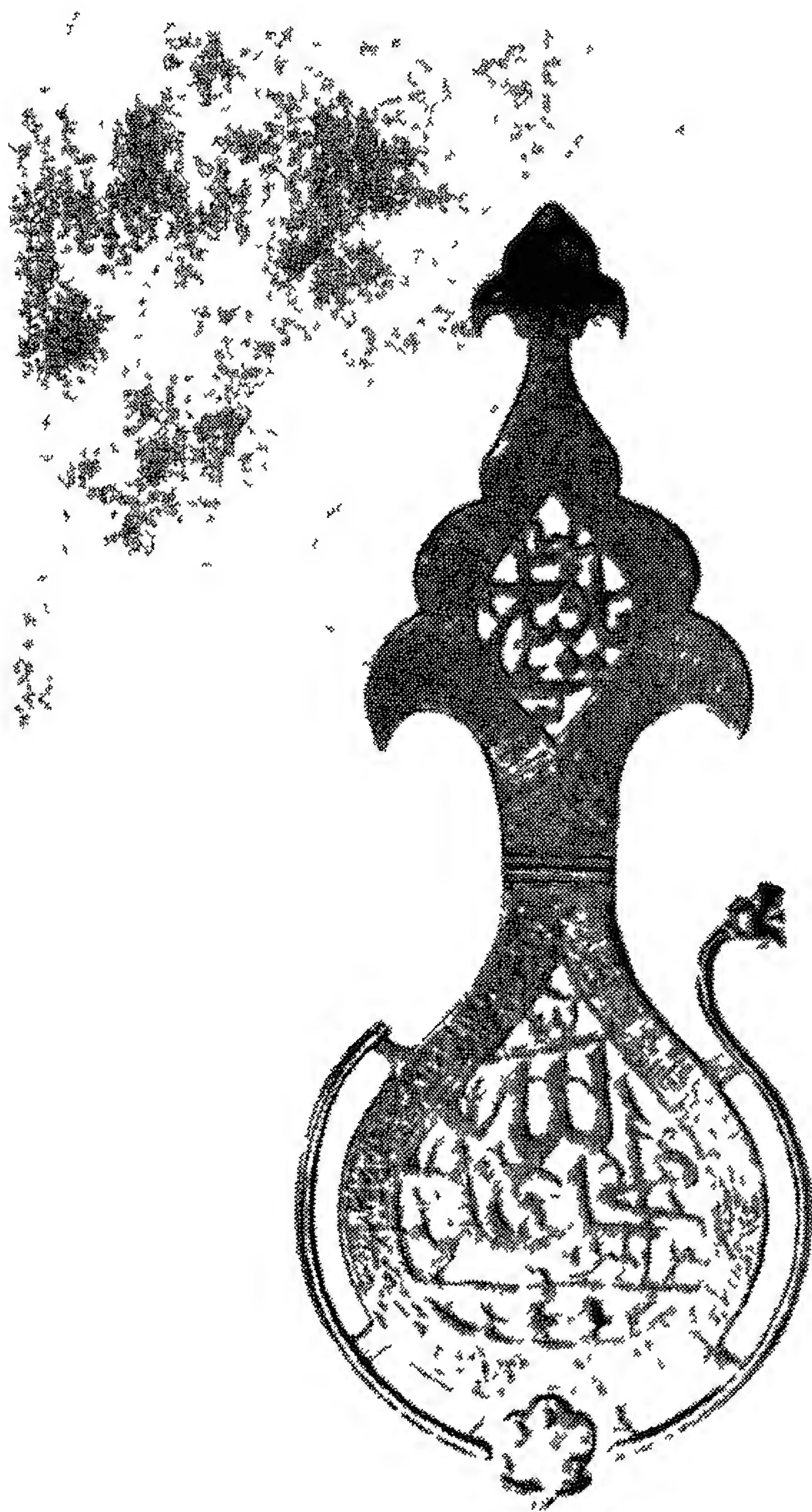
عکس شمارهٔ ۲۲۷ ـ بقعه آقا سیدمحمد یحیی بن امام موسی‌الکاظم در دهکدهٔ لیچای لشتنشاء

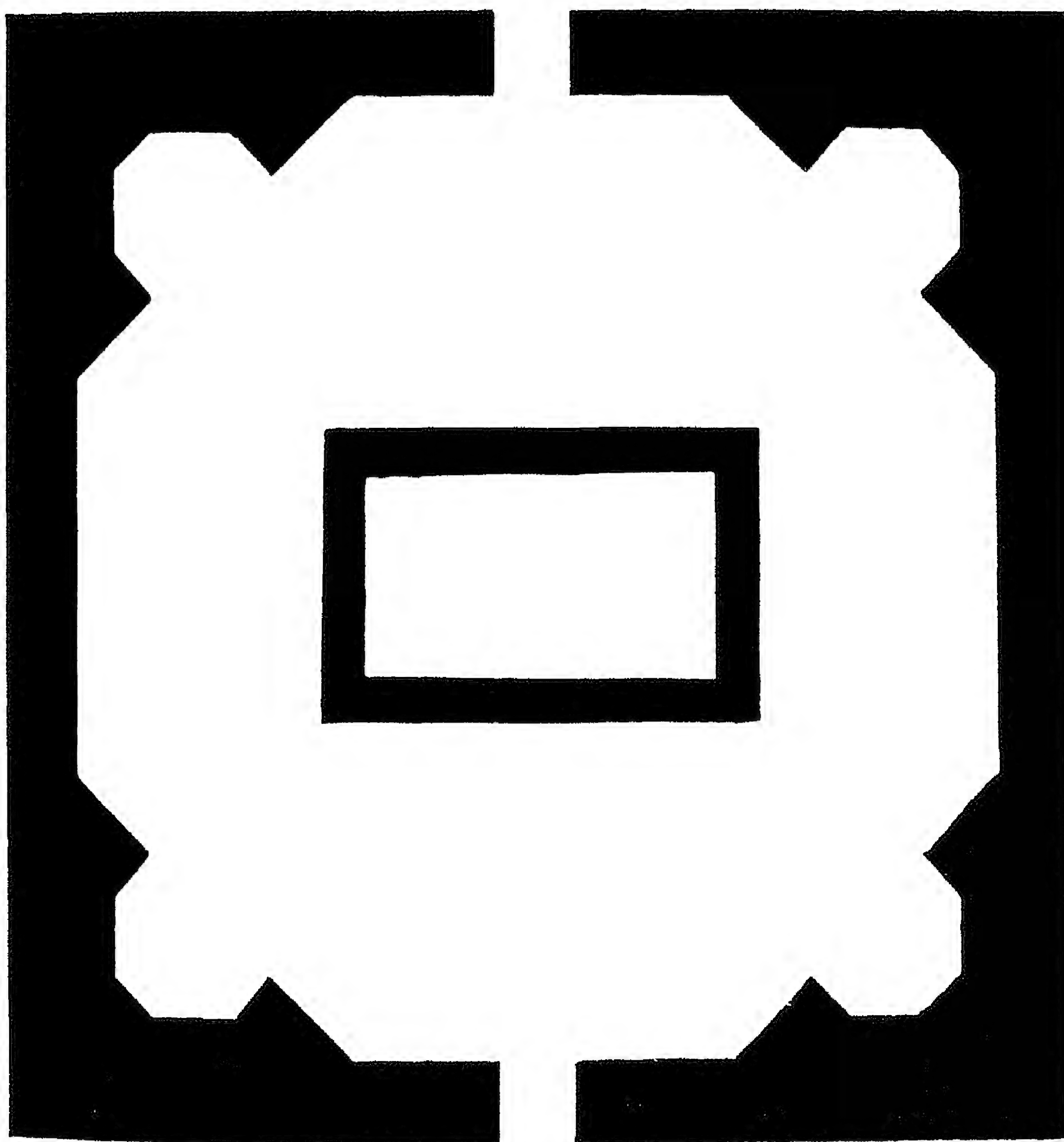
عکس شمارهٔ ۲۲۸ – بقعه آقاسید امیر کیا در دهکده ولم لشت نشاه

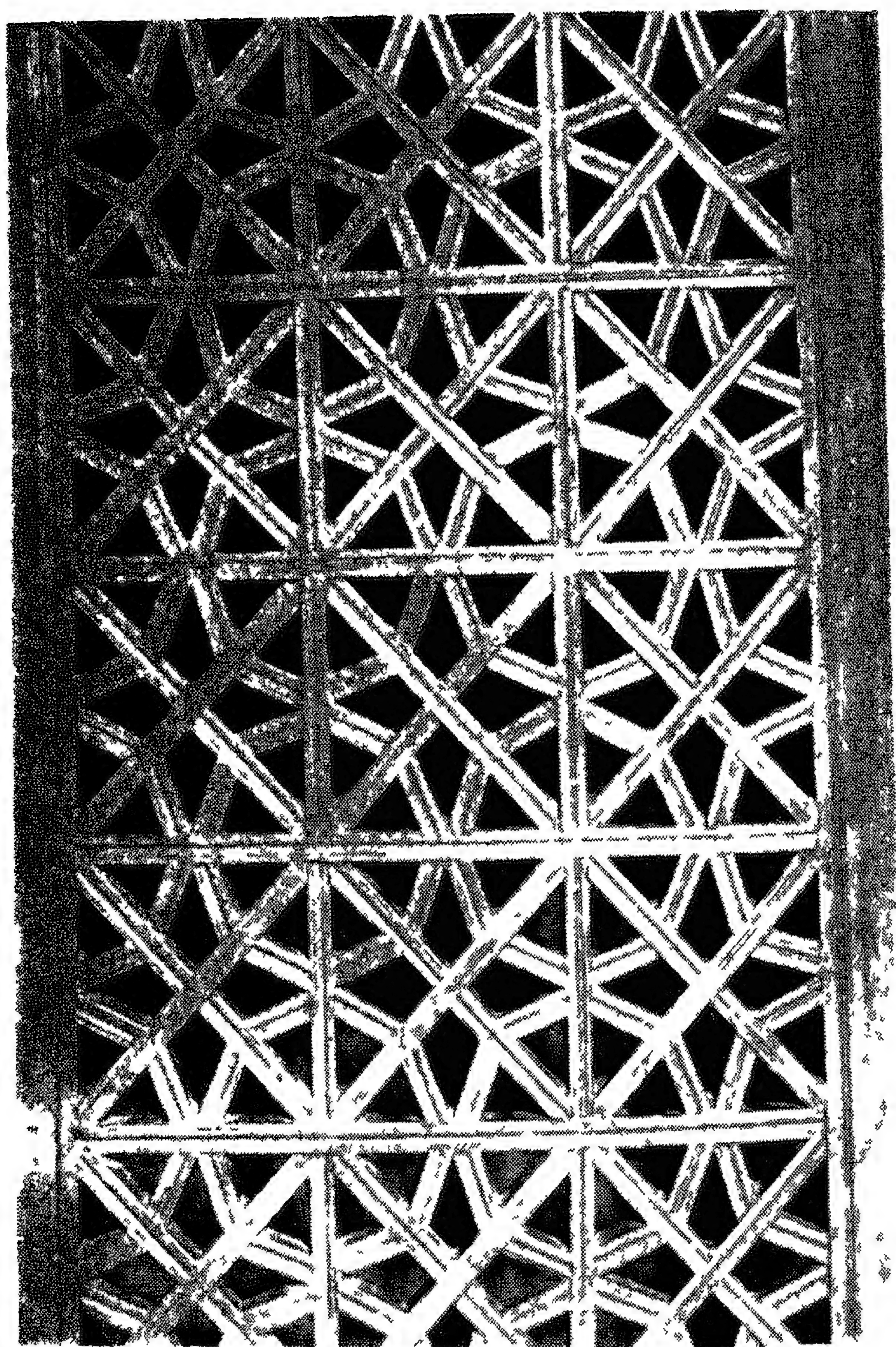
عکس شماره ۲۲۹ ـ مسجد و بقعهٔ آقاسید مهدی در استلک (= سلک) لشتنشاء

عکس سماره ۲۳۰ ـ علم‌ععه آفا سده‌ہدی در اسالک (= سلك) لسمساه

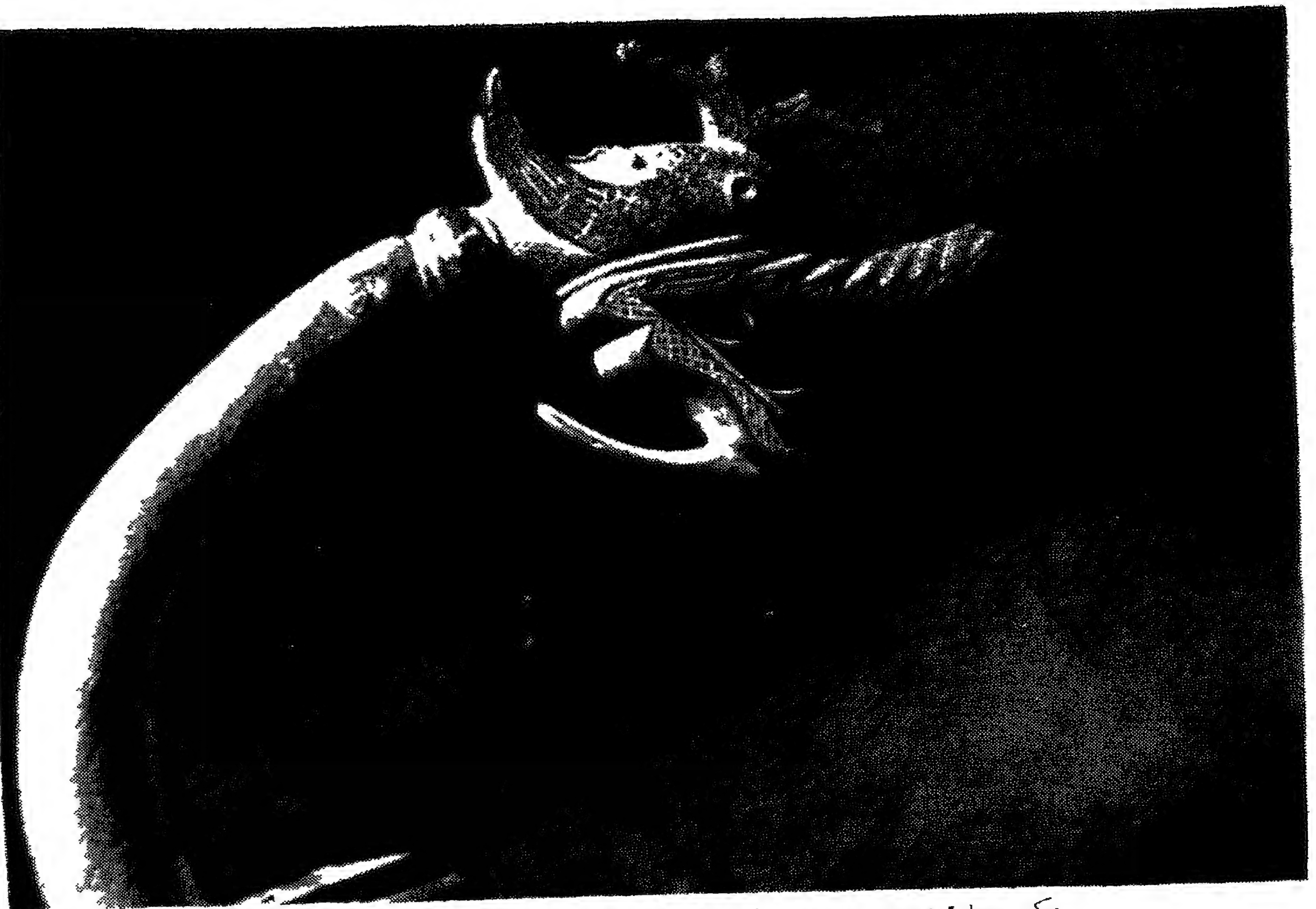
عکس شمارهٔ ۲۳۱ ـ کروکی بقعهٔ آقا سیدعلی کیا در دهکدهٔ اردها بلوک لشتنشاه

عکس شمارهٔ ۲۳۲ ـ ضریح مشبک بقعهٔ آقاسیدعلی کیا در دهکدهٔ اردها ملوح لسسساه

عکس شماره ۲۳۳ – کاشیهای ازارهٔ بقعهٔ سید علی کیا در دهکدهٔ اردها بلوک لشت‌نشاء

عکس شمارهٔ ۲۳۴ – اژدهای علم بقعهٔ سیدعلی کیا در دهکدهٔ اژدها بلوچ لشت‌نشاه

عکس شمارهٔ ۲۳۵ ـ قسمت وسط علم بقعهٔ سیدعلی کیا در دهکدهٔ اژدها لوح لب شاه

هنگام ورود بس که رساند زما درود
بر مرغزار دیلم و طرف سپید رود؟
«ملک‌الشعرای بهار»

بخش پانزدهم

۱ـ جغرافیای تاریخی رودبار ورحمت آباد

رودبار یکی از نواحی شمالی قزوین است که معمولاً به نام « خشک رودبار» یا «رودبار محمد زمان خانی» خوانده می‌شود رودبار مورد بحث به نام «زیتون رودبار» یا «پیاده رودبار» معروف است و شهرستانی است در کنارهٔ چپ سفید رود که از شمال به کهدم و از غرب به شفت وارجنوب به رودخانهٔ قزل‌ـ اوزن و تارم زنجان محدود می‌شود و دهات رحمت‌آباد درمشرق آن قرار می‌گیرد راه رشت به قزوین ازمیان این شهرستان می‌گذرد فاصلهٔ منجیل تا سفید کتله که دودهکدهٔ طرفین این شهرستان است پنجاه ودو کیلومتر است مرکز این شهرستان ، شهر رودبار است که درشانزده کیلومتری منجیل ، در کناررودخانهٔ سفیدرود ومیان درختان انبوه زیتون بنا شده است تپه‌ها و کوههای کنارسفید رود، ازمنجیل تا امامزاده هاشم به ارتفاع صد و بیست تا سیصد وشصت متراست آبادیهای این شهرستان روی تپه‌ها و لبه‌های رودخانهٔ سفیدرودساخته‌شده‌اند
رابینو جمعیت شهرستان رودبار رادرسال ۱۳۳۱ قمری هشتصد خانوار نوشته است و مرکب از سه طایفه می‌داند ۱ـ طایفهٔ عمار یاسر که در بلده رودبار و برحس ساکنند ۲ـ طایفهٔ برامکه که خود را از نسل برمک می‌دانند، دردهکدهٔ کلته نشسته‌اند ۳ـ طایفهٔ حاتمی که از نسل عدی‌بن حاتم‌اند ساکنان این

پس به تاتی و کردی و تالشی سخن می گویند

رود بار به سه ناحیه تقسیم می‌شده است ۱ـ رحمت آباد درشمال ۲ـ رودبارو پیلده درجنوب ۳ـسید ظهیرالدین در تاریخ گیلان ودیلمستان‌ازناحیهٔ حشیجان که‌نزدیك کوهستان تالش کهدم بوده است ، نام می‌برد رابینو حدود این ناحیه را نتوانسته است تعیین‌کند (۱)

رحمت آباد

رحمت آباد که امروز جزء حوزهٔ رودبار است ، مقابل شهرستان رودبار و درپای کوه دلفك است نیمی از خاك آن دشت ونیم دیگر کوهستانی استو و از شمال به سفیدرود وسیاهکل ، ازمشرق‌به دیلمان و کوه دلفك ، از جنوب به عمارلو و از مغرب به سفیدرود محدود می‌شود طول‌آن از جنوب به‌شمال پنجاه وچهار کیلومتر و از شرق به‌غرب هفده کیلومتر است

هنگامی که کهدم‌ناحیه‌ای‌جدا گانه و مستقل‌و زیر لوای خاندان انوروند بود ، رحمت آباد قسمتی از آن به شمار بود زمانی که رحمت‌آباد از رودبار کهدم جدا بود ، گاهی‌جزء خاك دیلمان وگاهی جزءحساب لاهجان بود اواخر سلطنت سلسلهٔ قاجار ،حکومت‌این ناحیه را به‌یکی ازافرادخاندان حاجی‌سمیع دادند حاکم دررشت زندگی می کرد ودرمحل نایب‌الحکومه‌ای‌داشت

جمعیت این ناحیه درسال۱۲۷۶ قمری که مکنزی(Mackenzie)به‌حساب آورده است ، پانصد و نود و چهار خانوار بوده‌اند با سرشماری کمی قبل از زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) جمعیت این ناحیه به هزارو دویست وچهل خانوار رسید بومیان شیعی مذهبند وزبانشان تاتی است شایـد کردهای ساکن این ناحیه را شاه عباس بدین جاکو چانده باشد

مرکز ناحیهٔ‌رحمت آباد، دهکدهٔ «کلشتر یا کلشدر(۲)» است که‌درباره فرسنگی رشت ودو کیلومتری منجیل است در کتاب ملگنوف شرح‌مفصلی در

(۱) گیلان رابینو ۲۱۰ (۲) بکسر کاف و فتح دال

بارهٔ رودبار دیده می‌شود (۱)

۲ـ بناها و آثار تاریخی شهرستان رودبار ورحمت آباد
کاروانسرای پشته با آب انبار و حمام آن
در خاك رستم آباد رود بار

چون کاروانسرا و آب انبار و حمام برپشته‌ای که از زمین اطراف در حدود پنج متر ارتفاع دارد ، بنا شده است ، به نام کاروانسرای پشته شناخته می‌شود از کاروانسرا که روزی جای آسایش کاروانیان بوده است ، اثری جز چهار دیواری بر آمده‌ای برجای نیست تقریباً تمام آجرهای آن را کنده و برده‌اند کاروانسرامربع شکل بوده وهریك ازاضلاع آن به چهل متر می‌رسیده است

درشمال کاروانسرا، آب انباری است که هنوز سردرو پلکان آن برجای است و تا پنج سال پیش ازآب آن استفاده می‌شده است (عکس شمارهٔ ۲۳۶) انبار آن به‌شکل مکعب مستطیل و درارای آن از شمال به‌جنوب است وهواکشی از طرف شمال باطاقی هلالی دارد

در شمال غربی کاروانسرا،حمامی است که طول آن از خارج دوازده‌متر وعرض آن هشت متر است این حمام شامل دهلیز ، سربینه ، گرمخانه ، دو خزانهٔ آب سردو گرم ، بادخانه وبوره خانه است بنای اصلی حمام از سنگ و آهك و سردر ورودی آن با آجر چیده شده‌است طرف شمال شرقی آب‌انبار، انبار مانندی است که طاق آن هلالی است

آجرهائی که در این بنا به کاررفته است به ابعاد ۲۲ و قطر کمی بیشتر از چهار سانتیمتر است این بنا قاجاری است واحتمال دارد که از مستحدثات منوچهرخان معتمدالدوله باشد زیرا کاروانسرای سراوان که در فاصلهٔ یك منزلی اینجاست ، به امر اوبنا شده‌است

آثار بنائی قدیمی درلشکرگاه
نزدیك دهکده دوگاههٔ رودبار

در شمال دهکدهٔ دوگاهه ، محلی به نام لشکرگاه است که درآنجا آثاری

(۱) نامکوب صفحات ۲۴۵-۲۶۳

ار سائی قدیمی دیده می‌شود حچکو (Ghodxeko) درسال ۱۲۵۵ قمری(=۱۸۳۹میلادی) در حوالی این محل دست به حفاری رده واشیاء ریر راارگورها یافته است

۱ـ چهار انگشتری سنگی که بر یکی ار آنها نقش سری بود که‌موهارا به شیوهٔ ساسانیان پیچیده بودند و خط پهلوی نیز بر آن دیده می‌شد بردومی نقش گاو بری‌بود که سر انسان‌داشت وموهای‌سر او نیز مانندنقش‌انگشتری‌اول بود برسومی وچهارمی شیری خوابیده بود

۲ـ جامی رردرنگ مانند آنچه ایرانیان به ترك اسم‌می‌بندند وبا آن آب می‌خوردند بسیاری ار باقی مانده‌هـای اسلحه و اشیاء مسین کـه بر اثر رنگ‌خوردگی شکل اصلی خود را ار دست داده‌بودند

۳ـ نیل کوچك مسین که‌کارگران می‌گفتند، قاشق کمرهاست دانه‌های عقیق به بزرگی وشکل زیتون که دو طرف آن را سوراخ کرده‌بودند

حچکو خیلی ارگورها را شکافته‌ودیده است که‌پیش‌ار‌او به‌خیال گنج یابی آنها را کنده بوده‌اند[۱]

بقعهٔ‌امامزادگان ابوالحسن وابوالفضل پسران امام موسی الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ قلده رودبار

ابعاد بنای اصلی بقعه که مربع شکل است، ۳۵۰ سانتیمتر است چهار کنج طاق‌را باچهار گوشوارپر کرده و طاق‌مدوری بر این چهار دیواری‌رده‌اند سه صندوق آلت کاری که داخل آلت‌ها را تخته‌های ظریف و خوش‌تراش کار کرده‌اند برروی این‌سه قرار است هرسه صندوق‌برپایه‌های کاشی خشتی‌است طول آنها ۱۴۵ وعرض ۵۸ وارتفاع ۴۳ سانتیمتر است

پنجرهٔ چوبین مشبك پرکاری به طول ۹۶ و عرض ۶۱ سانتیمتر در ضلع غربی‌بنا برای روشن ساختن بقعه نصب شده است در بقعه شرقی است و در دو لنگه‌ای قدیم آن را که کنده‌کاری ظریفی داشته، در زمان اعلیحضرت فقیدرضا شاه کبیر به موزهٔ ایران باستان در تهران آورده‌اند رانیمو کتیبهٔ این در را

(۱) تاریخ گیلان حچکو ص۳۳ و۳۴ وگیلان رابینو حاشیهٔ ص ۲۱۰

چنین نقل کرده است

گشاده باد بدولت همیشه این درگاه بحق اشهد أن لااله الاالله

شکرها کردم که این درگه میسر شد مرا دیده روشن از سجود خاک آدم شد مرا[1]

این در ورودی در رواقی باز می‌شود که طول آن یازده متر و عرض آن ۴۱۵ سانتیمتر است جلو این رواق ایوانی به همان طول و به عرض ۳۲۰ سانتیمتر بوده است (عکس شمارهٔ ۲۳۷) این ایوان دری دارد که در فضای جلو این در چند بن اصله درختان چنار قدیمی و یک اصله درخت زبان گنجشک است محیط تنهٔ چنار سمت راست در ورودی شمالی شش متر و چنار سمت چپ آن که اطاق مانندی است هشت متر است چهار اصله چنار دیگر که در این محوطه است کوچکتر از اینهاست

در رواق بقعه، سمت راست در ورودی سنگی مرمری زرد رنگ به عرض ۳۳ سانتیمتر وطول آنچه که فعلاً از خاک بیرون است، نود سانتیمتر است این عبارات بر آن دیده می‌شود

السلطان بن السلطان شاه منصور تغمده الله تعالی بغفرانه و اسکنه بحبوحة جنانه ابن عالیجاهی افضال دستگاهی شاه ملک آقا ارفع الله تعالی شانه قد توفی فی التاریخ احدی عشرین شهر محرم الحرام و تاریخ سال وفاتش در این کلمات مندرج است « صد حیف نماند شاه منصور »[2]

ز در گل، سنگ دل، ای غنچهٔ خندان چونی

بی تو ما غرقه بخونیم تو بی ما چونی[3]

سالک جمعیت ما بی تو ز هم بگسسته است

ما که جمعیم جمیعیم تو تنها چونی[4]

مطالب بالا، غیر از ماده تاریخ در حاشیهٔ راست و بالا وچپ سنگ نوشته شده است ماده تاریخ، در حاشیهٔ بالاست در روبهٔ سنگ در زمینهٔ گل رنگه های

---

(۱) سفرنامه مازندران و استرآباد [illegible] ص ۱۱ (۲) جمع حروف این مصراع به حساب جمل، معادل ۱۰۲۹ است (۳) [illegible] (۴) [illegible] را [illegible] در سفرنامه [illegible] مازندران و استرآباد ص ۲ [illegible] نقل کرده است

اسلیمی نقشهای ریز دیده می‌شود حجحر ، رحل وقرآنی برآن ، کمر شمشیر و حمایل یکی دو نقش آن شناخته نشد (عکس شمارهٔ ۲۳۸)

سنگ مرمر دیگری در سمت چپ در ورودی به دیوار نصب شده است که عرض آن ۳٤ سانتیمتر وطول آنچه که از خاك بیرون است ۹۲ سانتیمتر است این عبارات برآن حك است

هذا المرقدالمنور لسلسلةالنجیبه السلطان العابد بدیع الزمان میرزا نعمده الله تعالی بغفرانه واسکنه بحبوحة جنانه قد توفی فی خامس شهر جمادی الاولی وتاریخ وفات از این ابیات مستخرج است

چون بدیع الزمان پاك سرشت رفت و این دهر بی ثبات بهشت
سال فوتش ز عقل جون جستم گفت میدانش « از سرای بهشت »(۱)
بلبلای جون جگر خوردو گای حاصل کرد باد غیرت بصدش خار بر نشان دل کرد
طوطئی رابهوای شکری دل خوش بود ناگهان سیل فنا نقد عمل باطل کرد(۲)

تمام مطالب بالا ، غیر ازمصراع چهارم دو بیت اول برحاشیهٔ سمت راست وبالا وچپ سنگ حك است مصراع چهارم که ماده تاریخ است ، زیر حاشیهٔ بالا حك شده است نقشهائی که بر روی این سنگ است رحل با قرآنی روی آن ، مشعل ، شمشیر ، یکی دو نقش آن شناخته نشد (عکس شمارهٔ ۲۳۹)

سنگ قبر دیگری از مرمر ، طرف دست چپ در ورودی و نزدیك به در کفش کن جنوبی است عرض آن ۳۸ وطول آنچه که از خاك بیرون است ۱۵۱ سانتیمتر است این عبارات بر آن خوانده می‌شود

تاریخ وفات مرحمت و غفران پناه رضوان دستگاه میرزا رحیم‌خان ولد

---

(۱) حروف «از سرای بهشت» معادل ۹۰٦ است (۲) این دو بیت در دیوان حافظ به تصحیح مرحوم قزوینی چنین آمده است بلبلی خون دلی خورد و گلی حاصل کرد ــ باد غیرت بصدش خار پریشان دل کرد ــ طوطیی را بخیال شکری دل خوش بود ــ ناگهش سیل فنا نقش امل باطل کرد مطالب این سنگ را نیز در سفرنامه ناصرالدین‌شاه ص۷۱و۷۲ با اغلاط وا نداختی یکی دو جمله نقل کرده است ودر کتاب گیلان خود از این دو سنگ یاد می‌کند (گیلان رابینو ص ۲۱٤)

مرحوم میرزا کبیرخان در روز شنبهٔ بیستم شهر ربیع الاول سنهٔ ۱۰۸۰ ثمانین والف حق تعالی از تقصیراتش درگذشته غریق رحمت خویشتن کناد بحق محمد و آله الامجاد نقشها از بالا بپائین به بالا گلدان، خنجر، رحل، دوانگشتر، کمر شمشیر و حمایل

دو سنگ در دو طرف درورودی ایوان شرقی است بر یکی از آنها فقط عبارت هذا المرقد المنور والتربة المعطر خوانده می‌شود باقی نوشته ها زیر گچ است برسنگ سمت راست وفات مرحومه مغفوره کلثوم خانم بنت مرحوم میرقاسم ۱۲۵۰ نقشها دوانگشتر، تسبیح، دلواره

رابینو درسفرنامهٔ مازندران واسترآباد ازسنگ قبر دیگری یاد کرده است که امروز دراین بقعه نیست و بر آن نوشته بوده است

شاهرخ بیمثال نیک خصال آن بلنداختر حمیده خصال[1]
درهزار و دویست ازهجرت عرق گردید او بآب زلال[2]

میان سنگهای قبور محوطهٔ امامزاده سنگی براسیده به شکل بز بوده است نظیر این سنگ نیز درهمزوآباد خلخال دیده شده است تا بیست سال پیش این سنگ برجای بود، به خیالی که داخل آن گنج است سرودن آن راشکستند و ازمیان بردند گویا با آدابی که انجام می‌دادند، این سنگها ازبرای امطار به کار می‌برده اند

قرآنهای بقعهٔ فیلده

دو قرآن بزرگ خطی دربقعهٔ فیلده است قرآن کوچکتر به عرض ۲۳/۳ وطول ۳۵/۱ وقطر اوراق آن ۱۵ سانتیمتر است سراوحه و یکی روصفحهٔ اول آن افتاده است سرسوره‌ها و سر آیات وسراحزاب آن به خامه زر مطلاست سرسوره‌ها تمام مجدول وسر آیات وسراحزاب به شکل ونمایست که در آن آب

۱ـ این بیت واقد [illegible] ۲ـ مصر[illegible]

طلاکار کرده‌اند سراسر قرآن به حط ىلث حوش ىوشته شده وریر هر کلمه ىا فارسی ىسیار کهں معىی شده است ارحلد قدیمی آں اثری ىىست احیراً آں راصحافی کرده وحلدىارهای ىرای آں‌درست کرده‌اىد عىارات‌ریر در صفحهٔ اول آں‌که ىقل ارسرلوحهٔ قدیمی ىوده است دیده می‌شود

ىسم‌الله‌الرحمں‌الرحیم الحمدلله‌الذی اىرل‌القراں علی‌سىعه احرف کلها ىىریل مں حکیم حمید

وقفت صفوة المحدرات السیده الاىده العفیفه الرفیعه الحلیله الکریمه الحسیىه سحرة السلطىة والحلافةوالاحلال پری‌ساطان‌ىىت‌السلطاں‌ں‌السطاں المغفور المىرور المىتقل الی حوار رحمه‌ربه غفورالسلطاں محمد اسکىه‌الله الملك الشکور ىحىاىح الحىة و القصور و هی المهد العلیا للسطاں العادل الکافل الشامل عدله‌السلطاں ں‌الساطاں‌ں السلطاں امیره اسحق وقاه‌الله‌الملك الحلاق مں الافاق ىیلاً لثواب الله ودحراً‌الیوم لا ىىفع مال و لاىىوں الامں اتی‌الله ىقلب سلیم علی‌المشهدالمىورالمعطروالمرقدالمعظم

المطهرللسیدالامام الفاصل‌الهمام الفاصل‌ں‌الحق والباطل السیدالشهید سیدعلیکیاں السیدالحیدالسیدامیر صاعف الله تعالی مراتب حسىاته وعلی‌سکاں هدا المشهد و محاوریه‌اں ىقروه و ىستعملوه لیصل الثواب الی‌الواقفه عاحلاً و آحلاً وقفاًمؤبداً وحىساً محلداً ىحیث لاىىاع و هوحیرالوارىیں فمں ىدّله ىعد ماسمعه‌فاىما اثمه علی الدیں ىىدلوىه اں‌الله سمیع علیم ىحرىراً فی‌عرة‌حمادی الاول سىه احدی ىسعمائه

قرآں دیگررا میرمحمد ىاقرفیل دهی وقف کرده است و وقفىامه را در صفحهٔ اول همیں ىوشته‌اىد

ىسم الله الرحمں الرحیم ىدرستی که وقف مؤىد وحىس محلدىمود ایں کلام محید رىاىی راعالیحصرت سلاله الساداب میرمحمدىاقرولد مرحوم مىر محمدقاسم فیل دهی ارىرای والدیں و ىرادرمرحوم حود ىرکافهٔ مؤمىیں آىاىکه

والدین مرحومین و برادر مرحوم عالیحضرت مشارٌالیه عاید گردیده در یوم لاینفع مال ولا بنون الامن اتی الله بقلب سلیم دستگیر ایشان گردد حیث لایباع ولا یوهب ولا یشتری ولا یرهن ولا یمهر ولا یؤدع ولا یترک بطاق النسیان فمن بدّله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه وقفاً عاماً صحیحاً شرعیاً و تولیت این کلام الله را با رشد و اعلم و اورع اولاد خود تفویض نموده که بدون اذن متولی نقل به محل و مکانی ننموده بجای خود برقرار باشد فکان ذلك فی عاشر شهر شوال المکرم من شهور سنه ۱۱۹۴

اندازهٔ این قرآن به شرح زیر است

طول اوراق ۴۱/۳ و عرض ۲۹/۸ و قطر بدون جلد ۷/۶ سانتیمتر است این قرآن نیز مانند قرآن دیگر ترجمه‌ای بسیار شیوا و روان و کهنه دارد

از متن وقفنامهٔ اول معلوم می‌شود که پری سلطان ـ دختر سلطان محمد ـ قرآن را وقف مرقد سیدعلی کیا بن امیر کیا نموده است معلوم نیست چگونه این قرآن به بقعهٔ قلده رسیده است

عمارت حسن خان

در قلده رودبار

عبدالفتاح از این عمارت یاد کرده است امروز پس از تحقیق معلوم شد اثری از آن باقی نیست(۱)

۳ـ بناها و آثار تاریخی ناحیهٔ رحمت آباد

بقعهٔ سیدان

در دهکدهٔ رحمت آباد

این بقعه که به امامزاده محمد نیز معروف است بنائی سادهٔ چوبی است و در محل معروف و داصالتی ندارد ... این بقعه به نام محمد گیلانی نیز خوانده می‌شد

آقای رزیسمی اظهار داشتند که مدفون در این بقعه ... کالش و گوسفنددار ... عالمی بوده است ... دهکدهٔ ... که خرابه‌های آن ... جای است

(۱) ... عبدالفتاح ... ص ۲

دهکده‌ای قدیمی بوده است، چه در غاری نزدیك این دهکده زنبیلی یافته اند که در آن زنبیل سند معامله‌ای بوده است در این سند، بیجار بوران، میان دو تن از ساکنان دهکدهٔ نیرعالمین به نام عرب حاتم وسید حمزه معامله شده است وپول را نورتن کرده ورد و بدل کرده اند

مقابل نیر عالمین درجوار سنگ معروف به «پیاله سنگ» قبرستان قدیمی اسلامی است

قلعهٔ مارو دشت
در تنگهٔ رودخانهٔ دگا

در تنگهٔ رودخانهٔ دگا، قلعه‌ای به نام مارودست است که یك نیمهٔ آن از سنگ و نیمهٔ دیگر آن ازآجر چیده شده است ، در این تنگه چشمهٔ بزرگی است که از زمین می جوشد سابقاً این چشمه را چشمه‌خان می خوانده اند و معروف است که شخصی به نام «خان» در اینجا حکمروائی داشته که اسکندر مقدونی اورا شکست داده است(۱)

قلعهٔ لارچاك

درحوالی درهٔ دگا درسر قلهٔ مرتفعی قلعه‌ایست که با آجر بنا شده است و سابقاً معروف به «قلعه‌خان» بوده است می گویند این قلعه از بناهای همین خان بادشاه این محل است

قلعه‌کول و قلعهٔ چهل گرچال
نزدیك دهکدهٔ سرکوه رحمت آباد

برای رسیدن به سیرکوه ، از جادهٔ رحمت آباد به بوتکابن و از آنجا به سرکوه باید رفت در چهارکیلومتری این آبادی در بالای ارتفاعات، دو قلعه خرابه قدیمی است که اولی به نام «قلعه کول و دومی به نام « چهل گرچال »

---

(۱) [illegible] می نویسد در شش کیلومتری [illegible] محل قلعه‌ای در بالای صخره ای در [illegible] فاصله کمی در جنوب قلعه خرابه تلی است اولیا [illegible] خراب شد (گمان [illegible] ص ۲۱۰) [illegible] است [illegible] محلی که [illegible] شده است [illegible]

خوانده می‌شود رابینو نیز از این دو قلعه نام برده است[۱]

چراغعلی تپه = تپهٔ مارلیک
نزدیک دهکدهٔ نسمی(۲) در درهٔ گوهررود

گوهررود یکی از شاخه‌های سمت راست سفیدرود است که ازسرچشمه تا مصب آن دانزده کیلومتر راه است این دره که آب گوهر رود ازمیان آن می‌گذرد به نظر من یکی از زیباترین دره های کوهستان البرز است در دل این دره دو نقطهٔ مرتفع است که یکی به نام «چراغعلی تپه» و دیگری به نام «ملاقلا» یعنی قلعهٔ بزرگ معروف است در سالهای ۱۳۴۰ و ۱۳۴۱ هیئتی‌علمی به ریاست آقای دکتر عزت‌الله نگهبان در چراغعلی تپه که بعداً به نام تپهٔ مارلیک خوانده‌شد اقدام به حفاری نمودند وآثاری بس‌گرانبها بدست آوردند آثار این تمدن باستانی که هنوز درست شناخته نشده است به‌نام تمدن مارلیک معروف‌شد رئیس هیأت کتابی به نام «گزارش مقدماتی حفریات مارلیک‌چراغعلی تپه» به همکاری ادارهٔ کل باستانشناسی و مؤسسهٔ باستانشناسی دانشگاه تهران درسال ۱۳۴۳ منتشر نمود خوانندگان برای اطلاع بیشتری از کار این هیأت می‌توانند به‌آن مراجعه کنند چراغعلی تپه به‌شماره ۴۲۶جزء بناهای تاریخی ایران ثبت شده است

قلعهٔ گورمیرزا(۳) = قلعهٔ طاهر میرزا
درمیان آب سفیدرود مقابل دهکدهٔ لویه

درمیان آب سفیدرود ، نزدیک به ساحل راست ، سنگ مسطحی از آب سر برآورده است قسمت بالای سنگ برجسته‌تر است وسطح کمتری دارد اما قسمت پائین آن تقریباً مسطح وصاف است برحاشیهٔ غربی سنگ دیواری آجری به ارتفاع ۱۵۰ سانتیمتر برجاست در این صفه ، پس از قسمت برآمدگی ، پس‌رفتگی خانه مانندی که تا میان سنگ ادامه دارد ، دیده می‌شود بر حاشیهٔ

---

(۱) مازندران و استرآباد ص ۲۱۲ (۲) در کتاب دیلمستان نوشتهٔ ظهیرالدین رعیت صحیح نسمی دیده ص ۳۵ نام این دهکده ... ضبط شده است ... به اشتباه ... می‌نویسند (۳) صم گاف و ...

شرقی سنگ سردیواری از آجر به ارتفاع حاشیهٔ غربی دیده می‌شود در قسمت جنوبی سنگ، چهار قسمت جداگانهٔ برج مانند و جرز مانند دیده می‌شود که ارتفاع آنها در حدود دومتر است پس از این چهار قسمت، دیوار شرقی یکسره ومتصل به هم است ودرپورهٔ شمالی به برجی ختم می‌شود (عکس شمارهٔ ۲۴۰) در ساحل شرقی رودخانه پایهٔ آجری دیگری دیده می‌شود احتمال می رود پایهٔ نخته پل این قلعه بوده است آجرهائی که در این بنا به‌کار رفته است به ابعاد ۳۲ وقطر ۸/۵ سانتیمتر است رابینو این محل را به نام «درقلعه» خوانده و در بارهٔ آن می‌نویسد «درشش کیلومتری پائین پل منجیل قلعه‌ای بر بالای صخره‌ای که درمیان آب سفیدرود است بنا شده است این قلعه به نام در قلعه (= قلعه دختر) معروف است درفاصلهٔ کمی درجنوب این قلعه، خرابه‌های پلی باقی است اولئاریوس (Olearius) می‌گوید که این پل به دست اسکندر مقدونی خراب شده است (۱)

دروازهٔ قلعهٔ خرزویل
پشت دهکدهٔ خرزویل(۲) رحمت آباد

این دروازه از سنگ و گچ بنا شده است دهانهٔ دروازه سه متر وارتفاع دیوار جنب آن که بر بالای بلندی ساخته شده است، ۳/۵ متر است و دو سکو در طرفین آن است معروف است که این دروازه مدخل قلعهٔ خرزویل بوده‌است، ولی نباید این مطلب صحیح باشد، چه در طرفین دروازه دیواری نیست تا مانع ورودمهاجمین باشد چنانکه از متن کتیبه برمی‌آید یکی ازسلاطین وحکمرانان محلی به نام محمد و کدخدایان محل، بانی این کارخیر شده‌اند واین دروازه را بنا کرده‌اند ومحل بست برای مجرمان و گناهکاران ساخته‌اند بر کتیبهٔ بدنهٔ دروازه، این قسمت از آیة‌الکرسی خوانده می‌شود خلفهم ولا یحیطون بشیء من علمه الا ... و زیر آن کتیبهٔ کوچکی از سنگ است که این اشعار بست

(۱) [illegible] ص ۲۱ (۲) نام این آبادی در متون تاریخی محلی به خاء معجمه و حاء مهمله هر دو آمده است و امروز به اشتباه با هاء هوز می‌نویسند

بر آن با خط بد ستعلیق حك شده است (عکس شمارهٔ ۲۴۱)

بعون خداوند حی بصیر	ملاك الملوکی محمد کبیر
دگر کدخدایان با احترام	شدند باعث همچنین کار خیر
که سازند طاقی در این آستان	که اهل کنه را سود دستگیر
دو صد لعنت حضرت دادگر	دگر لعنت خلق برنا و پیر
بآن حاکم و کدخدا و ملاك	تمام رعیت صغیر و کبیر
که چون محرم اینجا شود ملتجی	بآزار و جبراً دهندش گیر
پی سال تاریخ طاقش بدم	هزار و بود گفت عقل خبیر

سردابهای طرف راست دروازهٔ خرزویل

متصل با دیوار راست دروازه ، سردابی در بسته به طول ۹ و عرض ۶ متر از سنگ و گچ بنا شده است زیر دست این سرداب ، سردابهای متعدد، یکی بر بالای دیگری در دو سه ردیف در دامنهٔ تپه باکنار نهر ده،از سنگ و گچ بنا شده‌اند که در نوع خود در این صفحات نظیر ندارند دهانه‌ها و عمق آنها با یکدیگر اختلاف دارد

قلعهٔ خرزویل بر بالای کوه در دامنهٔ چپ رودخانهٔ خرزویل

در ارتفاعی که بیشتر از صد متر نیست ، در دامنهٔ چپ رودخانهٔ خرزویل، آثار قلعه‌ای قدیمی ازسنگ و گچ است دیوارهای آن فرو ریخته‌وشکل اصلی قلعه نمایان نیست این قلعه ممکن‌است قلعهٔ دفاعی دهکدهٔ خرزویل بوده‌باشد

بقعهٔ آقا سید محمود مرتضی نزدیك دروازهٔ خرزویل کنار نهر دهکده

بنای بقعه چهار ضلعی وبام آن کاهگلی است در ورودی آن رو به جنوب ودو لنگه است این ابیات بر آنها حك شده است

این در بشادکامی و دولت خجسته باد	بر دوستان گشاده و بر خصم بسته باد

تاسر ماه[و]زهره بدین بام احصر است   دولت در ین سرا و سعادت بدین در است
(عکس شمارهٔ ۲۴۲ و ۲۴۳)

عرض وطول داخلی بنا پنج متر و سقف آن بر چهار ستون اصلی که در چهار کنج بناست بر پاست مرقد سید محمود مرندی در وسط و به طول دومتر وعرض یک متر وارتفاع ۹۲ سانتیمتر وتمام آن کاشی کاری است بر روی مرقد ، سنگ مرمر سفید رنگ کوچکی به طول ۳۰ و عرض ۲۲ سانتیمتر است این عبارات با خط نستعلیق بر آن حک شده است (عکس شمارهٔ ۲۴۴)

بنای گنبد حضرت قدوة الاولیاء وبرهان الاتقیاء سلطان سید حاجی محمود مرندی نوّرالله مرقده بخیرجاریه نتیجه السلاطین الاعظم امیره بی بی بنت المرحوم امیره سلطان محمد خان خاسمی بنت حاکم الکای کهدم فی تاریخ ثامن شهر رجب المرجب ثمانه و تسعین و تسعمائه امیره بی بی معظمهٔ مذکوره فی حین حیاتها بجهة خود سردابهٔ که در جوف آستانه واقع است ترتیب داده لعنت خدا وسخط رسول برکسی بادکه بعد ممات ها دخل بیجا ونامشروع در آن نموده تغییر وتبدیلی بقواعد وقوانین آن راه دهد اخراجات گنبد مذکور مبلغ پنجاه تومان تبریزی رحمه‌الله علیها و علی آبائها واجدادها المکرمین المعظمین (عکس شمارهٔ ۲۴۵)

سرداب امیره بی بی دختر امیره سلطان محمدخان حاکم کهدم تا امروز بر جای است وسنگ قبر او نیز تا امروز باقی است

برکنار سرداب امیره بی بی سنگ مرمر سفید رنگی یک پارچه به طول ۱۴۳ و عرض ۴۸/۵ و قطر ۷ سانتیمتر است که آن را به سی قسمت تقسیم کرده و این پانزده بیت را با خط خوش نستعلیق در قسمتهای سی گانه حک کرده‌اند

جهان دانش و دین بحر مکرمت بی بی   که قاصر است زوصفش زبان کلک و بیان
ز رشک جود دل پاک و دست فیاضش   فتاده خس بر ج یم ، خراش در دل کان
ز فر سلطنت و از علو منزلت است   حدیجه ثانیه و بلقیس قدر و بدی سان(؟)
نسب ز خاتم طی دارد و بود نخست   نهال عصمتی از گلشن محمد خان

سال نهصدو تسعین و ثامن(۱) از هجرت — بعون لطف خداوند قادر سبحان

درین مکان فرح بخش کز شرافت و فیض — شکسته رونق فردوس و روضهٔ رضوان

بنام کرد چنین گنبدی که در رفعت — گذشته پایهٔ قدرش ز گنبد کیوان

شده ز قد بلندش قصیر دست خلل — که جا بزاویهٔ امن کرده است و امان

کند جمال منور ز نور این گنبد — بروز مهر مبین و بشب مه تابان

در استقامت و اوصاف چهار رکنش عقل — چه نغز گفته که هر رکن رکنی از ایمان

بظاهر از چه بود جفت طاقهایش لیك — چو طاق گنبد خضر است طاق در دوران

فتد ز رشك و حسد در دلش شکاف سکاف — رسد خضر چو ز وصفش بگنبد حرمان(۲)

ز جود و همت شاهانه قبر بابا را — بداد زیب و بپوشاند خلعت الوان

الهی از کرم و لطف خویشتن اورا — به‌کام خاطر و بر آرزوی دل برسان

بصدق راقم ابیات و ناظم تاریخ — سگ علی ولی، بی‌ریا، مرادی دان

سنگ مرقد امیره بی بی

بر بالای سرداب امیره‌بی‌بی، درکنج شمال غربی بنای بقعهٔ سیدمحمود مرندی، سنگ‌قبر امیره بی‌بی است که سنگ مرمری سفید و یکپارچه است و قسمتی از آن داخل دیوار شمالی رفته است بر رویهٔ سنگ، صلوات کبیر و در حاشیه و بدنه‌های دیگر سنگ، ادعیهٔ مختلف حك شده‌است بر رویهٔ سنگ با خط ریز نستعلیق نوشته است سنگ سردابهٔ نتیجه السلاطین امیره بی‌بی بنت‌المرحوم سلطان محمد خان جابری حاکم کهدم

سنگ قبر دیگری در همین بقعه

سنگ قبر مرمر دیگری به طول ۱۷۷/۵ وعرض ۴۰ و ارتفاع ۲۰ سانتیمتر در این بقعه است

مطالب زیر بر رویهٔ این سنگ است

در حاشیه با خط نسخ صلوات کبیر و پس از آن آیة الکرسی تا هوالعلی

(۱) گویا شاعر در بیتهای زیر گرفتار شده و چنین صراعی ساخته است منظور او سال ثمان وتسعین و تسعمائه یعنی ۹۹۸ است

(۲) ظاهراً با هاء هوز است

العطیم و پس ار آن کل شیئ هالك الا وجهه له الحکم و الیه ترجعون اللهم اغفر و ارحم

در حاشیهٔ داخلی با خط نستعلیق این ابیات حك شده است

نور اعیان ملك ابوالقاسم (۱)	که نبودش بحسن شبه و مثال
شد بخلد برین بفصل ربیع	تا که از امر قادر متعال
ساحت اصحاب را غمین و ملول	کرد احباب را پریشان حال
مرد و زن در فراق او دارند	دامن از خون دیده مالا مال
تا درو حش غریق رحمت حق	بحق مصطفی و عترت و آل
خواهی ارسال فوت او دانی	بشنو از من ز روی استدلال
ت برون جو ز مصرع ثانی	«مهر گیتی نهاد رو بزوال»(۲)

در سطور وسط با خط نسخ نادعلی با یا علی و یا علی و دنبالهٔ آن با خط نستعلیق

هر که آمد بجهان اهل فنا خواهد بود

آنکه پاینده و باقیست خدا خواهد بود

هذا سنه ۹۹۵ نقشهای سنگ رحل و قرآن و سجاده و مهر و امامزاده‌ای با گنبد بر بدنهٔ سنگ که بیرون است اشعاری باقافیه‌ووزن «ابوالقاسم‌چراغ اهل بینش» در وصف نامبرده حك کرده‌اند که مطالب آن تکراری است

سنگ قبر دیگری به طول ۱۰۶ و عرض ۳۲/۵ و قطر ۲۹ سانتیمتر در این بقعه است که مطالب زیر بر آن حك شده است

صلوات کبیر به خط نسخ، دردوحاشیهٔ سنگ و درمتن هیجده مصراع به خط نستعلیق که‌مصراع تاریخ آن‌بدین‌شکل‌است ربیع‌اول والف‌وچهار بد تاریخ

سنگ مرمر کوچکی در این بقعه است که این مطالب بر آن حك شده است هذه التربة المرحوم المغفور محمد علی ابن المرحوم محمدامین‌راو به

---

(۱) رانندو امیره بی‌بی را همسر شاه قاسم می‌دانند احتمال دارد شاه قاسم هم بر ملك قاسم باشد که در بقعه سید محمود مرندی به خاك سپرده شده‌است (۲) مجموع این حروف به حساب جمل بغیر از حرف تاء معادل ۹۹۵ هجری است

سنه ۱۰۵۷

سنگ قبر دیگری به طول ۹۰ وعرض ۳۳ وقطر ۱۷ سانتیمتر در این بقعه است که در حاشیهٔ آن صلوات کبیر و درمتن ظاهراً سه بیت شعر است که در شش مربع جداگانه حک شده است. این ابیات خوانده نشد (عکس شمارهٔ ۲۴۶)

در یک سر سنگ این دو بیت که مقداری از آن ریخته است، به ترتیب زیر خوانده شد

در نهصدوچار وپنج و هشتاد   از هجرت   پیمبر
است یقین که باندانی   تاریخ   جهان سایه گستر

مزار امامزاده ابراهیم بن امام زین العابدین علیه‌السلام
در دامنهٔ کوه مشرف بردهکده خرزویل رحمت آباد

بنائی است چهار گوشه که ابعاد داخلی آن ۳۲۰ سانتیمتر است. چهار گوشهٔ بنا را با چهار گوشوار جمع کرده وگنبدی بر آن زده‌اند. صندوقی ساده بر مزار امامزاده است. اخیراً باسیمان تعمیرات زیادی در آن کرده‌اند (عکس شمارهٔ ۲۴۷) رابینو نیز از این امامزاده یادی کرده است (۱)

باقی آثار و بناهای تاریخی رودبار و رحمت آباد

۱ـ بقعهٔ قاضی بن قاضی در بولاب درهٔ رستم‌رودبار نزدیک امامزاده ابراهیم رستم

۲ـ بقعهٔ آقای سید حسن درشغال بوسه (= شیخعلی بوسه) رحمت آباد (گیلان رابینو ص ۲۳۷) بنائی قابل مطالعه بود

۳ـ بقعهٔ امام زاده حسن در سیمام رستم آباد رودبار. بنائی قابل بررسی بود

۴ـ زیارت شیخ خاور انصاری دردهکدهٔ دری رستم‌آباد رودبار مونتایث (Monteith) می‌نویسد که از آب زیارت خای‌در هشتصد متری رودبار و هفت کیلومتری منجیل گذشته است (گیلان رابینو ص ۲۱۲)

(۱) تاریخ گیلان رابینو ص ۲۷۴

۵ ـ بقعه‌های بابا ملااسدالله ـ پیر سید جلال الدین ـ سید محمد در دارستان رودبار این بقاع قابل بررسی نبودند

۶ ـ بقعهٔ شیخ مفید در دهکدهٔ دارستان رودبار (فرهنگ جغرافیائی ایران ، ذیل نام دهکدهٔ دارستان)

۷ـ بقعه‌ای در دهکدهٔ دوگاههٔ رودبار (فرهنگ جغرافیائی ایران ، ذیل نام دهکدهٔ دوگاهه)

۸ ـ بنایای بنائی قدیمی وحمام و زیر زمین در مرتفع‌سینه جانبی ازمرابع دهکدهٔ کوشك ، بالای دهکدهٔ فیلده‌رودبار (فرهنگ جغرافیائی ایران،ذیل نام دهکدهٔ کوشك)

۹ ـ آب انبار حاجی میرزا آقا خان در شهر رودبار اراضی آن تبدیل به سیمنا شده است

۱۰ ـ بقعه‌ای در دهکدهٔ شاهوای رودبار

۱۱ـ قلعهٔ بارم در علی آباد پیلده رودبار علی‌آباد امروز دهکده‌ایست نزدیك سد سفیدرود ، در کنار یکی از شاخه های چپ رودخانهٔ سفید رود در تاریخ‌خانی آمده است که قلعهٔ‌بارم‌نزدیك‌حشیجان وعلی‌آباد بوده‌است (گیلان رابینوص ۲۱۴)

۱۲ ـ گنبد زرد یا قبور سلاطین دردهکدهٔ کاشدر (۱) (= کلستر) رحمت آباد رابینوار چنین گنبدی یاد کرده است درمحل دس از تحقیق نتیجه‌حیزی نیافتم

۱۳ـ بقعهٔای دردهکدهٔ کیاباد رودبار

۱٤ـ قلعهٔ کلانه ، نزدیك دهکدهٔ کلانهٔ رحمت آباد (گیلان رابینوص ۲۷٤)

۱۵ـ دیرکوه ، یاد آور نام قلعه‌ای قدیمی است نزدیك آبی است که

---

(۱) بکسر کاف و لام و فتح دال

از ییلاق هزارمرز سرازیر می‌شود و با باریک رودیکی می‌شود سپس به اسکلک می‌آید و به سفید رود می‌پیوندد

۱۶ـ بقعهٔ شاه شهیدان، پائین کوه دلفك است از راه گلن کش [1] به باوه و از باوه به جنگل لیاجان و نورالعرش و شاه شهیدان می‌رود بقعه‌ای جدیدالبناست و قابل بررسی نبود

۱۷ـ بقعهٔ میان چلگا سر [2] و چرّهٔ [3] رحمت آباد

۱۸ ـ بقاع دهکده‌های سیدان و رودخانه

۱۹ـ بقاع دهکده‌های کولی دهان و محشر [4]

۲۰ بقعهٔ دهکدهٔ پرهٔ [5] رحمت آباد

۲۱ ـ بقعه‌ای در دهکدهٔ آعوربن رحمت آباد

۲۲ـ امامزاده انجیالك و بقعهٔ دیگری در دهکدهٔ کلشتر [6] رحمت آباد

محلهائی در گورستانهای قدیمی و آثار زیر خاکی دارند

۱ـ شیر کوه ۲ـ سندس [7] ۳ـ رسی [8] ٤ـ پشتهان [9] ۵ ـ سله‌چان [10] ۶ـ حرشك [11] ۷ـ شهران [12] ۸ـ جامه‌جان ۹ـ کلس وروس [13] ۱۰ـ وله‌جار [14] ۱۱ـ انارکول ۱۲ـ جاسه کول ۱۳ ـ کلابه [15] ۱٤ ـ کیاباد بجت ۱۵ ـ قشلاق ۱۶ ـ نسعی [16] ۱۷ـ شاه‌جان کول ۱۸ـ قتلك [17] ۱۹ـ فیشم [18] ۲۰ـ گورتیم و ساطان بری ۲۱ ـ آعوربن ۲۲ ـ جیاو ۲۳ـ گادبان ۲٤ـ زرکا [19] ۲۵ ـ ویایه ۲۶ـ کلشتر ۲۷ـ بلابر ۲۸ـ گله‌ورز [20] ۲۹ـ داك‌دره ۳۰ـ جزره‌و بل ۳۱ـ کمته [21] ۳۲ـ کلاس [22] ۳۳ـ شاهوا ۳٤ ـ براگور ۳۵ ـ گرده پشته جزء شهر بجار است ۳۶ـ چاکاسر [23]

۱ـ فتح کاف و لام و کاف ۲ـ بکسر جیم و فتح سین ۳ـ بضم جیم و تشدید و کسر راء ۴ـ ضم میم و فتح سین ۵ـ فتح ب ۶ـ بکسر کاف و لام و فتح اء ۷ـ کسر سین و دال ۸ـ فتح اء ۹ـ بضم پ و فتح تاء ۱۰ـ بکسر سین و لام ۱۱ـ کسر حاء و راء ۱۲ـ فتح سین ۱۳ـ بضم کاف و کسر لام و واو ۱۴ـ بفتح واو ۱۵ـ فتح کاف ۱۶ـ کسر نون در تاریخ گیلان و دیلمستان سپهی، ازور صفی و تشدید ۱۷ـ فتح واو و کسر راء ۱۸ـ بکسر سین ۱۹ـ بکسر راء ۲۰ـ بکسر کاف و فتح واو ۲۱ ـ فتح کاف و تاء ۲۲ ـ بکسر کاف ۲۳ـ کسر جیم

بناها و آثار تاریخی ثبت شده

۱ـ ساختمان تپهٔ حاسه کول نزدیك دهکدهٔ حاسه کول رحمت آباد
۲ـ گرده کول نزدیك دهکدهٔ چرّه رحمت آباد
۳ـکلشی‌تپه میان دهکده های‌دوفرار ورشی رحمت آباد
٤ـ چراغعلی تپه در سمی رحمت آباد

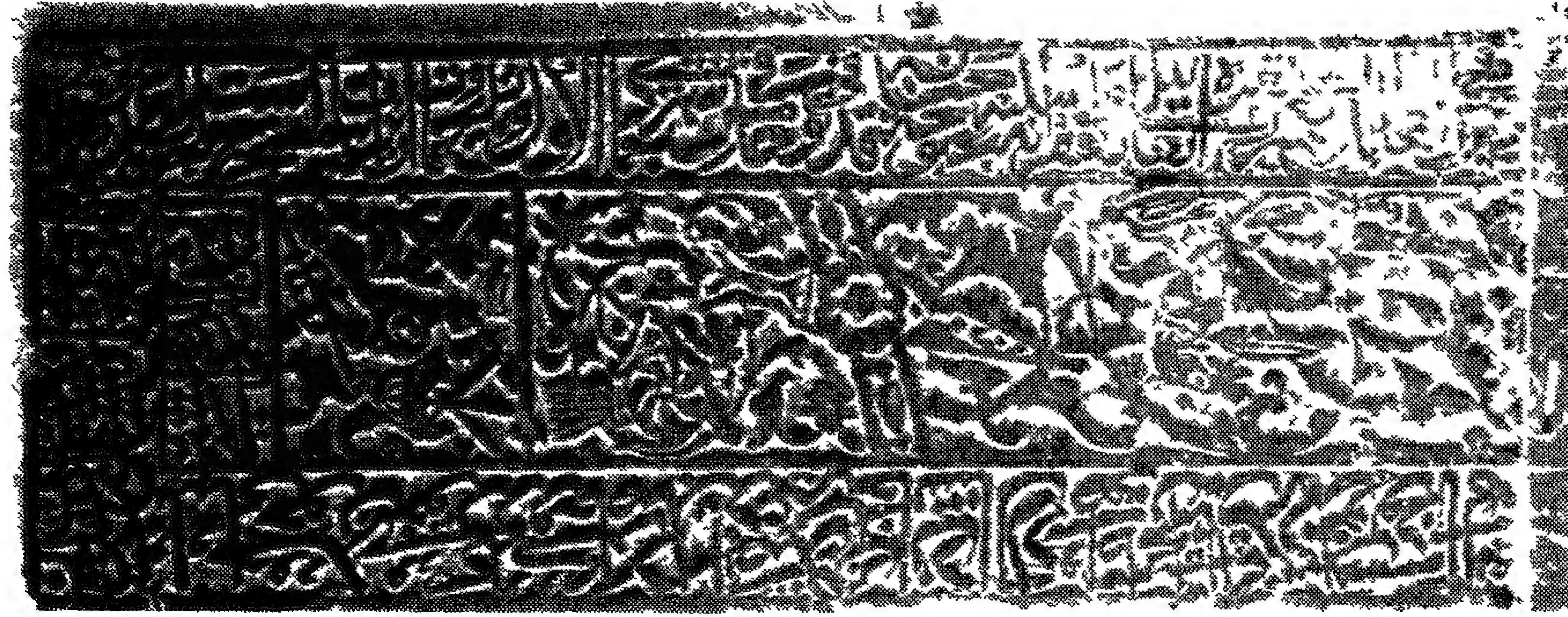

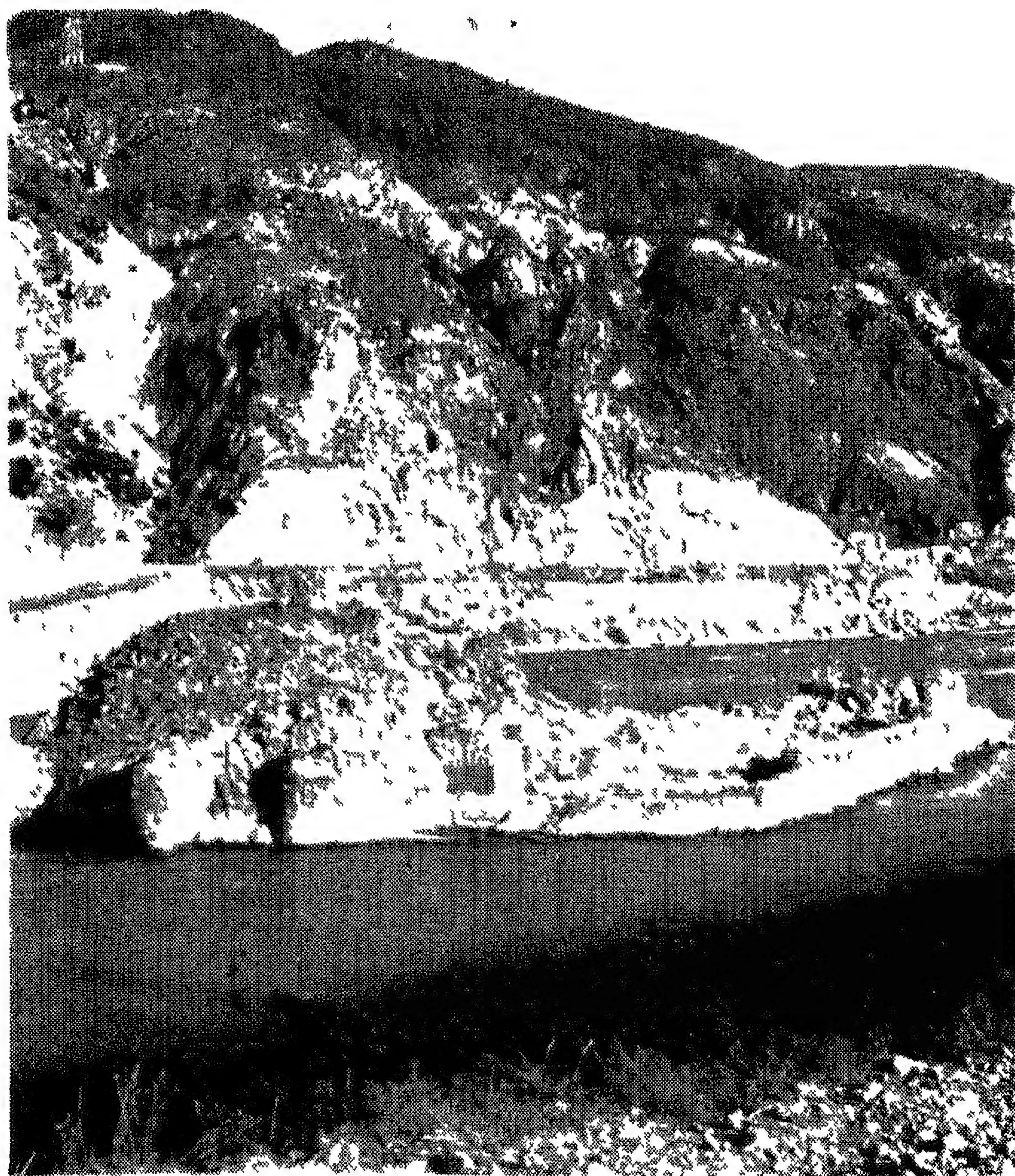
عکس شمارهٔ ۲۳۷ ـ بقعهٔ دهکدهٔ فیلده رودبار

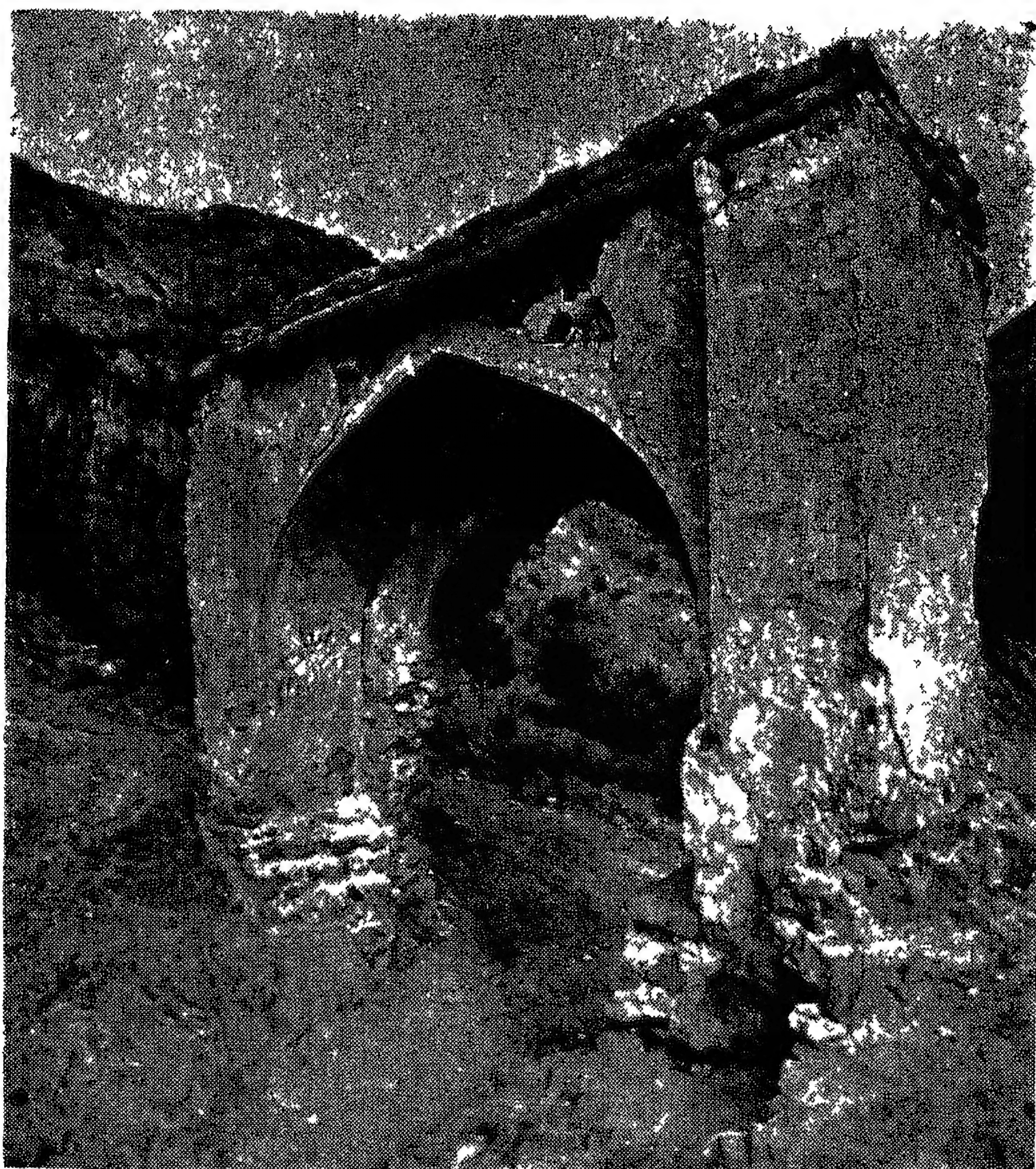
عکس شمارهٔ ۲۳۸ ـ سنگ قبر ساده مصور در بقعهٔ دهکدهٔ قلعه رودبار

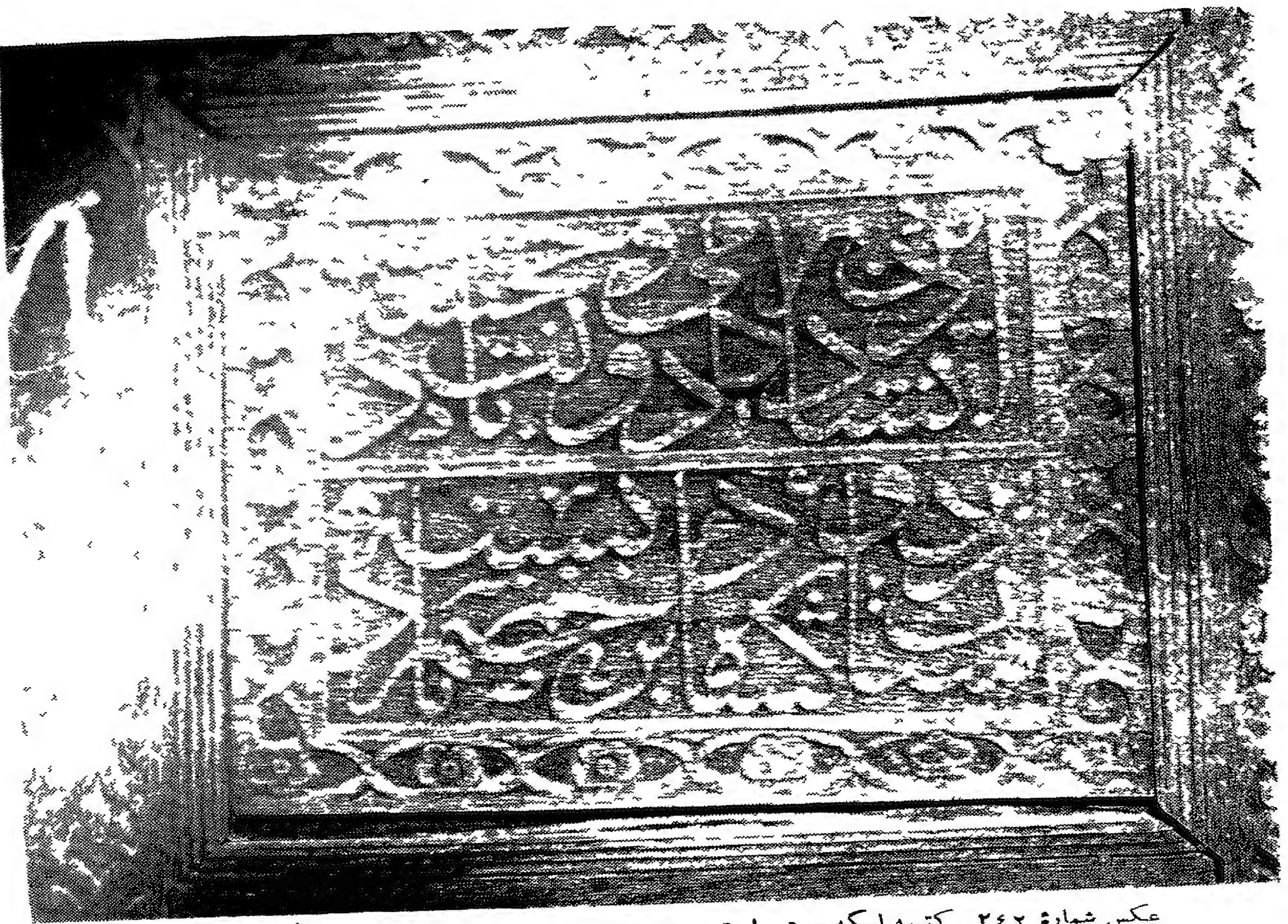
عکس شمارهٔ ۲۳۹ ـ سنگ قبر بدیع‌الزمان میرزا در بقعهٔ دهکده قلعه رودبار

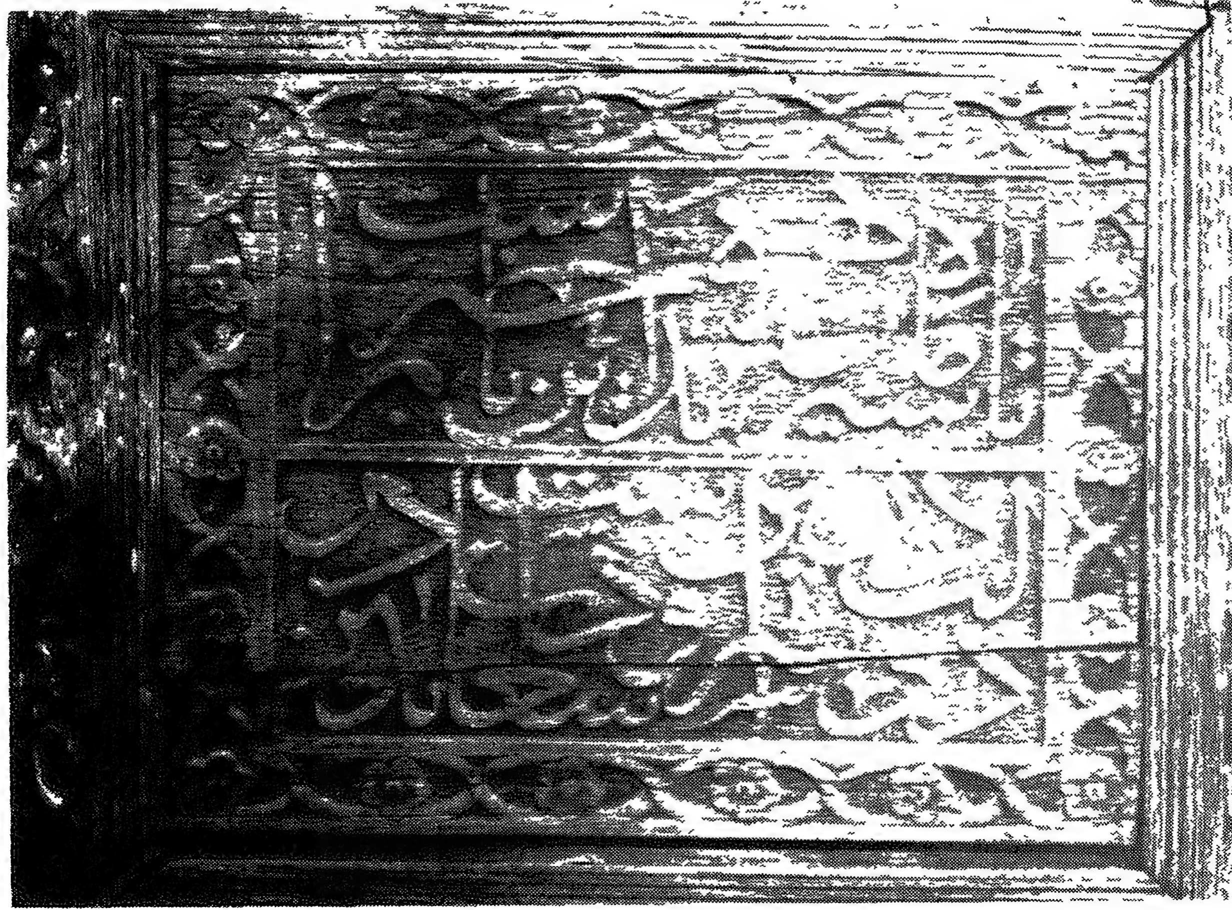
عکس شمار ۲۴۰ ـ قلعه گور میرزا در میان آب سفید رود

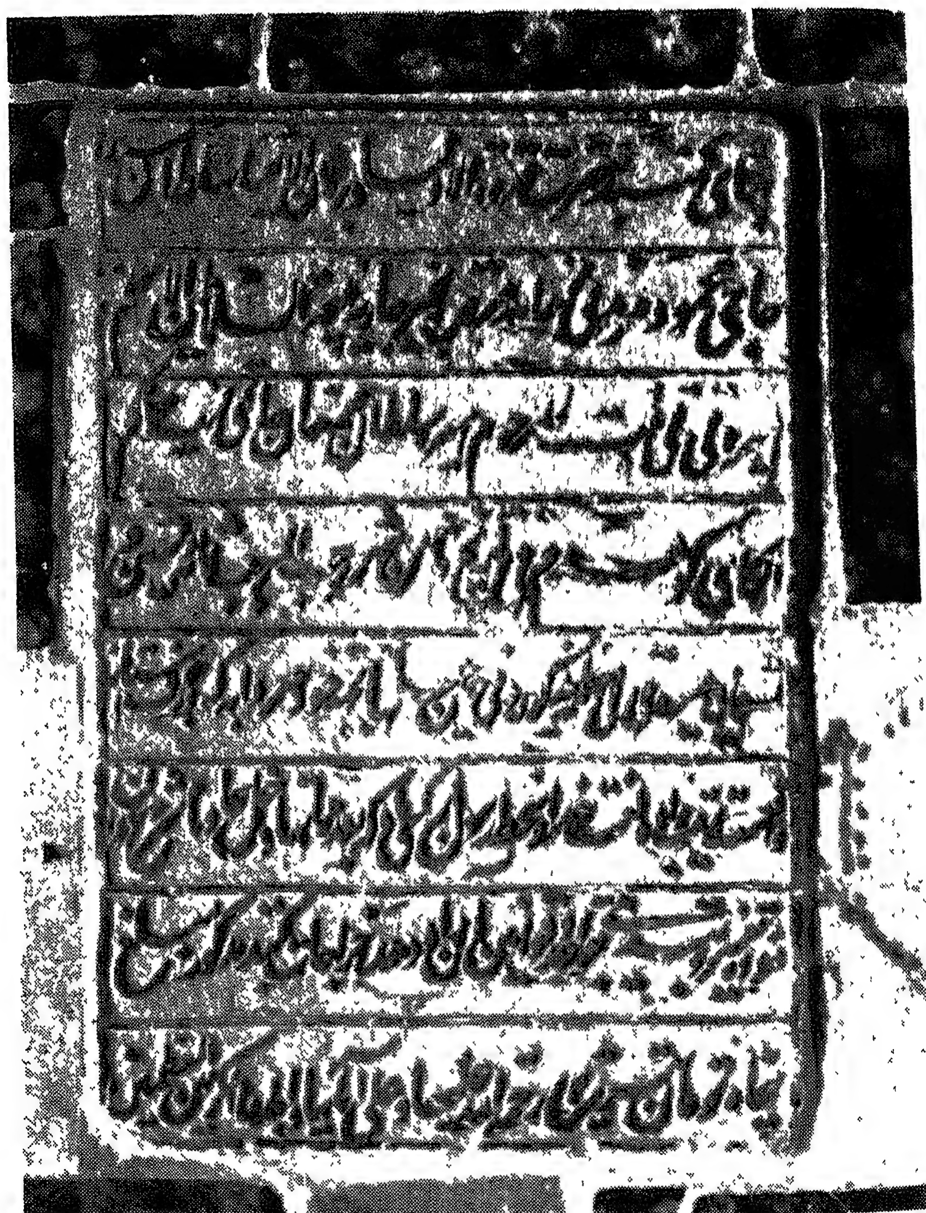
عکس شمارهٔ ٢٤١- دروازهٔ خرزویل که محل نشست مجرمان بوده است

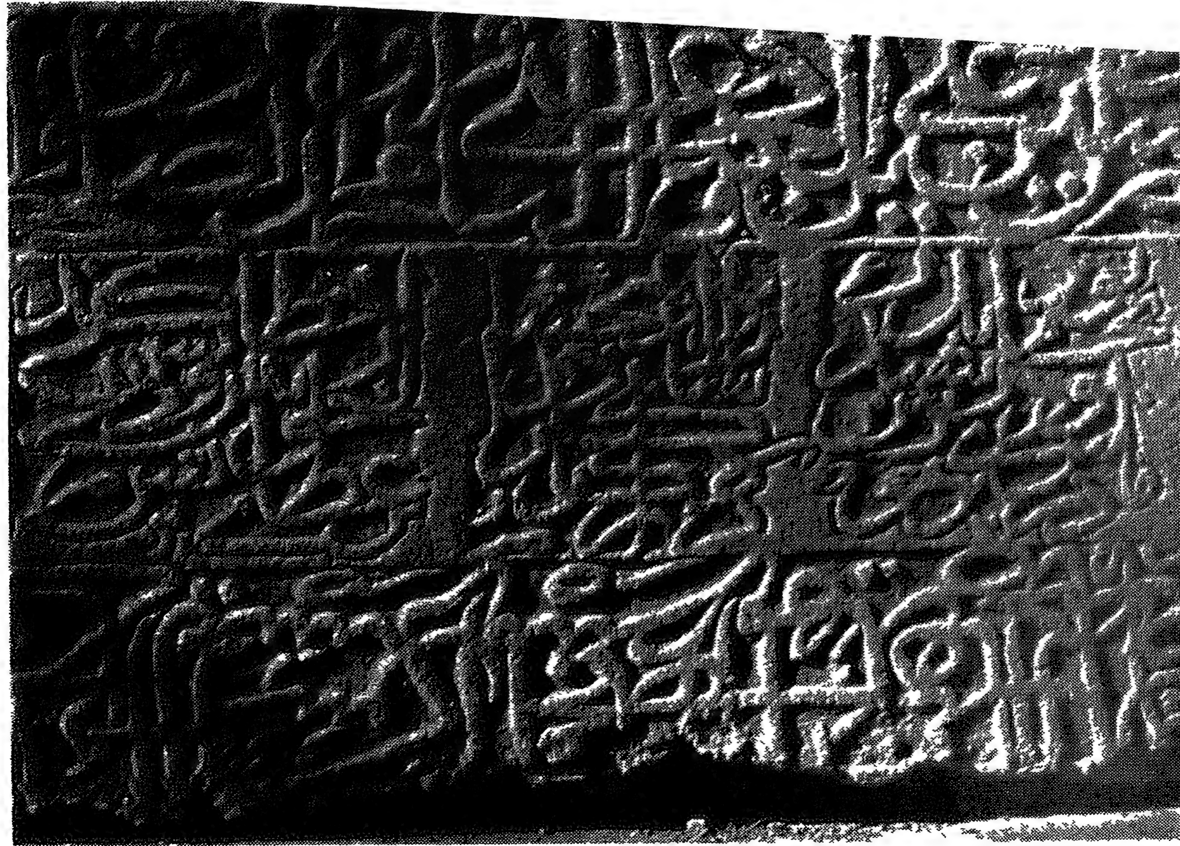
عکس شمارهٔ ۲۴۲ ـ کتیبه لنگه سمت راست در ورودی بقعه سید محمود مرندی در دهکدهٔ حرروبل

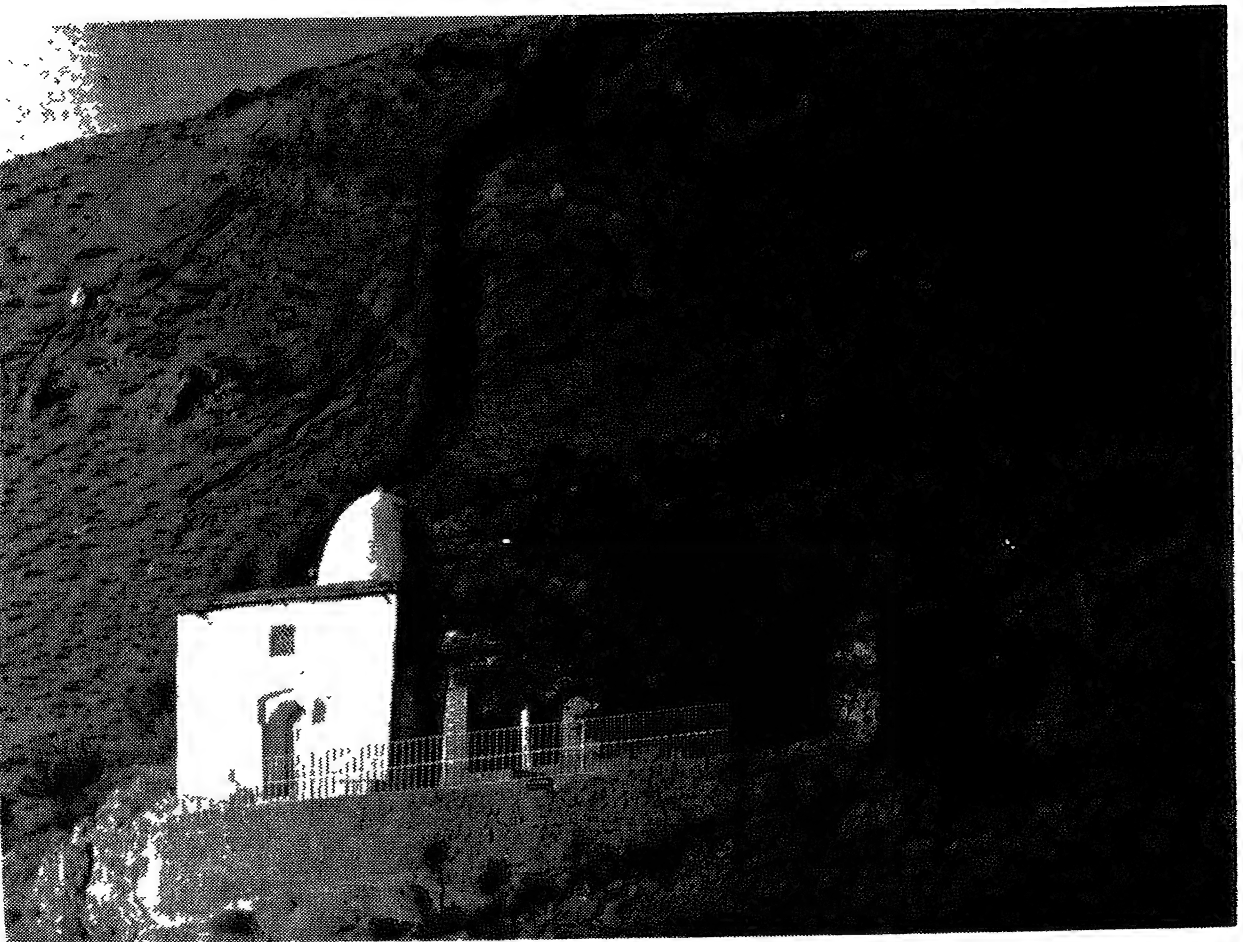
عکس شمارهٔ ۲۴۳ ـ کتیبهٔ لنگهٔ سمت‌چپ در ورودی بقعه سیدمحمود مرندی در دهکدهٔ حرزویل

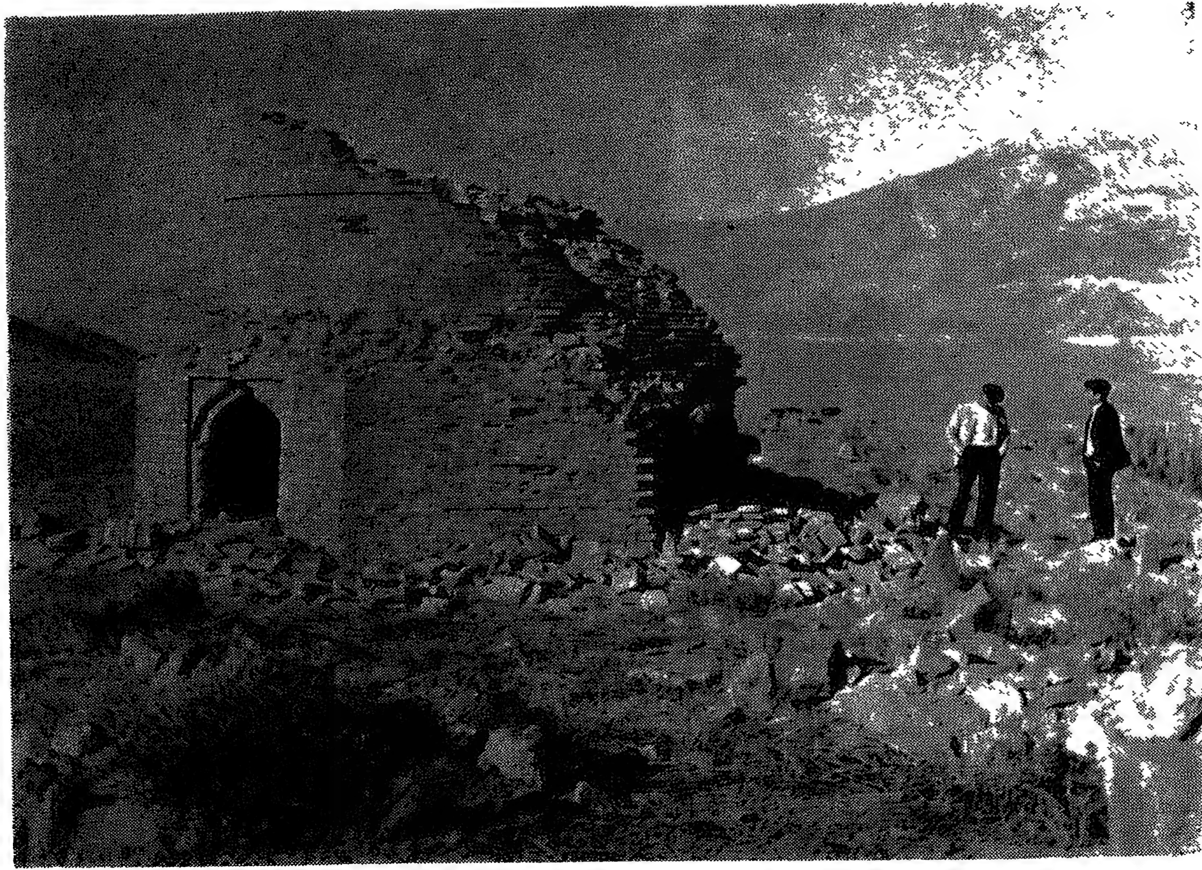
عکس شمارهٔ ۲۴۴ ـ کتیبه‌ای "از سنگ" مرمر مرقد سیدمحمود مرندی در دهکدهٔ حرزویل.

عکس شمارهٔ ۲۴۵ ـ سنگ قبری در بقعهٔ سیدمحمود مرندی در دهکدهٔ حرزویل .

عکس شمارهٔ ۲۴۶ ـ بقعهٔ امامزاده ابراهیم در دهکدهٔ حرزویل

عکس شمارهٔ ۲۴۷ – مقبرهٔ زرین تاج درقبرستان بالامحلهٔ مسجین .

بخش شانزدهم

۱- جغرافیای تاریخی عمارلو

ناحیهٔ عمارلو بردوساحل رودخانهٔ شاهرود ودرمشرق ملتقای این رودخانه با قزل اوزن قرار گرفته است. کوههای دیلمان در شمال و کوههای قزوین در جنوب آن است. چون هوای ساحل رودخانه و دهکده های کم ارتفاع آن در تابستان زیاد گرم است، ساکنان این دهکده‌ها به دامنه‌های کوه پناه می‌برند
این ناحیه از شمال به دیلمان ورحمت آباد، ازغرب به‌تارم وازجنوب به‌قزوین واز شرق به رودبار محمد زمان خانی واز شمال‌شرقی به‌اشکور محدودمی‌شود
نام عمارلو قدیمی نیست. این نام از زمانی بر سر زبانها افتاد که نادر طایفه‌ای از کردان را که به‌این‌نام شهرت داشتند، بدینجا کوچاند. شاید خرگام نام قدیمی این ناحیه بوده است. خرگام در ادوار مختلف قسمتی از تارم یا رودبار یا دیلمان به حساب آمده است.

در زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) خانان پیر کوه وخانان جیرین ده از سران قوم بوده‌اند. نصرالله خان سرهنگ پسر عبدالله‌خان بیچانلو -[۱] خان جیرین ده -ومحمدسلیم‌خان پسر محمدکاظم‌خان- خان پیر کوه- بوده‌اند اینان می‌گویند که بازماندگان حسن نامی هستند که با سید جلال‌الدین اشرف به گیلان آمده است.[۲]

۱- Beychānlu ۲- اگر نادر پس‌ازسال ۱۱۰۰ قمری‌ایشان را بدینجا کوچانده چگونه پدرانشان با سید جلال‌الدین اشرف که در آمدن خود او به گیلان گفتگوست بدینجا آمده‌اند؟

مرکز اصلی عمارلو منجیل است که در ۳۹۳ متر ارتفاع از سطح دریا بنا شده است این آبادی بر ساحل راست سفید رود و از محل التقای شاهرود و سفید رود دور نیست و در زمان رابینو،دویست و هفتاد خانوار در آن ساکن بوده‌اند.

جمعیت ناحیهٔ عمارلو راکردان وترکان تشکیل می‌دهند.کردها از طایفهٔ رشوندند که تیره‌ای از ایل بهه هستندکه در سلیمانیه سکونت دارند. شاه‌عباس اول ایشان را بدین‌جاکوچانده است. طایفهٔ عمارلوکه نادر ایشان را بدین‌مکان آورد ،کم‌کم‌کردان رشوند را از دهکده هائی‌که ساکن بودند بیرون راندند. کردان رشوند ، فعلاً ساکن ناوه ،کلیشم ، لایه وکاکوستان ودهکده‌های دیگر هستند ودر رودبار محمد زمان خانی در دهکده‌های زیر دیده می‌شوند :

شهرستان ، بهرام‌آباد ، کیاکلایه ، حسن‌آباد ، ده دوشاب

در زمان رابینو رئیس طایفهٔ رشوند ، حسینعلی خان پسر محمد علی‌خان پسر محمد زمان خان بود وپسرش ـ محمدعلی‌خان ـ به‌ساعدنظام‌شهرت‌داشت.

تیرهٔ دیگری که وضع ایلی ندارد و به‌طایفهٔ رشوند بستگی دارد ، تیرهٔ سیاهکلی است که بیشتر آنان‌گله‌دار هستند.

عمارلوها ، دهکده های عمارلو و رودبار بابا منصوری را اشغال‌کرده‌اند و به تیره های جداگانه به این ترتیب تقسیم می‌شوند :

تیرهٔ قبه‌کرانلو در دیارحان ، تیرهٔ استاجان‌لو در پیرکوه ، تیرهٔ بیچانلو در حیرین ده ، تیرهٔ شمخانلو در خرگام و انبو.

در زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) در حدود دو هزار چادر عیائوند وچگنی و رشوند در فاصلهٔ میان لوشان و منجیل برپا می‌شده است.

زبان اهالی ترکی و کردی است و زبان فارسی را نیز می‌دانند ، اما به زبان گیلکی کمتر سخن می‌گویند. خاك ایشان به دو ناحیهٔ خرگام و فاراب تقسیم می‌شود.

مذهب بیشتر اهالی شیعهٔ اثنی عشری است و کردان بیشتر اهل حق‌اند .
در میان اهالی بومی‌کم و بیش معتقدان به مذهب اسماعیلی هم هست.این‌ناحیه
در زمان رابینو دو هزار و صد خانوار داشته است.

۴ ـ آثار و بناهای تاریخی ناحیه‌های خرگام و فاراب عمارلو .

قبرستان قدیمی بالا محلهٔ منجیل
بر ساحل چپ رودخانهٔ منجیل

بر سنگهای بزرگ این قبرستان، تاریخی دیده نشد . از نوع خطی که بر آنهاست شاید بتوان‌گفت مقدم بر اوایل قرن دهم هجری نیست . بر سنگ سیاه‌عظیمی‌که به‌طول ۱۹۰ وعرض ۸۰ وقطر ۳۵ سانتیمتر بود این‌عبارات خوانده می‌شد : یاالله یا محمد یا علی هذا القبرالسعید علیخان بن ولیخان .

برسنگ‌دیگری که‌شکسته‌است ، این‌عبارت‌است : هذاالقبرشاه‌سلطان .

برسنگ دیگری چنین حك است : وفات مرحوم حیدرعلی ولد مرحوم علی دادبیك . نقوشی‌که بر آن حك است : شانه و مهر و تسبیح وسرو وبلبل و اژدها .

سردابی بزرگ سنگی در این قبرستان

در قسمتهای پائین قبرستان قدیمی منجیل سردابی است که طاق آن از سنگهای یك پارچه به طول سه متر و قطر ۳۷ سانتیمتر بنا شده است دیوار این سرداب نیز از سنگ است. طول آنها ۳۶۰ وعرض آنها ۲۲۰ و قطر آنها ۲۸ سانتیمتر است بر سنگهای داخلی‌کلمات ، الله ومحمد وعلی به‌اشکال‌مختلف دیده می‌شود .

بنائی هشت ضلعی به نام مقبرهٔ زرین تاج

دراین قبرستان قدیمی‌بنائی هشت ضلعی آجری است.آجرهای بنا به‌ابعاد ۲۰وقطر ۵سانتیمتر است. اضلاع خارجی بنا هریك ۲۱۶ سانتیمتراست وارتفاع آنها از روی پایهٔ سنگی دو متر است. سقف بنا دو گنبد دارد. گنبدزیرین با

آجر بنا شده است داخل بنا از سنگ وگچ است که روی آن را با گچ سفید کرده‌اند. عرض اضلاع داخلی ۱۵۲ سانتیمتر است. سر گنبد بالائی و زیری هر دو خراب شده ، اما کمربند گنبد بالائی باقی است. در بنا شرقی است وارتفاع آن از پایهٔ سنگی ۱۵۰ وعرض آن ۸۳ سانتیمتر است (عکس شمارهٔ ۲۴۷)

بقعهٔ امامزاده سلیمان معروف به امامزاده طاهر بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام در پائین محلهٔ منجیل

این بقعه بنائی است چهارضلعی از سنگ و گچ که اخیراً آن را با سیمان تعمیر کرده‌اند .

پل منجیل

پائین آبادی منجیل بر رودخانهٔ سفید رود

پل بستن بر آب سفید رود ، به علت آب فراوان وسیلاب آن ، مشکل و پرخرج است . الئاریوس (Oléarius) در سال ۱۰۴۸ قمری (= ۱۶۳۸ میلادی) می‌نویسد که پلی با شش پایه که درهر پایه، اطاقی وآشپزخانه‌ای بود وپلکانی برای رفتن به اطاقها داشت ، بر روی آب سفید رود بنا کرده بودند گنجایش اطاقها به قدری بود که تمام افراد یک کاروان را جای می‌داد

هنوی (Hanway) که راه رشت به قزوین را طی کرده ، با قایق از آب سفید رود گذشته است و این خود نشانی است که در زمان او پلی بر روی این رودخانه نبوده است ، یا پل آن خراب وقابل عبور نبوده است

ماژور دارسی تد (Major d' Arcy Todd) در سال ۱۲۵۳ قمری (= ۱۸۳۷ میلادی) می‌نویسد که پل منجیل هفت دهانه داشت و متعلق به دوران صفویه بود. قسمتی از این پل در زمان سلطنت نادرشاه خراب شده بود ودرحدودچهل سال قبل از سفر دارسی، سلیمان خان قاجار ـ حاکم‌سابق‌گیلان ـ آن‌رامرمت کرده بود این مرد را دارسی درسال ۱۲۴۷ قمری (= ۱۸۳۱ میلادی) ملاقات کرده است . دو هلال طاق دو دهانه را آب برده بود ، با تخته آن را پوشانده

و راه عبور ومرور راگشاده بودند.

میان سالهای ۱۲۶۷ و ۱۲۷۷ قمری ، حاجی ملا رفیع شریعتمدار که امام جمعهٔ گیلان بود ، پلی تازه ساخت. این پل از عجایب هنر معماری بود، اما در سال ۱۳۱۶ قمری ، سیلی این پل را از جای کند. این پل هنگام سفر ناصرالدین شاه به گیلان برجای بوده است.(۱) (عکس شماره ۲۴۸) سپس کمپانی روسی ، پلی از آهن برپایه‌های پل قدیمی بنا کرد که تا زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) برپا بوده است.(۲)

پل لوشان
بر روی رودخانهٔ شاهرود نزدیك دهکدهٔ لوشان

این پل آجری محکم و زیبا بر پنج پایهٔ اصلی استوار است . طرح بنا قدیمی است اما تاریخ بنای آن زیاد روشن نیست رابینو می‌نویسد « پل لوشان ، بنائی زیبا از آجر وسنگ است که شامل دو دهانهٔ بزرگ و یك دهانهٔ کوچك است ودر زمان خسروخان بنا شده است »(۳) در صورتیکه این پل از قدیم چهار دهانه داشته وتمام آن از آجر بوده است عکسی که هنگام سفر ناصرالدین شاه به گیلان از این پل گرفته‌اند، گواهی صادق است (عکس شمارهٔ ۲۴۹) شاید بعدها که پل رو به خرابی رفته است ، آن را با سنگ تعمیر کرده‌اند . (عکس شمارهٔ ۲۵۰) صاحب طرائق الحقایق می‌نویسد که پل شاهرود در نیمهٔ راه رزان به منجیل است . مجموع این راه پنج فرسنگ است .(٤) صاحب طرائق در سال ۱۳۱۴ قمری یعنی یك سال پس از کشته‌شدن ناصرالدین شاه از روی این پل گذشته است.

راه قدیم گیلان

راه قدیم گیلان از مسیر امروزی بوده‌است. این راه از آقابابا به مزرعه‌ای

---

۱ ـ مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۶۹ و ۱۷۰ به نقل از سفرنامهٔ گیلان ۲ ـ گیلان رابینو ص ۲٦٤ ۳ـ گیلان رابینو ص ۲٦۲ ٤ـ طرائق الحقایق ص ٦۰۳ .

می‌رفت که چاپارخانه و کاروانسرائی داشت و یك فرسخی آقابابا بود. از اینجا به کتل خرزان می‌رسید. وسط کتل دهکده‌ای به‌نام اسماعیل‌آباد بود که تا مزرعه یك فرسخ فاصله داشت. سپس از دهکدهٔ خرزان می‌گذشت. میان اسماعیل‌آباد وخرزان آبادی کوچك دیگری بوده است. دهکدهٔ خرزان چاپارخانه و کاروانسرا داشت. ازخرزان تا منجیل پنج‌فرسخ راه است و بر سر راه آبادی کوچك‌منداب بوده است.[۱] کاروانسرا وحمام‌خرزان‌را حاجی معتمدالدوله فرهاد میرزا پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه ساخته است.[۲]

راهی که روسها ساخته‌اند از مزرعه‌ای که در یك فرسنگی آقابابا‌ست جدا می‌شود وبه درهٔ ملاعلی می‌رود و بالاتر از منجیل در دهکدهٔ پاچنار با راه خرزان یکی می‌شود.[۳]

بقعهٔ امامزاده حمزة بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ لوشان فاراب عمارلو

بنای اصلی بقعه از سنگ وگچ است. طرح بنا چهارگوشه و بر بام آن گنبدی کاشی کاری است. در شمال بقعه قبرستان وسیعی است. سنگهای‌قبور آن تمام مرمر و نقشهائی دیدنی و جالب بر آنهاست. تاریخ پاره‌ای از آنها مقدم بر سال ۱۲۰۰ هجری قمری است.

بقعهٔ امامزاده محمد حنفیة بن‌علی علیه‌السلام وهاشم بن محمد حنفیه
و ابوالقاسم حمزة بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ بورزن فاراب عمارلو

متن بنا از سنگ وگچ ونمای آن آجر است. طرح بنا هشت‌ضلعی است. اندازهٔ هرضلع ازداخل ۲۴۰ سانتیمتر و از خارج ٤٦۰ سانتیمتر است و عمق طاقنماهای آنها نیم‌متر است. ایوانی مقابل در ورودی است که طولش ٥ متر وعرض آن ۳/٥ متر است. این ایوان به کفش کنی ختم می شود که طول آن ۲/۷۰ وعرض آن ۲ متراست. در دیوار های حرم پنجره های ظریف‌مشبك‌دیده

۱- طرائق الحقایق ص ٦۰۱و٦۰۲ ۲ و ۳ - طرائق الحقایق ص ٦۰۲

می‌شود . سه‌صندوق ساده دروسط است و صریحی مشبك چوبین آنها را احاطه کرده است. درخت‌کهنسال سروی جنگلی در جلو بنای بقعه است .(عکس شماره ۲۵۱)

پل آجری انبو
در روی رودخانهٔ شاهرود
دربخش فاراب عمارلو

دهکدهٔ انبو برساحل راست شاهرود ، برکنار یکی از شعب این رودخانه است و به دومحلهٔ بالا وپائین تقسیم می‌شود این پل بررودخانهٔ شاهرود در راه قدیم‌قزوین به اشکور ودیلمان بنا شده است این‌راه ازقزوین به‌گردنهٔ کماسار ودهکدهٔ چنارك و پل انبو و قهوه خانهٔ سیاه آب می‌رود . راه دست راست از قهوه خانه به‌اشکور وراه دست چپ به‌دیلمان می‌رود.

دهکدهٔ انبو از دیهای قدیمی این ناحیه است. رشید الدین فضل الله در شرح‌حال حسن صباح می‌نویسد «ازقزوین به‌راه بیره وانبوه به‌دیلمان آمد»(۱) سید ظهیرالدین نیز ازاین دهکده نام می‌برد آنجا که می‌نویسد « نماز عصریه را ازلمسر سوار شده وبه تعجیل براندند وچون راه دور ودراز بود و به قلل جبل برف بسیار، نماز شام را به قریهٔ انبوه رسیدند» (۲) صاحب برهان قاطع می‌نویسد «انبوه ... نام قصبه‌ای است در بالای کوهی از مضافات دیلمان » در فرهنگ‌جغرافیائی نیز از این دهکده یاد شده است ومی نویسد : پل‌آن‌قدیمی است .

قلعه خرابه‌ای به‌نام قلکی‌سر
در دهکدهٔ کلیشم از بلوك فاراب عمارلو

از دیلمان که به سر دو راهی انبو می‌رویم طرف‌دست‌راست برسرکوهی منفرد ، قلعه‌ای ازسنگ‌وگچ دیده می‌شودکه ظاهراً ازبناهای اسماعیلیان‌است

(۱) جامع‌التواریخ ص ۱۰۴ (۲) تاریخ چاپ گیلان نگارنده ص ۳۸۷

(عکس شمارهٔ ۲۵۲) ازدیوارها وباروی قلعه آثار زیادی بر جای نیست و طرح اصلی آن ازمیان رفته است. درپاره‌ای جاهاارتفاع دیوار به یك مترونیم می‌رسد. (عکس شمارهٔ ۲۵۳ و ۲۵٤)

چند سال قبل آلتی صندلی مانند که از مفرغ بود از این قلعه بیرون آوردند.

باقی بناها و آثار تاریخی
ناحیهٔ فاراب و خرگام عمارلو

۱ـ امامزاده طیب وطاهر در پاکده با گنبدی از کاشی سبز.

۲ـ امامزاده محمد در تکیهٔ جیرین ده.

۳ـ شاه‌نشین و شاهمیر کلا، دو محل کوهستانی نزدیك دهکدهٔ انبو، در این دو محل آثار آبادیهای قدیمی است

۴ـ کافر قلعه، قلعه خرابه‌ایست نزدیك جیرین ده فاراب عمارلو.

۵ـ خرابه‌های ابنیهٔ قدیمی در اراضی مزرعه چارشا نزدیك دهکدهٔ ناش از بلوك خرگام عمارلو.

۶ـ بقعهٔ شاه شهیدان در دهکدهٔ شهیدان زیر کوه دلفك.

۷ـ بقعهٔ دهکدهٔ شاده‌سر

۸ـ کافرکوه نزدیك دهکدهٔ تاله‌کوه از بلوك خرگام عمارلو، آثار قلعه خرابه‌ای دارد.

۹ـ قلعه خرابه‌ای معروف به نقاره کوه نزدیك دهکدهٔ کشکش، از بلوك خرگام عمارلو. این قلعه میان دهکدهٔ کشکش وصیقاده است

۱۰ـ بابا ملجودی گور نزدیك دهکدهٔ کلیشم از بلوك فاراب عمارلو ظاهراً یکی از گورهای سران اسماعیلیان است

۱۱ـ قبورگبری و آثارخرابه های قدیمی و قلعه‌های کهن نزدیك دهکدهٔ ویه از بلوك فاراب عمارلو

۱۲ـ قلعهٔ نادری و تپهٔ آن میان چمل وسرمل از بلوك خرگام عمارلو .

۱۳ـ کافر قلعه در پاك ده از بلوك فاراب عمارلو .

۱٤ـ قلعهٔ یکونوم نزدیك دهکدهٔ یکونوم از بلوك فاراب عمارلو .

۱۵ـ چله خانه و درم حانی میان یکونوم و دهکدهٔ ویه از بلوك فاراب عمارلو .

۱٦ـ رر گردکان،غارمانندی‌است که‌درسنگ تراشیده‌اند نزدیك دهکدهٔ پاك‌ده ازبلوك فاراب عمارلو .

۱۷ـ بقعه‌آینه‌ده (=ایمه‌دی) ازبلوك فاراب عمارلو .

۱۸ـ مسجدی برنالای‌کوه نزدیك دهکدهٔ داماش عمارلو .

۱۹ـ خرابه‌ها و آثار تیله و سفال قدیمی در چراکوه نرسیده نه دهکدهٔ کلیشم

۲۰ـ قلعه چمارود نزدیك محله بالای اسوار بلوك فاراب عمارلو

۲۱ـ قلعهٔ کنجك بالای قلعه چمارود نزدیك دهکدهٔ انسوار بلوك فاراب عمارلو

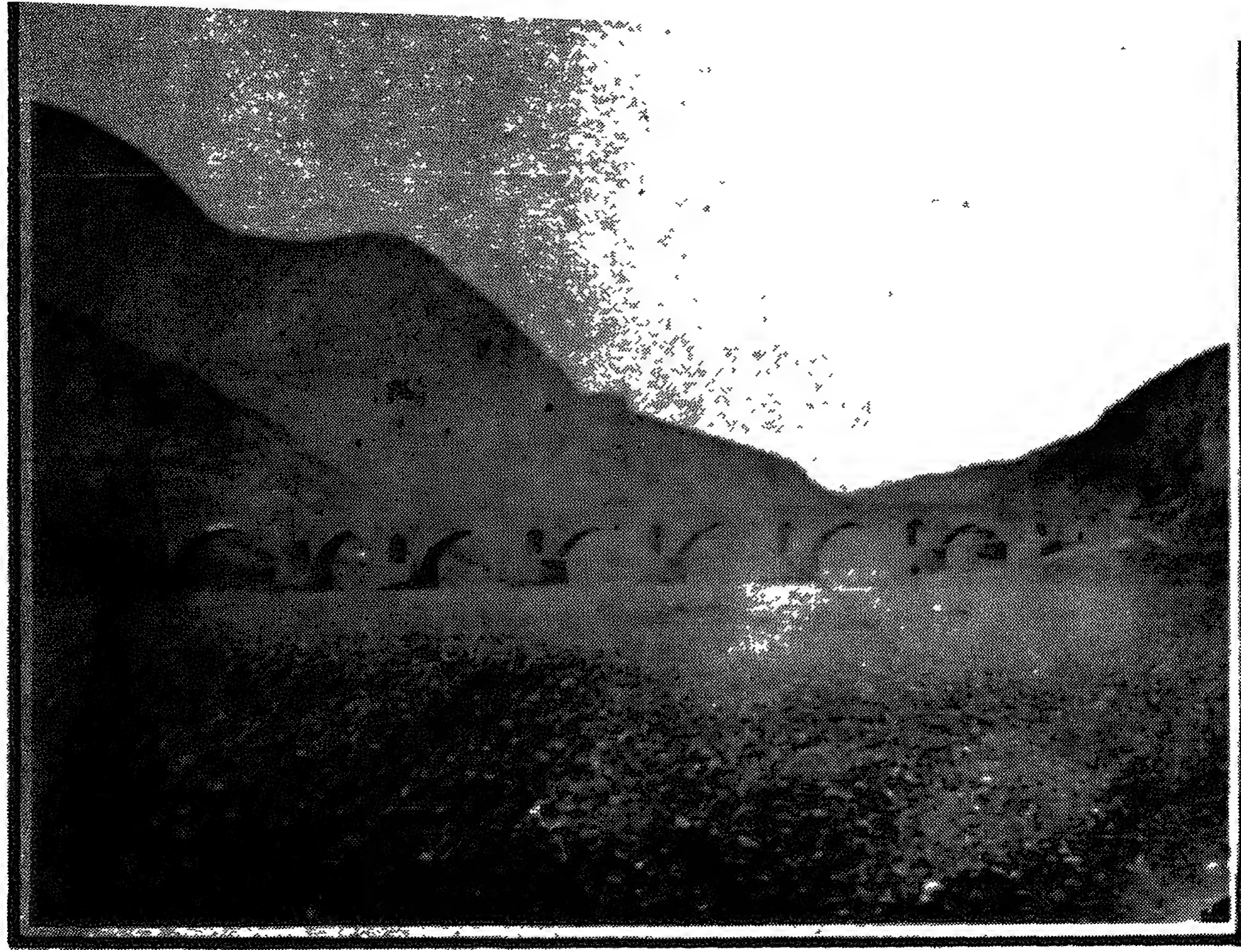
۲۲ـ قلعهٔ دگاسر سمت راست رودخانهٔ شاهرود وبرج نگهبانی‌آن سمت چپ آب نزدیك دهکدهٔ دگاسرار بلوك فاراب عمارلو

۲٤ـ قلعهٔ کلاسی نزدیك دهکدهٔ ناوه از بلوك فاراب عمارلو .

۲۵ـ قلعهٔ حیرین ده نزدیك دهکدهٔ حیرین ده از بلوك فاراب عمارلو

۲٦ـ قزقاعه نزدیك دهکدهٔ سنگه رود ازبلوك فاراب عمارلو

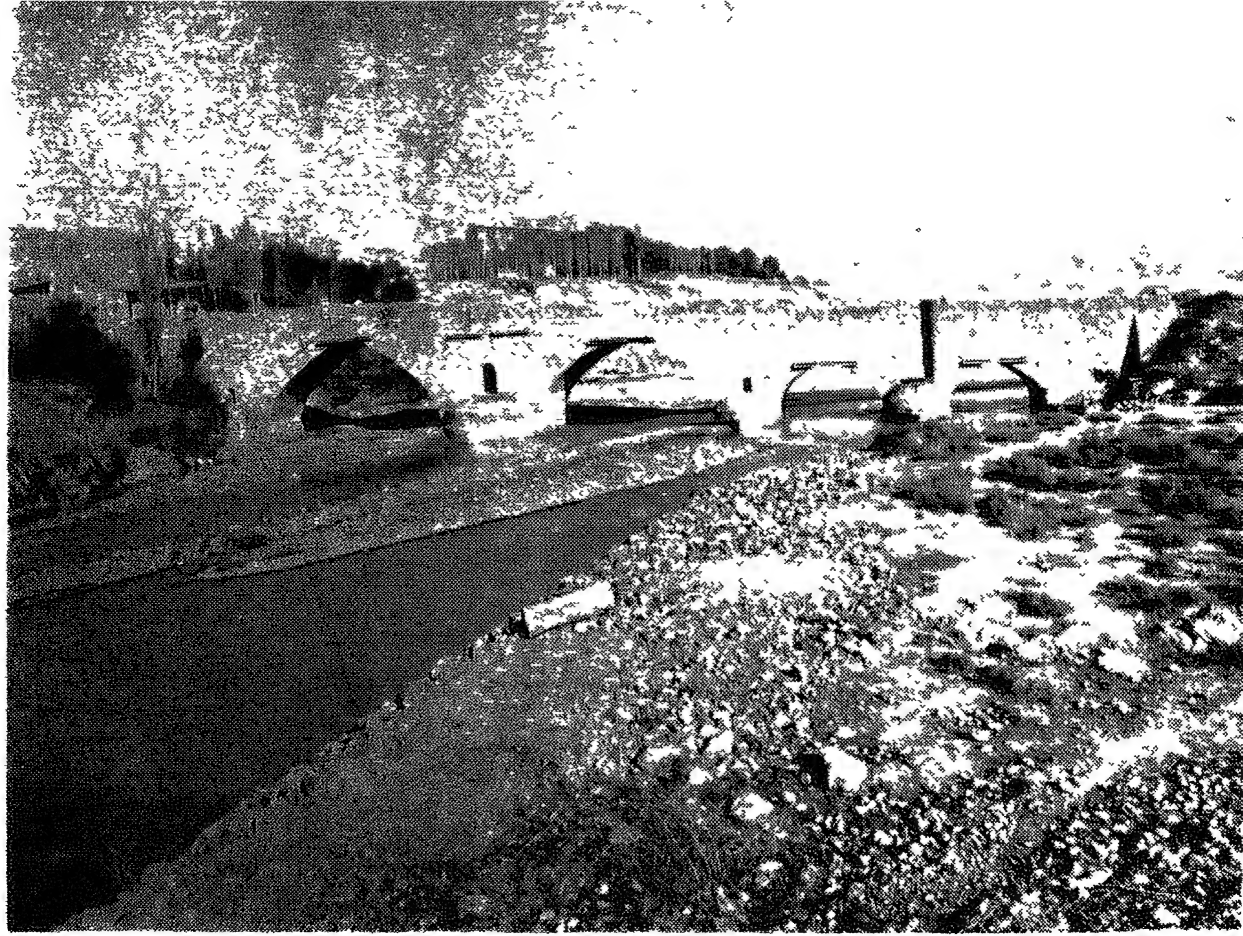
۲۷ـ قلعهٔ اسکاس واسلامارنزدیك دهکدهٔ اسکاس ازبلوك فاراب عمارلو .

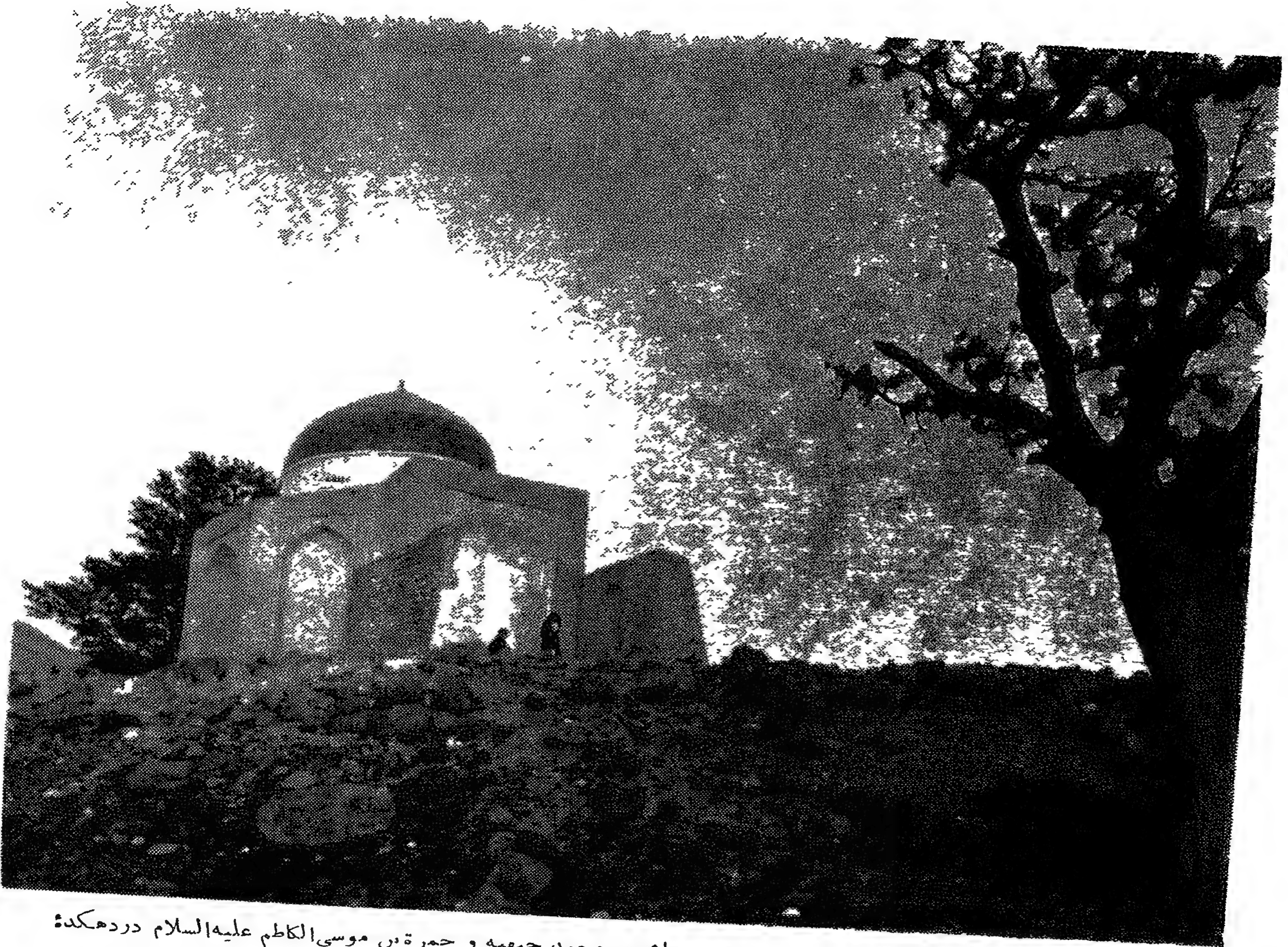
عکس شمارهٔ ۲۴۸ـ عکس پل منجیل از آلبوم ناصرالدین شاه که زیر آن نوشته‌اند ازشدت باد بهتر ازاین ممکن نبود

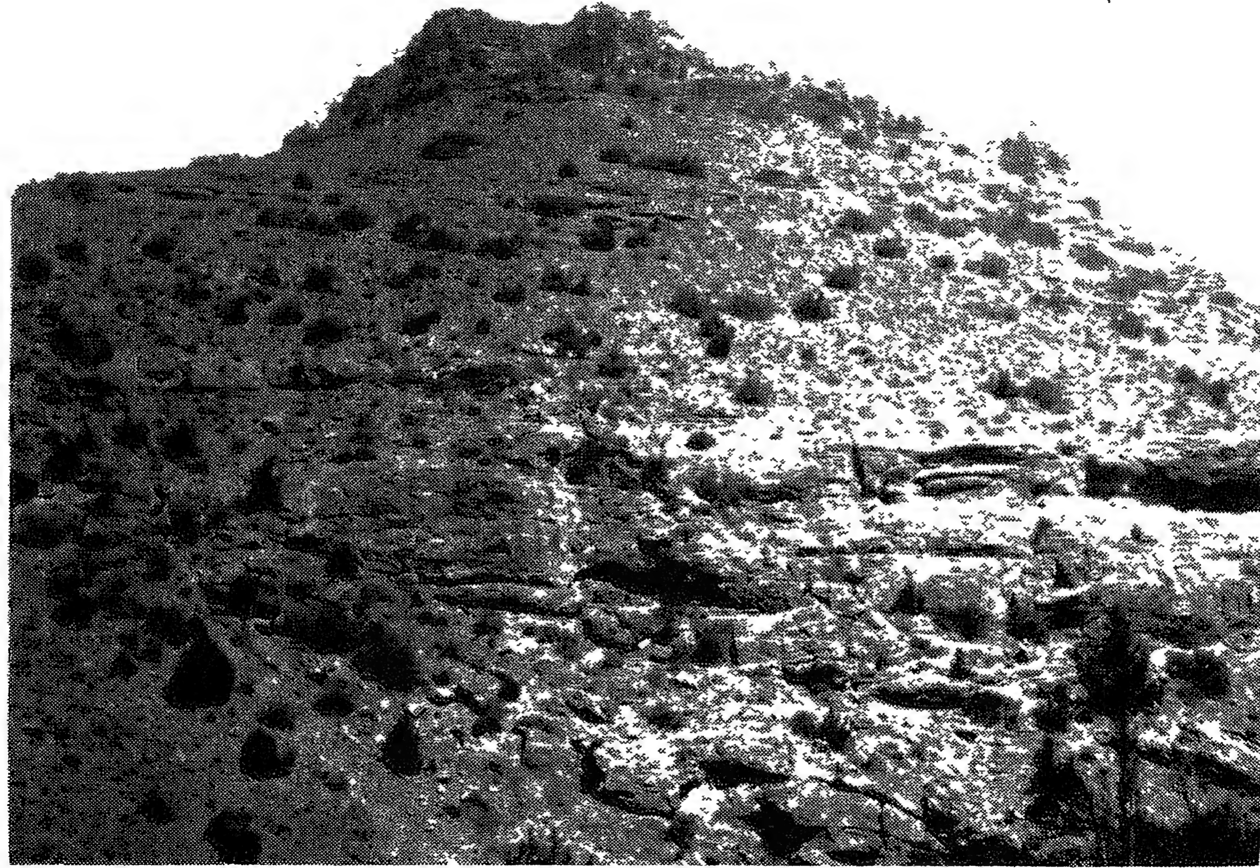
عکس شمارهٔ ۲۴۹- عکس پل لوشان هنگام سفر ناصرالدین‌شاه به گیلان که از آلبوم ناصرالدین‌شاه نقل شده است
این عکس بشمارهٔ ۱۲۱۸۱ در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران است

عکس شمارهٔ ۲۵۰ـ پل لوشان درسال ۱۳۴۹ هجری شمسی

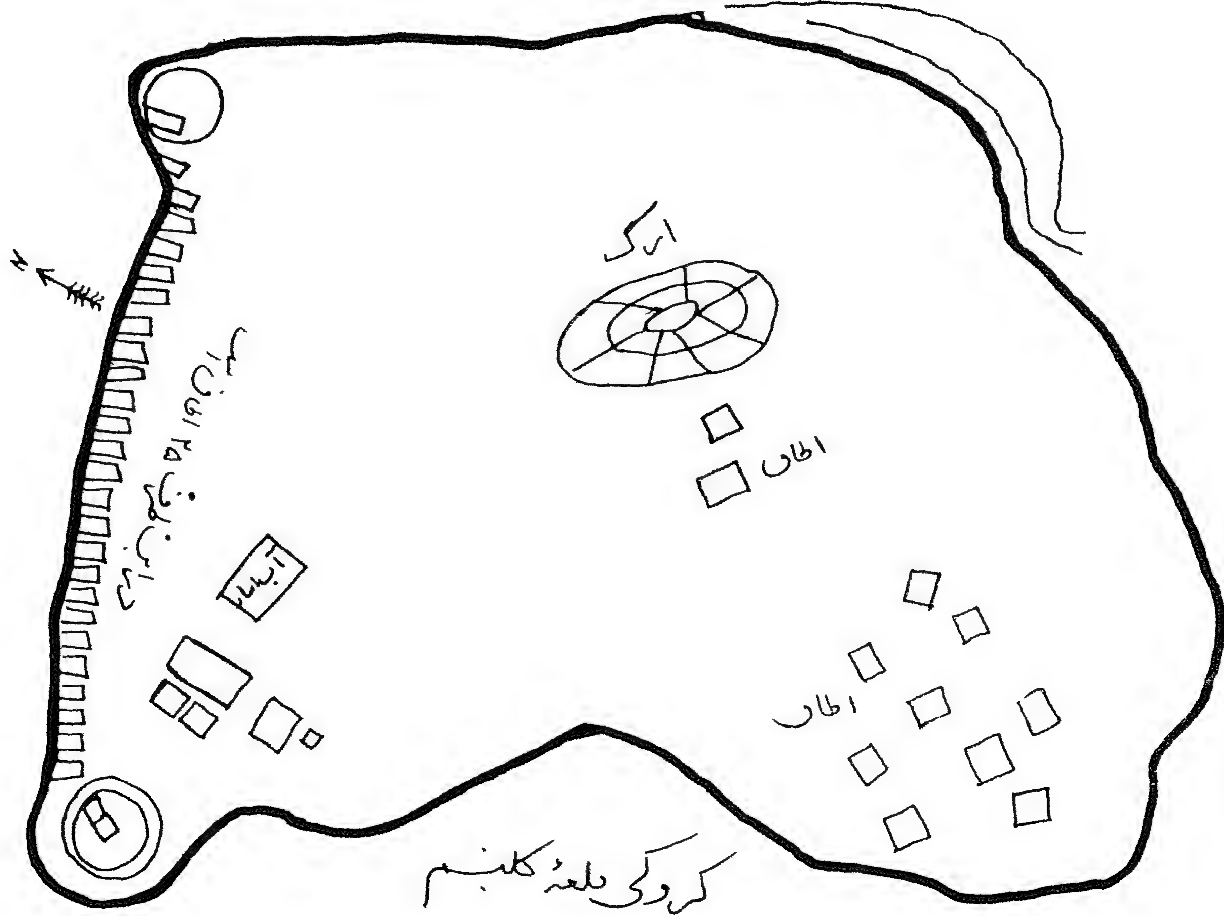
عکس شمارهٔ ۲۵۱- بقعهٔ امامزاده محمد حنفیه و هاشم بن محمد حنفیه و حمزة بن موسی الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ بیورزین فاراب عمارلو

عکس شمارۀ ۲۵۲ـ کوهی که قلعۀ «قلکی‌سر» کلیشم برآن بنا شده است.

عکس شمارهٔ ۲۵۳ـ پاره‌ای از دیوار غربی قلعهٔ «قلکی‌سر» کلیشم

عکس شمارهٔ ۲۵٤_ کروکی قلعهٔ «فلکی‌سر» کلیشم

تصحیحات ـ اضافات ـ تعلیقات

صفحه/سطر

۱ /۱۰ ـ نهرهائی که قبل از تأسیسات جدید سدسفیدرود وسد تاریك رود از رودخانهٔسفیدرودجدامی‌شده‌اند به‌نامهای زیرمعروف‌بودند:۱ـخمام‌ـرود۲ـ سالارحو۳ـکیاجو۴ـنورود۵ـ گیشه‌دمرده ۶ـ تش‌رود۷ـحشمت رود ۸ـ توشاحوب ۹ـ سالك ده ۱۰ میرزا جو ۱۱ـ گل‌رود ۱۲ـ علی نکنده ۱۳ـ سیاه ورس .

۲ /۱۱ ـ رونیح با ناء منقوط چنانکه در اغلب کتب جغرافیائی‌قدیم آمده‌است ظاهراً باید رویسح با یاء منقوط باشد . زیرا همین کلمه بعدها رویان شده است

۸ /۱۱ ـ کهدم که امروز باضم دال تلفظ می‌کنندو به‌کهدمات جمع می‌بندند، درزمان‌عبدالفتاح فومنی مؤلف تاریخ‌گیلان به فتح دال تلفظ می‌شده است زیراین مؤلف درذکر حال کامران میرزا این‌کلمه را بامحکم و عدم وعم وستم ودیدم و سرم و قسم قافیه آورده است . (تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی چاپ نگارنده ص ۸۸)

۱۲ /۲۴ ـ کهی خرناً بدفنك ثمانی صحیح است . کلمات درچاپ ریخته وپس وپیش شده است .

۱۳ /۱ ـ در اصل : وکانت فی حیوتك لی‌عظات

۲۰ /۲۱ ـ تربیت اشتباه چاپی است وتربت صحیح آنست

صفحه/سطر

۳۶ /۹ ـ خشمانادان صحیح است (تاریخ گیلان ودیلمستان ص ۳۵۴)

۳۹ /۳ ـ سرراه آستارا به انزلی صحیح است .

۴۶ /۶ ـ قوشه حد صحیح است . در زبان تالشی به معنی « یك جفت سید » است

۷۱ /سطراول حاشیه ـ والیوم الاخر صحیح است .

۸۴ /۹ ـ خشابر باباء منقوط صحیح است .

۹۲ /۳ ـ دربیلاق چروده ، درمحلی به نام دیان سرصحیح است .

۹۲ /۱۲ ـ حوشابر همان خشابر بضم خاء معجمه است که در صفحات پیش یاد شده است .

۹۲ /۲۲ ـ سنگ نوشته‌ای صحیح است .

۲۰/۱۱۸ ـ آقاسید مهرعلی صحیح است .

۹/۱۲۰ ـ ودوطرف دیگرپهن تراست صحیح است

۱۵/۱۳۳ـ عبدالفتاح فومنی درتاریخ گیلان می‌نویسد که خیرالنسا بیگم همسر امیره‌دباج فومنی‌درسال ۹۳۸ قمری درماسوله فوت‌شد ودر گورستان خاندان‌صفویه دراردبیل به خاك سپرده شد. دهکدهٔ واقعه دشت فومن که مالیات آن هزارسکهٔ طلا درسال بود وقف مزار اودراردبیل شد این دهکده دردوکیلومتری صومعه سرا تا امروز به‌جای‌است.

۱/۱۳۸ ـ خط خوش نسخ برآن حك شده است صحیح است .

۲۱/۱۳۹ـ حاکم بیه پس بوده است صحیح است .

۳/۱۵۴ ـ امیرقتلغشاه‌قصدگرفتن فومنات راداشت وازراه خلخال بدین حاحمله کرد مردم فومن وتولم متحد شدند وحمله آوردند و قشون مغول شکست‌خورد وخود قتلغشاه کشته شد .

۲/۱۵۵ ـ فوهن غلط چاپی وفومن صحیح است

۲/۱۶۴ ـ مویین غلط چاپی وچوبین صحیح است

صفحه/سطر

۵/۱۹۱ ـ قبل ازرسیدن‌ما به‌این محل صحیح‌است .

۱۰/۱۹۳ـ این ضریح نظیرخمیه‌هائی است صحیح است .

۲۴/۱۹۳ـ نزدیك آبادی، منظورآبادی ضیابرگسکراست .

۱۶/۲۱۷ـ آقای محمد علی گیلك در بارهٔ درهای بقعهٔ امامزاده ابراهیم شفت نوشته‌اند که منبت‌کاری‌است . ازدرهای منبت کاری امروزاثری‌نیست.

۲۰/۲۲۹ـ دربارهٔ مسجد قدیمی هندخاله تولم درص ۲۲۸ توضیح مختصری داده شده است .

۲۳۹/ حاشیهٔ شمارهٔ یك ـ بضم نون وکسرواوصحیح است .

۱۳/۲۴۷ـ سید ظهیرالدین ازمسجد پاس‌کیا درشهررشت ، درذکراحوال سیدعلی کیاومخالفت‌او باامیره محمدرشتی‌ومغلوب‌وکشته‌شدن‌سادات‌می‌نویسد، وقتی خبر شکست سادات به سیدعلی کیا رسید به‌رشت‌آمد ودرمسجد پاس‌کیا فرود آمد واین جریان درسال ۷۹۱ قمری بوده‌است (تاریخ گیلان و دیلمستان چاپ نگارنده ص ۸۱) گملین نیز در سال ۱۱۸۵ قمری درذکرمساجد رشت ازاین مسجدیادکرده است .

۶/۲۴۸ ـ خمیران زاهدان به حالت مصاف و مصاف‌الیه صحیح است .

۱۷/۲۵۴ـ مسجد جامع رشت را مرحوم میرزا حسن خان اعتماد السلطنه به نام جامع گیلان خوانده ودرمرآت البلدان ج ۴ ص ۱۱۹ و ۱۲۰ شرحی دربارهٔ آن نوشته‌است .

۲۲/۲۵۴ـ روبه خرابی نهاده است صحیح است .

۱۸/۲۵۶ـ به‌مسجد وارد می‌شود صحیح است .

۱/۲۵۷ ـ وصاحب دیوان شیخ بوده‌است صحیح است .

۱۶/۲۶۰ـ هم‌مسجد اندراین‌حریل فرخ از کنارصحیح است .

۲۶۷/ حاشیهٔ ص ۲۶۷ مربوط به ۲۶۶ است

۶/۲۹۳ ـ بنای اصلی بقعه صحیح است

صفحه/سطر

۱۸/۲۹۴ـ ماده تاریخ سردر بقعهٔ خواهر امام « باسقاط یاء صغیر » است که اگر یاء را اسقاط کنیم « صغر» می‌شود ومجموع این حروف معادل ۱۲۹۰ قمری‌است .

۱/۳۰۱ ـ سرافرازصحیح است .

۱۷/۳۰۵ـ یادیّان یامنّان یاحنّان یا برهان صحیح است .

۵/۳۰۹ ـ صاحب طرائق‌الحقایق درسال۱۳۱۴قمری به‌رشت‌آمده و از امامزاده هاشم یادکرده است (طرائق‌الحقایق ص ۶۰۳)

۲۲/۴۲۶ـ اثری نبودصحیح است .

۱۵/۴۲۹ـ موسی وعلی‌وتقی‌ونقی صحیح‌است .

۴/۴۶۳ ـ اعتمادالسلطنه از چاپار خانهٔ رستم آباد یاد کرده است که امروز اثری از آن برجای نیست (مرآت‌البلدان ج ۱ ص ۱۶۹ و۱۷۰)

۱۶/۴۶۴ـ اعتمادالسلطنه ازکاروانسرای فیلده نیز یادکرده است . نگارنده آن را نیافت . (مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۶۹ و ص ۱۷۰) همچنین ازآثار عمارت و قلعهٔ میان فیلده و دهکدهٔ لاکه ذکری می کنند که نگارنده آنهارا ندید .

۲/۴۷۱ ـ محلهای زیر اطراف چراغعلی تپه هستند وآثار زیرخاکی دارند .
۱ـ در سینه‌های کوه دهکدهٔ قشلاق ۲ ـ درگاچه سرای جازن کول ۳ـ در دهکدهٔ زینب بجار۴ـ درلاله بجار ۵ـ درسی سرك ۶ـ درزینب بجار (مزرعهٔ برنج‌کاری است) ۷ـ دردوره بجار ۸ـ درکشان بجار .

۱۸/۴۷۷ـ آقا سیدحسن صحیح است .

اصطلاحات فنی و لغات محلی که در این کتاب به کار رفته‌است

آبدارخانه : قسمتی از بنای مساجد شهرهاست که در آن چای و قهوه تهیه می کنند

آزاد : از درختان جنگلی است و به نام علمی Zelkova Crenata و Desf خوانده می‌شود این درخت به علت بلندی و مستقیم بودن آن مورد احترام است

ارسی . پنجره هائی است که معمولاً شیشه‌های آنها رنگین است و در دو شیار از پائین به بالا و بالعکس حرکت می کند

ازاره قسمت پائین دیوار بنا که از سنگ یا آجر می‌چینند یا روی آن را کاشی‌کاری می کنند ارتفاع این قسمت بیش از یک متر نیست

ایوان کتابی ایوانی بسیار کم عرض را گویند

بائو : دو تختهٔ قطور دو طرف لنگهٔ در را گویند

بلوط = مازو : از درختان جنگلی است و به نام علمی Quercus Iberica Stev = Quercus Sessilifora, Sm خوانده می‌شود عظمت این درخت مورد ستایش جنگل نشینان است

بن‌نال بکسر باء ، چوبی قطور و چهار بش که لبهٔ ایوان می گذارند و ستونها را روی آن قرار می‌دهند

پاسار تخته‌های قطور بالا و وسط و پائین لنگهٔ در

پاگرد . فضائی که در محل تغییر سمت پلکان است .

پره . پیش آمدگی لبهٔ بام از چهار جهت تا مانع رسیدن باران به دیوارها شود

پشته برای اینکه بتوانند لبهٔ بام را بیشتر پیش آورند، معمولاً پره (یعنی قسمت

پیش آمدگی) را طبقه طبقه می‌کنند تا این لبه جلوتر آید و بیشتر مانع رسیدن باران به دیوارها شود. هریك ازاین طبقات رایك پشته گویند

پل کوبی: کوبیدن تخته‌هائی به قطر سه وعرض بیست سانتیمتر وطول دومتر یا بیشتر بربالای واشانها که تیرهای سقف است .

تربه بضم تاء، این کلمه همان کلمهٔ تربت عربی است، درصفحات تالش نشین وترك نشین به معنی مزار ومرقد به‌کارمی‌رود .

تکائل: بفتح تاء و کسر همزه، نوعی نردهٔ جلوایوان است که از تخته‌هائی به ارتفاع نیم متر وعرض بیست سانتیمتر وقطر یك سانتیمتر، میان دوچوب اصلی که درطول ایوان است قرارمی‌دهند

تنکه: بضم تاء ونون، تخته‌هائی صاف که معمولاً لبه‌های آن پخ است ودرمیان پاسار وبائوی لنگهٔ درقرارمی‌گیرد . پاسار تخته‌های قطور بالا و وسط و پائین لنگه در وبائو تخته‌های قطور طرفین آن است .

تور: درزبان گیلکی به معنی خل ودیوانه است .

چکه‌گیری. عمل تعویض تخته‌ها یا سفالها یا کالی بام تا مانع آب چکه سقف شود .

حلب پوش: بناهائی را گویندکه بام آنها ازآهن سفیدپوشانده شده‌است

حمال. چوبی بسیارقطورکه‌وسط بناهائی که عرض زیاددارند می کشندوتیرهای سقف دوطرف بنارا روی آن قرارمی‌دهند .

حوضخانه: قسمتی ازبناهای مساجد شهر که محل وضو گرفتن است .

خفنگ بفتح خاء و فاء، پنجره‌های مشبك یاشیشه‌دار که بالای درها نصب می‌شود تانورکافی به‌داخل بنا برسد

دچمن: درنخشهای تالش نشین به معنی پل کوبی مناطق گیلك نشین است و آن تخته‌های بلندی‌است که روی واشانها (= تیرهای سقف) می کوبند

درر پوش: تخته‌های نازك وبلندی که روی دررهای لمبه (= تخته‌های پهن و

بلندی که روی واشانها می‌کوبند) میخ کوب می کنند تا درز آنها پیدا نباشد .

درزپوش خطدار : نوعی درزپوش است که لبه‌های آن را با نوعی رنده خطدار کرده‌اند .

درزپوش خطدارپهن ــ تخته‌هائی که درزتخته‌های لمبه‌را می‌پوشاند وار درز‌ــ پوشهای معمولی پهن تراست .

دستك تكائل : نوعی نردهٔ جلو ایوان است که از تخته ودستکهائی کــه میان آنهاست می‌سازند .

دستك‌صراحی . نردهٔ جلو ایوان که از چوبهای عمودی خراطی شده ساخته شده است .

دش دیوار · بفتح دال ، دراصطلاح محلی اسالم به دیواری گویندکه با سنگ وگل چیده‌اند .

دلواره : سنگی صاف وکبود رنگ وبیضی شکل است که دختران وزنان جاو سینه می‌آویزند . درپاره‌ای نقاط ، این سنگ‌را بینکی‌گویند

دماسا · بفتح دال ، دراصطلاح محلی کرگان رود به معنی طاقهای لمبه کوبی شده است

دورازکردن : عمل تعویض‌سفالهای شکستهٔ بام .

دولتی . دراصل‌دولختی وبه معنی درهای دولنگه است .

رف . محفظه‌ای بالای طاقچه‌ها که معمولا ظروف چینیی‌در آن می‌گذاشتند

زگالی : بنائی که‌استخوان بندی‌آن‌ازچوب است وسپس داخل چوبهای‌دیوار را با گل پرمی کنند .

زوارکشی : بفتح راء و تشدیــد واو ، آمدن زائران به محلهای متبرك در روزهای معین

زیرسری تیری بلند ،گرد یا چهاربش که زیرسر تیرهای سقف بارروی‌دیوار قرار می‌دهند

زینبیه : درصفحات تالش‌نشین و ترک‌نشین به‌معنی مسجد زنانه است

ستون چهارسو ستونهای چوبین‌که چهارنبش کرده‌اند

ستون چهارسوی پخ زده : ستونی که چهارنبش است و تیزی نبشها را تراشیده و زده‌اند.

سرستون قسمتی‌ازستون‌که به‌اشکال مختلف‌ازچوب می‌سازند و در بالای‌ستونها نصب می‌کنند وسرتال‌را روی آن تکیه می‌دهند.

سرتال . تیر بلندی که چهارنبش کرده‌اند وروی ستونها قرار می‌دهند

سفال‌سر بنائی راگویند که بام‌آن را از سفال سرخ ناو مانند پوشانده‌اند .

سمد=سمت ، بفتح سین ومیم =**اوجا** : از درختان جنگلی است که در فضای اطراف امامزاده‌ها دیده می‌شود این درخت به‌نام علمی Ulmus Procera Salısh شناخته شده است .

سنگ بادبر · بضم باء دوم ، سنگهائی که با ضرب پتك بشكل مكعب مستطیل درآورده اند

شاه نشین قسمت بالای تالارکه معمولا سطح آن را کمی بالاتر از کف تالار می‌ساختند

شکم دریده راهروی عریض میان دوتالار دربناهای مسکونی دوران قاجار

عباسیه در اصطلاح مناطق ترك نشین و تالش نشین مسجد مردانه را گویند .

علم بفتح عین ولام ، چوب بلندی به ارتفاع پنج شش مترکه سرآن پنجه‌ای در نجین می‌گذارند و پارچه‌های رنگین قیمتی به‌چوب می‌بندند

علم‌بندی عمل بستن پارچه‌های رنگین وبا ارزش به بدنهٔ چوب علم‌که درروز معین وبا آدابی مخصوص انجام می‌شود

علم‌واچینی عمل باز کردن پارچه‌های رنگین وقیمتی‌از چوبهٔ علم‌که آن‌نیز آدابی دارد ودر روز معین انجام می‌شود

غلام‌گردش : ایوانی به‌عرض یك‌متر یا کمی بیشتر که درچهار طرف بناساخته‌اند.

فیلپا : ستونهای مدوّر که قطر آنها در حدود هفتاد هشتاد سانتیمتر است و در وسط بناهای عریض‌دریك ردیف می‌سازند وحمّال رابر آنهامی گذارند

قرنیس سنگ یاکاشی که به عرض ده بیست سانتیمتراست وپائین دیوارها در امتداد کف به دیوار می‌چسانند .

قرینه‌سازی · نظیر وهمانند ساختن شکل یا نقش یاطرحی در بنا

کمچی : کسی که عضلات صورت اوبراثر رطوبت یا سرماخوردگی یاعلل‌دیگر جمع شده ودهانش کج شده است .

کرسی‌بلند . بناهائی که‌ازسطح زمین درحدودیك متربالاترمی‌سازندوگاهی‌زیر آنها را خالی می گذارند تارطوبت به بالا نفوذنکند

کفش‌کن . قسمتی‌از بنای مساجد شهر یا امامزاده‌ها که پیش از درورودی‌است

کلاه درویشی : گنبدهای شش‌ضلعی یا هشت ضلعی نوك تیز ·

کلهه : بضم‌کاف ، نوعی برشی سرستون است که بسیار ظریف وزیباست

کموس : از درختان جنگلی است کـه به نام علمی Mespilus Germanica L شناخته شده است و به‌فارسی از گیل‌گوئیم

کیش · شمشاد جنگلی است که به نام علمی Buxus Sempervirens L معروف است وبسیار مورد تعظیم وتکریم است . درباره‌ای نقاط وقتی به زیارت امامزاده‌ها می‌روند ، شاخهٔ کوچکی از این درخت را باخود می‌برندو به نرده و ستون ایوان امامزاده ها می‌زنند

گالی پوشی : بناهائی که بام آنها راباگالی‌یالیق که نوعی‌نی‌زر است‌پوشانده‌اند.

گاوپهلو برجهای توپر که متصل به دیوارقلعه می‌سازند تا مانع فرو ریختن دیوار شود .

گل‌سری بکسر گاف و لام ، بناهائی که کف آنها با سطح زمین هم‌ترازاست

گنج گاو : بکسر جیم ، گاو کوهی یا گوزن است که شاخ آن درامامزاده‌ها یا بر بدنهٔ درختان جنگلی صحن امامزاده‌ها دیده می‌شود .

گنگ : بضم کاف ، تنبوشه‌های باریك و بلند که بیشتر برای لوله کشی آب به کارمی برده‌اند .

گیلوئی : برآمدگی یا فرورفتگی یا ابزار کاری حاشیهٔ بالای دیوار که متصل به‌سقف است .

لاچ لنگری · ستون چوبین گرد یا چهار نبش که بر بدنهٔ آن کنده کاری داشته باشد.

لاچ لنگری حصیری : نوعی کنده کاری برسطح ستونهای چوبین که چون بافت حصیر یکی ازرو یکی از زیراست .

لاچ لنگری شکسته : نوعی کنده کاری برستونهای چوبین که به‌شکل هفت و هشت است .

لاچ لنگری مارپیچ : نوعی کنده کاری برستونهای چوبین گرد که به شکل مارپیچ است .

لت پوش · بکسر تاء ، بنائی که بام آن ار تخته باره‌هائی به‌طول سی‌چهل سانتیمتر وعرض ده پانزده سانتیمتر پوشانده شده است

لمبه کوبی . کوبیدن تخته‌هائی به‌پهنای بیست سانتیمتر وطول دومتر یا بیشتر به تیرهای سقف بنا که واشان می‌خوانند .

لمبه کوبی بر به بر . نوعی کوبیدن تخته به‌تیرهای سقف اطاق به‌طوری که لبه‌های آنها بسیارجزم وچسبیده باشد .

مال بند : دالان مانندی که پشت صفه‌های کاروانسراست وچهارپایان بارکش را درآن جای می‌دهند

مچ لمه بکسر میم وفتح لام و میم دوم، دراصطلاح محلی گرگان‌رود به‌بامی گویند که باتخته‌هائی به‌طول سه‌چهارمتر مواری یکدیگر به‌طرح شیروانی

کوبیده باشند.

نگار : = شمسه : گل اصلی نقشها و تزئینات و مشبک کاری ومنبت کاری و نظائر آنها .

واشان : تیرهای سقف که معمولاً درصفحات گیلان چهارنبش می تراشندودرفواصل کمتر از یك متر قرار می دهند

واشان کشی . عمل قراردادن تیرهای سقف موازی یکدیگر بافواصل معین . در تهران این عمل را «تیربندی» گویند .

فهرست نامهای کسان، جایها، خاندانها
تیره‌ها و کتابها

الف

پ

ت

ج

چ

خ

د

ز

ص

ض

ط

ق

ك

گ

ن

و

ه

ی

پایان بخش اول از مجلد اول کتاب ازآستارا تا استارباد .

شماره	فهرست انتشارات انجمن آثار ملی	تاریخ انتشار
۱	فهرست مختصری از آثار و ابنیهٔ تاریخی ایران *	شهریورماه ۱۳۰۴
۲	آثار ملی ایران (کنفرانس پرفسور هرتسفلد) *	مهرماه ۱۳۰۴
۳	شاهنامه و تاریخ (کنفرانس پرفسور هرتسفلد) *	شهریورماه ۱۳۰۵
۴	کشف دو لوح تاریخی در همدان (تحقیق پرفسور هرتسفلد ـ ترجمهٔ آقای مجتبی مینوی)	اسفندماه ۱۳۰۵
۵	سه خطابه در بارهٔ آثار ملی و تاریخی ایران (از محمدعلی فروغی و هرتسفلد و هانیبال)	مهرماه ۱۳۰۶
۶	کشف الواح تاریخی تخت‌جمشید (پرفسور هرتسفلد)	بهمن‌ماه ۱۳۱۲
۷	کنفرانس محمدعلی فروغی راجع بفردوسی	بهمن‌ماه ۱۳۱۳
۸	تحقیق مختصر در احوال و زندگانی فردوسی (بقلم فاطمه سیاح)	۱۳۱۳
۹	تحلیل ابوعلی سینا در پنجمین دورهٔ اجلاسیه یونسکو در فلورانس	اسفندماه ۱۳۲۹
۱۰	رسالهٔ جودیهٔ ابن سینا (بتصحیح آقای دکتر محمود نجم‌آبادی)	۱۳۳۰
۱۱	رسالهٔ نبض ابن‌سینا (بتصحیح آقای سید محمد مشکوة استاد دانشگاه)	۱۳۳۰
۱۲	منطق دانشنامهٔ علائی ابن سینا (بتصحیح آقایان سید محمد مشکوة و دکتر محمد معین استادان دانشگاه)	۱۳۳۱
۱۳	طبیعیات دانشنامهٔ علائی ابن‌سینا (بتصحیح آقای سید محمد مشکوة استاد دانشگاه)	«
۱۴	ریاضیات دانشنامهٔ علائی ابن سینا (بتصحیح آقای مجتبی مینوی استاد دانشگاه)	«
۱۵	الهیات دانشنامهٔ علائی ابن سینا (بتصحیح آقای دکتر محمد معین استاد دانشگاه)	«
۱۶	رسالهٔ نفس ابن سینا (بتصحیح آقای دکتر موسی عمید استاد دانشگاه)	«
۱۷	رسالهٔ در حقیقت و کیفیت سلسلهٔ موجودات (به تصحیح آقای دکتر موسی عمید استاد دانشگاه)	«
۱۸	ترجمهٔ رسالهٔ سرگذشت ابن سینا (از آقای دکتر غلامحسین صدیقی استاد دانشگاه)	—
۱۹	معراج نامهٔ ابن سینا (بتصحیح آقای دکتر غلامحسین صدیقی استاد دانشگاه)	—

شماره	فهرست انتشارات انجمن آثار ملی	تاریخ انتشار
۲۰	رسالهٔ تشریح اعضاء ابن سینا (بتصحیح آقای دکتر غلامحسین صدیقی استاد دانشگاه)	—
۲۱	رسالهٔ قراضهٔ طبیعیات منسوب بابن سینا (بتصحیح آقای دکتر غلامحسین صدیقی استاد دانشگاه)	—
۲۲	ظفرنامه منسوب به ابن سینا (بتصحیح آقای دکتر غلامحسین صدیقی استاد دانشگاه)	—
۲۳	رسالهٔ کنوز المعزمین ابن سینا (بتصحیح آقای جلال‌الدین همایی استاد دانشگاه)	۱۳۳۱
۲۴	رسالهٔ معیار العقول ـ جرثقیل ـ ابن سینا (بتصحیح آقای جلال الدین همایی استاد دانشگاه)	»
۲۵	رسالهٔ حی بن یقظان ابن سینا با ترجمهٔ وشرح فارسی آن از یکی از معاصران ابن سینا (بتصحیح آقای هانری کربن)	»
۲۶	جشن‌نامهٔ ابن سینا (مجلد اول ـ سرگذشت و تألیفات واشعار وآراء ابن سینا) تألیف آقای دکتر ذبیح‌الله صفا استاد دانشگاه	»
۲۷	ترجمهٔ مجلد اول جشن‌نامه بفرانسه (بوسیلهٔ آقای سعید نفیسی استاد دانشگاه)	»
۲۸	ترجمهٔ اشارات و تنبیهات (بتصحیح آقای دکتر احسان یارشاطر استاد دانشگاه)	۱۳۳۲
۲۹	پنج رسالهٔ فارسی وعربی از ابن سینا (بتصحیح آقای دکتر احسان یارشاطر استاد دانشگاه)	»
۳۰	آثار تاریخی کلات وسرخس (تألیف آقای مهدی بامداد)	بهمن‌ماه ۱۳۳۳
۳۱	جشن نامهٔ ابن سینا مجلد دوم (حاوی نطقهای فارسی اعضاء کنگرهٔ ابن سینا)	۱۳۳۴
۳۲	جشن‌نامهٔ ابن سینا مجلد سوم (کتاب المهرجان لابن سینا) حاوی نطقهای عربی اعضای کنگرهٔ ابن سینا	۱۳۳۵
۳۳	جشن‌نامهٔ ابن سینا مجلد چهارم (شامل خطابه‌های اعضای کنگرهٔ ابن سینا بزبانهای آلمانی و انگلیسی و فرانسوی)	۱۳۳۴
۳۴	نبردهای بزرگ نادرشاه (بقلم سرلشکر غلامحسین مقتدر)	۱۳۳۹

شماره	فهرست انتشارات انجمن آثارملی	تاریخ انتشار
۳۵	جبر ومقابله خیام (بتصحیح وتحشیهٔ آقای دکتر جلال مصطفوی)	۱۳۳۹
۳۶	شاهنامهٔ نادری تألیف مولانا محمد علی فردوسی ثانی (بتصحیح وتحشیهٔ آقای احمد سهیلی خوانساری --------------	۱۳۳۹
۳۷	اشترنامهٔ شیخ فریدالدین عطار (بتصحیح وتحشیهٔ آقای دکتر مهدی محقق) --------------	۱۳۳۹
۳۸	حکیم عمرخیام بعنوان عالم جبر تألیف آقای دکتر غلامحسین مصاحب	۱۳۳۹
۳۹	نادرشاه تألیف آقای دکتر رضازادهٔ شفق استاد دانشگاه --------------	۱۳۳۹
۴۰	درهٔ نادره تألیف میرزا مهدی خان (با تصحیح و تحشیهٔ آقای دکتر سیدجعفر شهیدی) --------------	۱۳۴۰
۴۱	شرح احوال و نقد وتحلیل آثار شیخ فریدالدین عطار تألیف آقای فروزانفر استاد دانشگاه --------------	۱۳۴۰
۴۲	خسرونامه تألیف شیخ فریدالدین عطار (بهتصحیح واهتمام احمد سهیلی خوانساری) --------------	۱۳۴۰
۴۳	نامههای طبیب نادرشاه ترجمهٔ آقای دکتر علی اصغر حریری (باهتمام حبیب یغمائی) --------------	۱۳۴۰
۴۴	دیوان غزلیات وقصائد عطار (باهتمام وتصحیح آقای دکتر تقی تفضلی)	۱۳۴۱
۴۵	جهانگشای نادری تألیف میرزا مهدی خان (با تصحیح و تعلیقهٔ آقای سید عبدالله انوار) --------------	۱۳۴۱
۴۶	طربخانه (رباعیات حکیم عمرخیام نیشابوری) تألیف یار احمدبن حسین رشیدی تبریزی (بامقدمه و تصحیح وتحشیهٔ آقای جلال الدین همایی استاد دانشگاه) --------------	۱۳۴۲
۴۷	نادرهٔ ایام ، حکیم عمرخیام ورباعیات او بقلم اسمعیل یکانی	۱۳۴۲
۴۸	اقلیم پارس(آثار باستانی وابنیهٔ تاریخی فارس)ـ تألیف سیدمحمدتقی مصطفوی --------------	۱۳۴۳
۴۹	سفارش نامهٔ انجمن آثار ملی --------------	اردیبهشت ۱۳۴۴
۵۰	یادنامهٔ شادروان حسین علاء --------------	۱۳۴۴
۵۱	ذخیرهٔ خوارزمشاهی، تألیف زین الدین ابوابراهیم اسمعیل جرجانی سنهٔ ۵۰۴ ـ هجری (باهتمام و تصحیح و تفسیر دکتر محمد حسین اعتمادی ـ دکتر محمدشهرادـ دکتر جلال مصطفوی) (جلداول)	۲۵ شهریور ۱۳۴۴

شماره	فهرست انتشارات انجمن آثار ملی	تاریخ انتشار
۵۲	دیوان صائب ، با حواشی و تصحیح بخط خود استاد ـ مقدمه و شرح حال بخط خامهٔ استاد امیری فیروز کوهی	۱۳۴۵
۵۳	عرائس الجواهر و نفایس الاطایب تألیف ابوالقاسم عبدالله کاشانی بسال ۷۰۰ هجری با مقدمه و کوشش آقای ایرج افشار	۱۳۴۵
۵۴	ری باستان مجلد اول مباحث جغرافیائی شهری بعهد آبادی تألیف دکتر حسین کریمان	۱۳۴۵
۵۵	خیامی نامه جلد اول تألیف استاد جلال الدین همائی	آبان ۱۳۴۶
۵۶	فردوسی و شعر او تألیف آقای مجتبی مینوی استاد دانشگاه	آبان ۱۳۴۶
۵۷	خردنامه تألیف و نگارش ابوالفضل یوسف بن علی مستوفی بکوشش آقای عبدالعلی ادیب برومند	فروردین ۱۳۴۷
۵۸	فرهنگ واژه‌های فارسی در زبان عربی تألیف آقای سید محمدعلی امام شوشتری	تیرماه ۱۳۴۷
۵۹	کتاب شناسی فردوسی فهرست آثار و تحقیقات در بارهٔ فردوسی و شاهنامه تدوین آقای ایرج افشار	مردادماه ۱۳۴۷
۶۰	روز بهان نامه بکوشش آقای محمد تقی دانش پژوه	اسفندماه ۱۳۴۷
۶۱	کشف الابیات فردوسی جلد اول بکوشش دکتر محمد دبیر سیاقی	اردیبهشت ۱۳۴۸
۶۲	زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه نگارش دکتر محمد علی اسلامی ندوشن	خردادماه ۱۳۴۸
۶۳	آثار باستانی کاشان و نطنز تألیف آقای حسن نراقی	مهر ماه ۱۳۴۸
۶۴	بزرگان شیراز تألیف آقای رحمت‌الله مهراز	آبان ماه ۱۳۴۸
۶۵	آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان تألیف احمد اقتداری	آذر ماه ۱۳۴۸
۶۶	تاریخ بناکتی بکوشش دکتر جعفر شعار	دیماه ۱۳۵۸
۶۷	عهد اردشیر برگرداننده بفارسی سید محمد علی امام شوشتری	دیماه ۱۳۴۸
۶۸	یادگاری یزد جلد اول بکوشش آقای ایرج افشار	بهمن ماه ۱۳۴۸
۶۹	ری باستان مجلد دوم تألیف آقای دکتر حسین کریمان	خردادماه ۱۳۴۹